НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА НАН УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2023 6 (573)

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

ЗМІСТ

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

Герасимчук Т. Гуманітарний вимір солідарності Європейського Союзу з Україною в повномасштабній російсько-українській війні 5

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

«Невже ви не батьки?! Невже ви не сини?! Чи в вас дітей нема?!»: Повсякдення і трагізм окупації с. Золотинка на Чернігівщині (інтерв'ю записала та підготувала до друку *А. Панкова*) 29

Історичні студії

До 150-річчя Наукового товариства імені Шевченка

Голик Р., Соляр І. Літературне товариство імені Шевченка (1873—1892 рр.) в національній пам'яті українців 43

CONTENTS

Russo-Ukrainian War: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives

Herasymchuk T. Humanitarian Dimension of the Solidarity of the European Union with Ukraine in the Full-Scale Russo-Ukrainian War 5

Everyday Life of the Russo-Ukrainian War: An Oral History

"Aren't You Parents?! Are You Not Sons?! Don't You Have Children?!": Everyday Life and the Tragedy of the Zolotynka Village Occupation, Chernihiv Region (record and publication by *A. Pankova*) 29

Historical Articles

To the 150th Anniversary of Shevchenko Scientific Society

Holyk R., Soliar I. The Shevchenko Literary Society (1873—1892) in the National Memory of Ukrainians 43

© Інститут історії України Національної академії наук України, 2023
© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023

Литвин М. Суспільно-політичний чинник діяльності Наукового товариства імені Шевченка (кінець XIX — перша третина XX ст.) 58

Булик Н., Войтович М. Археологія НТШ, написана світлом: львівська колекція фотонегативів міжвоєнного часу 78

Ясь О. Інституціональні ювілеї у світлі історії Наукового товариства імені Шевченка 93

До 150-річчя від дня народження

Сова А., Романюк М. Іван Боберський — визначний український суспільно-культурний і військово-політичний діяч 116

Труба Р., Полянський О. Під чотирма окупаціями: громадсько-педагогічна та науково-публіцистична діяльність О. Терлецького 133

* * *

Клименко Н., Беззуб Ю. Політичні практики Б. Грінченка на зламі XIX—XX ст. у світлі его-документів (до 160-річчя від дня народження) 152

Скальський В., Разиграєв О. Волинь у період Української революції 1917—1921 рр.: суспільно-політичний розвиток і воєнна ситуація 173

Боровець І. «Словацьке питання» у зовнішньополітичній рецепції західних демократій (березень — вересень 1939 р.) 192

Боднар Г. «Вивезені німцями невідомо куди»: Голокост у текстах влади середини 1940-х рр. (на прикладі Львова) 214

Слободянюк М. Українські й російські наративи історії ОУН та УПА 235

Мустафазаде П. Азербайджан — Україна: парадигми двосторонніх відносин (1992—2022 рр.) 253

Lytvyn M. Socio-Political Aspect of Activity of the Shevchenko Scientific Society (Late of the Nineteenth — First Third of the Twentieth Centuries) 58

Bulyk N., Voitovych M. Archaeology of the Shevchenko Scientific Society Written by Light: the Lviv Collection of Photo Negatives of the Interwar Period 78

Yas O. Institutional Anniversaries in the Light of the History of the Shevchenko Scientific Society 93

To the 150th Anniversary of the Birth

Sova A., Romaniuk M. I. Boberskyi — a Prominent Ukrainian Socio-Cultural and Military-Political Figure 116

Truba R., Polianskyi O. Living under Four Occupations: O. Terletskyi's Civic, Pedagogical, Scientific and Journalistic Activity 133

* * *

Klymenko N., Bezzub Yu. Political Practices of B. Hrinchenko at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries in the Light of Ego-Documents (To the 160th Anniversary of the Birth) 152

Skalskyi V., Razyhrayev O. Volyn during the Ukrainian Revolution of 1917—1921: Socio-Political Development and Military Situation 173

Borovets I. "Slovak Question" in the Foreign Policy Perception of the Western Democracies (March — September 1939) 192

Bodnar H. "Taken by Germans to an Unknown Destination": Holocaust in the Texts of Authorities in the Mid-1940s (On the Example of the City of Lviv) 214

Slobodianiuk M. Ukrainian and Russian Narratives of the History of OUN and UIA 235

Mustafazade P. Azerbaijan — Ukraine: Paradigms of Bilateral Relations (1992—2022) 253

Грубінко А., Буглай Н. Парадигми європейської безпеки у зовнішній політиці Франції, Німеччини та Великої Британії (2014—2022 рр.) 268

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Тельвак В. Студентська аудиторія М. Грушевського у Львівському університеті: кількісна динаміка, етнічний склад, дидактичні преференції ... 288

Верменич Я. Людина пограниччя у просторі гібридних ідентичностей: екзистенційний вимір 305

Miscellanea

Горбач Т. Нові відомості про грамоту князя Андрія Юрійовича до торунських городян із 1320 р. 323

Рецензії й огляди

Прищепа О. Нова синтеза українського «довгого XIX століття» в доробку вітчизняної історіографії [Рец. на книги: «Україна в XIX столітті: людність та імперії» та «Україна в XIX столітті: доба модернізації» / В. Шандра, О. Аркуша; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2022. 436 с.; 706 с. (Україна. Нариси історії)] 332

Мельничук О., Романюк І. Ліки від ностальгії за брежнєвською «стабільністю» [Рец. на кн.: Українське суспільство в 1960—1980-х рр.: Історичні нариси. Колективна монографія. Відп. ред. Віктор Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. 959 с.] 342

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2023 р. ... 350

Hrubinko A., Buhlai N. Paradigms of European Security in the Foreign Policy of France, Germany, and Great Britain (2014—2022) 268

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Telvak V. Student Audience of M. Hrushevskyi at Lviv University: Quantitative Dynamics, Ethnic Composition, Didactic Preferences 288

Vermenych Ya. Borderland Man in the Space of Hybrid Identities: Existential Dimension 305

Miscellanea

Horbach T. New Information about the Charter of Prince Andrii Yuriiovych for the Townspeople of Toruń from 1320 ... 323

Рецензії й огляди

Pryshchepa O. A New Synthesis of the Ukrainian "Long Nineteenth Century" in the Completion of Domestic Historiography [Books Review: "Ukraine in the 19th Century: Population and Empires" and "Ukraine in the 19th Century: Age of Modernization" / V. Shandra, O. Arkusha; the NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Kyiv: Akademperiodyka, 2022. 436 p.; 706 p. (Ukraine. History Essays)] 332

Melnychuk O., Romaniuk I. Remedy for Nostalgia for Brezhnev's "Stability" [Book review: Ukrainian Society in the 1960—1980s: Historical Essays. Collective monograph. Ed. in chief Viktor Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2022. 959 p.] 342

Alphabetic Index of Materials Published in the Journal in 2023 350

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 7 від 26.10.2023)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection), Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 23233-13073ПР від 22.03.2018 р.

Адреса редакції:
вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел: +380 (44) 278-52-34, факс: +380 (44) 279-63-62
E-mail: uhj2023@history.org.ua

Редактори *В'ячеслав Григор'єв, Юлія Головко, Олексій Нікітченко*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*
Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 19.12.2023. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 28,93. Обл.-вид. арк. 28,20. Тираж 140 прим. Зам. № 7148.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.005
УДК 327(4+477):355.422(477)

Таміла ГЕРАСИМЧУК
кандидатка історичних наук, доцентка, професорка кафедри політичних наук,
Рівненський державний гуманітарний університет (Рівне, Україна)
tamila.gerasymchuk@rshu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0001-5440-1975

ГУМАНІТАРНИЙ ВИМІР СОЛІДАРНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ З УКРАЇНОЮ В ПОВНОМАСШТАБНІЙ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ

Мета — проаналізувати гуманітарний вимір солідарності Євросоюзу з Україною; розкрити зміст понять та основні механізми гуманітарної підтримки нашої країни у протидії повномасштабній російській збройній агресії. **Методологія** базується на системному й синергетичному підходах, дослідженні солідарності як стійкої функціональної системи відносин між державами-членами, інститутами ЄС, європейськими громадянами та Україною. Контент-аналіз документів Європейського Союзу дає підстави для розмежування понять «гуманітарна допомога», «гуманітарна підтримка». Компаративний метод і статистичний аналіз відкритих джерел уможливлюють дослідження динаміки міграційних потоків з України та масових внутрішніх переміщень людей в Україні, що визначають потреби в гуманітарній допомозі й механізми солідарності ЄС з нашою державою. **Наукова новизна** полягає в розмежуванні понять «гуманітарна допомога» та «гуманітарна підтримка», виокремленні основних механізмів гуманітарної підтримки як важливої складової міжнародної солідарності ЄС з Україною задля протидії збройній агресії. **Основні результати дослідження.** Повномасштабна війна Росії проти України, спричинивши глобальний зсув в європейській і міжнародній безпеці, стала стратегічною геополітичною загрозою для всього цивілізованого світу. З перших її днів ЄС загалом та держави-члени

Цитування: Герасимчук Т. Гуманітарний вимір солідарності Європейського Союзу з Україною в повномасштабній російсько-українській війні. *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 5—28. https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.005

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 6 (573)

мобілізували значні ресурси, щоб підтримати нашу країну в подоланні гуманітарної кризи. Європейський Союз надав і продовжує надавати не лише екстрену й гуманітарну допомогу, а також політичну, економічну, фінансову підтримку, що має гуманітарний вимір і спрямовується на інституційну стійкість, спроможність держави, соціальний захист громадян України як усередині країни, так і тих, хто знайшов захист в Євросоюзі. З наданням Україні статусу кандидата на вступ до ЄС збільшилася гуманітарна підтримка, що включає технічну, макрофінансову, бюджетну допомогу, ґранти, позики, що спрямовані на підтримку соціальних виплат, освіти, охорони здоров'я, державних інституцій, громадянського суспільства. Гуманітарна допомога Україні координується через Механізм цивільного захисту, повноправним членом якого наша країна стала у квітні 2023 р. Інструментом гуманітарної підтримки українців на території держав-членів ЄС став безпрецедентний Механізм тимчасового захисту. Від початку широкомасштабного російського вторгнення Євросоюз і його держави-члени надали Україні гуманітарної підтримки на понад 38,8 млрд євро. **Перспективи подальших студіювань** визначаються актуальністю дослідження механізмів солідарності ЄС з Україною в різних її вимірах і проявах, політики Брюсселя щодо України у протидії російській збройній агресії задля перемоги нашої країни та побудови нової архітектури європейської безпеки.

***Ключові слова**: Україна, Європейський Союз, міжнародна солідарність, гуманітарна підтримка України, гуманітарна допомога, Механізм цивільного захисту ЄС, тимчасовий захист, війна Росії проти України.*

Війна Росії проти України загострила й без того складну гуманітарну ситуацію у світі. Вона переросла в повномасштабну гуманітарну катастрофу зі значними жертвами серед цивільного населення та небаченою кількістю тих, хто тікав від воєнних дій, шукаючи безпеки, допомоги та захисту — як усередині держави, так і за кордоном. Члени Європейського Союзу, що мають спільний кордон з Україною, з перших днів війни стикнулися з мільйонними потоками біженців. ЄС займає однозначну позицію щодо солідарності з нашою країною. Попри те, що гуманітарну допомогу від цього міждержавного об'єднання Україна отримує ще з початку «гібридної війни» 2014 р., тема донині залишається поза увагою дослідників. У нинішніх умовах вона постає ще більш гостро, що дає підстави вивчати проблему у ширшому ракурсі, акцентуючи увагу не лише на гуманітарній допомозі, а на гуманітарних аспектах міжнародної солідарності ЄС з Україною. Наодинці наша держава навряд чи змогла б чинити спротив ворогові, зберігати національну стійкість, функціональність інституцій, підтримувати життєздатність суспільства. У наукових дискусіях домінує тема надання військової допомоги, що цілком зрозуміло. Натомість гуманітарній підтримці та захисту цивільного населення в умовах війни приділено явно недостатньо уваги, хоч гуманітарна складова міжнародної солідарності не менш важлива в посиленні стійкості України, здатності чинити спротив ворогові.

Проблема міжнародної солідарності, що охоплює період становлення та функціонування Європейського Союзу, досить добре розроблена як європейськими, так й українськими дослідниками, чого не можна сказати про вивчення солідарності в умовах російсько-української війни загалом, та особливо з початком широкомасштабного вторгнення. Це має логічне пояснення — до-

слідники осмислюють жорстокі реалії сьогодення, тож поступово з'являються розробки з різних аспектів війни у царині гуманітарних, політичних, соціальних та інших наук. М. Кедінґ, Й. Поллак, П. Шмідт аналізують солідарність між європейськими державами як відповідь на геополітичні зміни XXI ст., роздумують над майбутнім Європи як «проєкту миру» [1].

Тема російсько-української війни висвітлюється на шпальтах «Українського історичного журналу» у спеціальній рубриці [2]. Інститут історії України НАН України видав фундаментальну працю, автори якої дають ґрунтовний аналіз глобальних викликів, геополітичних макроконтекстів міжнародних відносин і дискутують про європейські перспективи держави в умовах повномасштабної війни та боротьби за європейські цінності й демократичні свободи [3—5]. У збірнику «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», який виходить в Інституті історії України НАНУ, започатковано рубрику «Російсько-українська війна: геополітичний контекст», де акцентується увага «на значущості реалізації європейського та євроатлантичного вибору України як запоруки забезпечення її державного суверенітету й територіальної цілісності та важливого чинника європейської та світової системи безпеки» [6—8]. На увагу тут заслуговують рефлексії чеського історика Я. Рихліка [6], а також есеї історика-міжнародника й дипломата Б. Гуменюка [7]. Вагомим є науковий доробок відомого українського фахівця С. Віднянського, який досліджує основні події та явища у взаємовідносинах України з Євросоюзом, починаючи з підписання Угоди про асоціацію в 2014 р. і до надання нашій країні офіційного статусу кандидата на вступ до ЄС у 2022 р. [8].

Гуманітарну дипломатію, що сфокусована на міжнародній допомозі в рамках гуманітарних операцій і міжнародних програм, аналізує В. Ціватий [9]. Політологи-міжнародники публікують перші наукові праці про взаємини ЄС з Україною у воєнних умовах. Є. Горюнова досліджує зовнішню політику Євросоюзу щодо російсько-української війни [10]. Н. Хома розглядає технології миробудівництва на прикладі допомоги Україні, фокусуючись на унікальності й особливостях антивоєнного краудфандинґу [11]. Н. Карпчук висвітлює гуманітарну допомогу та цивільний захист як напрям зовнішньополітичної діяльності ЄС у сприянні міжнародному миру й безпеці в довоєнний період [12]. Зміни в українському суспільстві внаслідок агресії РФ на основі емпіричних даних моніторинґу Інституту соціології НАН України досліджують Є. Головаха, С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко, С. Макеєв та ін. [13].

Тема гуманітарної підтримки України, зокрема з боку Євросоюзу, в умовах повномасштабної війни виступає предметом обговорення на міжнародних зустрічах, у медіа, але поки що не здобула належного висвітлення в наукових працях. Основні джерела при її дослідженні — звіти, рішення, резолюції, директиви інституцій ЄС, а також звернення, промови, політичні заяви лідерів. Емпіричною базою для компаративного та статистичного аналізу послужили оперативні дані порталу ООН про біженців з України [14], Євростату [15], а також опитування [16—19].

* * *

Повномасштабна війна Росії проти України змінила світ. Вона не лише загострила проблему зобов'язань щодо дотримання міжнародних правових і морально-етичних норм, але й виявила нагальну потребу в новому розумінні фундаментальних принципів, цінностей, на яких базується міжнародна солідарність та безпека. Війна змінила політичне мислення європейських політиків — воно набуло геополітичного змісту і спрямовується на посилення ролі Європейського Союзу як геополітичного гравця у сучасному турбулентному світі. За словами очільниці Європарламенту Р. Мецоли, геополітичні реалії вимагають, що «Європа повинна залишатися об'єднаною і єдиною перед лицем глобальних викликів, таких, як агресивна Росія» [20]. Російська збройна агресія стала біфуркаційною точкою в міжнародних відносинах, що спонукає до рішучих політичних рішень і дій. За таких умов Євросоюз підтверджує свою історичну місію об'єднання Європи, що з часів проголошення декларації Р. Шумана втілюється як «проект миру, демократії та свободи». В ЄС визнають, що війна РФ проти України вимагає нових підходів і стратегічних рішень щодо підтримки нашої країни та чіткого бачення її ролі в новій архітектурі європейської безпеки. Держави-члени постали перед геополітичним вибором і випробуванням на свою солідарність і стійкість. В одному з інтерв'ю українським медіа у вересні 2022 р. президентка Єврокомісії У. фон дер Ляєн сказала: «Цей бій дуже важливий для нас, бо наша відповідь сьогодні на те, що робить Росія, визначатиме майбутнє міжнародної системи» [21].

Європейський Союз із перших днів повномасштабної війни підтримує Україну. Розширення й поглиблення солідарності відбувається на основі партнерських відносин, що поетапно вибудовувалися впродовж десятиліть від проголошення незалежності нашої держави. Поглиблення співпраці відбулося 2014 р. з підписанням і поетапним набуттям чинності Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Відтоді Україна отримує гуманітарну допомогу у вигляді фінансової підтримки найбільш уразливих верств населення, а також у натуральній формі через Механізм цивільного захисту. Впродовж 2014—2021 рр. надано екстреної допомоги на 1,7 млрд євро; гуманітарної допомоги від держав-членів Євросоюзу — 350 млн євро; гуманітарної допомоги від Європейської комісії — 194 млн євро [22].

Із початком повномасштабної війни взаємини України з ЄС вийшли на новий стратегічний рівень. Європейська рада, підтримавши висновки Європейської комісії щодо поданої Україною до Ради ЄС відповідної заявки, ухвалила рішення про надання нашій країні статусу кандидата на вступ [23]. Європейський парламент визнав РФ державою-спонсоркою тероризму [24], Голодомор 1932—1933 рр. — геноцидом українського народу [25], ухваливши резолюцію про створення Спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України [26]. Такі політичні рішення підтверджують, що ЄС непохитний у підтримці незалежності, суверенітету, територіальної цілісності України в міжнародно визнаних кордонах. Із перших днів війни «Європа стала на боці Украї-

ни: зі зброєю, з коштами, з гостинністю для біженців [...] настав час, щоб продемонструвати рішучість, а не умиротворення агресора» [27]. Для допомоги Україні ЄС і його держави-члени, «використовуючи всі можливості в рамках договорів, або змінюючи договори, якщо це необхідно» [28], об'єдналися та стали в авангарді реагування на гуманітарну кризу, що охопила Україну. Такої величезної кількості шукачів притулку Європа не бачила з часів Другої світової війни. Відомо, що «з початку російського вторгнення майже третина українців були змушені залишити свої домівки. На сьогодні це найбільша у світі криза переміщення людей як за межі України, так і в межах держави» [13, С. 231]. На порядок денний Євросоюзу додалася проблема біженців з України та пошуку механізмів надання екстреної допомоги як тим мільйонам українців, котрі перетнули кордони ЄС, тікаючи від війни, так і тим, хто залишився в Україні.

У спеціальній літературі термін «біженець» часто вживається у широкому значенні стосовно всіх утікачів від війни, як це визначено Конвенцією про статус біженців [29]. Щодо ситуації з Україною, то ЄС запровадив безпрецедентний Механізм тимчасового захисту. Тож особи, котрі рятуються від воєнних дій і шукають притулку, з міжнародно-правової точки зору в переважній більшості не є біженцями, позаяк вони можуть просити тимчасового захисту в ЄС і не набувати статусу біженця. Але за бажанням можна отримати й такий статус. Юристи вказують на нетотожність понять «біженець» та «особа, що отримала тимчасовий захист в ЄС» [30].

Оцінюючи масштаби гуманітарної кризи, голова представництва Міжнародної організації з міграції в Україні Ан Нґуєн зазначив, що термінової допомоги потребують майже 18 млн людей [31]. Інтенсивні бойові дії продовжують спричиняти масштабний рух населення. Допомоги потребують не лише громадяни України, що постраждали від війни, але й самій державі вкрай необхідна підтримка задля збереження інституційної стійкості. Стратегічно важливим завданням стало визначення потреб країни та аудит ресурсів і можливостей ЄС.

Нижче зосередимо увагу на гуманітарному вимірі міжнародної підтримки України з боку Євросоюзу. Зауважимо, що у проаналізованому масиві документів ЄС виокремлюється не лише поняття «гуманітарна допомога» («humanitarian aid»), а залежно від цільового призначення допомоги досить часто йдеться про «гуманітарну підтримку» («humanitarian support»). Тож ці поняття аж ніяк не тотожні, попри те, що в українськомовному науковому й публічному дискурсі широко вживаний лише термін «гуманітарна допомога». Нормативні документи Європейського Союзу виходять із того, що гуманітарна допомога призначена для порятунку життів і полегшення страждань під час та відразу після надзвичайних ситуацій, а гуманітарна підтримка спрямовується на вирішення поточних структурних проблем, зокрема системної бідності, падіння економіки, інституційної кризи та забезпечення соціального розвитку. Гуманітарна допомога приносить користь безпосередньо людям, а гуманітарна підтримка спрямовується на функціонування елементів управлінської системи. Як перша, так і друга пов'язані між собою, часто включаючи не тільки гуманітар-

ну складову, але й компонент розвитку. Такий підхід пов'язаний і з історичними особливостями, адже концепт «Європа» ґрунтується на спільних цінностях та єдності миру, розвитку, гуманітарної діяльності.

Зауважимо, що в Україні зміст поняття «гуманітарна допомога» визначається відповідним законом у поточній редакції від 31 березня 2023 р. як цільова адресна безоплатна допомога у грошовій або натуральній формі, у вигляді безповоротної фінансової допомоги або добровільних пожертвувань, що надаються іноземними та вітчизняними донорами з гуманних мотивів одержувачам гуманітарної допомоги в Україні чи за кордоном, котрі потребують її у зв'язку з соціальною незахищеністю, матеріальною незабезпеченістю, важким фінансовим становищем, виникненням крайнього стану, зокрема внаслідок стихійного лиха, аварій, епідемій, епізоотій, екологічних, техногенних, інших катастроф, які створюють загрозу для життя і здоров'я населення, або тяжкою хворобою конкретних фізичних осіб, а також для підготовки до збройного захисту держави та її захисту в разі збройної агресії або конфлікту [32]. Про гуманітарну підтримку як інструмент посилення інституційної стійкості України в національному законодавстві не йдеться. Але в публічному дискурсі відповідний термін зустрічається в контексті міжнародної допомоги від Європейського Союзу після набуття Україною статусу кандидата на вступ. На нашу думку, введення в науковий обіг поняття «гуманітарна підтримка» в умовах війни цілком слушне.

Зважаючи на масштаби міграції та гуманітарну кризу, Євросоюз суттєво розширив механізми надання гуманітарної підтримки Україні, мобілізувавши всі можливі ресурси задля того, щоб, по-перше, об'єднати зусилля держав-членів у допомозі нашій країні, а також фінансово їх підтримати для надання прихистку українцям, котрі шукають захисту від війни в державах ЄС; по-друге, забезпечити швидке та ефективне надання макрофінансової, екстреної та гуманітарної допомоги Україні та її громадянам, що страждають від війни.

Основою для визначення потреб у наданні гуманітарної допомоги слугують статистичні дані щодо чисельності постраждалих від війни українців і тимчасове їх переміщення. Попри всю складність забезпечення валідності даних, їх важливо фіксувати, причому звертаючи увагу, що допомоги потребують як ті, хто перебуває за кордоном, так і ті, хто залишається в Україні.

Зовнішня міграція та гуманітарна підтримка українців, котрі шукають прихистку в ЄС

На основі інформації з порталу оперативних даних ООН проаналізуємо динаміку міграції з України в держави Євросоюзу (зовнішня міграція) та механізми надання підтримки українцям, які шукають захисту в ЄС. Найбільше людей залишили Україну в перші місяці війни. Як видно з таблиці (див. нижче), станом на кінець 2022 р. близько 7,9 млн осіб зареєструвалися в Євросоюзі як шукачі притулку, з яких майже 4,9 млн отримали тимчасовий захист [33]. Зауважимо, що дані ООН включають не лише громадян України — узагальне-

Зовнішня міграція з України

Дата	Особи, зареєстровані в ЄС як шукачі притулку*	Особи, що отримали тимчасовий захист в ЄС
22.12.2022	7 863 339	4 862 560
07.02.2023	8 054 405	4 830 738
28.02.2023	8 104 606	4 881 590
07.03.2023	8 108 448	4 890 639
28.03.2023	8 173 211	5 008 482
08.04.2023	8 174 189	5 044 039
25.04.2023	8 174 779	5 047 700
09.05.2023	8 207 977	5 093 606
16.05.2023	8 240 289	5 124 575

* Дані оновлюються щотижня у середу до 12:00 CET. Цифра «біженців з України, зареєстрованих для тимчасового захисту», може включати кілька реєстрацій однієї особи у двох або більше країнах ЄС; реєстрації, котрі залишаються незавершеними з різних причин; або реєстрації біженців, які переїхали далі, в тому числі за межі Європи.
Джерело: складено на основі інформації з порталу оперативних даних ООН [https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine-_ga=2.262905740.1695214486.1671796997-1573715190.167122086533].

но всіх, хто на даний момент подав заяву про надання притулку, тимчасового захисту або аналогічні національні програми захисту. Серед зареєстрованих є певна частина громадян третіх країн та осіб без громадянства, котрі користувалися міжнародним захистом або еквівалентним національним захистом в Україні до 24 лютого 2022 р., і на початок повномасштабного вторгнення перебували в нашій країні в різних статусах (включаючи іноземних студентів), тож так, як і українські громадяни, вимушено покинули Україну з початком широкомасштабного російського вторгнення. Окрім того, зазначимо, що дані не є статичними, вони змінюються та щотижнево корелюються; тріанґуляція даних і джерел здійснюється на постійній основі за інформацією, що надходить від урядів держав, чиї кордони перетнули українці.

На травень 2023 р. (див. табл.) усе ще зберігалася тенденція до збільшення чисельності втікачів від війни, що пов'язано з обстрілами російськими військами вже звільнених територій і ракетними та ударами БПЛА по території України. Також звертаємо увагу, що не всі українці у статусі тимчасового захисту перебувають в Євросоюзі. Частина з них повернулися, зберігши цей статус, позаяк директивою ЄС про тимчасовий захист передбачено можливість повернення в Україну й повторного в'їзду в Європейський Союз. Наразі на порталі оперативних даних ООН немає даних, скільки з цих понад 5 млн (див. табл.) повернулися в Україну, а скільки залишаються в державах ЄС чи виїхали у США, Канаду та ін.

За офіційними даними Євростату, станом на 31 березня 2023 р. понад 3,8 млн (точніше 3 837 660) громадян України [15] скористалися статусом тим-

часового захисту в державах ЄС. Основними країнами, які приймали бенефіціарів тимчасового захисту з України, були Німеччина (1 032 465 осіб; 26,9 % від загальної кількості), Польща (995 025; 25,9 %), Чехія (324 375; 8,4 %) [15]. На основі порівняння даних на сайті Євростату кількість бенефіціарів тимчасового захисту, що є громадянами України, в березні 2023 р. в порівнянні з кінцем лютого 2023 р. зменшилася на 2,4 % (мінус 93 785 осіб) через зняття з реєстрації статусу тимчасового захисту. Найбільше зниження спостерігалося у Швеції (мінус 23 220; 48,8 %), Чехії (мінус 122 320; 27,4 %), Австрії (мінус 14 010; 16,6 %) та майже не змінилося в Польщі (мінус 5945; 0,6 %). Водночас зростання було зареєстровано в Німеччині (на 31 935; 3,2 %), Італії (на 7390; 5,0 %), Румунії (на 6600; 5,7 %) [15]. Ці показники важливі для наукових і соціальних досліджень, актуальні для органів державної влади при ухваленні управлінських рішень, виробленні державної політики та плануванні відбудови України.

Для підтримки біженців і тих українців, що отримали тимчасовий захист в Євросоюзі, державам-членам надається допомога з бюджету й резервних фондів ЄС, чимало з яких переорієнтовано з програм боротьби з пандемією COVID-19 на надання фінансової підтримки державам-членам і гуманітарної допомоги Україні; задіяно резервні ресурси, що не були використані в попередні роки.

Європейський Союз узяв на себе спільну відповідальність за допомогу на своїх зовнішніх кордонах, підтримуючи держави-члени, які в першу чергу стикнулися з мільйонними міграційними потоками та надали прихисток українцям. Щоб запропонувати швидку й ефективну допомогу людям, які тікають від війни, в ЄС запустили безпрецедентні механізми підтримки шляхом безпосереднього надання притулку, їжі та медичної допомоги (статус біженця), а також статусу тимчасового захисту. Підтримка біженців відбувається через Механізм цивільного захисту ЄС (МЦЗ ЄС) [1] та низку програм і фондів. Щодо тимчасового захисту, то Європейська комісія й Рада ЄС, об'єднавши надзвичайні зусилля держав-членів, уперше ввели в дію директиву Ради ЄС 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту в разі масового напливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-чле-

[1] Створена у жовтні 2001 р. система координації рятувальної та гуманітарної допомоги в разі стихійних лих і техногенних катастроф, масштаб або характер яких перевищують можливості реагування постраждалої країни (правова основа — рішення 1313/13/ЄС) [34]. Механізм цивільного захисту спрямований на зміцнення співпраці між 27 державами ЄС і 9 країнами-учасницями (Албанія, Боснія і Герцеґовина, Ісландія, Чорногорія, Північна Македонія, Норвеґія, Сербія, Туреччина, Україна (з 20 квітня 2023 р.)). Від моменту заснування МЦЗ ЄС відповів на понад 600 запитів про допомогу всередині та за межами Євросоюзу. Будь-яка держава світу, а також ООН та її агентства чи відповідні міжнародні організації можуть звернутися щодо допомоги до Механізму цивільного захисту ЄС. У 2021 р. його було задіяно 114 разів. Ключову роль у координації реагування на катастрофи в усьому світі, також в Україні, відіграє Європейська комісія, котра покриває 75 % витрат, включаючи транспорт, для розгортання в Європі або за її межами [35]. МЦЗ ЄС забезпечує інституційну платформу для взаємодії держав-учасниць з установами ЄС, відповідальними за цивільний захист.

нами щодо прийому таких осіб[2] від 20 липня 2001 р. [36]. Директива про тимчасовий захист визначає процедуру прийняття рішень, необхідну для активації, продовження або припинення тимчасового захисту. Українці зі статусом тимчасового захисту отримали право на проживання, доступ до ринку праці та освіти, доступ до житла, соціальну, медичну чи іншу допомогу. Єврокомісія продовжила тимчасовий захист до березня 2024 р., відтак до березня 2025 р. Документ також включає можливість добровільного виїзду додому в Україну. По суті, в ЄС було створено умови для повноцінної життєдіяльності українських громадян, що суттєво полегшило їх психологічну й соціальну адаптацію та інтеграцію в європейський економічний, освітній, мультикультурний простір.

Щоб збалансувати зусилля держав-членів Євросоюзу щодо прийому осіб, які рятуються від війни, та оперативно надати їм ефективну допомогу, створено координаційний механізм — Платформу солідарності ЄС, що функціонує як система надання притулку та є базою даних для обміну інформацією щодо кількості людей, які користуються тимчасовим захистом на території Європейського Союзу, можливостей їх прийому, системи забезпечення їхніх потреб і додаткової підтримки [37].

Для зменшення навантаження на бюджети держав-членів важливим було своєчасне внесення Радою ЄС процедурних змін до чинних норм для створення можливості додаткового фінансування заходів і програм, спрямованих на проблеми біженців та надання тимчасового захисту. За оцінками, гуманітарна підтримка українців за кордоном (біженців і за тимчасовим захистом) із фондів ЄС складає майже 17 млрд євро [38]. Щоб посилити підтримку держав-членів, які приймають та розміщують шукачів притулку з України, Європейська комісія в березні 2023 р. запропонувала збільшити на 3,4 млрд євро загальне попереднє фінансування від програми «Допомога на відновлення згуртованості й територій Європи» [39].

Рішення та дії з боку інститутів Євросоюзу та урядів держав-членів посилюються непохитною солідарністю європейців щодо підтримки України у спротиві російській агресії, що підтверджено даними регулярних опитувань «Standard Eurobarometer» (див. іл. 1). Громадяни ЄС залишаються солідарними з Україною впродовж понад року повномасштабної війни й надалі готові підтримувати нашу країну. З майже одностайною громадською думкою резонують слова очільниці Європейської комісії У. фон дер Ляєн, що вкотре прозвучали на зустрічі єврокомісарів із президентом та урядом України в переддень 24-го саміту Україна — ЄС в Києві: «Ми будемо підтримувати Україну стільки, скільки буде потрібно. Україна може розраховувати на те, що Європа допоможе відновити більш стійку країну, яка просувається на шляху

[2] Директива 2001/55/ЄС передбачає негайний тимчасовий захист переміщених осіб за межами зовнішнього кордону Євросоюзу, призначена для застосування у виняткових обставинах, коли регулярна система надання притулку в ЄС не справляється з напливом біженців. 3 березня 2022 р. у відповідь на кризу біженців, спричинену російським вторгненням в Україну, міністри країн ЄС одноголосно погодилися задіяти директиву про тимчасовий захист (це сталося вперше в історії).

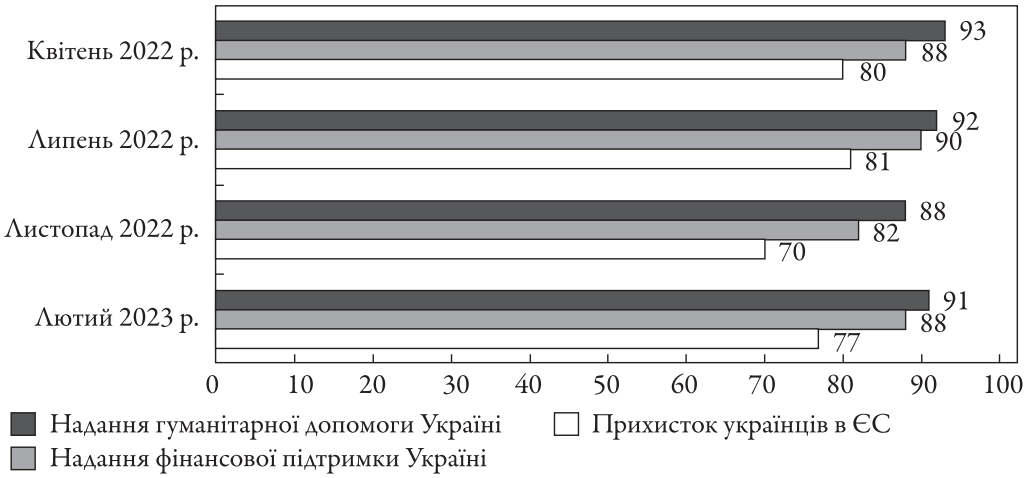

Іл. 1. Дослідження громадської думки в ЄС
Джерело: складено за [16—19].

вступу до ЄС» [40]. Це не просто слова — вони виражені в конкретних діях, міжнародній солідарності ЄС і держав-членів з Україною, у військовій, фінансовій, гуманітарній підтримці, що надається Україні для подолання кризи й забезпечення спроможності та функціонування установ, організацій і служб, що підтримують життєдіяльність суспільства, а також тим українцям, які не у змозі забезпечити виживання в умовах війни й потребують допомоги, включаючи внутрішньо переміщених осіб.

Такий прояв міжнародної солідарності та єдності показує європейські цінності в дії, що проявилися в готовності багатьох сімей прийняти біженців у своїх домівках, громад — надати їм притулок, компаній — запропонувати послуги і працевлаштування, а громадян усього ЄС — забезпечити підтримку тим, хто залишився в Україні й потребував цього.

Гуманітарна підтримка України та внутрішня міграція

Гуманітарна складова солідарності ЄС з Україною включає надання гуманітарної допомоги та фінансової підтримки безпосередньо Україні як державі для посилення стійкості й забезпечення життєдіяльності суспільства. Щоб оцінити реальні потреби, побачити динаміку внутрішньої мобільності та переміщень усередині держави, Міжнародна організація з міграції (МОМ) періодично з березня 2022 р. проводить експрес-оцінювання населення загалом по Україні та публікує звіти про внутрішні переміщення. Попередні репрезентативні оцінки показали, що найбільша кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) була станом на середину квітня (7,7 млн) і на початок травня 2022 р. (майже 8 млн). Поступово вона зменшилася до 5,9 млн на початок

Іл. 2. Матриця відстеження переміщень громадян України
Джерело: складено за [43].

грудня 2022 р. [41]. Ці дані слугують важливим джерелом для визначення територій із високими гуманітарними потребами та для цільового реагування, що спрямоване на допомогу постраждалим від війни, а також для ухвалення управлінських рішень і вироблення державної політики.

Дані Міжнародної організація з міграції корелюють із результатами соціального моніторинґу, проведеного Інститутом соціології НАН України, згідно з яким на серпень 2022 р. понад 6,6 млн осіб залишалися переміщеними в Україні внаслідок війни [13, С. 231]. За підрахунками МОМ, станом на 23 серпня 2022 р. в Україні було 6,975 млн ВПО [42]. Більш детально зупинимося на останньому звіті про внутрішнє переміщення в Україні, що є результатом 12-го раунду репрезентативного експрес-оцінювання населення загалом по країні, яке проводилося з 16 по 23 січня 2023 р. [43]. Географія охоплює всі шість макрорегіонів (Захід, Схід, Північ, Центр, Південь, м. Київ), за винятком АР Крим. Опитано 2000 анонімних респондентів віком від 18 років за допомогою методу комп'ютерного телефонного інтерв'ю. Оцінки ґрунтуються на даних Фонду народонаселення ООН, що погоджені як базове значення щодо чисельності населення України. Тих, хто перебував за межами держави, у вибірку не включали. Дані щодо зареєстрованої присутності ВПО на рівні громад доступні в матриці відстеження переміщень громадян України (див. іл. 2).

За оцінками Міжнародної організація з міграції, станом на 23 січня 2023 р. 5,352 млн осіб є переміщеними в межах України (див. іл. 2), що показує поступове зменшення в порівнянні з результатами попередніх досліджень [43]. Спостерігається певна нерівномірність внутрішнього розподілу переміщених осіб.

Найбільша кількість ВПО сконцентрована в регіонах, територіально наближених до зони бойових дій, або в достатньо віддалених і більш безпечних для проживання. Найбільша кількість (майже 2 млн) у східних областях України.

За даними Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, на початок січня 2023 р. фігурувала цифра 4 млн 867 тис. 106 ВПО, але періодично в інтерв'ю очільниця відомства зазначає, що в Україні їх понад 7 млн [44]. Офіційного підтвердження таких даних у відкритих джерелах немає, тож проблема обліку й надалі залишається відкритою. Актуальна також проблема логістики та моніторинґу надання гуманітарної допомоги в Україні, позаяк надзвичайно важливо, щоб допомога, яка надходить, швидко й за призначенням потрапляла до тих, хто її потребує. Для координації гуманітарної допомоги в Україні функціонує офіційний портал [45] та онлайн-платформа «СпівДія» [46], що об'єднала державні й волонтерські ініціативи.

Гуманітарна допомога, яка надходить Україні від ЄС та держав-членів, спрямовується на:

• підтримку територіальних громад, які знаходяться поблизу зони бойових дій, а також громад, що прихистили значну кількість ВПО;

• забезпечення соціально-економічної стійкості підприємств, сільського господарства, цивільної інфраструктури та інших життєво важливих сфер;

• цифрові сервіси, що дозволяють громадянам інформувати владу про пошкодження майна через застосунок «Дія»;

• підтримку вразливих груп цивільного населення в надзвичайних умовах;

• надання або створення умов для покращення доступу до медичної допомоги, соціальних та інших необхідних послуг (забезпечення їжею, питною водою, предметами особистої гігієни, медичною допомогою, освітою тощо);

• перетворення громадської ініціативи «Прихисток» на державну службу при Кабінеті Міністрів (портал «Прихисток» є відкритим веб-ресурсом, найбільшим сервісом пошуку безкоштовного житла для українських біженців і ВПО в Україні та за кордоном, доступним як громадян, так і органів місцевого самоврядування) [47];

• спрощення компенсації для тих, хто приймає ВПО за підтримки ЄС та партнерства Офісу ефективного регулювання (BRDO)[3] з урядом України;

• захист людської гідності та прав людини, підтримку цивільного населення в подоланні викликів, що зазнало руйнівного впливу від російської збройної агресії, геноциду й ракетного терору.

ЄС докладає значних зусиль для надання Україні екстреної гуманітарної допомоги та якнайшвидшої її доставки, узгоджено співпрацюючи з державами-членами, агенціями з надання допомоги й міжнародними партнерами, зокрема з Організацією Об'єднаних Націй, Червоним Хрестом та ін. Європейська

[3] Незалежний експертно-аналітичний центр у сфері економічного регулювання, що об'єднує реформаторські організації для допомоги уряду у проведенні економічних реформ [48].

комісія, задіявши Механізм цивільного захисту ЄС та підтримуючи постійний контакт з українською владою, координує надання допомоги Україні від усіх держав-учасниць, пришвидшує її доставку. З травня 2021 р. ЄК оновила Механізм цивільного захисту і створила резервний фонд rescEU, що надає ЄС додаткові можливості для реагування на безпекові загрози в Європі та світі. Фонд повністю фінансується Європейським Союзом і включає парк пожежної авіації, літаки для медичної евакуації, запаси медичних товарів, польові госпіталі, щоб швидко реагувати на надзвичайні ситуації. Резерв rescEU включає також мобільні притулки для переміщених осіб. Крім того, на даному етапі ЄС розширює можливості реагування на хімічні, біологічні, радіологічні, ядерні інциденти.

Попри те, що Україна стала повноправною учасницею МЦЗ ЄС у квітні 2023 р., операції ЄС з цивільного захисту та гуманітарної допомоги діють у нашій державі з лютого 2014 р. і відіграють ключову роль у сприянні координації гуманітарної діяльності та обміні інформацією з різними гуманітарними організаціями, включаючи донорів, партнерів із надання допомоги, органи влади України. Допомога у відповідь на повномасштабну воєнну агресію Росії — найбільша та найскладніша надзвичайна операція з моменту створення МЦЗ ЄС за всю його історію. 27 держав ЄС, а також Норвегія, Туреччина, Північна Македонія, Ісландія, Сербія, що також є учасницями МЦЗ, запропонували Україні гуманітарну допомогу в натуральній формі — від медичних товарів до транспортних засобів та енергетичного обладнання [35]. Приєднання України до МЦЗ ЄС дозволяє повноцінно використовувати всі інструменти і програми ЄС для розвитку національної системи цивільного захисту та залучення допомоги й у повоєнному відновленні. Окрім того, приєднавшись до МЦЗ ЄС, Україна вже може подавати заявку в rescEU на ґранти для міжнародних операцій з адаптації та модернізації або ремонту своїх ресурсів.

Для ефективного управління надзвичайно великою кількістю поставок гуманітарної допомоги в Україну за підтримки МЦЗ ЄС і його ядра — Центру координації реагування на надзвичайні ситуації (ERCC) було створено логістичні осередки в Польщі, Румунії, Словаччині, куди доставляється допомога із запасів rescEU та від держав-членів ЄС і далі спрямовується в Україну. До нашої країни вже доставлено понад 95,8 тис. т гуманітарної допомоги в натуральній формі орієнтовною вартістю 647 млн євро, що надана Україні через МЦЗ ЄС від держав-членів ЄС і партнерів [49].

За даними ЄС, упродовж 2022 р. гуманітарну допомогу, надану разом із партнерами через МЦЗ ЄС, отримали в Україні понад 16 млн людей (12,2 млн — продовольство, 9,4 млн — меддопомогу й медикаменти, 6 млн — кошти на придбання найнеобхіднішого, 7,4 млн отримали допомогу від екстрених служб, майже 7,4 млн відновили доступ до чистої води, гігієнічних і санітарних послуг) [50].

Допомога включає широкий спектр стратегічного обладнання та життєво необхідних засобів, таких, як автомобілі швидкої допомоги, пожежні машини, шкільні автобуси, мобільні госпіталі, екскаватори, понтонні мости, електрогенератори, трансформатори, продовольчі товари, ліки, захисне обладнан-

ня, аптечки, теплий одяг та багато іншого на першочергові потреби людей, які постраждали від воєнних дій. За попередньо узагальненими даними, з початку повномасштабної війни Росії проти України ЄС, держави-члени та його фінансові інституції надали Україні 38,8 млрд євро для підтримки загальної економічної, соціальної та фінансової стійкості у формі макрофінансової, екстреної, гуманітарної допомоги, бюджетної підтримки, реагування на кризу, інвестицій Європейського банку реконструкції та розвитку й ін. [51].

За оцінками ЄС, 5,7 млн дітей шкільного віку в Україні постраждали від російської агресії, тисячі шкіл і закладів освіти зазнали руйнувань та ушкоджень. За ініціативою Єврокомісії оголошено надання підтримки у відновленні українських шкіл на 100 млн євро, в тому числі 66 млн за рахунок бюджетної підтримки та 34 млн євро гуманітарного фінансування [51—52]. ЄК також розпочала загальноєвропейську кампанію солідарності з надання Україні шкільних автобусів через МЦЗ ЄС, на що виділила близько 14 млн євро. Загалом передано 300 одиниць [53].

Через бойові дії, за прогнозами ЄС, упродовж 2023 р. 17,6 млн людей в Україні потребували гуманітарної допомоги [54]. В поточному році було надано безпрецедентний пакет допомоги в розмірі до 18 млрд євро у формі безвідсоткового кредиту. Макрофінансова допомога надходить щомісячно по 1,5 млрд євро. Зокрема на кінець травня 2023 р. Україна вже отримала 7,5 млрд [51, 55].

Із січня по червень 2023 р. 7,9 млн українців, у тому числі в постраждалих регіонах, отримали гуманітарну підтримку завдяки ЄС та іншим донорам, у тому числі понад 4 млн — продовольчу допомогу, 5,6 млн — медичну (медикаменти, послуги), 2,9 млн — грошову та ін. [50].

Важливим напрямом гуманітарної підтримки є медична евакуація з України пацієнтів, які потребують термінового лікування. Через МЦЗ Європейський Союз координує переміщення їх до лікарень Європи. Евакуацію здійснює спеціалізований медичний літак rescEU, який виконує 1—2 рейси на тиждень. 9 вересня 2022 р. в польському Жешуві Європейський Союз відкрив хаб «EU Medevac», головне завдання якого полягає в підтримці та сприянні медичній евакуації [56]. Також тут пропонується лікування пацієнтам, доставленим з України, перш ніж відправити їх до іншої держави Європи. Станом на початок травня 2023 р. від нашої країни надійшли 2511 запитів про медичну допомогу, з них 2158 пацієнтів уже доставлені до лікарень ЄС та Норвегії, а щодо решти — питання у процесі вирішення [57]. Кількість запитів зростає [57].

Гуманітарна криза загострилася з посиленням російських ударів по об'єктах критичної цивільної інфраструктури України, зокрема енергетики. Виведено з ладу чи захоплено понад 50 % теплової, 30 % сонячної, 90 % вітрової генерації, зупинено низку державних шахт. Руйнувань зазнають електромережі та підстанції, розподільні газові мережі [58]. Завдяки від'єднанню від енергосистем РФ і Білорусі та синхронізації з об'єднаною європейською енергосистемою ENTSO-E, а також підтримці держав-членів ЄС, Україна вистояла у зимовий період. Для відновлення терміново потрібно було високовольтне

електричне обладнання, особливо трансформатори й генератори великої потужності. 23 листопада 2022 р. Європейський парламент та «Євросітіз» (мережа з понад 200 найбільших міст Європи) запустили кампанію «Генератори надії» з відправки в Україну електрогенераторів і трансформаторів [59]. 26 січня 2023 р. комісар ЄС із питань гуманітарної допомоги та врегулювання криз Я. Ленарчич і прем'єр-міністр Польщі М. Моравецький відкрили новий енергетичний хаб rescEU в Польщі, який став логістичним центром для доставки екстреної енергетичної допомоги нашій країні [60]. Загалом за період 15 лютого 2022 до 16 травня 2023 рр. 25 держав-членів ЄС і 4 країни-партнерки надали Україні 3118 генераторів та понад 5,3 млн запчастин для ремонту енергосистеми [61]. Окрім того, ЄС додатково надає життєво важливу підтримку для подолання проблем в енергетичному секторі, зокрема 157,5 млн євро з Фонду підтримки енергетики, 35 млн світлодіодних ламп та ін. [62].

Ще однією ініціативою ЄС з гуманітарної підтримки України у сфері енергетики, яку підтримав Європейський інноваційний фонд та одна з найбільших енергетичних компаній світу італійська «Enel S.p.A», стало надання Україні 5700 сонячних панелей, які забезпечуватимуть електроенергією школи, лікарні, пожежні частини. Комісарка ЄС із питань енергетики К. Сімсон зазначила, що цей проєкт «започатковує ширшу ініціативу щодо підвищення енергетичної безпеки України та розвитку її відновлювальних потужностей. Він показує європейську солідарність у дії та демонструє, як інвестиції у виробництво чистих технологій роблять Європу більш енергетично безпечною й незалежною» [63].

26 березня 2022 р. Європейська комісія в партнерстві з урядом Канади та міжнародними організаціями ініціювала глобальну кампанію «Stand Up for Ukraine», яка проходила у соціальних мережах та онлайн у форматі конференції донорів. Щоб допомогти Україні задовольнити нагальні гуманітарні потреби у секторі житла, освіти й сільського господарства на деокупованих територіях, було зібрано 9,1 млрд євро (в тому числі 1 млрд від ЄК), з яких 4,1 млрд у вигляді ґрантів і 5 млрд як позики спрямовуються на підтримку біженців в Україні щодо забезпечення житлом, а також для організацій та агентств ООН, які працюють з біженцями і внутрішньо переміщеними особами. Крім того, Європейський банк реконструкції та розвитку оголосив про додаткову позику в розмірі 1 млрд євро для покриття потреб людей, змушених покинути місця проживання через російське вторгнення [64]. Існує й багато інших ініціатив гуманітарної підтримки України та українців.

Попри те, що надання військової допомоги у цій статті не досліджується, зазначимо, що відповідні заходи становлять близько 25 млрд євро, з яких 5,6 млрд мобілізовано в рамках Європейського фонду миру [51]. Таким чином, гуманітарна підтримка України складає понад 38,8 млрд, а разом із військовою допомогою — 64 млрд євро. Враховуючи ресурси, виділені на допомогу державам-членам ЄС для потреб українських біженців та осіб зі статусом тимчасового захисту (17 млрд євро), загальна підтримка України становить 81 млрд євро [51].

Допоки триває війна, потреби в гуманітарній, військовій, фінансовій допомозі зростають, тож збільшуються і її обсяги. А це означає, що постійно відбувається тріанґуляція даних. Як наголосила очільниця Європейської комісії У. фон дер Ляєн, перебуваючи з візитом у Києві 9 травня 2023 р., Україна «платить незрівнянно високу ціну в боротьбі за свою незалежність, європейські цінності й демократичні свободи, на яких побудована Європа» [65]. Міжнародна солідарність і гуманітарна підтримка нашої країни — це внесок ЄС та кожної держави континенту в нову архітектуру європейської безпеки, в якій роль України беззаперечна.

* * *

Повномасштабна війна в Європі стала найбільшим викликом для демократичних держав світу. Вона показала ціну справжньої незалежності, суверенітету, свободи і демократії. Для України це екзистенційне протистояння, перемога в якому визначається національною стійкістю у спротиві ворогові, а також консолідацією демократичних держав щодо військово-політичної, макрофінансової та гуманітарної підтримки нашої країни. Від початку широкомасштабного російського вторгнення гуманітарні потреби України зросли до безпрецедентного рівня. Екстреної допомоги потребують як мільйони цивільного населення, так і держава задля збереження інституційної стійкості органів влади та місцевого самоврядування. Саме завдяки внутрішній консолідації та міжнародній солідарності Україна вистояла й демонструє свою стійкість у протидії збройній агресії на полі бою, в підтримці своїх громадян, а також, попри всі труднощі, проводить реформи на шляху інтеграції з Європейським Союзом.

Війна Росії проти України переросла в повномасштабну гуманітарну катастрофу з великими жертвами серед цивільного населення та небаченою раніше кількістю тих, хто шукає безпеки, допомоги й захисту як усередині держави, так і за кордоном. Попри те, що ситуація постійно змінюються, наразі понад 3,8 млн громадян України перебувають у країнах Європейського Союзу у статусі тимчасового захисту. Майже 5,4 млн є внутрішньо переміщеними в Україні. Інтенсивні бойові дії продовжують спричиняти масштабний рух населення, що поглиблює гуманітарну кризу. Допоки триває війна, чисельність тих, хто шукає безпеки й захисту, лише зростатиме.

Реалістично оцінюючи глибину трагедії та масштаби гуманітарної кризи в Україні, Європейський Союз оперативно відреагував на події, об'єднавши зусилля держав-членів і демонструючи непохитність у підтримці суверенітету й територіальної цілісності нашої країни в її міжнародно визнаних кордонах. Це відповідає геополітичним інтересам ЄС та дає поштовх європейським політикам до переосмислення геополітичних змін у світі.

У воєнних умовах суттєво скоротилася політична, історична та соціокультурна дистанція між Україною та Європейським Союзом. Політичний діалог значно поглибився, було ухвалено важливі для нашої держави політичні рішення, що вивело відносини на новий стратегічний рівень. Історичним для

Києва та геополітично важливим для Брюсселя стало рішення Європейської ради про надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС, що розширює можливості гуманітарної підтримки та активує євроінтеграційні реформи. Гуманітарний вимір солідарності Євросоюзу з Україною дуже тісно корелює з політичними рішеннями інститутів цього міждержавного об'єднання.

Гуманітарна підтримка України включає екстрену й гуманітарну, технічну, макрофінансову, бюджетну допомоги, ґранти, позики та гарантії від держав-членів Європейського Союзу, ґранти й поточні проєкти ЄС, що спрямовані на підтримку соціальних виплат, освіти, охорони здоров'я, державних інституцій, громадянського суспільства. Гуманітарна підтримка спрямовується на посилення загальної економічної, соціальної, фінансової стійкості України у спротиві ворогові та спроможності реагувати на кризу, проводити реформи на шляху імплементації Угоди про асоціацію та виконання рекомендацій Європейської комісії задля пришвидшення початку переговорного процесу з ЄС.

Європейські держави та їх громадяни продемонстрували безпрецедентну підтримку у вигляді спрощених процедур в'їзду, гуманітарної допомоги на місцях, допомоги від благодійних організацій і фондів, волонтерів тощо. Для надання прихистку громадянам України, які шукають захисту від війни, впроваджено безпрецедентний Механізм тимчасового захисту з рівноцінним з європейцями забезпеченням прав і свобод українців у державах-членах ЄС.

Координаційним механізмом надання гуманітарної підтримки Україні як державі задля збереження стійкості та посилення спроможності забезпечення тих, хто потребує допомоги, включаючи внутрішньо переміщених осіб, став механізм цивільного захисту ЄС. Попри те, що Україна приєдналася до нього у квітні 2023 р., операції Європейського Союзу з цивільного захисту та гуманітарної допомоги, за зверненням українського уряду, ще з лютого 2022 р. відіграють ключову роль у сприянні координації гуманітарної діяльності та обміні інформацією з різними гуманітарними організаціями, включаючи донорів, партнерів із надання допомоги й органи влади.

Україна стала безпековим щитом для всієї Європи. Підтримуючи нашу країну, Євросоюз посилює свою роль як геополітичного гравця. Міжнародна солідарність ЄС та держав-членів з Україною у протидії російській збройній агресії — це спільна боротьба за демократичні свободи, права людини, європейські цінності, вагомий внесок у нову архітектуру європейської безпеки та відновлення миру на Європейському континенті.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kaeding, M. Pollak, J. Schmidt, P. European Solidarity in Action and the Future of Europe. 2022. 201 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=3ydgEAAAQBAJ&pg=PR19&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false
2. Panelna dyskusiia "Viina Rosii proty Ukrainy 2014—2022 rr.: istorychna retrospektyva i sproby naukovoi refleksii" (19—20 travnia 2022 r.) (uklaly: O. Lysenko, O. Maievskyi, V. Nakhmanovych). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. 4: 4-54 [in Ukrainian].

[Панельна дискусія «Війна Росії проти України 2014—2022 рр.: історична ретроспектива і спроби наукової рефлексії» (19—20 травня 2022 р.) (уклали: О. Лисенко, О. Маєвський, В. Нахманович). *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 4—54 (дата звернення: 12.05.2023)].

3. Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny: Dialohy z istorykamy: U 3 kn. Vidpov. red. V. Smolij. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2022. Kn. 1. 802 s. [in Ukrainian].
[Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини: Діалоги з істориками: У 3 кн. Відпов. ред. В. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. Кн. 1. 802 с.].
4. Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny: Dialohy z istorykamy: U 3 kn. Vidpov. red. V. Smolii. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2022. Kn. 2. 803 s. [in Ukrainian].
[Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини: Діалоги з істориками: У 3 кн. Відпов. ред. В. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. Кн. 2. 803 с.].
5. Perelom: Viina Rosii proty Ukrainy u chasovykh plastakh i prostorakh mynuvshyny: Dialohy z istorykamy: U 3 kn. Vidpov. red. V. Smolii. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2023. Kn. 3. 844 s. [in Ukrainian].
[Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини: Діалоги з істориками: У 3 кн. Відпов. ред. В. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2023. Кн. 3. 844 с.].
6. Rychlík, J. Reflections of a Famous Czech Historian About Russia's Aggression Against Ukraine on the Pages of the Second Edition of the Book "History of Ukraine" (Prague, 2022) and on the Occasion of the XXIII International Congress of Historical Sciences (Poznań, the Republic of Poland, August 21—27, 2022). *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: Naukovi poshuky i znakhidky*. Ed. by S. Vidnianskyi. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2022. 31: 71-76 [in Czech].
[Рихлік Я. Роздуми відомого чеського історика про агресію Росії проти України на сторінках другого видання книги «Історія України» (Прага, 2022) та у зв'язку з проведенням XXIII Міжнародного конгресу історичних наук (Познань, РП, 21—27 серпня 2022 р.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* Вип. 31. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. С. 71—73].
7. Humeniuk, B. Ukrainska dyplomatiia pid chas Natsionalno-vyzvolnoi viiny Ukrainy: Ese istoryka-mizhnarodnyka i dyplomata. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: Naukovi poshuky i znakhidky*. Ed. by S. Vidnianskyi. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2022. 31: 62-70 [in Ukrainian].
[Гуменюк Б. Українська дипломатія під час Національно-визвольної війни України: есе історика-міжнародника й дипломата. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 31. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. С. 62—70].
8. Vidnianskyi, S. Ukraina — Yevropeiskyi Soiuz: Novyi etap vzaiemovidnosyn v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny 2014—2022. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: Naukovi poshuky i znakhidky.* Ed. by S. Vidnianskyi. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2022. 31: 10-37 [in Ukrainian].
[Віднянський, С. Україна — Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014—2022 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 31. Київ: Ін-т історії України НАН України*, 2022. С. 10—37].
9. Tsivatyi, V. Humanitarna dyplomatiia u fokusi lokalnykh i rehionalnykh konfliktiv suchasnosti: mizhnarodno-bezpekovyi, pravovyi ta instytutsionalnyi dyskursy. *Mizhnarodni konflikty u suchasnomu sviti: vid rehionalnoho protystoiannia do hlobalnoho supernytstva:*

Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (Lviv, 16 hrudnia 2022 r.). Lviv, 2022. 116-123 [in Ukrainian].
[Ціватий В. Гуманітарна дипломатія у фокусі локальних і регіональних конфліктів сучасності: міжнародно-безпековий, правовий та інституціональний дискурси. *Міжнародні конфлікти у сучасному світі: від регіонального протистояння до глобального суперництва: Матеріали міжнародної наукової конференції (Львів, 16 грудня 2022 р.)*. Львів, 2022. С. 116—123. URL: https://www.ispc.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Conference-proceedings-12-2022.pdf (дата звернення: 12.05.2023)].https://www.ispc.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Conference-proceedings-12-2022.pdf

10. Horiunova, Ye. Zovnishnia polityuka YeS shchodo rosiisko-ukrainskoi viiny (2014—2022). *Politicus*. 2022. 4-2: 45-51 [in Ukrainian].
[Горюнова Є. Зовнішня політика ЄС щодо російсько-української війни (2014—2022 рр.). *Politicus*. 2022. № 4-2. С. 45—51].
11. Khoma, N. Spivfinansuvannia v systemi tekhnolohii myrobudivnytstva: na prykladi dopomohy Ukraini pid chas rosiiskoi viiskovoi ahresii. *Politicus*. 2022. 3: 52-59 [in Ukrainian].
[Хома Н. Співфінансування в системі технологій миробудівництва: на прикладі допомоги Україні під час російської військової агресії. *Politicus*. 2022. № 3. С. 52—59].
12. Karpchuk, N. Humanitarna dopomoha ta tsyvilnyi zakhyst yak napriam diialnosti Yevropeiskoho Soiuzu dlia spryiannia mizhnarodnomu myru i bezpetsi. *Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii*. 2019. 1 (5): 13-22 [in Ukrainian].
[Карпчук Н. Гуманітарна допомога та цивільний захист як напрям діяльності Європейського Союзу для сприяння міжнародному миру й безпеці. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. № 1 (5). 2019. С. 13—22].
13. Holovakha, Ye. (ed.), Makeiev, S. (ed.). Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. Kyiv: In-t sotsiolohii NAN Ukrainy, 2022. 410 p. [in Ukrainian].
[Українське суспільство в умовах війни. За ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2022. 410 с. (дата звернення: 02.05.2023)].
14. Ukraine Refugee Situation. 16.05.2023. URL: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine (дата звернення: 22.05.2023).
15. Eurostat. Beneficiaries of temporary protection at the end of the month by citizenship, age and sex — monthly data. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/MIGR_ASYTPSM__custom_5996564/bookmark/table?lang=en&bookmarkId=c1c734bb-fa84-49d0-a163-7b5d911990d6 (дата звернення: 18.05.2023).
16. Eurobarometer 506. EU's response to the war in Ukraine.13—20 April 2022. URL: https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2772 (дата звернення: 18.05.2023).
17. Eurobarometer 97. Summer 2022. URL: https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2693 (дата звернення: 18.05.2023).
18. Eurobarometer 514. EU's response to the energy challenges. Report. November 2022. EU's response to the energy challenges. Eurobarometer. European Commission. November 2022. URL: https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2912 (дата звернення: 18.05.2023).
19. Eurobarometer 98. Winter 2022—2023. URL: https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2872 (дата звернення: 18.05.2023).
20. Parliamentarians from across Europe discuss economic, social and budgetary issues. 27.02.2023. URL: https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20230227IPR76582/mps-and-meps-from-across-europe-discuss-economic-social-and-budgetary-issues (дата звернення: 12.05.2023).
21. Von der Leyen. "I'm deeply convinced that Ukraine will win this war". September 16, 2022. URL: https://kyivindependent.com/national/von-der-leyen-im-deeply-convinced-that-ukraine-will-win-this-war (дата звернення: 12.05.2023).

22. European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations. EU assistance for 2014-2021. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/where/europe/ukraine_en (дата звернення: 12.05.2023).
23. European Council conclusions on Ukraine, the membership applications of Ukraine, the Republic of Moldova and Georgia, Western Balkans and external relations, 23 June 2022. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/23/european-council-conclusions-on-ukraine-the-membership-applications-of-ukraine-the-republic-of-moldova-and-georgia-western-balkans-and-external-relations-23-june-2022/ (дата звернення: 12.05.2023).
24. European Parliament declares Russia to be a state sponsor of terrorism. 23.11.2022. URL: https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20221118IPR55707/european-parliament-declares-russia-to-be-a-state-sponsor-of-terrorism (дата звернення: 12.05.2023).
25. Holodomor: Parliament recognises Soviet starvation of Ukrainians as genocide. Press Releases. Plenary Session. 15 December 2022. URL: https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20221209IPR64427/holodomor-parliament-recognises-soviet-starvation-of-ukrainians-as-genocide (дата звернення: 12.05.2023).
26. European Parliament resolution of 19 January 2023 on the establishment of a tribunal on the crime of aggression against Ukraine (2022/3017(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0015_EN.html (дата звернення: 12.05.2023).
27. Conference on the Future of Europe. Final reports and proposals. Ursula von der Leyen. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/conference-future-europe_en#final-reports-and-proposals (дата звернення: 12.05.2023).
28. State of the Union 2022. Address by President von der Leyen. A Union that stands strong together. 14 September 2022. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/ov/SPEECH_22_5493 (дата звернення: 12.05.2023).
29. Konventsiia pro status bizhentsiv. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text [in Ukrainian].
[Конвенція про статус біженців. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 02.05.2023)].
30. Roziasnennia shchodo tymchasovoho zakhystu ta otrymannia statusu bizhentsia. 17.03.2022. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/rozyasnennya-shchodo-timchasovogo-zahistu-ta-otrimannya-statusu-bizhencya [in Ukrainian].
[Роз'яснення щодо тимчасового захисту та отримання статусу біженця. 17.03.2022. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/rozyasnennya-shchodo-timchasovogo-zahistu-ta-otrimannya-statusu-bizhencya (дата звернення: 02.05.2023)].
31. IOM Accelerates Winter Support in Ukraine as New Report Reveals Most People Plan to Stay. URL: https://ukraine.iom.int/news/iom-accelerates-winter-support-ukraine-new-report-reveals-most-people-plan-stay (дата звернення: 12.05.2023).
32. Zakon Ukrainy "Pro humanitarnu dopomohu" u potochnii redaktsii vid 31 bereznia 2023 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14#Text [in Ukrainian].
[Закон України «Про гуманітарну допомогу» у поточній редакції від 31 березня 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14#Text (дата звернення: 12.05.2023)].
33. Ukraine Refugee Situation. URL: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine (дата звернення: 22.05.2023).
34. Decision No 1313/2013/EU of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on a Union Civil Protection Mechanism. Document 32013D1313. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013D1313 (дата звернення: 02.05.2023).

35. European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/what/civil-protection/eu-civil-protection-mechanism_en (дата звернення: 12.05.2023).
36. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32001L0055&qid=1648223587338 (дата звернення: 12.05.2023).
37. Home Affairs Council: 10-Point Plan on stronger European coordination on welcoming people fleeing the war against Ukraine. 28 March 2022. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_2152 (дата звернення: 12.05.2023).
38. Ukraine: €17 billion of EU funds to help refugees. Council of the European Union. Press Release 335/22. Brussels, 4 April 2022. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/04/04/ukraine-council-unlocks-17-billion-of-eu-funds-to-help-refugees/ (дата звернення: 20.05.2023).
39. Ukraine: €3.4 billion of increased REACT-EU pre-financing to Member States welcoming refugees fleeing Ukraine. European Social Fund Plus. 2022.03.23. URL: https://ec.europa.eu/european-social-fund-plus/en/news/increased-reacteu-welcoming-refugees-ukraine (дата звернення: 20.05.2023).
40. Standing together with the people of Ukraine. 2 February 2023. Kyiv, Ukraine. URL: https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/eu-ukraine-standing-together_en (дата звернення: 12.05.2023).
41. Internally Displaced Persons (IDPs). URL: https://www.migrationdataportal.org/ukraine/crisis-movements#_ftn3 (дата звернення: 12.05.2023).
42. Zvit pro vnutrishnie peremishchennia v Ukraini. 17—23 Serpnia 2022. URL: https://dtm.iom.int/reports/zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-naselennya-raund-8-17-23?close=true [in Ukrainian].
[Звіт про внутрішнє переміщення в Україні. 17—23 серпня 2022 р. URL: https://dtm.iom.int/reports/zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-naselennya-raund-8-17-23?close=true (дата звернення: 15.05.2023)].
43. Ukraina. Zvit pro vnutrishnie peremishchennia. 16—23 Sichnia 2023. URL: https://dtm.iom.int/reports/ukraina-zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-naselennya-0 [in Ukrainian].
[Україна. Звіт про внутрішнє переміщення. 16—23 січня 2023 р. URL: https://dtm.iom.int/reports/ukraina-zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-naselennya-0 (дата звернення: 15.05.2023)].
44. Interviu z vitsepremierkoiu Irynoiu Vereshchuk pro stvorennia ekonomichnoi zony, vidbudovu krainy ta podatkovi pilhy dlia investoriv. URL: https://minre.gov.ua/2023/03/10/intervyu-z-viczepremyerkoyu-irynoyu-vereshhuk-pro-stvorennya-ekonomichnoyi-zony-vidbudovu-krayiny-ta-podatkovi-pilgy-dlya-investoriv/ [in Ukrainian].
[Інтерв'ю з віцепрем'єркою Іриною Верещук про створення економічної зони, відбудову країни та податкові пільги для інвесторів. URL: https://minre.gov.ua/2023/03/10/intervyu-z-viczepremyerkoyu-irynoyu-vereshhuk-pro-stvorennya-ekonomichnoyi-zony-vidbudovu-krayiny-ta-podatkovi-pilgy-dlya-investoriv/ (дата звернення: 15.05.2023)].
45. Ofitsiinyi portal humanitarnoi dopomohy. URL: https://help.gov.ua/ [in Ukrainian].
[Офіційний портал гуманітарної допомоги. URL: https://help.gov.ua/ (дата звернення: 20.05.2023)].
46. Onlain platforma "SpivDiia". URL: https://spivdiia.org.ua/ [in Ukrainian].

[Онлайн платформа «СпівДія» URL: https://spivdiia.org.ua/ (дата звернення: 20.05.2023)].
47. Portal Prykhystok. URL: https://prykhystok.gov.ua/ [in Ukrainian].
[Портал Прихисток. URL: https://prykhystok.gov.ua/ (дата звернення: 20.05.2023)].
48. Ofis efektyvnoho rehuliuvannia BRDO. URL: https://brdo.com.ua/pro-nas/ [in Ukrainian].
[Офіс ефективного регулювання BRDO. URL: https://brdo.com.ua/pro-nas/ (дата звернення: 20.05.2023)].
49. EU assistance to Ukraine. URL: https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/eu-assistance-ukraine_en#humanitarian-aid (дата звернення: 20.05.2023).
50. How are we helping? The EU's largest civil protection operation to date. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/where/europe/ukraine_en (дата звернення: 22.05.2023).
51. Strong and comprehensive EU response. Macro-financial assistance and budget support. URL: https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/eu-assistance-ukraine_en#strong-and-comprehensive-eu-response (дата звернення: 22.05.2023).
52. EU and Ukraine sign €100 million for the rehabilitation of war-damaged schools. 6 December 2022. Brussels. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_7708 (дата звернення: 20.05.2023).
53. Support for Ukrainian school children. URL: https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/eu-assistance-ukraine_en#humanitarian-aid (дата звернення: 20.05.2023).
54. What are the needs? European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/where/europe/ukraine_en#what-are-the-needs (дата звернення: 20.05.2023).
55. Council adopts €18 billion assistance to Ukraine. 10 December 2022. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/12/10/council-adopts-18-billion-assistance-to-ukraine/ (дата звернення: 15.05.2023).
56. Poland: EU opens medical evacuations hub to facilitate transfers of Ukrainian patients. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/news-stories/news/poland-eu-opens-medical-evacuations-hub-facilitate-transfers-ukrainian-patients-2022-09-01_en (дата звернення: 12.05.2023).
57. Russia's War on Ukraine. Medevac operations. Situation map. Emergency Response Coordination Centre. ECHO Daily Map of 03 May 2023. URL: https://erccportal.jrc.ec.europa.eu/ECHO-Products/Maps#/maps?pageIndex=1&pageSize=10&ft=medevac (дата звернення: 22.05.2023).
58. Enerhetychnyi front. URL: https://mev.gov.ua/reforma/enerhetychnyy-front [in Ukrainian].
[Енергетичний фронт. URL: https://mev.gov.ua/reforma/enerhetychnyy-front (дата звернення: 22.05.2023)].
59. Generators of Hope: European Parliament donates generator to Ukraine. Press Releases 08.12.2022. URL: https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20221208IPR63301/generators-of-hope-european-parliament-donates-generator-to-ukraine (дата звернення: 12.05.2023).
60. EU opens new rescEU energy hub in Poland. 26.01.2023. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/eu-opens-new-resceu-energy-hub-poland_en (дата звернення: 22.05.2023).
61. Emergency Response Coordination Centre. ECHO Daily Map of 16 May 2023. URL: https://erccportal.jrc.ec.europa.eu/ECHO-Products/Maps#/maps/4492 (дата звернення: 15.05.2023).

62. EU solidarity with Ukraine — meeting between the College of Commissioners and the Ukrainian government. 2 February 2023. Brussels. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/FS_23_524 (дата звернення: 15.05.2023).
63. Commission welcomes Enel's donation of 3Sun solar PV panels to Ukraine. 3 March 2023. Brussels. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_1361 (дата звернення: 12.05.2023).
64. Stand Up for Ukraine campaign raises €9.1 billion. URL: https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/eu-assistance-ukraine/stand-ukraine-global-campaign_en (дата звернення: 20.05.2023).
65. Press statement by President von der Leyen with Ukrainian President Zelenskyy. Kyiv. 9 May 2023. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_23_2661 (дата звернення: 20.05.2023).

Надійшла / Received 02.10.2023

Tamila HERASYMCHUK
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Professor at the Department of Political Science,
Rivne State University of Humanities (Rivne, Ukraine)
tamila.gerasymchuk@rshu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0001-5440-1975

HUMANITARIAN DIMENSION OF THE SOLIDARITY OF THE EUROPEAN UNION WITH UKRAINE IN THE FULL-SCALE RUSSO-UKRAINIAN WAR

The purpose is to analyze the humanitarian dimension of the EU's solidarity with Ukraine and to highlight the importance of the concept and the main mechanisms of humanitarian support of Ukraine in the countering of full-scale Russian armed aggression. **The research methodology** is based on interdisciplinary tools and systemic and synergistic approaches, which deepen the analysis of EU policy towards Ukraine in the fight against Russian armed aggression, the study of solidarity as a constant functional system of relations between EU member states, EU institutions, European citizens, and Ukraine. The content analysis of EU documents provides grounds for distinguishing between the "humanitarian aid" and "humanitarian support" concepts. The comparative method and the statistical analysis of the open sources make it possible to study the dynamics of migration flows from Ukraine and the mass internal movements of people in Ukraine, which determine the need for humanitarian aid and the mechanisms of EU solidarity with Ukraine. **The scientific novelty** consists in the distinction between the "humanitarian aid" and "humanitarian support" concepts and the identification of the main mechanisms of humanitarian support as an important component of the EU's international solidarity with Ukraine to preserve the national resilience of the state and society in the fight against the armed aggression. **Conclusions.** Russia's full-scale war against Ukraine has become a strategic geopolitical threat to the entire civilized world, causing a global shift in European and international security. Since its beginning, the EU and its Member States have mobilized significant resources to support Ukraine in overcoming the humanitarian crisis. The European Union has provided and continues to provide Ukraine not only with emergency and humanitarian aid but also with political, economic, and financial support, which has a humanitarian dimension and is aimed at the institutional resilience and capacity of the state, the social protection of Ukrainian citizens both within the state and those who have found shelter in EU

countries. Humanitarian support has increased since Ukraine was granted candidate status for EU membership. Humanitarian support comprises emergency and humanitarian aid for Ukraine's citizens and state, as well as technical, macro-financial, and budgetary aid, grants, loans, and guarantees from EU member states, and current EU initiatives designed to back social welfare, education, healthcare, state institutions, and civil society. Humanitarian aid to Ukraine is coordinated through the EU Civil Protection Mechanism, of which full member Ukraine became in April 2023. The means for providing humanitarian support to Ukrainian citizens on the territory of EU Member States is the unprecedented EU Temporary Protection mechanism. Since the beginning of the full-scale Russian invasion, the EU and its Member States have provided Ukraine with more than € 38.8 billion in humanitarian. **The prospects for further studies** are determined by the relevance of researching the mechanisms of EU solidarity with Ukraine in its various dimensions and manifestations, the Brussels policy towards Ukraine in countering Russian armed aggression for the sake of Ukraine's victory, and the construction of a new architecture of European security.

***Keywords**: Ukraine, European Union, international solidarity, humanitarian support of Ukraine, humanitarian aid, EU Civil Protection Mechanism, EU Temporary Protection, Russia's war against Ukraine.*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.029
УДК 94(477.51-22):355.48(470:477)«2022»

«НЕВЖЕ ВИ НЕ БАТЬКИ?! НЕВЖЕ ВИ НЕ СИНИ?! ЧИ В ВАС ДІТЕЙ НЕМА?!»: ПОВСЯКДЕННЯ І ТРАГІЗМ ОКУПАЦІЇ с. ЗОЛОТИНКА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Інтерв'ю записала та підготувала до друку А. Панкова

Мета полягає в оприлюдненні свідчень очевидців російських воєнних злочинів, жорстокого поводження та вбивств загарбниками цивільного населення у с. Золотинка на Чернігівщині. На початку вторгнення сім'я інформантки в пошуках безпеки перебралася у це село, розташоване за декілька кілометрів від траси Київ — Чернігів, у результаті опинившись під ворожою владою. Тут за підозрою в допомозі українським військам окупанти (за участі місцевого колабораціоніста) розстріляли онука й сусіда жінки. **Методом дослідження** стало інтерв'ювання за попередньо розробленим питальником. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу усноісторичних джерел про стратегії виживання цивільного населення с. Золотинка Чернігівського р-ну Чернігівської обл. в умовах окупації. **Висновки.** Зібрані свідчення є невід'ємним сегментом джерельної бази для дослідження подій російсько-української війни на території області, практик повсякдення в умовах бойових дій, спротиву російській агресії, відносин із ворогами та їхніми місцевими прислужниками.

***Ключові слова**: війна Росії проти України, усна історія, окупація, практики виживання, Чернігівщина, с. Золотинка.*

Сьогодні в Україні визначення росіян «братами» в багатьох викликає гостру реакцію, але для північно-східної частини Чернігівщини це гіркі реалії. Близькість кордону та його відсутність за радянського періоду стали причинами

Цитування: «Невже ви не батьки?! Невже ви не сини?! Чи в вас дітей нема?!»: Повсякдення і трагізм окупації с. Золотинка на Чернігівщині (інтерв'ю записала та підготувала до друку А. Панкова). *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 29—42. https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.029

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 6 (573)

того, що чи не кожна місцева сім'я має родичів у Росії — причому часто не одного й не двох. Тому вбивства росіянами українців стали шоком і подвійною травмою для жителів області.

Окупація та бойові дії на початку широкомасштабного вторгнення в лютому 2022 р. спричинили безліч трагічних подій. Історія с. Золотинка Чернігівського р-ну є яскравим тому прикладом. Не лише військова статистика втрат і перемог, а й усні свідчення цивільного населення мають бути зафіксовані в нашій пам'яті та у джерельній базі російсько-української війни. Їх цінність полягає також у необхідності надати кожній мікроісторії, кожній трагедії, кожній психологічній чи фізичній втраті значущості [1], що, в першу чергу, дозволить українцям бути «почутими» як в Україні, так і поза її межами.

У травні 2022 р. було розпочато дослідницький проєкт [2], матеріали якого вже більше року оприлюднюються в «Українському історичному журналі». Задля збереження особливостей мовлення мешканців Чернігівщини черговий текст подано до друку в максимальній відповідності до аудіозапису. З метою захисту носіїв інформації їхні персональні дані залишаються закритими.

Інтерв'ю, що публікується нижче, записано від очевидиці подій, уродженки с. Золотинка 1955 р. нар., яка після закінчення початкової школи виїхала до Чернігова. Шукаючи після початку російського вторгнення відносно безпечне місце, інформантка повернулася до рідного села. Але замість порятунку воно стало місцем особистої й сімейної трагедії. Саме тут респондентці та її родині довелося назавжди запам'ятати реальне обличчя агресора, жити поряд зі зрадниками-колабораціоністами, якими виявилися деякі односельці, та, власне, через яких окупанти застрелили рідну їй людину. У свідченнях також є інформація про стратегії виживання, зокрема про імпровізований вміст «тривожної валізки», від якої залежало не тільки власне, а й життя багатьох близьких людей — родичів, сусідів.

Чи не найскладнішою в умовах окупації була постійна потреба робити вибір. Заховатися в погребі чи вийти на свій страх і ризик та подивитися в обличчя окупанту? Бути хоробрим, убити ворога, не пустивши на своє подвір'я й наразивши тим самим на небезпеку сусідів, чи мовчки чекати на звільнення села від загарбників? Передати нашим захисникам координати російського штабу чи тихцем сидіти в підвалі з усіма іншими? Кожному доводилося ухвалювати складні рішення, які давали або, навпаки, забирали шанс на виживання. Наслідки цих рішень виявилися не менш складними і трагічними.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Chepurna, H. Problema povernennia avtorstva pid chas travmatychnykh podii. *Psykholohiia rosiisko-ukrainskoi viiny: vnutrishnii pohliad: Mat. Vseukr. kruhloho stolu (7 kvitnia 2022 r.).* Kyiv, 2022. 42-44 [in Ukrainian].
[Чепурна Г. Проблема повернення авторства під час травматичних подій. *Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд: Мат. Всеукр. круглого столу (7 квітня 2022 р.). За наук. ред. М. Слюсаревського, С. Чуніхіної*. Київ, 2022. С. 42—44].

2. Makhovska, S. "Naukovyi False Start" chy vymoha voiennoho chasu: (ne)novyi dosvid dokumentuvannia svidchen ukraintsiv. *Ukraina moderna.* URL: https://uamoderna.com/war/naukovyy-false-start-chy-vymoha-voiennoho-chasu-ne-novyy-dosvid-dokumentuvannia-svidchen-ukraintsiv/ [in Ukrainian].
[Маховська С. «Науковий False Start» чи вимога воєнного часу: (не)новий досвід документування свідчень українців. *Україна модерна.* URL: https://uamoderna.com/war/naukovyy-false-start-chy-vymoha-voiennoho-chasu-ne-novyy-dosvid-dokumentuvannia-svidchen-ukraintsiv/ (дата звернення: 24.04.2023)].

Анастасія ПАНКОВА
кандидатка історичних наук,
завідувачка відділу Музею-архіву народної культури Українського Полісся,
Державний науковий центр захисту культурної спадщини
від техногенних катастроф (Київ, Україна)
anastasiapankova@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-6519-9159
Anastasiia PANKOVA
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Head of the Department of the Museum-Archive of Folk Culture of Ukrainian Polissia,
State Scientific Center for Protection
of Cultural Heritage Against Technogenic Disasters (Kyiv, Ukraine)
anastasiapankova@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-6519-9159

* * *

N.: [...] я вам розкажу свій сон, який мені приснився сон перед війною, вже після Нового року. Наче їду у свому автобусі, у свому селі. І їду отуда, до центру. Доїжжаєм ми до центру, і я дивлюся, шо над селом таке зарево! Таке, наче десь там шось гарить, таке страшне-страшне! А тоді отак перед етім, перед акном, желєзний мужчіна, адєтий ва всьому желєзному, ну, знаєте, як ото рицарі кадась були. У цьому тому всьому ваєннаму. І так завис. Я так дивлюсь в акно в автобусі — так завис і висить. Тоді я там сваєї саседки разказиваю, кажу: «Знаєш шо, Петровна, шо мені наснилося? Оце таке-таке мені наснилося. Оце приїхала і наснилося». Вона каже: «От побачиш, буде війна». Я кажу: «Да ну шо ти таке балакаїш?!». От бачите — вір не вір у сни... От шото ж воно дає [...] Да, от це таке мені приснилося... А тоді іще приснилося, у ту ніч же почалася війна. Уже от, ну я знаю, може часа в три ночі, якраз перед дзвінком, як дочка мені позвонила, сниться мені сон. В мене падруга в цьому році памерла, і сниться вона. Наче заходить вона да мене, так пазваніла, зашла отак у прихожую і обнімає-обнімає, так сільна притискає. І бачу, шось у руках вона держить — мисачка така, і в мисачкі вона шось держить. І так раз — наче десь вона ділася, і я вже її не бачу, а стаїть отак мисачка на палу. Я дивлюся, а в той мисачкі мука. Мука, миска муки. Мука! Преставляєте, прям от ось за час

до того, шо ми узнали, шо вже війна. [...] От вам і таке... І пол пятого мені уже званок од дочкі меншой, каже: «Мамо, збирайтеся, плохе діло!». Ну ми, — ви знаєте, — ми вже трохи па тєлєвізору па тому ж слухали, і так шо думали — неізбєжна вайна, от я сама собі так думаю, шо воно шото буде... Ну так трошки ми запаслися продуктами і все. І ми отак шо було (продуктов, дакумєнти) павкидали — і на село.

А. П.: Чи готували ви «тривожну валізку»?

N.: Було, було... Продуктов і таке, прикупила. [...] Саме важливіше — це були дакумєнти павкидали, а там шо — муку, сахар (ну, сахар в нас тут був), алій, сало, тушонка в нас була, мєдікамєнти — саме главноє. Оце в нас оце все павкидали в сумку, в нас це все було напагатові. І ми, невістка, це я, унучок сина, і дочка ше, і син — це ми паїхали сразу. Я позвонила сасєдці Фьодаравні, тоді ше адній своїй — це ми в адному карідорі.

А. П.: О котрій це було?

N.: Це було пів п'ятої. І ми бистренько сабралися, патаму шо уже полсєдьмого ми вже були в Золатинки. Ну ми ше їхали, дак була свабодная дарога, ми їхали через Шеставицю, дак свабодная — їхали, ше нігде нічого, ми заїхали на заправку, невістка заправилася.

А. П.: Черги не було?

N.: Не було нічого, ше ми даже ращітувалися етімі, картами, вона ращіталася на заправкі. А таді менша дочка пад'їхала за нами, бачимо, шо вона пад'їхала, дак вони вже ращітувалися дєньгами, і вже очєрєдь була на заправкі [...].

А. П.: Чи проговорювали ви з рідними напередодні план дій на випадок війни?

N.: Проговорювали! Шо ми їдемо на Золатинку. [...] Син каже: «Та, єслі то, каму там та Золатинка нужна буде, шо там уже такє, вони єслі будуть іти, так пройдуть, будуть, не дай Бог, іти тудою ж па дарогі». А бачите, шо воно палучілася... Палучілася те, шо вони у нас саме страшне було, да нас самиє первиє пришли.

А. П.: Чи розказували вам батьки щось про Другу світову війну?

N.: Моя ж мати була, ето, моїй матері в війну було скіки — вона з двадцять другаго — їй девятнадцять років було. Вона вже була замужом, її першого чоловіка вбили на війні, в мене сестра старша єсть — від першого чоловіка маминого. Так вона всігда казала: «Дітки мої, дітки, нема нічого страшного на світі, усе можна пережить, тільки б, не дай Бог, не було б війни!» (плаче). «Оце, — каже, — саме страшне в жизні. Все можна пережить. Ну вайна, ета, — каже, — не даведи Госпаді!» (плаче) [...]. От сам іспитав, дак ото знав, шо це таке, шо воно приносить... Там, фільми дивився, все, дак воспрінімав, шо це дуже важко, страшно. А як сам це пережив, так не доведи Госпаді нікому таке переживать (плаче). Ніхто не думав, ніхто не думав, якби хто сказав, шо це таке, так я не знаю... І ад кого, ад кого?! Ад братьєв, ад сваїх?! Ви ж вбиваєте брата. Ви ж не знаєте, може тут ваші брати, дядьки, шо тут же родичі ваші. А ви тут робите таке? Ізвєрги! Скіки тут росіян живе, скіки наших — там?!

Одружилися друг з другом і все. І отаке! Да то ж нелюди! Ето нелюди! Невже ви не батьки?! Невже ви не сини?! Чи в вас дітей нема?! Як це жалко все!

А. П.: Чи розказувала вам мама, як вони виживали під час Другої світової війни?

N.: В мами всігда мішок солі. Скіки вона не жила, в неї завжди в запасі соль, мука, сахар — в неї стаяли мішки. Мішок сахару, мішок муки, мішок етого (солі — А. П.). У неї всігда було в запасі. Завжди.

А. П.: А ви до початку повномасштабного вторгнення робили запаси?

N.: Ну, було... Ну, не стіки, не стіки... Ну, там, спічки, ну, так, шоб не одна каробачка лежала, а шоб там не то шо. Ну, в городі — так, а в селі вже ж ми завозили сюда мєшок сахару, у нас тут все таке було, шоб наче шоб всігда було. А в городі шо — пішов купив, да й якось так болієе-мєнєє...

А. П.: Як ви дізналися, що почалася війна?

N.: От реально, це коли начали у нас тут начали на другий день уже стрілять там, аттудава, з Чернігава, дуже таке ето, взриви такі — оттаді вже так, шо було дуже страшно, ми дітей от погреба нікуди не пускали дальоко — шоб тіки то вони коло погреба були, нікуди. А це вже коли ці (російські війська — А. П.) зашли... Вони зашли 3 березня. 3 березня вони зашли. От імєнно в село 3 березня десь о 4-й год. вечора. Ми були у себе надворі, ну, там, ето, і бачимо, шо, оце ж, луг за огородом, оце луг, і по той сторонє їде етая ж техніка. Ми сначала думали, шо то наши, а таді дивимса, шо на антені тий же, отож, шо на бранєвіках, на танках, і на антенах красниє лєнти пазавязавані, уже приблизно так бачимо — і на руках тут красниє (пов'язки — А. П.) (схлипує), і кажем, шо етіє, рашисти, їдуть. А син мой каже — давайте будим, хавайтеся всі в погріб. Ми захавалися у погреб, і тут ми, прямо дві — три минути, і чуємо гул возлє нашого двора, уже ж ось і стрельба, стреляють. А таді чуємо, шо, в нас там заборчик такий єсть мєжду сараєм і каліткой, дерев'яний, так вони паламали той заборчик, і ето ми ж так чуєм — трісь! Ет само, воно ж чутно — і вже шагі до погреба [...]. І ето, він давай отак вже ж рвать, откривать двері в погреб. А невістка кричить: «Не трогайте, ми самі аткриїмо!». Ми аткрили. Він: «Вихаділе!». Ми вийшли і так палукругам стали тако всі, нас так паставили (тяжко зітхає), питають: «Всі вишли?». Ми такі: «Всі». Я тіки одного запомнила, а тих ліц не запомнила, тікі аднаго його запомніла, він такий в ачках. Він с автомата і очередью в погреб тако-го, в погреб вистрелив. «А тепер, — каже, — буде всі». А, і внучка, в мене внучок старший, п'ятнадцять год, він такий рослий і худе таке, і када нас уже построїли, вони за його отак і з круга тако откинули. Ми давай же ж плакать, дочка, я: «Не трогайте, воно ше ж дитя, шо ви з їм, шо ви хочете ад нього!?». «Раздівайсь!». Разділи його отак, то самоє, падивилися — нема ж нічого.

А. П.: А що вони шукали?

N.: А хрін його знає, шо вони шукали. Може які наколки, мо' думали, який пісталєт у його чи шо... Не знаю, шо вони шукали! Падивилися, а тоді: «Аді-

вайся!». І це ж то самоє, дочка да себе його так забрала, обняла. Він же ж, канєшно, і ми перепугалися, і воно ж перепугалося, дитя. А тоді ж уже воно вечоріє, уже полп'ятого, уже ж воно зимнє врем'я, дак воно ж так. Я і спрашую: «А куди нам діваться? Шо нам робить?». Той же, шо в ачках: «Можете іти в дом, ми вас трогать не будемо». Ну, ми, канєшно, побоялися іти в дом, ми ап'ять в погреб палізли і цілу ночь прасиділи в погребі.

А. П.: Чи ставили окупанти які-небудь позначки на будинках, які перевірили?

N.: Ні, нічого, нічого. Забрали ж етії, мобілки, давайте всі мобілки, ми віддали ж їм мобілки всіх, у кого їх було. А тоді: «Хто живе тут, у саседей? — Мужчіна. — Пайдьом са мной». Пашка ж уже ж, ето, повів, кричить: «Юра, Юра!». Він же почув Пашин голос, вийшов. А він же ж, Юра, чув, шо тут вже стрєльбіще і все, так він тоді нам каже, казав: «Єслі б я Пашиного голасу не почув, то я би їх стріляв, придставляєте? А єслі б він стреляв — шо тоді було б? Вони б нас усіх перестреляли». А тоді питаєся, хто в слєдующій хаті — вже ж у сина. А син каже: «Да там бабушка старєнькая і син, — каже, — трошки такий на голаву». Давай вже ж ето самоє... Ну, вони тоже да них пішли. У Юри ж тоже забрали тєлєфон, пошли туди да бабушки у двір, ну я ж не бачила. Ну вони у двір заходили, тут у їх єсть такая кухня пристроєна, так падивилися у той кухні, це ето ж уже расказували. А калітка була закрита, баба Шура каже: «Я вам не адкрию, бо я баюсь, я сама, я старая, я баюсь». Ну а тоді, кали вони стали на лавачку з автоматами, таді пашла баба і адкрила двері. Ну, вони ж зашли тіки оце в двір, на масандру злазили падивилися, а в хату да них не заходили, даже і тєлєфона у них не то, не забирали. А пра сина вона не сказала їм, шо син, так це він три дні сидів у погребі і нікуди не виходив, шоб не цей, не пабачили. Бо якби ж його пабачили, сказали: «Ви ж нам неправду сказали!». Могло буть шото такоє... Ну а тоді ж вже ми, када утром павилазили з погреба, ми в адному погребі, а вони в другом — чоловік десять ночували. Рашисти цієї.

А. П.: «Рашисти» теж у погребі ночували?

N.: Да, вони тоже ночували в погребі всі.

А. П.: У вашому?

N.: У нашому! У нас два погреба: ми в адному погребі, а вони в другому цілу ноч сиділи. В домі тади вони не заходили в дом, сиділи в погребі. А тоді на утро ми ж уже вилізли, уже як тіки вже развиднілось — вилізли з погреба. І вони тоже ж вже павиходили раньше. І таді вони ж адкрили ворота, уже танк у двір наш загнали. Таді через город знову до хати адин і другий той на улиці, так обставили кругом тут всякой тєхнікі кругом двора було. Ну, ми ж бачимо уже, шо ж вони в хату йдуть, так ми за себе — і пашли: оце Алєксандра, це женщіна, моя двоюрідна плємянніца, і ми всі дєвять чєлавєк пішли да них і там ці три дня були, пока вони не виїхали. Я пришла утром сюда да себе додому, у нас був мішок сахара, а вони приїхали — у них їсти нічого не було, абсолютно. Оце шо в мене в погребі варення було, де які закрутки були, оце вони всьо павиїдали.

А. П.: За три дні?

N.: Да! Оце ж я утром пашла, 6-го числа, думаю, пайду, пабачу, шо вони ж уже таке там, мені ж кортить, шо воно там таке. Аж вони, стоїть там мєшок сахару, вони цей мєшок сахара у пакєти сєбє отако (показує руками) разсипають по пакєтах, да. Я кажу: «Рєбята, так ви не ето самоє, аставте і нам, в мене, — кажу, — і діти, і так і нам же аставте». В мене тади вже не було ніякого ні страху, ничого. Вони оце сабі грибуть, а я з того мішка сабі оце насипаю тоже, ета самає, беру. Ну вони ничого, ні слова.

А. П.: Вам було дуже страшно?

N.: Ні! Абсолютно, ничого. От не знаю, от вапщє страха ниякого не було. Вони сабі у пакети, а я сабі у пакет. [...] А потом десь так уже послі обіда, ну, прийшов, я уже не помню, хто там прийшов, де ми були, і каже: «Ми уїжжаємо, а приїдуть такі, шо ми не знаємо, їх ми, — каже, — самі їх баїмся». Оце так сказав. Да, оце так сказав.

А. П.: Вони повернули вам телефони?

N.: Тєлєфони пааддавали таді, кали вони уже [...], прийшов, сказав, шо вони уїжжають, шо заїжжають другії вже, і сказав, шо прийдіть поберіть тєлєфони. Ми ж таді бистренько-бистренько за себе, діти побігли, все, дак вони ж спали в краватях наших і все ета... Там такий свинушник, шо де яка була пасуда, ложки-чашки — все отак на вулицю павиносили ж, дак хто миє пасуду, замачує, да вже ж хларірує усе, шоб вже ж ето, пастєлі всі пазнімали, все на світі, давай, повивішували, повитрушували все, повимивали і бистренька переселилися у свою хату. Бо, думаю, як аціï зайдуть, так знов нам, ета самає... А нас-то девять душ, куди ж нам дівацця.

А. П.: Так у вас іще й діти ж були?

N.: Діти, да. Внучку однаму п'ятнадцять, другому сєм год. Так ми вже ж, ето самоє, бистренько це парабили, так вже ж все і в сваю хату. А таді вони вже ці зашли, дак їхали — нащітали двєсті трицать одиниць тєхніки.

А. П.: Це тих, які від вас виходили?

N.: Нє, це ті, шо другиї заїжжали. Дак їхали через отой дорогою (показує) двєсті трицять одиниць тєхніки.

А. П.: Чи правильно я зрозуміла, що перші окупанти жили у вас з 3 по 6 березня?

N.: З 3 по 6 жили і таді вже да нас вони не ето, нихто, із цих же другіх ніхто не жив. А це в мене тьотя рядом тут була, пакойна, в неї хата стаїть іще, дак тиє першиє тоже жили у її хаті, но тут жили, хрєн їх знає, узкаглазиє якіїсь такиє.

А. П.: Це під час першого заїзду?

N.: В першому заєзді, да. А так же ж ані першиє отак стояли у Фьодоровни, отам, у женщіни стояли, там в сасєда стояв, там стояли — прям в огарод отак — валили забори і заїжжали прям отак, забор повалять і заїжжають у двари [...].

А. П.: Так під час першого заїзду «вузькоокі» також були?

N.: Були-були, бо жили отут у бабушки у хаті.

А. П.: Там, де порожня хата?

N.: Да-да. Бо я ж тоже туди пашла, а вони ж там, уже хатка стара і груба стара, і піч стара. А вони як натапили, дак груба тая разійшлася, піч тоже. Кажу: «Ви шо ж робите?! Ви хату спалите і себе тоже, к чорту погаріте!». Так і на їх кажу, да. Кажу: «Щяс же прекращайте ето дєлать!». Я не помню, який це день, мо' на другий, шо оцьой, я заходила ж сюди, думаю, побачу, шо ж там робицця, думаю, там така, шо ж вони можуть натапить і хата згарить. Ну аце ж я їм таке сказала, так у нас там така кравать була желєзная, у баби, вони ету кравать унесли ше ж у хату, я не знаю, їх чєлавєк пять було. Я зашла, так вони і стіраюцця в хаті, я ж оце подивилася, як вони грубу топлять.

А. П.: Що вони вам на це сказали?

N.: А вани мені ничого, абсалютно ничого.

А. П.: Оце ви відважна жінка!

N.: Ничого, ничого [...]. Оце як другі заїхали, то вони паїхали... От була хата при в'єзді (показує), четверта хата по ліву сторону, там жив мущіна, шийсят років, Віктор Іванович. У них там була дача. У вайну прийшов! Жінка асталась у Чарнігаві, а він прийшов. Пішки. В Золатинку. Дак вони поселилиса в той хати, у них там був штаб. Дак цей Віктар Іванавич жив у тої бабульки, шо я казала. Він прийшов, вони так дружили з ним, він прийшов, там жив у бабульки, а там у них був штаб.

А. П.: В інших хатах вони не жили?

N.: Вони ниде не хадили, тіки у Фьодаровни були, вроді би прийшли якийсь бінокль шукать до Фьодаравни, от хто-то дивився в бінокль туда, да їх, панімаєш ти. І вони ж зайшли, паперекидали всьо в хаті і шукали того бінокля. Ну так же ж того бінокля не нашли. Слава Богу, шо абійшлося ничим не паганим... А тади вже ж наче і все було так, а патом 15 березня приходять да нас у двір два рашиста студава, з штабу. Пашка з дочкой тіки принесли вади (плаче), тут, ад бабушки з калодязя, тіки паставили відра. Заходять. На Пашу: «Де твій тєлєфон?». Пашка паліз у погреб за тєлєфоном. А тади каже: «А де Юра, чорненький, сусід? Пашли да його».

А. П.: Вони всіх по імені знали?

N.: Не знаю, не знаю, ну так же сказав. Аткудава вони знали, я не знаю. Вони так пришли, а мені кажецця, шо тут шото не то. І це Паша так з іми через город через наш отак пройшли, — і да Юри. Ми стаїмо так у дварі: я, дочка, невістка, менша, по-моєму, невістка стояла, я вже й забулася. Вони вийшли з хати: Паша, Юра, а вони слідом два. І так через Юрин двір, бачу ж, пішли на вулицю (плаче). Вони павиходили, хлопці впереді, а вони ззаду з автоматами. Ми начали з дочкой іти за їми слідом. Він абернувся, той, шо я його запомніла, я і січас узнаю,

так автоматом наставив та й каже: «Нє смєйтє іті». Ми не пошли слідом. А тади ввечері у нас отут пожар був страшний, всі тушили пожар, всі, хто мог, бо пагаріли б, бо там у хати воно стріляло, разривалися етії, а сухо ж було, трава, так всі туди пабігли тушить же. Тушили. Тади я на женщін на всіх і кажу: «Знаєте шо, це Шура Фьодоровна, мої дочки, кажуть, пашліть у той штаб».

А. П.: То окупанти забрали Юру з Пашею і не відпускали?

N.: І Пашу забрали. Кажу: «Спросимо, де вони». Ми ж подойшли, а там же ж вартовий стояв, і нас же ж туди не падпустив, а метров за сто, каже, шо стойте. І цей же один, шо Пашку, Юру забирав. Я кажу: «Де наші хлопці, скажіть, де ви їх діли?». А він каже: «Может бить, їх уже вивезли в Расію». А патом каже: «Так Пашка ж нє тот тєлєфон взяв, із якого він званив».

А. П.: Вони думала, що Паша дзвонив із цього телефону українським військовим?

N.: Да! Навєрно ж у них тут стаяла якась етая ж, рація, навєрно вони ж, ето, навєрно ж вони вичислили. Вони (Павло та Юрій — А. П.) шось таке званили, расказували, шо тут і як. І їх увезли на Ягодне і в той день разстріляли (ридає). [...] Це ж він сказав, шо (Павло — А. П.) не той тєлєфон узяв, а в його два було тєлєфони. Він взяв той, з якого не звонив, а той дома оставив. Ми ше надіялись, шо мо' ше куди забрали, знали, шо там в Ягоднаму люди сидять в школі, думали, може, їх туди забрали...

А. П.: Коли ви дізналися, що насправді сталося?

N.: Ми вже знали, ми вже знали 30-го, вони уже уїхали, 30 березня, так десь час в читирі вечора.

А. П.: А забрали їх коли?

N.: Забрали їх 15 березня.

А. П.: Це ви стільки часу про хлопців нічого не знали?

N.: Нічого не знали... Ми надіялись, шо, може, вони живиє де... А таді вже 30 березня ми на улиці сидим отам, возлє баби Шури, аж аттудава з центра їдуть тиє, я не знаю, бранєвики там, навєрно читири штуки їхало.

А. П.: Російські броньовики?

N.: Їхні, да. А тут у нас штаб же стаяв, вони таді ті, шо стаяли ж там, там же багато тєхнікі стаяло, де їхній штаб. Ми ж не бачили, тіки ми бачили танк бальшущій всєгда стаяв і бранєвик отам, шо на дорозі отак. А там же ж ми не бачили, шо за хатами ше скоко стаяло тєхнікі. І таді вони так вистраїлися всі в ету, отаку шеренгу. І це тут, отам в хаті ніхто не жив, они ж еті там, узкаглазиє, жили паслєднє врем'я. На улиці отак прям отую тую повикопували, і вони вже там тіпа як ахраняли, шоб нихто не пройшов туди. І ми ж бачимо, шо астанавлюєцця бранєвик, і вони вже ж сідають туда на еті, на ту ж тєхніку, і таді бачимо — вся тєхніка поїхала. А куда вона поїхала, нам же не казали, чи вона поїхала пряма, чи вона поїхала тудою, поза лісом, — нам не видна було.

А. П.: Вони нічого вам не сказали?

N.: Нє-нє, всьо тихо. Ми сиділи на лавочкі, вони ж па дарозі їхали, і ничого, ничого (стишує голос). Ми так, ето самоє, бачим, шо уїхали, так самі собі думаєм: «Це, навєрно, вони уїжжають». І таді так же ж не стреляли увечері, увечері уже не стріляли, а ноччю сільно дуже був бой, оце так десь (показує рукаою) Колічєвка, Івановка — ночь цілу так прямо.

А. П.: Це з 29 на 30 березня, чи з 28-го?

N.: З 29-го, дві ночі дуже-дуже були тако бої. І 30-го, тоді ж, коли вони уїхали вечором, так тоже вночі так сільно таке було стрельбіщє. А таді вже 31-го, я за себе, кажу дітям: «Знаєте шо, діти, я пайду туди в центр, потаму шо там люди не знають, шо вони виїхали, они подумають, шо може вони сюди паїхали да стаять. Дак я пайду скажу людям, шо їх немає». І я за себе, десь у часа десять сабралася й пашла. Іду, а там навстрєчу, бачу, ідуть салдати, а я ж не бачу, чи наші чи їхні, мені ни видно, і мені так страшно стало, і я так да них у двор, трохи дальше їх хата, у двор і пошла. Тікі, ето самоє, вишла хазяйка, кажу: «Ой, Надя, якісь салдати йдуть!». Ми так у дворі через щєлочку дивимся, аж бачимо — нашиє еті, пав'язки нашиє.

А. П.: Які саме в наших хлопців були пов'язки?

N.: Па-моєму, галубиє були пав'язки, і ми так із двора виходим, такиє вже радиє, вони ж з нами вітаються на українській мові. Да й каже: «А ви тут не бачили, нихто тут не, ну із рашистов, не йде, не бачили?». Ми кажем, шо учора вони виїжжали, так ми бачили, а так шоб по самому, дак ми не бачили. Ну, правда, вони так прайшлися па такій заброшеній хаті, шо ніхто не жив, вони так падивилися і пішли в нашу сторону сюда. А я сама собі думаю: «Госпаді, це ж вони підуть туди, мої діти дома, вони ж так перелякаються». А тєлєфона нема, шоб пазванить. Так і правда, в хаті тєлєфони званили. Бо у Юри пакойного був гєнєратор і ми ж бєнзін заливали, і заряжали тєлєфони. Дак кажуть, ані одкривали двері, так чуть не пападали з страха. А таді ж вони на українській мові забалакали, так вже таді воно ето... Бо не то шо, такий страх був, шо невазможно... Ну а я вже таді пашла в центр та кажу, шо вже немає, павиїжжали вчора, нема. Люди ж обрадувались, шо вже точно ані виїхали. А тади вже я іду назад із центра, аж наші салдати ідуть-ідуть-ідуть, пешком ідуть-ідуть-ідуть — дуже багато шли аттудава, со сторани Ладінки чи Друцкого, не знаю, аткудава вони шли (схлипує і плаче). Ми ж тут всі радиє, всі вітаємось, все етоє. Таді якась то вечором...

А. П.: А як ви віталися з нашими солдатами?

N.: Ой, «Добрий день!», «Слава Україні! Героям слава!» (всміхається і плаче), ми плачемо, о-ой... Тади ж вечором, шо оцієї баби-фашистки, ми її називаєм «фашисткою»...

А. П.: Чого?

N.: Чого? Шо нікого не пускали, а її пускали туда, і вона тачками ад них возила все, всі продукти. А її син був у Ягоднаму. Ну, казали, шо він, ето, був замішаний з рашистами.

А. П.: Співпрацював?

N.: Да! Співпрацював, да. Бо, каже, і на танкє катався там і там у адного питав: «В тебе водка єсть?». А він пита: «А для кого тобі водка? — Для маїх друзєй». І таді ж в цеї баби була внука, у Ягоднаму вони шото разругалися, то ті дві внуки шось разругалися, тоже ж приїхали ж сюда жить і разругалися. Дак вони з чоловіком, в них дітей не було, а вони з чоловіком пашли на Ягодне до цього дядька, а таді їх привезли ж, цю внуку і цього ж Івана, не жінки, а він там з женщіною жив, так дочку із трьома внуками привезли сюди на бронєвіку, нікого не привезли, а їх папривозили в Золатинку, представляєте?! [...] І всі ж як один балакають, шо він з їми співпрацював. Ну, у нас ше таке падазрєніє, шо ше тоді, як казали, шо тода, люди, я ж розпитувала в Ягоднаму в ягоднянців, када хлопців, сина мого і Юру (плаче), завели туда в підвал, в школу, де люди всі сиділи, так каже: «Вони так позаходили, — каже, — з завязаними очима позаходили». Да ми кажемо: «Хлопці, присажуйтеся!». А вони кажуть: «Да ні, ми постоїмо». «І тут, — каже, — їх через минут п'ять вивели». Каже: «Чуємо, шо постріли» — їх расстріляли (ридає) [...]. І того Івана питають (росіяни — А. П.), каже: «А ти знаєш етіх рєбят?». А він каже: «Знать не знаю іх і не хочу знать!». Люди ж чули, шо він це так сказав...

А. П.: Але ж він їх знав?

N.: Знав! Канєшно, знав! А таді ж уже вечором, када салдати наши пришли, ми тут же возлі їхнього двора, так якось тут багато наших людей стояло, і салдати. І їдуть — їде він із той же ж сваєй дамой на велосипеді, так я падбігла да яго, да й кажу: «Ваня, а ти не бачив наших хлопцьов?». А він так мені: «Нема ваших хлопцьов!». Кажу: «Як нема?!». А він: «А отак! Отак нема!». Прям так мені, з таким етім, вроді би як са злом таким (плаче).

А. П.: Цей Ваня-колаборант і досі в Ягідному?

N.: Нє, його через нєсколько днів, він же, тоді казали, він метався туда-сюда, придумав, шо і попрасив салдатіка машиною, шоб їхать на Ягодне чого-то, не знаю.

А. П.: Нашого солдата?

N.: Нашого, да. І тоді отут, як на поварот вони їхали, дак бачили, мо', вже не доїжжа села...

А. П.: Машина спалена?

N.: Да, машина спалена. Дак ото ж там подарвалися на міні салдатік і він [...].

А. П.: Шкода нашого військового...

N.: Да, жалко... Дак, кажем, шо Боженька таки єсть на світі. Ну, це тії ягоднянці кажуть, шо, якби він остався жив, дак ми його б самі разодрали б по частям. Таді ж уже це, як він мені так отвітив, шо «нема ваших хлопцьов», дочка з невісткаю і якийсь салдат, наш же, они сіли в машину і поїхали на Ягодне. Там попад лісом, вони ж знали, як там проїхать, бо вже їздили ж наші да цього, можна ж по дарогє, бо баялися, шо замінірованє, мабуть, да вони сказали, шо

вже праїжжали. І паїхали туда ж у школу, де оце ж люди сиділи, дак це ж унизу люди сиділи, а наверху штаб був. Дак ми ше ж тоже думали-надіялися (плаче), шо може де вони там іще... Никого-ничого не нашли... І всьо... Це було 30-го числа. 31-го. А 3-го, 3 квітня їх нашли в Ягоднаму... Дак дочка з зятьом їздили на опазнаніє (ридає). Там ше багато людей повбивали... А вони були вдвох із Юркою... Десь прикопаниє (ридає). Синочок... Як він любив жизнь, як він плани строїв... Господи, як він любив сім'ю, Господи!... Як він синочка свого поважав, вони ж не могли друг без друга (голосить)... За шо, тварі, за шо?! Падонки, нелюди проклятиє... [...] Ми ж думали поховать тут, у селі...

А. П.: Вам не дали цього зробити?

N.: А того, шо дорога була там замінірована, нізя було. Його забрали в Чернігав, переправили в морг, а там... А ми виїхали тоді, 31-го числа чи 1-го, 1-го.

А. П.: Звідси? З Чернігова?

N.: Нє, ми виїхали до сватов, в друге село. Ми там були із 1-го, навєрно, з 1-го по 9-те. Це ж 3-го їх нашли. А тоді ждали, шо дарогу разберуть-размінірують, була завалена.

А. П.: Це дорога, якою ми до вас сьогодні їхали?

N.: Да, оця. Це вона довго замінірувана. Це ж ми харанили їх 13-го квітня. Так ми об'їжжали Козелець, Астьор, і тудою через ето... Да, це ми їхали на Чернігав, ждали-ждали, а воно же ж скіки можна ждать, в Чернігаві поховали їх, рядом (плаче). А він, Юра, з Києва сам, в нього тут дача, так жінка з дітьми поїхала заграніцу, а він ка': «Я не поїду!». А його ж то і не випустять же ж, так він приїхав у село. Тоже дєвочка осталася, в четвертому класі.

А. П.: Ви почали розказувати про Віктора Івановича...

N.: Оце той, шо штаб був у його домі.

А. П.: Його теж в Ягідне забрали?

N.: Його в Ягодне тоже забрали, якраз через неділю після Юри і Пашки, його ж тоже ж так забрали і в Ягоднам расстріляли.

А. П.: Похорони під час війни відрізнялися від довоєнних?

N.: Канєшно, тоді шо — ничого, таді ж ні хреста, ні гроба, нічого не було. Оце шо зять, то як так, як він постарався! Же ж добув і гроби, і хрести, і все. Тади ж нічого ниде не було.

А. П.: А коливо варили у вас?

N.: Да, да. Ми в квартирі поминали.

А. П.: А яке коливо ви варите?

N.: Та ми ж ото етіє, сушка ото із медом, водичка з медом, да і сушку туда кидають, і тоді ото таке коливо.

А. П.: Воно рідке виходить, як напій?

N.: Нє, ну ото ж перед тим, як уже ж поминать-обідать, ото ж так у піалочки насипають, і ото ж кажний по три рази бере.

А. П.: Сушку на коливо дрібно нарізають?

N.: Ну да, мєлє-мєлєнько так.

А. П.: Із зерна поминальну кашу у вас не роблять?

N.: Нє, нє. Не знаю, зять занімався оцим всім, не знаю, шо він там, як він там. Все, все зять. Шо людей тоди в мішках хоронили, а вони шо, де він там договорився, шо гроби зробили, такиє ж деревяниє хрести поробили. Там так: старе кладбіще Єловщіна, да так дарога, асфальт, там так па ту сторону, па ту сторону мєста ше були, заложено так — і та сторана, і та сторана.

А. П.: То всіх ховали в одному місці?

N.: Да, там було, шо предлагали поховать у брацькій могилі, а патом перехоронить, ну нам виділили місто, два міста, там ето, дак ми сказали — ні.

А. П.: Ви не хотіли, щоб було перепоховання?

N.: Та ні, зачєм оно, вони (хлопці — А. П.) й так намучилися, бідниє, скоко...

А. П.: Священник був на похоронах?

N.: Були, були. Був етот, як він, той, шо називається, воєнний...

А. П.: Капелан?

N.: Капелан. І був священник із церкви. Два було. На кладбищі же ж отпєвалі. Якби знали, якби знали... Дениска: «Пашка, поїхали в наше село», а він каже: «Женя, будем тут усі вмісті» (ридає) [...] та хто сюди, тут таке село забите [...], каму надо... А вони, бачте, як... (голосить) [...]. Діти отут, ми якось так усі вмісті, друг за другом все, усе як то общими (силами — А. П.): і їсти гурточком наваримо, там як є врем'я і боліє-мєнєє стреляют, дак бистренько чи на кострі шось придумав, чи там грубку топиш. І так у нас усе було: ти те робиш, ти дрова носиш, ти воду носиш, ти там їсти вариш, ти ето. В нас так все було распрєдєлєно, шо ми бистренько, коли не стреляли, бистренько так, шоб порабить усе. Шоб вдруг шо, то нам у погреб ховацця було, а в нас шоб і грубка була натоплена, шоб же ж з погреба вилізти, дак хоть трошки перегріцця. І так само і переїсти шо ж, шоб ето, було всігда, хоть дітям...

А. П.: Що ви тоді мали змогу готувати?

N.: А шо ми готовили, дітка, шо готовили... Картошку в мундирах готовили, картошку пекли, з цибулькаю ото, алійки трохи було, так ото ж туди алійки. Діти вже так палюбили то, бо картошка печена в мундирах і в алійку мочать. Бо тако ж нічо не було. А тоді ж хліба не було (плаче).

А. П.: Що їли замість хліба?

N.: Так ето, була в нас овсянка, овсяна крупа, дак ото замочимо, кип'ятком заллєм, вона разпариться. А таді ото на скавародку, на суху, ничого, і то такіє геть, млинчиками такими попечем. І таді діти вже з варенням їли. Ми шоб токо для дітей, ми вже не ето, — для дітей.

А. П.: Цукор чи сіль туди додавали?

N.: Сольки трошки і всьо, ото туда. Ну а так, када ж ето, то якого супу наваримо, якоїсь каши наваримо, то таке, так і жили. Варимо багато, такий чу-

гун, бо не знаєм, када нам прийдеться іше варить. Дак ото чугун такий наваримо, шоб на два, на три дні. А тоді ж холодно було, дак воно ж не вкісало, так ми поставимо, і воно три дні (не псується — А. П.). І так і їли, і так і виживали...

А. П.: Чого вам в окупації найбільше хотілося?

N.: Ви знаєте, так шоб шось хотілося — ничого не хотілося. Хотілось, шоб це все закончилось (плаче). Нічого не хотілось! Просто дітей було жалко і всьо! А мені ничого не хотілось. Абсалютно! А таді ж ото так шоб хліба, хліба іззісти нормального. Хоть кусочик отакий (показує рукою і плаче).

Записано 23 липня 2022 р. у с. Золотинка Чернігівського р-ну про події під час його окупації. Респондентка 1955 р. нар., має середню освіту. Шифр експедиції: Е6/Чернігів-2022 (липень 2022 р.). Записала та підготувала до друку А. Панкова

Надійшло / Received 04.09.2023

"AREN'T YOU PARENTS?! ARE YOU NOT SONS?! DON'T YOU HAVE CHILDREN?!": EVERYDAY LIFE AND THE TRAGEDY OF THE ZOLOTYNKA VILLAGE OCCUPATION, CHERNIHIV REGION

The purpose is to make public the testimonies of eyewitnesses of Russian war crimes brutal treatment, and murders of civilians by the occupationists in the Zolotynka village in the Chernihiv region. At the beginning of the invasion, in search of safety, the family of the informant came to the village a few kilometers from the highway Kyiv — Chernihiv and found themselves under occupation. Here, on suspicion of helping Ukrainian troops, the occupiers (with the participation of a local collaborator) shot the woman's grandson and neighbor. The research method was interviewing based on a previously developed questionnaire. The scientific novelty consists in the introduction into scientific circulation of oral historical sources about the survival strategies of the civilian population of the Zolotynka village in occupation. Conclusions. The collected evidence is an integral segment of the source base for research on the Russo-Ukrainian war in the Chernihiv region, everyday practices in the conditions of hostilities, resistance to Russian aggression, and interaction with enemies and collaborators.

***Keywords**: Russia's war against Ukraine, oral history, occupation, survival practices, Chernihivshchyna (Chernihiv region), Zolotynka village.*

До 150-річчя Наукового товариства імені Шевченка

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.043
УДК 94(477)

Роман ГОЛИК
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник відділу нової історії України,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)
roman_holyk70@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-3123-1920
Ігор СОЛЯР
доктор історичних наук, професор,
директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)
isoliar@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0439-6957

ЛІТЕРАТУРНЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА (1873—1892 рр.) В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ

Мета — висвітлити обставини виникнення та організаційної еволюції, розвитку книжної культури, просвітницької діяльності інституції в 1873—1892 рр., показати місце у громадському житті та в національній історичній і культурній пам'яті українців. **Методологія** базується на методах наукового аналізу й синтезу, системного розгляду соціальних структур у синхронії та діахронії, історико-типологічному, порівняльному, інтелектуальної історії й історії ідей, дослідженнях національної історичної, культурної пам'яті, книгознавчих методах. **Основні результати.** На підставі аналізу культурної пам'яті та книжної культури проаналізовано зародження ідеї товариства, показано інтелектуальні середовища, в яких воно виникло, продемонстровано основні завдання й публікації в 1873—1892 рр. Постання Літературного товариства імені Шевченка 1873 р., та згодом

Цитування: Голик Р., Соляр І. Літературне товариство імені Шевченка (1873—1892 рр.) в національній пам'яті українців. *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 43—57. https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.043

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 6 (573)

його трансформація в Наукове 1892 р., були наддніпрянськими культурними імпульсами. Підставою стало прагнення громадських діячів Центральної і Східної України на тлі утисків у Російській імперії розвинути український проєкт на Галичині. На першому етапі (зокрема в 1870-х рр.) нова організація зіштовхнулася з фінансовими труднощами, була закритою та елітарною. Однак уже 1880-ті рр. стали етапом розширення її суспільних впливів, переходом від літературно-науково-популяризаторського синкретизму до відокремлення науки, популяризації й художньої культури. Друкарня товариства була рушієм для розповсюдження україно фільства та витіснення москвофільської ідеології на Галичині. Натомість Наукове товариство імені Шевченка стало новою, зміненою формою Літературного. В умовах Галичини воно втілювало ідею університету та академії водночас. Від самого заснування галицька інституція поширювала і зміцнювала ідеологію соборності українських земель, виступала осередком просвітництва. **Перспективи подальших досліджень** полягають у глибшому порівнянні діяльності ЛТШ та НТШ на тлі культурних трансформацій Галичини й України загалом.

***Ключові слова**: Літературне товариство імені Шевченка (1873—1892 рр.), книжна культура, національна пам'ять, історична пам'ять, культурна пам'ять, література, наука, україно фільство, Галичина, Львів.*

Діяльність Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) стала предметом уваги багатьох дослідників, зайнявши вагоме місце в історичній та культурній пам'яті українців. Натомість Літературне товариство імені Шевченка (ЛТШ), що було його попередником у 1873—1892 рр., зафіксоване в національній історичній свідомості лише фрагментарно. В ньому часто бачать лише початковий етап розвитку НТШ, і лише зрідка — прообраз цієї інституції з власною історією та культурно-освітньою ініціативою [1—10] [1].

Так, формування Шевченкового товариства в національній пам'яті залишається продуктом розвитку української ідеї по обидва боки Збруча, що відокремлював Австро- Угорську імперію від Російської, а Галичину — від Наддніпрянщини. Це результат наддніпрянських і галицьких україно фільських ініціатив, котрі з «малоруських», «руських» чи «рутенських» ставали загальноукраїнськими. Щоб подолати обмеження українського руху в Російській імперії [11], діячі Наддніпрянщини прагнули побудувати Україну (чи

[1] В історіографії Літературного товариства імені Шевченка простежувалися дві лінії. Одна вказувала на його галицьку генезу й наголошувала заслуги перед Галичиною та Україною загалом. Її було артикульовано в тексті О. Барвінського [1]. Друга, яку подавав М. Грушевський [2], підкреслювала наддніпрянське походження ідеї товариства та вказувала на його малу дієвість порівняно з НТШ. У міжвоєнних працях В. Гнатюка, К. Студинського [3—4] й у діаспорній історіографії, зокрема студіях В. Дорошенка [5—6], поєднувалися обидві схеми, але історія НТШ домінувала над історією його попередника. Після радянської «історіографічної паузи», в незалежній Україні літературне товариство згадувалося (розвідки Р. Кучера, Р. Кушніра, А. Фелонюка) як передісторія НТШ [7, 9]. Тільки відносно нещодавно з'явилися статті (В. Савенко, О. Ковалишин), в яких повніше висвітлено його заснування та діяльність [8, 10]. Однак досі не було праці, в якій показувалися б трансформації книжної культури Літературного товариства імені Шевченка і зміни його суспільної рецепції.

її культурну проєкцію) на Галичині [2]. Тут вони зустрічали прихильну реакцію галицьких народовців [3].

Часто діячі підросійської частини України підштовхували активістів підавстрійської до нових змін. На початку 1870-х рр. вони запропонували створити організацію, розраховану на інтелігенцію, котра розвивала б українську культуру, мову, літературу, науку. Промоторами цієї ініціативи стали, зокрема, перекладач, засновник шевченкознавства О. Кониський [12] та аристократка й меценатка Є. Милорадович із роду Скоропадських [13, С. 102—111]. Остання вже фінансувала галицькі українські проєкти (часопис «Правда», товариство «Просвіта»). Тепер же вона прагнула у Львові «заснувати [...] печатню, де можна було б друкувати все те, чого у Росії не вільно» [13, С. 104; 17, С. 94]. З іншого боку, як стверджував О. Кониський, ідею про створення нового товариства на Галичині навіяв графині колишній кирило-мефодіївець і педагог Д. Пильчиков [14—15]. Саме він, за спогадами мемуаристів, у 1873 р. привіз гроші, пожертвувані Є. Милорадович на потреби нової інституції. Сучасники називали різні суми та валюту: від 10 тис. ґульденів (чи 20 тис. пізніших австрійських крон) до 8 тис. руб. [13, С. 105]. Проте вони підкреслювали, що це стало значним фінансовим фундаментом для започаткованої організації.

Натомість авторство статуту нового товариства в мемуарній традиції стало предметом розходжень. За однією з версій, його уклали Д. Пильчиков та один із провідних українських діячів того часу, наставник галицьких «радикалів» М. Драгоманов — на цій версії наголошував у спогадах і він сам [16, С. 177]. Вона була досить критичною супроти галичан [4]. Так, М. Драгоманов нарікав

---

[2] Львівська інституція виникла майже одночасно з Південно-Західним відділом Російського імператорського географічного товариства (1873 р.), що з'явився на тлі певної лібералізації в «українському питанні», але між Валуєвським циркуляром (1863 р.) та Емським указом (1876 р.), котрі, навпаки, обмежували «малоруську» словесність.

[3] Галичани, згідно зі власними уявленнями й тими, що їх вони почерпнули від наддніпрянських авторів, зокрема з Шевченкового «Кобзаря», творів П. Куліша, також прагнули такого національного будівництва. З іншого боку, у Львові вже з 1868 р. існувало товариство «Просвіта», котре було тією організацією, з допомогою якої інтелігенція мала поширювати українську («руську») культуру серед народу (українських / «руських» селян, робітників, ремісників).

[4] М. Драгоманов скептично ставився до «органічної праці» галицьких українофілів. Проте ідею товариства вважав значущою та процедуру укладання його статуту описував детально. У тлумаченні політичного мислителя вона мала майже пригодницький сюжет. Мемуарист розповідав, що неназваний «український патріот» із Наддніпрянщини (під впливом розмов із галицькими народовцями) дійшов висновку, що їм необхідні гроші для «народної справи». Він надіслав на Галичину листа, де обіцяв передати кошти, але не приватним особам, а інституції, яка контролювала б використання фінансів. При цьому просив, щоб статут організації писав той, хто привезе до Львова гроші (Д. Пильчиков) та сам М. Драгоманов. За твердженням останнього, первісний варіант документа уклали саме вони. І хоч мемуарист докладно не пам'ятав його змісту, проте стверджував, що йшлося про масову організацію, доступну найширшим колам інтелігенції з обох боків Збруча: «[...] головні точки, на котрих найбільш напирали два росіяни і котрі підпи-

на галицьку редакцію статуту, яку здійснив, зокрема, правник, громадський діяч і співзасновник «Просвіти» К. Сушкевич [5]. Те, що на початку діяльності товариства виникли проблеми, підтверджували спомини самих галичан [6].

Але загалом версія галицьких українофілів суперечила драгоманівській, і саме її було на певний час зафіксовано в пам'яті галичан [7]. Народовська «Правда» у грудні 1873 р. подавала заснування «нового руско-народного товариства» [18] як закономірну віху в історіософії громадсько-політичного життя Галичини [8].

рали молодші галичани [...], були: 1) щоб товариство мало переважно науково-літературну ціль, причому й направляло б свою працю перш усього на дослід народного життя на Україні; 2) щоб доступ до нього був найлегший для кожного русина і щоб адміністрація його була якнайбільше поставлена в зв'язок з загалом членів; 3) [...] щоб і позагалицькі, і позаавстрійські українці могли мати якнайбільше участі в товаристві, аби воно було інституцією дійсно всеукраїнською» [16, С. 177].

[5] М. Драгоманов стверджував, що в галицькій версії цілі організації стали іншими, аніж в його оригіналі: «Нехай [...] читач порівняє ці наші точки з тим статутом, з яким на ділі товариство вступило в життя і котрий був вироблений після того, як ми, два згадані українці-росіяни, виїхали з Галичини, а далі нехай пригада всю практику Товариства ім. Ш[евчен]ка, а найбільше в перші ж роки його існування і, нарешті, недавні наради про його реформу, і тоді судить, чи слушні, чи не слушні були повищенаведені точки». У критичному запалі М. Драгоманов назвав нове товариство «олігархією», доступною лише для обраних через високі членські внески, а також малоконтрольованою через політику керівництва: «Для права бути дійсним членом статут ставив умову: одноразову сплату 100 гульд., котрі виділ міг розділити на 10-гульденові рати. Сей (виділ з 5 членів) і був поставлений як пан над товариством, в котре зразу могло дістатись тільки 33 члени. Хоч статут і обов'язував скликати щороку загальні збори, тільки ж виділ сього не робив». Це, на думку М. Драгоманова, потенційно робило організацію не науковою чи літературною, а підприємницькою. Він уважав, що управа товариства концентрувала увагу на володінні друкарнею, натякаючи на «комерческому надуживанні». В полеміці М. Драгоманов навіть порівнював нову українофільську інституцію з москвофільськими. За його словами, в 1873—1874 рр. вона начебто почала викликати розчарування на Наддніпрянщині через нібито марнотратність її галицьких організаторів під час придбання й обслуговування друкарні [16, С. 225].

[6] Композитор і громадський діяч А. Вахнянин згадував 1873—1874 рр. як момент заснування друкарні, котру фінансувала «Миларадовичка» («за її приводом знайшлися гроші у братів українців»), завдяки чому народовці позбулися залежності від москвофільського Ставропігійського інституту. Водночас він визнавав, що під орудою К. Сушкевича й Ф. Сарницького друкарня мала борги та «дуже храмала». Лише згодом «інституція ся враз з Товариством ім. Шевченка розжила ся над сподіванє та нині веде перед в науковім напрямі» [17, С. 128].

[7] Недаремно первісно товариство мало називатися Галицьким літературним (або навіть просто «Галич»), а не носити ім'я Т. Шевченка [5, С. 11; 6, С. 20].

[8] Генеалогію інституції автори вели від пробудження національного життя русинів (українців) Галичини в 1848 р. через виникнення народовського руху в 1860-х рр., публікації українофільських часописів («Мети», «Вечерниць», «Правди»), заснування «Просвіти» та просвітянського книговидання. У такій візії нове товариство теж мало бути творцем книжної культури («видавати письма и книжки»), тільки вже не як «Просвіта», себто «для простого народу и шкіл», але «особливе и для руской интеліґенциі» [18]. Ту ж версію озвучив О. Барвінський у 1892 р., коли Літературне товариство імені Шевченка трансформувалося у НТШ [1, С. 209].

Тут було наведено й затверджений Галицьким намісництвом його статут, який дійсно відображав не драгоманівську, а галицьку візію нової організації[9]. Попри критику, для галичан важливо було подавати заснування товариства як незалежну культурну ініціативу, продовження власної традиції у відповідності з австрійським правом і з допомогою тих, кого вони вважали гідними довіри[10]. Їх основу складали так звані «старі русини» Львова та Галичини. Передовсім це стосувалося політиків, інтелектуалів, зокрема священника, «посла» (депутата) Галицького сейму й австрійського парламенту, автора кількох книжок С. Качали; купця, книготорговця, члена багатьох руських товариств, радного Львівського магістрату М. Димета; священника та філолога, «професора руської мови і літератури в університеті Львівськім» О. Огоновського, який уже мав досвід організації «Просвіти», та його брата — правника й також професора Львівського університету. Сюди ж долучалися «професор» (учитель) гімназії, один з організаторів «Просвіти», політик, згодом посол до Галицького сейму та австрійського парламенту Ю. Романчук; редактор народовецької «Правди» й «асекураційний» (страховий) урядник Л. Лукашевич — один із перших промоторів культу Т. Шевченка на Буковині та Галичині; львівський міщанин («обиватель»), видавець, колишній віденський перекладач із німецької, один із редакторів «Зорі Галицької» та прокуратор ченців-василіян М. Коссак; інженер-технік, працівник Крайового виділу Галицького намісництва з ремонту доріг, один із засновників «Просвіти» Т. Барановський.

11 грудня 1873 р. підписаний фундаторами товариства статут був затверджений Галицьким цісарсько-королівським намісництвом і це узаконило діяльність організації в очах влади й суспільства. Практична просвітня та наукова активність сконцентрувалася, власне, довкола друкарні, про яку говорив М. Дра-

[9] Метою товариства, до якого входили дійсні почесні («почетні») та «спомагаючі» члени, проголошувалося функціонування друкарні, публікація книжок і часописів, їх фінансова підтримка, призначення премій письменникам, скликання зборів «літератів» нарівні з публічними лекціями («відчитами») та «вечорницями». У статуті справді детально йшлося про матеріальний бік життя товариства, про його «непорушний фонд», про високі (100 ринських, які можна було виплачувати частинами впродовж року) членські внески та про покарання за їх порушення (виключення). Керівництво («виділ») організації мало великі повноваження, але водночас зобов'язувалося раз у рік скликати збори й не могло змінювати статут. Частина цих пунктів і викликала певні побоювання у М. Драгоманова та його однодумців.

[10] Згодом В. Дорошенко стверджував, що галицькі українці в 1870-х рр. не мали фінансової спроможності й навіть потребували не нової організації (адже була вже «Просвіта»), а радше суто друкарні. До того ж він уважав, що надмірна активність М. Драгоманова шкодила галичанам (через непростий характер, політичні погляди та підданство). Товариство мало дотримуватися австрійських законів, його членами мали бути піддані Габсбурзької монархії і статут мав бути відповідно сформульований. З іншого боку, на думку В. Дорошенка, неучасть наддніпрянців у безпосередній роботі організації в 1870—1880 рр. (зокрема через застереження з боку австрійського уряду) спричинилася до того, що воно на перших порах занепало [6, С. 20].

гоманов. На гроші східноукраїнських меценатів та на членські внески галичан у Відні вирішили закупити необхідне обладнання. Для цього звернулися до фірми «A. Meyer & Schleicher», знаної, зокрема, своїми шрифтами [29]. В будинку тогочасного Гіпотечного банку у Львові було знайдене приміщення й з 1874 р. друкарня почала працювати, хоч і зіштовхнулася з фінансовими труднощами (товариство було змушене взяти великі кредити — як у Відні, так і в того ж Гіпотечного банку, навіть у своїх членів, зокрема в С. Качали [19, С. 65]). Упродовж 1870—1880-х рр. організація зазнавала збитків від друку книжок, адже часто замовники за них не платили [6, С. 21]. Його керівники змушені були виправдовуватися [11]. Водночас народовці намагалися відзначити успіхи нового товариства, зокрема видавничі [12]. Проте, на думку В. Дорошенка, слід розрізняти книжки, видані у друкарні товариства в 1870—1880-х рр., і ті, які вийшли його коштом / накладом. Між ними не було пропорційності. Дослідник бачив у цьому навіть парадокс [13]. Частково це так. Але для керівників і членів товариства книгодрукування також було частиною просвітницької й наукової, а не лише видавничої діяльності [14].

По суті, цю ідею було реалізовано в багатьох виданнях Літературного товариства імені Шевченка 1870-х рр. У цей час друкарня під керівництвом («зарядом») Ф. Сарніцького (Сарницького) дійсно намагалася допомагати «Про-

[11] На шпальтах тієї ж «Правди», котра кілька років виходила за кошт товариства, вони пояснювали читачам, що використовують друкарню для публікації різних видань, щоб вона себе окупила, але далі наголошували, що мають друкувати передовсім книжки для інтелігенції, а не для «народу», чим уже займається «Просвіта».

[12] Вони протиставляли «Просвіту» та новий осередок «старoруським» (москвофільським) інституціям (Народний дім, Ставропігійський інститут, Товариство імені М. Качковського) як своїм основним критикам. Водночас народовці оптимістично описували діяльність нової організації, хоч зауважували, що товариство не змогло «сконцентруватися на полі духовнім». Однак, повідомляли засновники, за перші роки воно забезпечило свій «матеріальний бит», утримує й розвиває друкарню, котра «конкурує сміло з іншими такими заведеннями, уживаючими найліпшої слави. Вже й тепер спомагає товариство им. Шевченка по силам своїм "Просвіту", уможливлюючи дешевше видаванє єї книжок; не задовго, надійсь, [...] зачне працювати само для рускої літератури загально і для рускої інтелігенції так, як "Просвіта" ділає для народної літератури и для народу» [29].

[13] «Нам тепер дивним видається, що такі видання, як "Словар малорусько-німецький" Желехівського, "Руська (...) історична бібліотека" О. Барвінського, "Часопись правнича" К. Левицького, журнал для родин "Зоря" О. Партицького, що друкувалися в друкарні товариства, не мали його фірми. А ще дивніше, що "Кобзар" Шевченка мусіла друкувати київська "Громада" аж у Празі, а не у Львові, де існувало товариство його імені. Коштом товариства вийшли в першому десятилітті його існування (70—80 рр.) тільки два річники журналу "Правда" та одним-одна наукова розвідка професора О. Огоновського "Studien auf dem Gebiete der Rutenischen Sprache" — праця дуже цінна, що не втратила своєї ваги й досі» [6, С. 21—22].

[14] Водночас такі масштабні народовецькі проєкти, як велика (15 томів), заснована 1886 р. «Руська історична бібліотека» О. Барвінського, справді офіційно видавалася не у Львові, а в Тернополі, у друкарні І. Павловського.

світі», водночас видаючи її накладом тексти класиків української літератури та своїх членів-засновників [15]. Доречною серед перших видань із друкарні нового товариства стала книжка О. Огоновського «Житє Тараса Шевченка: читанка для селян і міщан» (1876 р.), яка поширювала культ Т. Шевченка на Галичині, однак теж була видана «Просвітою» і спрямована до її читачів.

Одним з основних рупорів середовища, що заснувало товариство, на певний час стала народовська «Правда». Вона інформувала про життя нової організації, публікувала тексти, котрі згодом друкувало видавництво товариства окремими відбитками. Серед них була і книга Шевченкового сподвижника М. Костомарова в українському тритомному перекладі О. Барвінського «Руска история в житєписях єі наиголовніиших діятелів» (1875—1877 рр.) [16]. До інтелігенції натомість було звернено твір його брата В. Барвінського «Скошений цвіт (Виїмок з галицьких образків)» (1877 р.). Це — класичний любовний трикутник, але водночас і трагічна історія, що випливала з матримоніальних стратегій, упереджень і стереотипів галицьких інтелігентів XIX ст. На те ж читацьке середовище фактично розраховувалися й літературні твори молодого тоді І. Франка. Саме у друкарні товариства він почав видавати дебютні збірки у вигляді серії випусків «Письма Івана Франка» [21, С. 38]. Першою з них стали поетичні «Баляди і розкази» (1877 р.), де автор умістив 11 власних віршів і переспівів із Г. Гайне, Й. Ґете, О. Пушкіна, записаних етимологією й витриманих у романтичному стилі [22, С. 194—471, 374]. У наступному випуску з'явилися його урбаністичні прозові тексти «Борислав: Картини з життя підгірського народу» (1877 р.) та оповідання «Навернений грішник». Перед тим І. Франко друкувався у журналі «Друг» (із 1874 р. був виданням москвофільського «Академічного кружка»), що в 1876—1877 рр. також почав видаватися у друкарні товариства. Те, що І. Франко публікував свої перші збірки в україножильській організації, було наслідком впливу того ж таки М. Драгоманова. Це підштовхнуло молодого автора до зближення з «Просвітою», яка видавала свої книжки у друкарні Шевченкового товариства. Однак тоді І. Франко не надовго залишався у середовищі членів «Просвіти» й ЛТШ через високі членські внески та ряд розбіжностей (одяг, мова), але передовсім через соціалістичний

[15] Так, було перевидано працю С. Качали «Що нас губить а що нам помочи може». Це «письмо до руських селян» у формі повчальних діалогів різних персонажів (Василя, Павла, Кирила, Івана, священника) довкола основних проблем життя галицького села (алкоголізм, бідність, безгосподарність). Попередні видання цієї популярної брошури (1869 р.) «Просвіта» вимушено друкувала у Ставропігійському інституті. Тепер україножильське товариство могло публікувати свої книжки у власній друкарні. Тут передруковували також твори Г. Квітки-Основ'яненка («Перекотиполе: Оповіданє для руского народу», Львів, 1874 р.; «Добре роби, добре буде» — теж як «оповіданє для руского народу» з характерним додатком-казкою «Хто видумав горівку?», Львів, 1874 р. та ін.). З'явилися також твори М. Устияновича, німецькі шкільні підручники з географії, історії, латинської мови в перекладах В. Ільницького, О. Огоновського [20].

[16] Другий переклад цієї книги з'явився аж 1918 р., уже у друкарні Наукового товариства імені Шевченка, під назвою «Історія України в житєписях визначнійших єї діячів».

процес 1877—1878 рр., котрий зламав долю молодому письменникові й на певний час зробив його небажаним серед галицької інтелігенції. У цей період лідери «Просвіти» та товариства (О. Огоновський, В. Барвінський), навпаки, намагалися нейтралізувати вплив радикалів (серед яких був тоді І. Франко) на молодь [23]. Повноцінний контакт письменника й ученого з цим середовищем почався аж після реформування товариства 1892 р. Хоч також із труднощами [17]. Тому Франкова оцінка діяльності останнього в 1870—1890-х рр. була критичною й подібною до тієї, яку давав М. Драгоманов [18]. Лише 1895 р., після нових реформ М. Грушевського, НТШ стало «своїм» і для І. Франка, якого остаточно прийняли у члени товариства.

У кінці 1870 — на початку 1880-х рр. товариство та його друкарня діяли для розповсюдження народовецької (української) ідеї на Галичині та Буковині. Зокрема, тут було видано львівсько-чернівецьку «Руську хату» (1877 р.) — буковинський альманах братів Воробкевичів. Уже наприкінці 1880 — на початку 1890-х рр. накладом товариства вийшли дві повісті І. Нечуя-Левицького («Над Чорним морем» та «Навіжена»), а також (як «видання Василя Лукича») твори Б. Грінченка (під псевдонімом В. Чайченка), переклад «Орлеанської діви» Ф. Шиллера пера Є. Горницького.

---

[17] На реорганізаційному засіданні прийняли кілька нових членів, натомість за І. Франка тоді проголосували тільки 5 осіб — при тому, що саме він, разом із О. Барвінським та О. Кониським («під тиском українців») став автором реформованого статуту. Це викликало обурення письменника, котрий дав йому вихід у непідписаній статті, не шкодуючи епітетів на адресу керівництва народовців: «Це неприйняття до грона членів наукового товариства людини, літературним працям якої [...] проф. Огоновський присвятив цілий ряд статей в "Зорі", і наукові праці якої з ділянки історії літератури і етнографії [...] той сам професор неодноразово назвав дуже цінними — то скандал, однаковий з неприйняттям народовців до москвофільських товариств (sic!). [...] Ні, то не мужі науки так роблять. То кліка шкаралупників й монополістів, які взяли в свої руки інституцію, призначену для цілої Русі- України, душила її 18 років і тепер боїться випустити її з рук чи бодай допустити до неї трохи свіжої думки» [24, С. 3].

[18] Знаменно, що І. Франко опублікував свою оцінку анонімно як відгук на повідомлення «Діла» польською в польськомовному ж часопису «Kurjer Lwowski», з яким тоді співпрацював. У його версії, товариство завдячувало своїм існуванням «певній особі з України, яка дала 12 (sic!) тис. руб.» на його фундацію. Народовці, отримавши ці гроші, спрямували їх на друкарню, а водночас заснували товариство «pro forma», адже воно «налічувало завжди і нараховує тільки незначну кількість членів, від 30 до 40, [...] а головним інтересом була друкарня». Натомість наукової діяльності, підкреслював І. Франко, організація майже не вела, і своєї мети не осягнула, головно через неефективне, на його думку, керівництво: «Грошей, даних з Росії, виявилося замало, треба було брати в борг, [...] а тим часом правдива мета товариства, організація наукової праці, залишалася призупиненою. Щоправда, товариство за час свого 18-літнього існування видало кілька наукових праць своїх членів (Огоновського і Целевича), і у 1885 взяло в свої руки видавництво літературного часопису "Зоря", але то цілком не стосувалося товариства як такого, [...] особливо тому, що, напр., "Зоря" до цього часу редагована і заповнювана людьми, які не є членами товариства» (Towarzystwo imienia Szewczenki. *Kurjer Lwowski*, 18.03.1892. S. 2; див. також: [23]).

На зміну напрямів діяльності товариства у сфері книжної культури та образу в культурній пам'яті впливала також ротація його очільників. Від К. Сушкевича (1873—1885 рр.) ця функція перейшла до гімназійного вчителя грецької й латинської мов, громадського діяча С. Громницького, який був головою двічі (1885—1887, 1889—1891 рр.), далі — до викладача гімназії, члена багатьох українських товариств Д.-Р. Гладиловича, котрий теж відбув дві каденції (1887—1889, 1891—1892 рр.), і до історика, гімназійного професора, доктора філософії та громадського діяча Ю. Целевича. Важливим фактором стала зміна керівника друкарні й видавництва: у 1878 р. замість Ф. Сарніцького (Сарницького) прийшов К. Беднарський, під проводом якого з'явилися всі основні серії й тексти спочатку Літературного, а потім і Наукового товариства імені Шевченка. Тож спочатку книжна культура осередку балансувала між художніми, науково-популярними та публіцистичними виданнями, що мали суспільний резонанс [19].

Про читання в колі літературного товариства свідчили також кілька випусків народовської «Правди», яку ЛТШ видрукувало своїм коштом [20]. Через десять років ту ж науково-літературну парадигму репрезентував часопис «Зоря», що з середини 1880-х рр. перейшов під опіку Шевченкового товариства [21]. Головним науковим матеріалом її була «Історія літератури руської» О. Огоновського [25], котра згодом з'явилася окремим виданням і стала однією з найпомітніших публікацій товариства перед 1890-ми рр. [22] У ділянці

---

[19] Скажімо, 1882 р. товариство видало «Крашанку русинам і полякам на Великдень 1882» П. Куліша, що була спробою символічного діалогу між українцями та поляками. Разом із «Просвітою» публікувалося також науково-популярне чтиво. Часто автори поєднували літературу для інтелігенції та для «народу», світську й релігійну (наприклад, «Житє просвітителев славян святих ровноапостольних Кирила і Методія» Ю. Целевича, що було видане товариством як книжка «Просвіти» 1881 р.).

[20] Наприклад, 1875 р. тут уміщено переспіви Гомерової «Іліади» авторства С. Руданського, поезії Ю. Федьковича, прозу І. Нечуя-Левицького, роман О. Кониського «Семен Жук і його родичі», історичні студії М. Костомарова в перекладі О. Барвінського, рецензії І. Верхратського, огляди суспільно-політичних подій тощо.

[21] Позиціонована як «письмо науково-літературне для руских родин», «Зоря» була розрахована на інтелігенцію. На її шпальтах можна було читати поезію і прозу С. Воробкевича, С. Руданського, Ю. Федьковича, М. Шашкевича, І. Франка, Н. Кобринської, А. Свидницького, О. Пчілки, переспіви та переклади з античних літератур П. Ніщинського (Гомерова «Одіссея») тощо. З іншого боку, «Зоря» подавала літературознавчі, історичні, етнографічні, навіть філософсько-політологічні розвідки І. Франка, Ю. Целевича, М. Комарова, Ф. Ржегоржа та ін. Як зауважував В. Дорошенко, розквіт «Зорі» став свідченням розквіту не тільки наддністрянської (з І. Франком, О. Кобилянською, О. Маковеєм), але й передовсім наддніпрянської (з І. Нечуєм-Левицьким, М. Старицьким, М. Коцюбинським, Б. Грінченком, О. Косач / Оленою Пчілкою та О. Косач / Лесею Українкою) української літератури та культури» [6, С. 22—23].

[22] Тут дослідник прагнув сформувати народовецький канон історії української літератури від «Слова о полку Ігоревім», Початкового (Несторового) літопису, через «Києво-Печерський патерик», ранньомодерні козацькі літописи, граматики, словники, бого-

історії літератури були й інші праці [23]. Ще в 1870-х рр. інституція намагалась українізувати написану етимологією і стандартну для Галичини другої половини XIX ст. «Граматику руської мови» М. Осадци (1876 р.). Однак тоді в галицькому мовознавстві бракувало аналітичних розробок із лінгвістики. Тому на межі першого і другого десятиліть діяльності товариства (1880 р.) з'явилася німецькомовна монографія О. Огоновського «Студії в царині руської мови» [26], ставши віхою в розвитку не лише галицького, а й загалом українського мовознавства [24]. Знаною в мовознавчому світі згодом виявиться ще одна лексикографічна праця, яка теж побачила світ у друкарні ЛТШ — «Малоруско-нїмецкий словар» (1886 р.) Є. Желехівського.

У друках товариства була репрезентована також історіографія, хоча книжки з цієї тематики часто були частиною «просвітянської» парадигми. Невеликі за обсягом, вони, проте, давали популярні уявлення про історію як цілої України, так і Галичини. Частина таких видань засвідчувала ідею соборності. Серед них — «Коротка історія малоруского народа» громадівця, прихильника М. Драгоманова, політичного засланця М. Ковалевського [25]. Важливою віхою в історіографічній спадщині товариства стала монографія Ю. Целевича

словські трактати, полемічні тексти, вірші, драми й до І. Котляревського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, П. Куліша, наддніпрянських, галицьких, буковинських, закарпатських («угроруських») письменників другої половини XIX ст. Його праця стала наслідком систематичної лектури художніх творів. Також О. Огоновський намагався збирати біограми тих літераторів, котрих уважав українськими («руськими», «малоруськими»). Наприкінці XIX — на початку XX ст. саме ці біографічні матеріали стали (щонайменше на Галичині) основою для подальших студій над історією красного письменства.

[23] Передусім ідеться про книжку О. Партицького «Темні місця в "Слові о полку Ігоревім"» (1883 р.), котра стала однією з віх галицького «словознавства». Ще одна його студія («Скандинавщина в давній Русі», яку товариство опублікувало 1887 р.) поєднала медієвістику з історичною лінгвістикою, виступивши галицьким віддзеркаленням дискусії норманістів та антинорманістів.

[24] У цій праці виокремлювалися основні риси української («руської») мови, зокрема її західного варіанту, в діахронічній (історія мови, історична граматика) та ареальній (діалектологія) перспективах. Наводячи й аналізуючи фонетичні, морфологічні, синтаксичні явища, О. Огоновський закликав чітко розрізняти українську («руську», «малоруську»), російську («великоруську»), з одного боку, та інші слов'янські (передовсім польську) мови, акцентував на етномовній окремішності українців («русинів»). Оскільки книжка була німецькомовна, її потенційна читацька аудиторія розширювалася до меж усієї Австро-Угорської імперії. Працю О. Огоновського цитували не лише в Австрії, але й у Росії. Рідкісними серед друків товариства цього часу стали розвідки з інших ділянок, зокрема права, такі, як теж німецькомовна студія юриста, брата філолога О. Огоновського Олександра про управління без мандату за австрійським законодавством («Die Geschäftsführung ohne Auftrag nach österreichischem Rechte», 1877 р.), котру згодом цитуватимуть австрійські правники.

[25] Ця книжка, як і філологічні праці О. Огоновського, подавала народовську візію етнографії та історії українців із наголосом на ідеалізованому образі козацтва, козацькому міфі, але також на картинах національної й соціальної боротьби.

«Исторія Скиту Манявского вразъ зъ збôрникомъ грамотъ, листовъ и деяких судовыхъ документôвъ, дотычныхъ того монастиря» (1887 р.) — одна з фундаментальних для свого часу з історії західноукраїнського монастицизму та релігійної культури загалом.

1885 р. у друкарні ЛТШ вийшла невелика книжка О. Барвінського з історії громадського руху галицьких українців XIX ст. [27]. Ця інформаційно-статистична праця ставила інституцію поряд з іншими організаціями: від москвофільського Ставропігійського інституту й Народного дому, Галицько-руської матиці, Товариства імені Качковського до українофільської «Просвіти», Руського педагогічного товариства. На цьому тлі ЛТШ виглядало доволі імпозантно: в нього була своя друкарня, стратегічна мета й навіть прибутки [26]. Очевидно, з ним могли змагатися москвофільські осередки Ставропігії, Народного дому, які мали більші фінансові можливості та власну друкарню, що довгі роки виступала майже монополісткою на ринку кириличного книговидання Галичини. Тож Літературне товариство імені Шевченка зламало цю монополію, і це дозволило йому (щоправда, після років певних невдач), зайняти доволі вигідну суспільну й фінансову нішу серед українських організацій Галичини 1870—1880-х рр.

На першому етапі реорганізації товариства, в 1892 р., воно з літературного перетворилося на осередок науковців, письменників і митців («ученых, лїтератів і артистів»), яких відтепер було розподілено на три секції: історичну, філологічну, математично-природописно-лікарську, що, своєю чергою, могли мати групи чи підкомісії. На етапі реорганізації при кермі ЛТШ перебував Д.-Р. Гладилович, замість якого головою НТШ став Ю. Целевич, котрий також виступив редактором 1-го тому його «Записок» (1892 р.). Трагедією для товариства стала майже одночасна смерть у досить молодому віці (46 і 49 років відповідно) цих обох активних його діячів й очільників (28 січня та 24 грудня 1892 р). На певний час (1893—1897 рр.) організацію очолив педагог та історик О. Барвінський — редактор 2—5-го томів «ЗНТШ». Проте лише з переїздом до Львова М. Грушевського, котрий перейняв на себе спочатку функції редактора згаданого друкованого органу, а далі майже беззмінного голови НТШ (1897—1913 рр.), товариство, вірне ідеї власного українського університету на Галичині, водночас реалізувало ідею української академії наук. Кількість його членів значно зросла. Книжкову культуру оновленого НТШ (завдяки М. Грушевському, В. Гнатюку,

[26] Водночас автор визнавав, що на середину 1880-х рр. власним накладом товариство видало лише одну лінгвістичну працю О. Огоновського, декілька річників «Правди», а також «подпомагало розвой письменства, подаючи умірені ціни і кредит руским письменникам и видавцям [...] і приходило [...] в поміч безплатними друками або жертвованєм книжок своїх декотрим новозавязуючимся товариствам руським» [27, С. 15]. Кількість членів ЛТШ на той час була невеликою (близько 40). Однак його фінансові показники, за О. Барвінським, на 1884 р. складали 14 360 ринських злотих «приходу» та 6543 видатків. У цьому розумінні прибуток організації (очевидно, за рахунок книгодрукування) став навіть більшим, ніж у чисельнішої «Просвіти» (5422 ринських злотих), чиї книжки, проте, друкувалися саме в товаристві [27, С. 13].

І. Франку, С. Томашівському та ін.) було чітко структуровано. Літературна частина («Літературно-науковий вістник») відтепер відокремлювалася від наукової («Записки НТШ»). З'явилися також видавничі серії: «Жерела до історії України-Руси», «Етнографічний збірник», «Матеріали до українсько-руської етнольогії». Ставлення до попередніх проєктів товариства було амбівалентним. М. Грушевський по суті зображав реформування його в НТШ «науковою революцією», що відбувалася в не надто сприятливому для розвитку науки контексті, а дотеперішній розвиток інституції описував як певну соціальну обмеженість, елітарність (обмаль активних членів), видавничу стагнацію, незначну диференціацію науки від художньої творчості й популяризації знань [2, С. 3—7].

Такий висновок відклався в національній культурній та історичній пам'яті галичан та українців загалом: Літературне товариство імені Шевченка виглядало тут дещо «менш значущим» для української історії та культури прототипом Наукового товариства імені Шевченка. Однак подібний стереотип лише почасти правильний. Справді, початок роботи товариства (зокрема в 1870-х рр.) був не дуже продуктивним. Воно зіштовхнулося з фінансовими труднощами, довго залишалося закритим, елітарним. Але відрізок 1873—1892 рр. для галицьких інтелігентів став, попри все, періодом поступової демократизації, розширення впливів, переходу від літературно-науково-популяризаторського синкретизму до відокремлення науки, популяризації й художньої культури. Друкарня інституції перетворилася на рушій для розповсюдження української ідеї на Галичині, витіснення москвофільської ідеології та звуження її впливу. Проте існування «Просвіти», Руського (Українського) педагогічного, інших професійних товариств спочатку не сприяло ширшій популярності нового осередку, який обмежувався доволі вузьким, порівняно з рештою українських організацій, колом членів. Тому і в 1873, і в 1892 рр. імпульсами для формування й розвитку Шевченкового товариства, його трансформації в НТШ стали ініціативи наддніпрянців, їхня візія України та національної ідентичності. Однак ці проєкти реалізувалися тому, що накладалися на галицьку рецепцію «української справи». В такий спосіб Літературне товариство імені Шевченка від самого початку втілювало ідеологію соборності, підготувало ґрунт для виникнення Наукового товариства імені Шевченка та, як наслідок, дійсно стало одним із прообразів української академії наук.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Barvinskyi, O. Pro zasnovannie i doteperishnii rozvytok Tovarystva im. Shevchenka u Lvovi. *Zapysky Tovarystva im. Shevchenka*. 1892. 1: 209-212 [in Ukrainian].
[Барвінський О. Про заснованнє і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка у Львові. *Записки Товариства ім. Шевченка.* 1892. Т. 1. С. 209—212].
2. Hrushevskyi, M. Doteperishnii rozvii Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka. *Khronika Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka.* Lviv: Z drukarni Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka pid zariadom K. Bednarskoho, 1900. 1: 3-19 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Дотеперішній розвій Наукового товариства імени Шевченка. *Хроніка Наукового товариства імени Шевченка:* Львів: З друкарні Наукового товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1900. Ч. 1. С. 3—19].

3. Hnatiuk, V. Naukove tovarystvo im. Shevchenka. Lviv, 1923. 15 s. [in Ukrainian].
[Гнатюк В. Наукове товариство ім. Шевченка. Львів, 1923. 15 с.].
4. Studynskyi, K. Naukove tovarystvo im. Shevchenka (1873—1928). *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. T. CL: Pratsi filolohichnoi ta istoryko-filosofskoi sektsii.* Eds. K. Studynskyi, I. Krypiakevych. Lviv, 1929: IX—XVIII. [in Ukrainian].
[Студинський К. Наукове товариство ім. Шевченка (1873—1928). *Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. CL: Праці філологічної та історико-філософської секції.* Ред. К. Студинський, І. Крип'якевич. Львів, 1929. С. IX—XVIII].
5. Istoriia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. New York; München, 1949 [in Ukrainian].
[Історія Наукового товариства ім. Шевченка. Нью-Йорк; Мюнхен, 1949. С. 7—14].
6. Doroshenko, V. Ohnyshche ukrainskoi nauky: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka: z nahody 75-richchia yoho zasnuvannia. New York; Philadelphia, 1951 [in Ukrainian]
[Дорошенко В. Огнище української науки: Наукове товариство ім. Т. Шевченка: з нагоди 75-річчя його заснування. Нью-Йорк; Філадельфія, 1951. 116 с.].
7. Kucher, R.V. Naukove tovarystvo imeni T. Shevchenka: dva yuvilei. Kyiv: Naukova dumka, 1992. 112 [in Ukrainian].
[Кучер Р.В. Наукове товариство імені Т. Шевченка: два ювілеї. Київ: Наукова думка, 1992. 112 с. С. 12—18].
8. Savenko, V. Zasnuvannia Tovarystva im. Shevchenka u Lvovi u 1873 r.: yoho struktura i zavdannia. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Istoriia.* Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, 2011. 2: 26-30 [in Ukrainian].
[Савенко В. Заснування Товариства ім. Шевченка у Львові у 1873 р.: його структура і завдання. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 2. С. 26—30].
9. Kushnir, R., Feloniuk, A. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka: istoriia, sohodennia, maibutnie. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. Kyiv, 2019. 1: 64-65 [in Ukrainian].
[Кушнір Р., Фелонюк А. Наукове товариство імені Шевченка: історія, сьогодення, майбутнє. *Вісник Національної академії наук України*. Київ, 2019. № 1. С. 64—65].
10. Kovalyshyn, O. Osvitno-prosvitnytska diialnist Literaturnoho tovarystva imeni Shevchenka (1873—1892 rr.). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia pedahohichna*. 2016. 31: 226—232 [in Ukrainian].
[Ковалишин О. Освітньо-просвітницька діяльність Літературного товариства імені Шевченка (1873—1892 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. 2016. Вип. 31. С. 226—232].
11. Boriak, H. (Ed.) Ukrainska identychnist i movne pytannia v Rosiiskii imperii: sproba derzhavnoho rehuliuvannia (1847—1914): Zb. dok. i mat. Kyiv: Klio, 2015 [in Ukrainian].
[Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847—1914): Зб. док. і мат. Відп. ред. Г. Боряк. Київ: Кліо, 2015].
12. Hrushevs'kyi, M. Fundator [Naukovoho] Tovarystva [imeni Shevchenka] Oleksandr Konyskyi. Hrushevskyi M.S. Tvory: U 50 t. Lviv: Svit, 2002. 1: 189 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Фундатор [Наукового] Товариства [імені Шевченка] Олександр Кониський. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2002. Т. 1. С. 189].
13. Petrenko, I.M. Yelyzaveta Myloradovych (1832—1890) v ukrainskomu suspilno-politychnomu rusi. Poltava, 2013. 151 s. [in Ukrainian].
[Петренко І.М. Єлизавета Милорадович (1832—1890) в українському суспільно-політичному русі. Полтава, 2013. 151 с.].
14. Konyskyi, O. Dmytro Pylchykov. *Zoria*. 1894. 4: 93 [in Ukrainian].
[Кониський О. Дмитро Пильчиков. *Зоря*. 1894. № 4. С. 93].

15. Hrushevs'kyi, M. Fundator [Naukovoho] Tovarystva [imeni Shevchenka] Dmytro Pylchykov. Hrushevskyi M. Tvory: U 50 t. Lviv: Svit, 2002. 1: 190 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Фундатор [Наукового] Товариства [імені Шевченка] Дмитро Пильчиков. *Грушевський М.С. Твори: У 50 т.* Львів: Світ, 2002. Т. 1. С. 190].
16. Drahomanov, M. Avstro-ruski spomyny. Lviv, 1889. 1 [in Ukrainian].
[Драгоманов М. Австро-руські спомини. Львів, 1889. Ч. 1].
17. Vakhnianyn, A. Spomyny z zhytia (Posmertne vydanie). Lviv, 1908 [in Ukrainian].
[Вахнянин А. Спомини з життя (Посмертне виданє). Львів, 1908. С. 128].
18. Nove rusko-narodne tovarystvo. *Pravda*. Lviv, 13.01.1873. 21: 718-726 [in Ukrainian]
[Нове руско-народне товариство. *Правда*. Львів, 1873. 13 студня. Ч. 21. С. 718—726].
19. Paliukh, O. Ukrainske knyhovydannia u Lvovi XIX st.: rol drukaren Stavropihiiskoho instytutu ta Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoi biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka.* 2008. 1: 54-72 [in Ukrainian].
[Палюх О. Українське книговидання у Львові XIX ст.: роль друкарень Ставропігійського інституту та Наукового товариства ім. Шевченка. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника.* 2008. № 1. С. 54—72].
20. Ilnytska, L.I. (ed.) Repertuar ukrainskoi knyhy: 1798—1916: Materialy do bibliohrafii. Lviv, 1997. 2: 51-67 [in Ukrainian].
[Репертуар української книги: 1798—1916: Матеріали до бібліографії. Упор., підгот. до друку та прим. Л.І. Ільницької; передм. і наук. ред. Я.Р. Дашкевича; відп. ред. Л.І. Крушельницька. Т. 2. Львів, 1997. С. 51—67].
21. Yakymovych, B. Ivan Franko — vydavets: knyhoznavchi ta dzhereloznavchi aspekty. Lviv: Vydavnychyi tsentr LNU imeni I. Franka, 2006 [in Ukrainian].
[Якимович Б. Іван Франко — видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2006. 691 с.].
22. Franko, I. Narys istorii ukrainsko-ruskoi literatury do 1890 r. *Zibrannia tvoriv u 50 t.* Kyiv: Naukova dumka, 1984. 41: 194-471 [in Ukrainian].
[Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Зібрання творів у 50 т.* Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С. 194—471].
23 Serediak, A. "Prosvita" i radykalne seredovyshche Halychyny (Do istorii vzaiemyn Ivana Franka z Tovarystvom). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist.* 2010. 19: 396-402 [in Ukrainian].
[Середяк А. «Просвіта» і радикальне середовище Галичини (До історії взаємин Івана Франка з Товариством). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* 2010. Вип. 19. С. 396—402].
24. [Franko, I.] Towarzystwo imienia Szewczenki. *Kurjer Lwowski*, 18.03.1892: 2-3 [in Polish].
25. Ohonovskii, O. Istoriia literatury ruskoi. Lvov, 1887—1894. T. 1—4 [in Ukrainian].
[Огоновскій О. Исторія литературы рускои. Львовъ, 1887—1894. Т. 1—4].
26. Ogonowski, E. Studien auf dem Gebiete der Rutenischen Sprache. Lemberg, 1880. 244 S. [in German].
27. Barvinskyi, O. Litopys suspilnoi roboty i syly rusyniv avstriiskykh. Lviv: Koshtom i zakhodom tovarystva «Prosvita», 1885 [in Ukrainian].
[Барвінський О. Літопись суспѣльнои роботы и силы русинѣвъ австрійскихъ. Львѣвъ: Коштомъ и заходомъ товариства «Просвіта», 1885. 46 с.].
28. Schrift-Proben von A. Meyer & Schleicher. Wien, [1884] [in German].
29. Ohliad na rik 1874. *Pravda*. 1875. 2: 80 [in Ukrainian].
[Огляд на рік 1874. *Правда*. 1875. Ч. 2. С. 80].

Надійшла / Received 14.09.2023

Roman HOLYK
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Senior Research Fellow at Department of Modern History of Ukraine,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
roman_holyk70@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-3123-1920
Ihor SOLIAR
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Director of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
isoliar@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0439-6957

THE SHEVCHENKO LITERARY SOCIETY (1873—1892) IN THE NATIONAL MEMORY OF UKRAINIANS

The purpose is to highlight the circumstances of the uprise and organizational evolution of the Shevchenko Society, the development of its book culture and educational activities in 1873—1892, to show the place of the society in public life and in the national cultural and historical memory of Ukrainians. **Methodology** is based on methods of scientific analysis and synthesis, systematic examination of social structures in synchrony and diachrony, historical-typological and comparative methods, methods of intellectual history and history of ideas, studies of historical and cultural memory, and bibliographic methods. **The main results.** Based on the analysis of cultural memory and book culture, the origin of the idea of society is analyzed, the intellectual environment in which it arose is shown, and the main tasks and publications in 1873—1892 are demonstrated. The birth of the Shevchenko Society in 1873 and its subsequent transformation into the Shevchenko Scientific Society in 1892 were Transdnipro cultural impulses. Its basis was the desire of public figures of Central and Eastern Ukraine to develop the Ukrainian project in Halychyna against the background of oppression in the Russian Empire. In the first stage (particularly in the 1870s), the new society faced financial difficulties and was closed and elitist. However, the 1880s became the stage of the expansion of his social influence, the transition from literary-scientific-popularization syncretism to the separation of science, popularization, and artistic culture. The printing house of the Shevchenko Society was a driving force for the spread of Ukrainophilism and the displacement of Russophile ideology in Halychyna. This means that the Shevchenko Scientific Society became a new, changed form of the Shevchenko Literary Society. In the conditions of Halychyna, it embodied the ideology of the university and the academy at the same time. From the very foundation, the Shevchenko Society spread and strengthened the ideology of the unity of the Ukrainian lands and was a center of enlightenment. **Prospects for further research** consist of a deeper comparison of the activities of the Shevchenko Literary Society and the Shevchenko Scientific Society against the background of the cultural transformations of Halychyna and Ukraine in general.

Keywords: *Shevchenko Literary Society (1873—1892), book culture, Ukrainians, national memory, historical memory, cultural memory, literature, science, Ukrainophilism, Halychyna, Lviv.*

До 150-річчя Наукового товариства імені Шевченка

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.058
УДК 061.2(477.83-25)«18/19»(091)

Микола ЛИТВИН
доктор історичних наук, професор,
завідувач центру дослідження українсько-польських відносин,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)
lytvynmr@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-1010-2329

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА (КІНЕЦЬ XIX — ПЕРША ТРЕТИНА XX ст.)

Мета — продовжити реконструкцію суспільно-політичного контексту становлення та діяльності Наукового товариства імені Шевченка наприкінці XIX — в першій третині XX ст., про який прямо чи опосередковано писали тогочасні діячі, сучасні дослідники, члени НТШ. **Актуальність** зумовлена станом історіографії питання, в якій недостатньо показано суспільно-політичний чинник діяльності НТШ, насамперед у міжвоєнний період. Автор уважав за необхідне продовжити утверджувати думку про те, що науковець не має права стояти осторонь суспільно-політичних і воєнних подій в Україні та світі, особливо нині. Важливість висвітлення суспільно-політичного контексту діяльності вказаної інституції актуалізує відзначення 150-річчя її заснування. **Теоретико-методологічне підґрунтя** вибудоване на принципах історизму, багатовимірності, системності, неупередженості, всебічності. Це сприяло подоланню деяких історичних кліше про неможливість поєднання особою об'єктивного наукового дослідження з суспільно-політичною діяльністю. **Наукова новизна** полягає у висвітленні суспільно-політичних викликів, які актуалізували / вирішували члени НТШ у науковій, політичній і професійній діяльності в добу Австро-Угорщини, Української Народної Республіки та міжвоєнної Польщі. **Вис-**

Цитування: Литвин М. Суспільно-політичний чинник діяльності Наукового товариства імені Шевченка (кінець XIX — перша третина XX ст.). *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 58—77. https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.058

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

новки. Професійна й суспільно-політична діяльність членів Наукового товариства імені Шевченка, насамперед представників соціогуманітаристики, стала важливим чинником формування політичної культури, історичної та культурної пам'яті, засобом національно-політичної мобілізації щодо розбудови «українського П'ємонту», інтеграції населення різних земель до загальноукраїнського національного простору. **Перспективи подальших досліджень.** Назріла потреба в упорядкуванні біобібліографічних покажчиків на чільних діячів НТШ, підготовці збірників документів і матеріалів з історії товариства, його секцій та комісій, а також в оцифруванні найважливіших колекцій.

***Ключові слова**: Наукове товариство імені Шевченка, Україна, Галичина, наука, політика, культура, історія, пам'ять, державність.*

Наукове товариство імені Шевченка було не лише найбільшим науковим осередком українознавства, а й органічною складовою суспільно-політичного життя Австро-Угорщини, частково Росії, згодом міжвоєнної Польщі, загалом загальноукраїнських суспільно-культурних процесів по обидва береги Збруча. Суспільно-політичний контекст діяльності НТШ, насамперед під орудою М. Грушевського, висвітлювали В. Гнатюк [1], В. Дорошенко [2—4], Л. Винар [5], С. Плохій [6], О. Купчинський [7], В. Тельвак [8—9], О. Ясь [10—11], особливо І. Гирич [12]. Щоправда, в більшості публікацій недостатньо уваги приділено міжвоєнній добі (окрім монографії О. Рубльова [13]), зокрема обставинам роботи науковців в умовах польського авторитарного та радянського тоталітарного режимів. Указані мотиви, а також 150-літній ювілей інституції спонукали автора актуалізувати суспільно-політичну діяльність її чільних діячів.

Упродовж півтора століття увічнена в назві НТШ постать Кобзаря символізувала важливість утвердження ідей соборності поневоленого українського народу, формування його національної ідентичності. Реформування з літературного в наукове, на думку його творців О. Кониського й О. Барвінського, мало посилити інтелектуальний потенціал товариства і стати лабораторією формування концептуальної думки для активізації загальноукраїнського суспільно-політичного життя. Тим більше, що не лише львівські народовці, а й київські громадівці вбачали в НТШ прообраз майбутньої національної академії наук, не гіршої, ніж аналогічні недержавні польська (заснована та донині працює у Кракові), чеська чи хорватська, які діяли в Австро-Угорській імперії [12, С. 383—384]. Натомість ідею нового товариства не сприйняли галицькі москвофіли — представники «Русской ради» і «Галицько-руської матиці».

До творення загальноукраїнського культурно-освітнього й наукового товариства поза межами Наддніпрянщини спонукала складна суспільно-політична атмосфера Російської імперії. Арешт і заслання членів Кирило-Мефодіївського товариства, закриття 1862 р. петербурзького часопису «Основа», в якому друкувалися статті українських авторів, а також поява 1863 р. Валуївського циркуляра відібрали в українців Росії будь-яку надію на національно-культурний розвиток і спонукали наддніпрянську інтелігенцію задуматися над перенесенням суспільно-культурної й видавничої діяльності за кордон. Вибір упав на Львів, де вже діяли добре структуровані національні товариства — «Руська бе-

сіда» (від 1861 р.), «Просвіта» (від 1868 р.), та який, подорожуючи Європою, неодноразово відвідували українські інтелектуали Наддніпрянщини. Активне було листування й особисті контакти П. Куліша, О. Кониського, М. Драгоманова з галицькими діячами культури та науки О. Барвінським, К. Кушакевичем, І. Пулюєм, О. Терлецьким.

Ідею назвати нове товариство «Галич» (на честь столиці Галицько-Волинської держави) не було сприйнято, а тому його пойменували на честь популярного поета та живописця Т. Шевченка. До вказаної назви, правдоподібно, найбільше долучився член-засновник і фундатор товариства М. Димет («купець і обиватель Львова» — такий підпис стоїть під першим статутом, затвердженим намісництвом Галичини 11 січня 1873 р.), котрий навесні 1862 р. вперше привіз із Києва до Львова «Кобзарі», видані 1860 р. в Петербурзі за підтримки П. Симиренка, та швидко їх розпродав у власній крамниці на Ринку. Знайомство з книжкою викликало захоплення творчістю Т. Шевченка та загалом українськомовною літературою (щоправда, реакція місцевих москвофілів була негативною). Одночасно львівські семінаристи отримали поштою від П. Куліша ляйпцизьке видання Т. Шевченка. Того ж 1862 р. у Львові започатковано традицію шевченківських поминальних богослужінь за участю як православних (серед них було багато військовиків гарнізону), так і греко-католиків, а від 1868 р. — шевченківських літературних вечорів. Творці НТШ оцінювали це все позитивно. Щорічні пропам'ятні заходи у Львові, Перемишлі, Тернополі, Станиславові, інших галицьких містах ставали головними формами громадської маніфестації історичної й національної єдності Галичини та Наддніпрянської України [7; 14; 15; 16, С. 8—16].

У середовищі НТШ волелюбні Шевченкові ідеї популяризували О. Кониський, М. Комаров, І. Франко, М. Грушевський (неодноразово виступав на пам'ятних вечорах), В. Щурат, В. Дорошенко та ін. Творчій спадщині Кобзаря товариство присвятило низку випусків «Записок» (томи 119-120, 155, 169, 176—177, 180, 214, 221, 239, 263), «Праці Комісії шевченкознавства» (т. 1—2), «Збірник історично-філософічної секції» (т. 16), «Збірник філологічної секції», окремі випуски часописів «Стара Україна» (1925 р., № 3-4), «Сьогочасне і минуле» (1939 р., № 3-4), зібрання «Твори Тараса Шевченка. Кобзар» (1908 р.) та ін. Від 1911 р. при музеї інституції діяв відділ, присвячений життю і творчості митця, експонати якого додавали романтизму до спадщини козацтва, співпереживання з козацькою Україною, образ котрої ставав визначальним для самовизначення українців [15; 16, С. 8—19].

Наукове товариство, засноване інтелектуалами обох частин України, діяло як альтернатива москвофільським структурам (Ставропігійському інституту та ін.) і разом із «Просвітою», «Руською бесідою» мало зміцнити український суспільно-культурний простір, загалом український рух, до якого приєднувалися нові партійно-політичні структури. Повернення проводу Ставропігії до москвофільства змусило В. Щурата, О. Барвінського, К. Студинського та інших припинити співпрацю з нею [17, С. 10].

Після переїзду до Львова товариство в 1897 р. очолив М. Грушевський, який мав досвід праці в Київській громаді й з 1894 р. обіймав посаду професора кафедри всесвітньої історії з окремим поглядом Східної Європи Львівського університету. Започаткований тут його багатотомник «Історія України-Руси», а також лекційні курси «Історія Руси», «Огляд джерел до історії Руси», «Великий Новгород» стверджували органічну тяглість та єдність усіх періодів історії України й доводили, що Росія аж ніяк не є безпосередньою спадкоємницею і продовжувачкою Руської держави. Недавній випускник Київського університету пильно стежив за суспільно-політичними процесами на Галичині, українсько-польським протистоянням в управлінській сфері, освітніх закладах. Утім новий очільник НТШ не сприйняв ідеї «нової ери» (1890—1894 рр.) — політики галицьких народовців, спрямованої на залагодження протистояння з польськими владно-політичними колами Галичини, а також повного розмежування з москвофілами. Її промоторами були В. Антонович і О. Барвінський, котрі переконували М. Грушевського в необхідності співпраці з польською адміністрацією краю. Однак по приїзді до Львова вчений остаточно зневірився в можливостях таких домовленостей, що спричинило гострі ідейно-політичні дискусії в українському суспільстві Галичини. Ідеї «нової ери», зрозуміло, не сприймали й місцеві москвофіли та радикали. Очевидно, що М. Грушевський добре знав про невиконання польською стороною попередніх домовленостей про збільшення українського представництва у Віденському парламенті й Галицькому сеймі. Знав і про те, що польські політики навмисне протистояли налагодженню прямих взаємин місцевих урядовців, здебільшого поляків, з українськими діячами Галичини та Наддніпрянщини, боячись зміцнення українського руху і втрати поляками національно-політичної переваги у краї. Втім вказані угоди таки дали поштовх запровадженню у школах і діловодстві фонетичного правопису, заснуванню української гімназії в Коломиї, українських шкіл вправ при вчительських семінаріях у Львові, Станиславові, Перемишлі, вчительської семінарії у Самборі; О. Барвінський, ставши членом Крайової шкільної ради, дістав можливість активніше впливати на розвиток українського шкільництва; відкинуто і спробу латинізації греко-католицької церкви [18, С. 123—181; 19, С. 360—362]. Водночас М. Грушевського бентежила партійно-політична конкуренція між досвідченими народовцями, представниками нових партій — українськими радикалами й соціал-демократами, яка впливала на взаємини науковців у середині НТШ (О. Барвінського, І. Франка, М. Павлика, Л. Ганкевича та ін.). У 1899 р. він вступив до новоствореної Української національно-демократичної партії (УНДП), що мала нейтралізувати конкуренцію між старими та новими політичними середовищами. Однак партійно-політичний тиск її очільників, членів НТШ С. Томашівського (входив до «тіснішого» комітету УНДП) і К. Левицького (голова партії), змусив його 1904 р. покинути її лави. Очільник НТШ звинуватив партійний провід у сепаратних домовленостях із польськими політиками, котрі не підтримували соборницькі плани українців. Як полі-

тик М. Грушевський прагнув винести українську проблему за межі Російської та Австро-Угорської імперій і вважав першочерговим політичним завданням УНДП створення в межах Галичини коронного українського краю. Вказані політичні проблеми він порушив у збірнику «З біжучої хвилі» (1906 р.), статтях у петербурзькому виданні «Украинский вестник», в «Освобождение России и украинский вопрос» (1907 р.), а також у книжці публіцистики «Наша політика» (1911 р.) [12, С. 65—68, 118, 126, 385—386, 395].

Відкриту політичну діяльність НТШ, зокрема його комісій та інших структур, унеможливлював правовий статус, що закріплювався у статутах товариства (1892, 1904, 1913 рр.), які, щоправда, не забороняли меценатську й культурно-просвітницьку працю (утримання бібліотеки, музею, книгарні, друкарні, організацію «відчитів», наукових подорожей, екскурсій). Не регламентувалася й участь окремих його членів у політичних партіях та угрупованнях. М. Грушевський зважав і на те, що від 1894 р. інституція отримувала фінансування з крайового бюджету Галичини, а від 1895 р. — дотації від австрійського уряду (міністерства освіти), який також регулярно давав державні замовлення на друк українських підручників. Лише 1914 р. НТШ отримало субвенцій у сумі 37 тис. корон. Кошти витрачалися не лише на науково-видавничу діяльність, а й придбання музейних експонатів, зокрема картин київського художника Ф. Красицького («Гість із Запоріжжя», портрети М. Старицького, І. Карпенка-Карого, М. Грушевського) [18, С. 147; 20, С. 66—69; 21, С. 456]. Зауважимо, що й у міжвоєнний період польська влада теж дофінансовувала товариство.

Незважаючи на певні статутні обмеження, члени НТШ не полишали суспільно-політичної діяльності. Зокрема його голова (1892—1897 рр.) О. Барвінський неодноразово обирався депутатом Державної ради (1891—1907 рр.), Галицького крайового сейму (1894—1903 рр.), очільником Українського педагогічного товариства, заступником керівника «Просвіти»; заснував Католицький руcько-народний союз, який у політичній діяльності пропагував цінності християнства та нерідко полемізував з УНДП; а обійнявши посаду державного секретаря освіти й віросповідань уряду ЗУНР намагався реорганізувати систему освіти в регіоні [22; 23, С. 48—66]. О. Барвінський був добре знаний не лише як політик та організатор науки, а й фундатор видання «Руської історичної бібліотеки», яка відіграла помітну роль у процесі відмежування української минувшини від історії Росії та Польщі. Популярними були його праці «Історія Руси» (1884 р.), «Ілюстрована історія України-Руси від найдавніших до нинішніх часів після руських і чужих істориків: З двома історичними картами Руси і 40 ілюстраціями» (1890 р.), «Історія України-Руси», «Історія України-Руси з образками» (1904 р.), що формували нову історичну свідомість українського населення [18, С. 262]. Родинний архів родини Барвінських нині зберігається у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника та Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України.

І. Гирич виокремив низку важливих акцій НТШ, насамперед його голови, що адекватно відповідали суспільно-політичним викликам модерної доби.

Так, М. Грушевський і його соратники взяли участь у «війні ювілеїв», що мали на меті переформатувати історичну пам'ять. Ідеться про відзначення 1898 р. сторіччя «Енеїди» І. Котляревського та ігнорування сторіччя О. Пушкіна. Діячі товариства оминули увагою століття з дня народження фундатора чеської історіографії Ф. Палацького — через пропагування панросійського ухилу слов'янофільства. М. Грушевський та члени НТШ стали тією науково-громадською силою, котра порушила проблему мови на археологічних з'їздах у Києві й в інших містах у контексті доведення окремішності української культури, а отже актуалізації потреби політичного самовизначення. Всупереч офіційному відзначенню двохсотріччя «перемоги російської зброї» під Полтавою М. Грушевський запропонував ушанувати 1908 р. ювілей шведсько-українського союзу між І. Мазепою і Карлом XII [12, С. 388—390]. Зазначеним історичним подіям було присвячено спеціальний т. XCII «ЗНТШ» (1909 р.) зі статтею історика [24, С. 7—20]. М. Грушевський разом із членами НТШ й Українського наукового товариства в Києві відзначили сторіччя від дня народження М. Гоголя, котрого намагалися повернути до української літератури. Через ліберальні середовища Російської академії наук М. Грушевський також намагався домогтися визнання окремішності української мови (не як «наріччя» російської). Було досягнуто дозволу на українські друки в підросійській Україні, запровадження там правопису НТШ — так званої «желехівки» (замість «ярижки»). Голова товариства надавав консультації представникам української фракції Державної думи Росії, що засвідчило його листування з О. Лотоцьким [12, С. 389—392].

У середовищі НТШ на початку XX ст. знайшли прихильність і працю десятки представників наддніпрянської політичної еміграції, серед яких були члени Революційної української партії (РУП; В. Дорошенко), есери (М. Залізняк), соціалісти, соціал-демократи, соціал-революціонери, анархісти. Частина з них мешкали в новозбудованому за ініціативою товариства Академічному домі. Бібліограф В. Дорошенко очолив бібліотеку НТШ. О. Назаріїв упорядковував музейні колекції інституції, організовував виставки. М. Залізняк залучався до рецензійної, перекладацької та редакційної роботи [12, С. 393; 20, С. 5, 63—65, 78]. Чимало емігрантів прослухали у Львові від 1904 р. українські університетські курси, які ініціювало НТШ, залучаючи своїх членів (М. Грушевського, І. Франка, К. Студинського, Ф. Вовка, І. Раковського, І. Брика) до фахових українознавчих лекцій у літній період. Серед них був і представник Закордонного комітету РУП С. Петлюра, котрий у «Записках НТШ» опублікував статтю «Причинок до історії переселення "турецьких запорожців" на Кубань» (1905 р.) та рецензію на книгу П. Иванова «К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи» (1905 р.); у «ЗНТШ» невідомий автор прорецензував його шевченкознавчу статтю, що з'явилася в газеті «Украинская жизнь» (1912 р.) [25, С. 151, 154, 309, 642]. Наддніпрянці мали можливість не лише працювати в бібліотеці товариства (напередодні Першої світової війни нараховувала близько 300 тис. книжок і журналів),

але й придбати друковану продукцію у його львівській книгарні та філіях у Києві, Харкові, Катеринославі, західноукраїнських містах. 1913 р. інституція вела книгообмін із 236 науковими й освітніми структурами багатьох країн світу [21, С. 456—458, 470—471]. На початку 1920-х рр. діячі НТШ прагнули передати свої знання молоді, викладаючи в Українському таємному університеті та Українській таємній політехніці [19, С. 42—134], де не потрібно було складати присягу на вірність Польській державі. Лише після ухвали Ради послів 1923 р. про узаконення анексії Східної Галичини більшість українських науковців, підприємців, священнослужителів, громадських діячів змушені були обміняти громадянство Австро-Угорщини, ЗУНР, УНР на польське, що відкривало можливість роботи в державних освітніх структурах, ведення легальної громадської, культурної, господарської діяльності.

Суспільно-політичні погляди та активність членів НТШ викликали певні застереження в органів державної влади Австро-Угорщини, особливо напередодні та під час Першої світової. Чи не тому цісарсько-королівський польовий суд при військовій комендатурі львівського гарнізону на початку війни порушив кримінальну справу проти М. Грушевського — вченого і підданого Росії, якого запідозрили в «державній зраді». Для проведення слідчо-процесуальних дій із фронту на допит викликали старшину бойової управи легіону українських січових стрільців С. Томашівського (після М. Грушевського фактично очолював НТШ), котрий дав неприхильні свідчення про свого колишнього вчителя й на допиті стверджував, що його праці не мали значного поширення в національному середовищі та серйозного впливу на молодь [9, С. 174]. Такі свідчення (можливо, щирі, або ж добре продумані у зв'язку з поточною військово-політичною ситуацією) бути тільки на користь М. Грушевському, послабивши щодо нього слідчі дії.

Учений навіть у російському засланні (Симбірськ, Казань) пильно стежив за суспільно-політичною ситуацією на Галичині, загалом в Україні, зокрема за діяльністю позапартійного Союзу визволення України (СВУ), створеного 1914 р. у Львові наддніпрянськими й галицькими політиками, який проголосив гасла боротьби за відродження незалежної та єдиної Української держави, причому здійснення національно-політичних цілей пов'язувалося з поразкою Росії й перемогою Центральних держав. До розбудови СВУ, популяризації ідей соборності долучилися соратники М. Грушевського — В. Сімович, І. Крип'якевич, С. Томашівський, М. Кордуба, В. Дорошенко [26, С. 5—12; 27, С. 15; 28]. Зокрема І. Крип'якевич разом зі старшинами легіону січових стрільців відновлював українське шкільництво на Волині, поширював серед населення українські підручники та історичні праці. На шпальтах «Вісника СВУ», насамперед у спеціальному числі, присвяченому ювілею М. Грушевського (1916 р., ч. 127) вченого було названо «батьком нації», «великим учителем нації», «духовним провідником та ідеологом визволення України», тим, хто «вернув нації [...] її історичну гідність, сотворив науково-обосновану українську схему історії східних слов'ян, науково уґрунтовану історію України

як історично-національної одиниці» [29]. В. Тельвак слушно зауважив: незважаючи на тогочасне розділення українців лінію фронту та політичними орієнтаціями, автори «Вісника...» висловили ювілярові слова вдячності за жертовну працю для всього народу [9, С. 176). У публікаціях випуску відзначено важливу роль М. Грушевського та його дітищ — НТШ й Українського наукового товариства в Києві на подолання роз'єднаності українських земель [2, 3, 30]. В. Дорошенко також зауважив, що багатотомна «Історія України-Руси» вченого не тільки реконструювала «історію рідного краю і народу», а й була «могутньою підоймою для нашого національного поступу» [3]. На важливій суспільно-культурній праці ювіляра неодноразово наголошувала львівська газета Української національно-демократичної партії «Діло» (видавалася у друкарні НТШ). Наукову та культурно-освітню діяльність багаторічного голови інституції відзначено у пресових виданнях таборів полонених та інтернованих вояків-українців російської армії в Німеччині та Австрії, де активну просвітницьку роботу проводили члени НТШ [31—32]. Зокрема військовополонені українці в таборі Вецляр стверджували, що М. Грушевський є не лише істориком, а й «великим оборонцем України» [9, С. 178—179]. Аналогічну статтю підготувала українська редакція газети «Украинская жизнь» [26].

У роки Першої світової війни товариство нав'язало контакти із Загальною українською радою (ЗУР; голова і член НТШ К. Левицький, заступник — член НТШ Є. Петрушевич), яка підтримала науковий висновок інституції від 15 липня 1915 р. щодо вживання терміна «українець». У зв'язку з цим ЗУР звернулася з меморандумом до влади Австро-Угорщини про необхідність офіційного впровадження назв «українці», «український» замість «русини», «руський» та ін. ЗУР підтримувала ініціативи товариства щодо відкриття у Львові українського університету [26, С. 164—165]. К. Левицький був знаним не лише як політик, а й науковець, укладач «Німецько-українського правничого словаря» (Львів, 1893 р.; Відень, 1920 р.), який активно впроваджував українську правничу термінологію в документацію уряду ЗУНР у 1918—1923 рр. Його ж перу належать статті з історії давньоруського права, аналіз законопроєктів та інших документів Міністерства юстиції Австро-Угорщини в редагованому ним органі історико-філософської секції НТШ «Часопись правнича», а також історико-мемуарне узагальнення «Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914» (Львів, 1926 р.) [33, С. 30, 49, 457]. До воєнної / антивоєнної тематики долучився також І. Франко, котрий на початку світової війни лікувався у прихистку легіону УСС. Незважаючи на важку хворобу, він написав низку публіцистичних та поетичних текстів, в яких гостро критикував російську окупаційну політику на Галичині [34].

Діяльність не лише М. Грушевського, а й С. Томашівського, М. Кордуби, І. Крип'якевича ще раз підтвердила: історична наука може пояснювати не лише минуле, а й сучасне, а професійний історик може бути успішним політиком та управлінцем-реформатором. Це довела громадська позиція львівських учнів історичної школи М. Грушевського. Зокрема Б. Барвінський,

член НТШ (1902 р.), працював не лише в бібліотеці інституції (1919, 1924, 1925 рр.), а й викладав історію України у приватній жіночій гімназії та жіночій учительській семінарії (по Другій світовій війні звільнений із посади завідувача відділу рукописів Львівської філії бібліотеки АН УРСР як «неблагонадійний») [35, С. 392]. Членкиня НТШ (1913 р.) М. Бордун учителювала в гімназіях Львова, очолювала Український інститут для дівчат у Перемишлі [9, С. 392]. Б. Бучинський був активістом студентського руху також у Львові, де від НТШ отримував фінансову допомогу [9, С. 393]. Член НТШ (1912 р.) І. Джеджора співпрацював з «Краєвим шкільним союзом», товариством «Торгова школа», в період ЗУНР був призначений військовим комендантом прикордонного міста Рава-Руська [9, С. 394]. Ю. Кміт після університетського навчання душпастирствував, працював шкільним інспектором Рудківського повітового комісаріату ЗУНР, військовим капеланом Галицької армії [9, С. 394]. Член НТШ (1903 р.), голова його історично-філософічної секції (1920—1928 рр.) М. Кордуба обирався до Буковинського крайового комітету Української Національної Ради, був радником посольства ЗУНР у Відні (1918—1919 рр.). Працював у Комітеті опіки над українськими збігцями у Празі (1915—1918 рр.). У заснованому 1921 р. Українському таємному університеті обирався деканом філософського факультету, де викладав курс із методології історії, за що зазнав переслідувань офіційної шкільної кураторії, яка заборонила йому роботу в державній академічній гімназії. У міжвоєнну добу певний час (1921—1923 рр.) обирався до керівних органів Української народної трудової партії (УНТП), співпрацював з Інститутом досліджень національних справ та Українським науковим інститутом у Варшаві, викладав польською мовою історію України на гуманістичному факультеті Варшавського університету (про що з приємністю згадував Є. Ґедройць) [9, С. 395; 27, С. 10—45]. Ще один учень М. Грушевського Д. Коренець був активістом довоєнного українського культурно-освітнього й економічного життя у Відні, очолював товариство «Рідна школа» (1936—1938 рр.), Крайовий союз господарсько-торгівельних спілок, був організатором краєзнавчо-туристичного товариства «Плай» [9, С. 395]. Дійсний член НТШ (1907 р.) І. Кревецький не лише керував бібліотекою інституції (1905—1914, 1921—1937 рр.) і секретарював в історично-філософічній секції, а й редагував журнал «Наша школа» (1909—1912 рр.) та офіційний друкований орган ЗУНР — газету «Республика», працював у пресовому відділі Галицької армії на Наддніпрянщині [9, С. 395—396]. Член НТШ (1909 р.) З. Кузеля на заклик СВУ організовував науково-просвітницьку роботу в таборі військовополонених українців російської армії у Зальцведелі (Пруссія), редагував таборові часописи «Вільне слово», «Шлях», а в міжвоєнний період редагував українські видання, працював в Українському науковому інституті в Берліні, певний час очолював там місцеву українську громаду [9, С. 397]. Дійсний член НТШ (1917 р.) Ф. Срібний працював у гімназіях Станиславова і Львова, а в радянський час — під керівництвом І. Крип'якевича у Львівському відділі Інституту історії АН УРСР [9, С. 398].

Член НТШ (1921 р.) О. Терлецький організовував просвітні акції в таборах військовополонених-українців у Раштаті, Вецлярі, Зальцведелі, викладав історію в гімназіях Чорткова та Львова, після Першої світової війни обирався головою Українського педагогічного товариства «Рідна школа» (1926—1928 рр.). Особливо популярною серед населення була його брошура «Як будував і як руйнував український народ» (Львів, 1921, 1941 рр.). У роки Другої світової співпрацював з Українським центральним комітетом, а в радянський період працював у Львівському відділі Інституту історії АН УРСР та Львівському державному університеті ім. І. Франка [35]. Дійсний член НТШ (1899 р.), його фактичний голова (1913—1918 рр.) С. Томашівський під час державотворення ЗУНР був радником, а згодом головою урядової делегації на Паризькій мирній конференції, звідки 1921 р. переведений на посаду пресового референта надзвичайної дипломатичної місії ЗУНР у Лондоні. В 1928—1930-х рр. працював доцентом історії України Яґеллонського університету у Кракові [9, С. 399; 25, С. 621]. О. Целевич був активістом Академічної громади Львівського університету, викладав у навчальних закладах Перемишля та Львова [9, С. 399]. Й. Чайківський у студентські роки очолював Академічну громаду, згодом керував учительською семінарією «Рідна школа» в Коломиї та місцевою філією «Просвіти» [9, С. 400]. Дійсний член НТШ (1903 р.) І. Шпитковський учителював у гімназіях Львова, Перемишля, Коломиї, служив у Галицькій армії, в міжвоєнну добу знову викладав, виконував обов'язки секретаря філії Українського крайового товариства охорони дітей і опіки над молодіжжю в Бережанах, був організатором і кустошем музею «Стривігор» у Перемишлі (1930—1945 рр.) [9, С. 400].

Багатолітній секретар історико-філософічної секції НТШ І. Крип'якевич теж намагався поєднувати наукову та громадську діяльність. У студентські роки полюбляв працю не лише в бібліотеці товариства, а й Академічній громаді та читальнях «Просвіти». У період Української революції надавав експертно-аналітичну допомогу Центральній Раді на переговорах у Бресті, а також Міністерству закордонних справ Української Держави й дипломатії УНР щодо налагодження українсько-польських переговорів, демаркації західних кордонів. Наприкінці 1919 р. залучався до діяльності місії УНР у Варшаві. У 1920 р. працював референтом із питань Волині та Холмщини делегації Української Національної Ради. На початку 1920-х рр. обирався до керівництва УНТП. Критикував політику уряду ЗУНР, яка не завжди узгоджувалася з керівництвом УНР [36]. В архіві вченого, який нині впорядковується у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, збережено чимало документів з історії НТШ і суспільно-політичних рухів першої половини ХХ ст., а також біографічних нарисів про діячів інституції з характеристикою їхньої наукової та суспільно-політичної праці.

Глава греко-католицької церкви, доктор теології й філософії, почесний член НТШ митрополит Андрей (Шептицький) прагнув дотримуватися у суспільному житті засад християнської етики, соціальної солідарності, толерант-

ності в міжнаціональних і міжлюдських взаєминах, рекомендував політикам та науковцям досягати громадянської зрілості й мислити не у вузькопартійних чи вузьконаціональних, а вселюдських, християнських категоріях. Об'єктивною ознакою суспільного вдосконалення він уважав підвищення рівня освіченості, насамперед політиків, священнослужителів, молоді. Залучав діячів НТШ до науково-педагогічної праці у Львівській богословській академії, підтримував різні наукові проекти. Так, старшина Армії УНР І. Шендрик працював над упорядкуванням митрополичого архіву. В 1938 р. вказаний архів уклав угоду з полковником О. Доценком на «видання архівних матеріалів до історії визвольної боротьби 1917—1923 рр.», упорядкування у Львові збірника документів «Літопис Української революції», виділивши йому авансом зарплату [37, С. 885—886]. Ієрарх підтримував наукову діяльність міністра УНР І. Огієнка, сприяв йому у працевлаштуванні, фінансував його видання, що виходили у василіянській друкарні у Жовкві. Восени 1930 р. намагався призупинити «пацифікацію» українських сіл, масові арешти українців, погроми громадських товариств (тоді серед інших постраждали приміщення бібліотеки, музею, книгарні НТШ у Львові). Незважаючи на хворобу, здійснив поїздку до Варшави, де зустрівся з представниками уряду Польщі [38, С. 70—71]. Митрополит разом з іншими членами НТШ підтримав діяльність громадського Комітету рятунку України, який 1933 р. збирав кошти і продовольство для голодуючих наддніпрянців [39, С. 304—305].

С. Дністрянський удосконалив українську правничу термінологію, яку використав при написанні проєктів Конституції та інших документів ЗУНР [25, С. 62]. С. Рудницький започаткував українську політичну географію, показавши місце Україні в європейській геополітиці новітньої доби [25, С. 647; 48]. Підставою до його праць стала багатотомна «Історія України-Руси» М. Грушевського, в якій послідовно й системно здійснено маркування української етнічної території [40].

Історик економіки, випускник правничого відділу Українського таємного й гуманітарного факультету Львівського університетів, член НТШ Р. Зубик досліджував гостродискусійну для селян проблему — польську військову колонізацію та парцеляцію земель Східної Галичини, Волині, Полісся після Першої світової війни, яка сприяла денаціоналізації, окатоличенню та зубожінню населення цих українських теренів [41, С. 394]. Зауважимо, що Р. Зубик на загальних зборах НТШ 14 січня 1940 р. єдиний не підтримав ухвалу про його «самоліквідацію», а вже в березні того ж року сталінська влада його ув'язнила й перед відступом Червоної армії у червні 1941 р. — розстріляла [42, С. 50—55].

Член НТШ (1893 р.) адвокат і господарник С. Федак допомагав товариству та його діячам (зокрема М. Грушевському, І. Франку) провадити фінансово-грошові операції щодо придбання нерухомості, оформлення необхідної документації, укладання контрактів, залучався до вдосконалення статуту інституції, надавав юридичні консультації, брав участь у захисті українських політичних діячів, надавав допомогу національному шкільництву та «Про-

світі», намагався відновити українофільське керівництво Ставропігійського інституту [43, С. 205—217].

Завдяки Ф. Вовку, а також В. Гнатюку, І. Раковському у середовищі НТШ було сформовано засади української антропологічної науки, при цьому використано досвід світової та вітчизняної етнографії й археології. Ф. Вовк брав участь у перевиданні «Кобзаря» та малюнків Т. Шевченка, перекладі на українську мову Святого письма, зборі благодійної допомоги студентам-українцям, полоненим галичанам у роки Першої світової війни, домагався поверненню з Росії українських культурних пам'яток [44, С. 378; 45, С. 153—178].

Відзначимо й те, що керівництво НТШ підтримувало конструктивні взаємини з різними суспільно-культурними та видавничими структурами краю, зокрема з видавництвом «Червона калина» (1922—1939 рр.), яке спеціалізувалося на виданнях військово-історичної тематики, пропаганді традицій українського війська. У друкарні товариства нерідко публікувалися популярні серед читачів ілюстровані військово-історичні журнали «Літопис Червоної калини» зі статтями членів НТШ істориків І. Крип'якевича, О. Терлецького, М. Андрусяка, І. Карпинця, старшин Галицької армії В. Курмановича, В. Кучабського, Л. Шанковського та ін. [46, С. 141—181].

В архіві, рукописному відділі бібліотеки та музейних фондах НТШ акумулювалися документальні матеріали не лише наукового, а й суспільно-політичного характеру — українських парамілітарних і військових структур, органів влади УНР, ЗУНР, політичних партій та громадських структур, окремих політиків, науковців зі Східної Галичини, Волині, Північної Буковини, Наддніпрянщини.

Зокрема колекція матеріалів легіону УСС складалася з різновидових документів (наказів, списків поранених та вбитих, оперативних і ситуативних звітів, листування, картотек особового складу, нагородних паперів, матеріалів кошових лікарів та ін.) командування, «пресової кватири», комісаріатів, окремих сотень і куренів, а також містила щоденники, записники, спогади стрільців та старшин формування [47, С. 33—35]. В архіві товариства зберігалися матеріали різних редакцій, часописів, зокрема «Свободи», «Діла», що в різний час були органами Української національно-демократичної партії, згодом Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) [47, С. 36, 52—53].

Серед членів НТШ було чимало прихильників УНДО, тож не дивно, що основну колекцію його документів передали на зберігання до товариства, зокрема статути, кореспонденцію, обіжники, заяви, «комунікати» керівних органів, документацію з'їздів, нарад, проєкти резолюцій, повідомлення для преси, промови, статті, матеріали повітових виборчих комітетів щодо громадського самоврядування, фактів зловживань під час виборів, постанови ЦК УНДО з протестами проти політики дискримінації українців, матеріали виборчих кампаній до вищих представницьких органів Польщі, кореспонденцію і звіти депутатів («послів») Г. Тершаківця, Р. Перфецького, С. Барана, С. Хруцького, С. Біляка, Д. Великановича та ін. Складність і суперечливість українсько-польських відносин відображала колекція документів Української парламентської

репрезентації у Сеймі й Сенаті II Речіпосполитої (1920—1938 рр.), резолюції, «меморіали», стенограми засідань, промови, «інтерпеляції», листування з урядом, місцевою владою. В архіві НТШ відклалися також матеріали Українського народного об'єднання та Народної організації українців Львова (журнали, кореспонденції, обіжники, реферати, запрошення, звернення, декларації, квитанції пожертв), які співпрацювали з УНДО [47, С. 236—252].

Велику цінність становлять документальні колекції окремих науковців і громадсько-політичних діячів, зокрема архів Д. Донцова, який передала 1939 р. до НТШ його родина. Йдеться про матеріали особового походження, статті, тексти виступів і конспектів, папери редакції «Літературно-наукового вісника», окремих політичних партій (насамперед Української соціал-демократичної), товариств («Луг», «Відродження», Союз українців-громадян Франції), листування з Проводом українських націоналістів у Празі, еміграційними структурами УНР, Українською студентською громадою у Варшаві, Українською далекосхідною «Січчю», військовиками (О. Думіним, В. Завадським, М. Заклинським, В. Дідушком, Г. Коссаком та ін.), науковцями (в тому числі з В. Бідновим, І. Борщаком, В. Липинським, С. Дністрянським, М. Кордубою тощо), громадсько-політичними діячами (Ю. Романчуком, В. Панейком, В. Кубійовичем, І. Крушельницьким, К. Трильовським), друкарнею і книгарнею НТШ [47, С. 71—127].

У міжвоєнний період у товаристві діяли три музеї: культурно-історичний, природничий, а також історично-воєнних пам'яток, що став важливим місцем пропаганди національних військових традицій (ініціаторами його створення були член СВУ і співавтор «Історії українського війська» І. Крип'якевич, ще один співавтор зазначеної праці та учасник Товариства комбатантів УГА «Молода громада» Б. Гнатевич, старшина 8-ї бригади й історик І. Карпинець). Основу колекції склали зібрання НТШ та «Молодої громади» — понад 3,5 тис. документів і предметів (світлини з боїв і побуту легіону УСС, УГА на Прикарпатті, Тернопіллі й Наддніпрянщини, зразки зброї, військового спорядження, відзнаки, однострої та ін.). Чимало інформації містили альбоми світлин із життя парамілітарного товариства «Пласт», які після його заборони в Польщі передали до музею 1938 р. Українське товариство охорони воєнних могил (його активістом був І. Крип'якевич) передало музею чаші із землею з могил стрільців і старшин легіону УСС на горах Маківка та Лисоня. Від 1937 р. вказаний музей на безоплатній основі розміщувався в будівлі Українського товариства допомоги інвалідам, а видатки на його утримання повністю покривав комбатантський осередок «Молода громада». В радянський час фонди було розпорошено по музейних й архівних установах Києва та Львова, де частину з них у 1950-х рр. знищено [20, С. 92—95; 48, С. 120—123; 49, С. 83; 50, С. 5—9].

Умови Ризького миру 1921 та ухвали Ради послів 1923 рр. щодо анексії Східної Галичини спонукали до виїзду з Чехословаччини, Польщі, Австрії, інших країн у радянську Україну частини представників військово-політичної еміграції (серед них і М. Грушевського), що свідчило про схвалення «коренізаційного» курсу, який проводили націонал-комуністи М. Скрипник, О. Шум-

ський, О. Гринько, М. Яворський. Зокрема нарком освіти УСРР О. Шумський відвідав Львів, де 17 вересня 1929 р. в переповненій залі НТШ (майже 250 осіб) зустрівся з його членами, симпатиками, громадсько-політичними діячами, розповів про науково-культурне життя в республіці [51]. Із представниками інституції неодноразово зустрічалися співробітники посольства СРСР у Варшаві й генконсульства у Львові, прагнучи схилити їх до радянофільства. Інколи вони (як-от дипломат Ю. Коцюбинський) дарували товариству етнографічні матеріали з Наддніпрянщини. На той час за ініціативою М. Грушевського контакти зі Всеукраїнською академією наук, її структурами (зокрема з Археографічною та іншими комісіями) нав'язали М. Кордуба, І. Крип'якевич, В. Герасимчук, К. Студинський. У засіданнях Історичної секції ВУАН 1927—1929 рр. брали участь Ф. Колесса, О. Макарушка, К. Студинський, І. Крип'якевич, М. Кордуба (зокрема останній, повернувшись до Львова, зазначав, що українізація мала лише зовнішні ознаки, адже в УСРР існує «поліційна система надзору», не толерується критика, тривають арешти української інтелігенції [52]). Відомий діяч НТШ С. Рудницький навіть очолив Український науково-дослідний інститут географії та картографії (1927—1933 рр.). М. Грушевський намагався отримати від органів влади кошти на придбання книжок товариства, фінансування окремих праць його членів, запрошував до співпраці з журналом «Україна» [13, С. 115—116, 214—215, 219, 228—238]. Утім репресивні акції кінця 1920 — початку 1930-х рр. проти науковців (того ж таки М. Грушевського) та діячів культури призупинили будь-які контакти НТШ із ВУАН, іншими науково-освітніми структурами радянської України, спонукавши галицьких учених до критики сталінського режиму [5, С. 146—155].

У роки нацистської окупації провідні українські науковці та громадські діячі Львова в 1942 р. зробили спробу відновити «саморозпущене» 1940 р. товариство у формі Наукового інституту імені Шевченка, а згодом — Об'єднання праці наукових робітників Українського центрального комітету. Його члени намагались активізувати видавничу діяльність щодо популяризації історії й культури України. Після Другої світової війни українознавчу тематику продовжували розробляти новостворені структури НТШ у Західній Європі, Америці, Австралії. Завдяки ініціативам представників академічних установ Львова та Києва 1989 р. відновлено НТШ в Україні. Члени його секцій і комісій активно розробляли та впроваджували українську наукову термінологію, виступали за знеросійщення й дерадянізацію історичного календаря, публічного простору (топоніміки), книговидавничої діяльності, засобів масової інформації.

Як бачимо, Наукове товариство імені Шевченка стало не лише важливим інституційним майданчиком для майбутньої академії наук, але й утвердження державно-соборних ідей [10—11, 53—54]. Фахова та суспільно-політична діяльність членів НТШ популяризувала образ волелюбної України від княжої та козацької доби до новітніх визвольних змагань, який став визначальним для самовизначення поневолених українців і закладав підвалини національної ідентичності в модерну добу. З утвердженням істориками, етнографами, географа-

ми, правниками етнонаціонального принципу в державотворенні українська етнічна територія почала виконувати функції не лише ареалу розселення народу, а й ставала просторовою ареною політичних вимог українських партій, потенціалом відродження української державності. Зібраний та впорядкований ученими історико-етнографічний наратив посилював територіально-політичну суб'єктність України (соборної УНР). Творчість представників соціогуманітаристики стала важливим чинником формування культурної та історичної пам'яті, засобом національно-політичної мобілізації, розбудови «українського П'ємонту» й розвитку визвольного руху по обидва боки Збруча, інтеграції населення різних земель до загальноукраїнського національного простору.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Hnatiuk, V. Naukove tovarystvo im. Shevchenka u Lvovi; z nahody 50-litnoi richnytsi yoho zasnuvannia. 1873–1923. *Literaturno-naukowyj vistnyk*. 1925. I-XI: 78-278 [in Ukrainian].
   [Гнатюк В. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові; з нагоди 50-літньої річниці його заснування. 1873–1923. *Літературно-науковий вістник.* 1925. Кн. I-XI. С. 78—278].
2. [Doroshenko, V.] V.D. Naukove tovarystvo im. Shevchenka u Lvovi. *Visnyk SVU*. 1916. 127: 783-785 [in Ukrainian].
   [[Дорошенко В.] В.Д. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. *Вісник СВУ*. 1916. Ч. 127. С. 783—785].
3. [Doroshenko, V.] V.D. Ukrainske Naukove Tovarystvo v Kyivi. *Visnyk SVU*. 1916. 127: S. 785-786 [in Ukrainian].
   [[Дорошенко В.] В.Д. Українське Наукове Товариство в Київі. *Вісник СВУ.* 1916. Ч. 127. С. 785—786].
4. Doroshenko, V. Ohnyshche ukrainskoi nauky. New York, 1951. 116 s. [in Ukrainian].
   [Дорошенко В. Огнище української науки. Нью-Йорк, 1951. 116 с.].
5. Vynar, L. Mykhailo Hrushevskyi i Naukove tovarystvo im. Tarasa Shevchenka. 1892—1930. Munchen, 1970. 110 s. [in Ukrainian].
   [Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. 1892—1930. Мюнхен, 1970. 110 с.].
6. Plokhii, S. Velykyi peredil. Nezvychaina istoriia Mykhaila Hrushevskoho. Kyiv, 2011. 600 c. [in Ukrainian].
   [Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ, 2011. 600 с.].
7. Kupchynskyi, O. Mykhailo Dymet — diiach ukrainskoho natsionalnoho vidrodzhennia Halychyny XIX st. (do 200-richchia vid dnia narodzhennia). *Visnyk NTSh*. 2019. 62: 73-90 [in Ukrainian].
   [Купчинський О. Михайло Димет — діяч українського національного відродження Галичини XIX ст. (до 200-річчя від дня народження). *Вісник НТШ*. 2019. Ч. 62. С. 73—90].
8. Telvak, V., Pedych, V. Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho. Lviv, 2016. 440 s. [in Ukrainian].
   [Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016.440 с.].
9. Telvak, V. Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv. Kyiv; Drohobych, 2008. 494 s. [in Ukrainian].

[Тельвак, В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників. Київ; Дрогобич, 2008. 494 с.].
10. Yas, O. Ideia Akademii v ukrainskii naukovii i hromadskii dumtsi kintsia XIX — pochatku XX st.: teksty i konteksty. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2018. 6: 4-32 [in Ukrainian].
[Ясь О. Ідея Академії в українській науковій і громадській думці кінця XIX — початку XX ст.: тексти і контексти. *Український історичний журнал*. 2018. № 6. С. 4—32].
11. Yas, O. Istoryk i styl: Vyznachni postati ukrainskoho istoriopysannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX — 80-ti roky XX st.): U 2 ch. Ch. 1. Kyiv, 2014. 587 s. [in Ukrainian].
[Ясь О. Історик і стиль: Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.): У 2 ч. Ч. 1. Київ, 2014. 587 с.].
12. Hyrych, I. Mykhailo Hrushevskyi: konstruktor ukrainskoi modernoi natsii. Kyiv, 2016. 840 s. [in Ukrainian].
[Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ, 2016. 840 с.].
13. Rublov, O. Zakhidnoukrainska intelihentsiia u zahalnonatsionalnykh politychnykh ta kulturnykh protsesakh (1914—1939). Kyiv, 2004. 648 s. [in Ukrainian].
[Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). Київ, 2004. 648 с.].
14. Bryk, I. Dymet. Pershyi u Halychyni kolporter "Kobzaria". *Narodnyi iliustrovanyi kalendar "Prosvity" na zvychainyi rik 1937*. Lviv, 1936. 77-78 [in Ukrainian].
[Брик І. Димет. Перший у Галичині кольпортер «Кобзаря». *Народний ілюстрований календар «Просвіти» на звичайний рік 1937*. Львів, 1936. С. 77—78].
15. Hordynskyi, Ya. Do istorii kulturnoho i politychnoho zhyttia v Halychyni u 60-kh rokakh XIX v. Lviv, 1917 [in Ukrainian].
[Гординський Я. До історії культурного і політичного життя в Галичині у 60-х роках XIX в. Львів, 1917].
16. Kadnichanskyi, D., Lytvyn, M., Orlevych, I., Sereda, O., Steblii, F., Khakhula, L. Taras Shevczenko: halytskyi vymir. Lviv, 2014. 36 s. [in Ukrainian].
[Каднічанський Д., Литвин М., Орлевич І., Середа О., Стеблій Ф., Хахула Л. Тарас Шевченко: галицький вимір. Львів, 2014. 36 с.].
17. Kyrychuk, O. Lvivska Stavropihiia u hromadskomu zhytti Halychyny druhoi polovyny XIX — pochatku XX st. Lviv, 2001 [in Ukrainian].
[Киричук О. Львівська Ставропігія у громадському житті Галичини другої половини XIX — початку XX ст. Львів, 2001. 152 с.].
18. Chornovol, I. Polsko-ukrainska uhoda 1890—1894 rr. Lviv, 2000. 247 s. [in Ukrainian].
[Чорновол І. Польсько-українська угода 1890—1894 рр. Львів, 2000. 247 с.].
19. Mudryi, V. Zmahannia za ukrainski universytety v Halychyni. Lviv; New York, 1999. 194 s. [in Ukrainian].
[Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. Львів; Нью-Йорк, 1999. 194 с.].
20. Kushnir, V. Muzei Naukovoho tovarystva im. Szevczenka (1892—1940 rr.). Lviv, 2021. 192 s. [in Ukrainian].
[Кушнір В. Музей Наукового товариства ім. Шевченка (1892—1940 рр.). Львів, 2021. 192 с.].
21. Shandra, V., Arkusha, O. Ukraina v XIX st.: doba modernizatsii. Kyiv, 2022. 706 s. [in Ukrainian].
[Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX ст.: доба модернізації. Київ, 2022. 706 с.].
22. Chornovol, I. Oleksandr Barvinskyi u konteksti rozvytku istorychnoi nauky v Halychyni. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Maternickij, E., Zaszkilniak, L. (eds.). T. II. Rzeszów, 2004. S. 257-271 [in Ukrainian].

[Чорновол І. Олександр Барвінський у контексті розвитку історичної науки в Галичині. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Red. E. Maternickiego, L. Zaszkilniaka. T. II. Rzeszów, 2004. S. 257—271].
23. Lytvyn, M., Pater, I., Soliar, I. (eds.). Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika: 1918—1923: Uriady. Postati. Lviv, 2018. 350 s. [in Ukrainian].
[Західно-Українська Народна Республіка: 1918—1923: Уряди. Постаті. Упор. М. Литвин, І. Патер, І. Соляр. Львів, 2018. 350 с.].
24. Hrushevskyi, M. Shvedsko-ukrainskyi soiuz 1708 r. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. 1909. XCII. 6: 7-20 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1909. Т. XCII. Кн. 6. С. 7—20].
25. Kupchynskyi, O. (Ed.). Bibliohrafiia Zapysok Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka. Tomy I—CCXL. 1892—2000. Lviv, 2003. 742 s. [in Ukrainian].
[Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Томи I—CCXL. 1892—2000. За ред. О. Купчинського. Львів, 2003.742 с.].
26. Pater, I. Soiuz vyzvolennia Ukrainy: problemy derzhavnosti i sobornosti Ukrainy. Lviv, 2000. 346 s. [in Ukrainian].
[Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності України. Львів, 2000. 346 с.].
27. Korduba, M. Pryizd prof. Hrushevskoho do Lvova (osobysti spomyny). *Visnyk SVU.* 1916. 127: 795-796 [in Ukrainian].
[Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова (особисті спомини). *Вісник СВУ.* 1916. Ч. 127. С. 795—796].
28. Korduba, M. Hrushevskyi pro "nashu polityku". *Visnyk SVU*. 1916. 127: 795-796 [in Ukrainian].
[Кордуба М. Грушевський про «нашу політику». *Вісник СВУ*. 1916. Ч. 127. С. 795—796].
29. Redaktsiina stattia. *Visnyk SVU*. 1916. 127: 777-778 [in Ukrainian].
[Редакційна стаття. *Вісник СВУ.* 1916. Ч. 127. С. 777—778].
30. Profesor Mykhailo Hrushevskyi (z pryvodu 50-littia urodyn). *Visnyk SVU.* 1916. 127: 778-781 [in Ukrainian].
[Професор Михайло Грушевський (з приводу 50-ліття уродин). *Вісник СВУ*. 1916. Ч. 127. С. 778—781].
31. Harkusha, D. Profesor Mykhailo Hrushevskyi. *Rozvaha*. Freistadt, 1916. 12: 2 [in Ukrainian].
[Гаркуша Д. Професор Михайло Грушевський. *Розвага*. Фрайштадт, 1916. Ч. 12. С. 2].
32. Simovych, V. Taborovi vydannia pid chas viiny. *Knyholiub*. Kn. 1. Praha, 1927. 43-50 [in Ukrainian].
[Сімович В. Таборові видання під час війни. *Книголюб*. Кн. 1. Прага, 1927. С. 43—50].
33. Vasylyk, I. Kost Levytskyi: vid advokata do premiera ZUNR. Kyiv, 2012. 176 s. [in Ukrainian].
[Василик І. Кость Левицький: від адвоката до прем'єра ЗУНР. Київ, 2012. 176 с.].
34. Melnyk, Ya. I ostatnia chast dorohy... Ivan Franko v 1914—1916 rr. Lviv, 1995. 72 s. [in Ukrainian].
[Мельник Я. І остатня часть дороги... Іван Франко в 1914—1916 рр. Львів, 1995. 72 с.].
35. Truba R. Omelian Terletskyi (1873—1958). Lviv. 2013. 84 s. [in Ukrainian].
[Труба Р. Омелян Терлецький (1873—1958). Львів, 2013. 84 с.].
36. Lytvyn, M., Lytvyn T. Ivan Krypiakievych u nautsi, politytsi i povsiakdenni. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzavnist.* Lviv, 2022. 36: 160-179 [in Ukrainian].
[Литвин М., Литвин Т. Іван Крип'якевич у науці, політиці, повсякденні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 6. Львів, 2022. С. 213—233].

37. Kravchuk, A. (Ed.). Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: zhyttia i diialnist: Dokumenty i materialy 1899—1944. T. 2: Tserkva i suspilne pytannia. Kn. 2: Lystuvannia. Lviv, 1999. 1096 [in Ukrainian].
[Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність: Документи і матеріали 1899—1944. За ред. А. Кравчука. Т. 2: Церква і суспільне питання. Кн. 2: Листування. Львів, 1999. 1096 с.].
38. Vysotskyi, R. Patsyfikatsiia Halychyny 1930 r.: Dokumenty. T. 1. Lviv, 2019. 698 s. [in Ukrainian].
[Висоцький Р. Пацифікація Галичини 1930 р.: Документи. Т. 1. Львів, 2019. 698 с.].
39. Papuha, Ya. Zakhidna Ukraina i Holodomor 1932—1933 rr.: Moralno-politychna i materialna dopomoha postrazhdalym. Lviv, 2008. 248 s. [in Ukrainian].
[Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932—1933 рр.: Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. Львів, 2008. 248 с.].
40. Skochylias, I., Khalak, N. (Eds.). Hrushevskyi Mychailo. Istoriia Ukrainy-Rusy. Heohrafichnyi ta etnichnyi pokazhchyk. Lviv, 2010. 470 s. [in Ukrainian].
[Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Географічний та етнічний покажчик. Упор. І. Скочиляс, Н. Халак. Львів, 2010. 470 с.].
41. Zubyk, R. Polska kolonizatsiia i partseliatsiia na nashii terytorii. *Kooperatyvna respublika*. Lviv, 1931. 3: 100-110 [in Ukrainian].
[Зубик Р. Польська колонізація і парцеляція на нашій території. *Кооперативна республіка*. Львів, 1931. № 3. С. 100—110].
42. Helei, S. Roman Zubyk pro kolonizatsiiu polskoiu derzhavnoiu vladoiu ukrainskykh zemel u Skhidnii Halychyni, Polissi ta na Volyni u period mizh Pershoiu ta Druhoiu svitovymy viinamy. *Visnyk NTSh*. Lviv, 2009. 62: 48-55 [in Ukrainian].
[Гелей С. Роман Зубик про колонізацію польською державною владою українських земель у Східній Галичині, Поліссі та на Волині у період між Першою та Другою світовими війнами. *Вісник НТШ*. Ч. 62. Львів, 2009. С. 48—55].
43. Savchuk, B. Advokatska, ekonomichna i hromadsko-politychna diialnist Stepana Fedaka (1861—1937). Lviv, 2020. 304 s. [in Ukrainian].
[Савчук Б. Адвокатська, економічна і громадсько-політична діяльність Степана Федака (1861—1937). Львів, 2020. 304 с.].
44. Franko, O. Fedir Vovk — vchenyi i hromadskyi diiach. Kyiv, 2000. 378 s. [in Ukrainian].
[Франко О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч. Київ, 2000. 378 с.].
45. Hlushko, M. Narodoznavchi studii v Naukovomu tovarystvi imeni Shevchenka (1895—2020). Lviv, 2020. 664 s. [in Ukrainian].
[Глушко М. Народознавчі студії в Науковому товаристві імені Шевченка (1895—2020). Львів, 2020. 664 с.].
46. Peredyrii, V. Vydannia «Chervonoi Kalyny» (1922—1939): Istoryko-bibliohrafichne doslidzhennia. Lviv, 2004. 357 s. [in Ukrainian].
[Передирій В. Видання «Червоної Калини» (1922—1939): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2004. 357 с.].
47. Svarnyk, H. Arkhivni ta rukopysni zbirky Naukovoho tovarystwa im. Shevchenka v Natsionalnii bibliotetsi u Varshavi: Kataloh-informator.Warszawa; Lviv; New York, 2005. 352 c. [in Ukrainian].
[Сварник Г. Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Каталог-інформатор. Варшава; Львів; Нью-Йорк, 2005. 352 с.].
48. Boiko, V. Pamiatky ukrainskoho viiska: vtraty i spadok. *Muzeum osvobozeneckého boje Ukrajiny*. Praha, 2006. 113-125 [in Ukrainian].

[Бойко В. Пам'ятки українського війська: втрати і спадок. *Muzeum osvobozeneckého boje Ukrajiny*. Praha, 2006. S. 113—125].
49. Lytvyn, M., Khakhula, L., Shkorubska, V. Merezha ta osoblyvosti orhanizatsiinoi struktury viiskovykh muzeiv Ukrainy na suchasnomu etapi. *Viiskovo-naukovyi visnyk*. Lviv, 2022. 38: 77-102 [in Ukrainian].
[Литвин М., Хахула Л., Шкорубська В. Мережа та особливості організаційної структури військових музеїв України на сучасному етапі. *Військово-науковий вісник*. Вип. 38. Львів, 2022. С. 77—102].
50. Steblii, F. Ivan Karpynets (1898—1954). Lviv, 1999. 24 s. [in Ukrainian].
[Стеблій Ф. Іван Карпинець (1898—1954). Львів, 1999. 24 с.].
51. M. Skrypnyk u Lvovi: Dopovid na T-vi im. Shevchenka u Lvovi. *Dilo*. 1929. 20 veresnia [in Ukrainian].
[М. Скрипник у Львові: Доповідь на Т-ві ім. Шевченка у Львові. *Діло*. 1929. 20 вересня].
52. Korduba, M. Vrazhinnia z poizdky do Kyiva. *Dilo*. 1928. 15 kvitnia [in Ukrainian].
[Кордуба М. Враження з поїздки до Київа. *Діло*. 1928. 15 квітня].
53. Masnenko, V. Istorychna dumka ta natsiotvorennia v Ukraini (kinets XIX — persha tretyna XX st.). Kyiv, 2001. 439 s. [in Ukrainian].
[Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX ст. Київ, 2001. 439 с.].
54. Kutsyi, I. Tsyvilizatsiini identychnosti v ukrainskii istoriohrafii kintsia XVIII — pochatku XX st.: mizh Sloviansh chynoiu ta Yevropoiu. Ternopil, 2016. 485 s. [in Ukrainian].
[Куций І. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII — початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою. Тернопіль, 2016. 485 с.].

Надійшла / Received 09.07.2023

Mykola LYTVYN
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Center for the Study of Ukrainian-Polish Relations,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
lytvynmr@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-1010-2329

SOCIO-POLITICAL ASPECT OF ACTIVITY OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY (LATE OF THE NINETEENTH — FIRST THIRD OF THE TWENTIETH CENTURIES)

The aim is to continue the reconstruction of the socio-political context of the incipience and activity of the Shevchenko Scientific Society in the late 19th — first third of the 20th centuries, which was directly or indirectly written about by its contemporary members, modern scholars, and members of the Shevchenko Scientific Society. **The actuality** is substantiated by the state of the present-day historiography of this matter, in which the socio-political aspect of the activity of the Shevchenko Scientific Society is insufficiently outlined, primarily during the interwar period. The author considered it necessary to continue asserting the opinion that a scientist has no right to stand aside from socio-political and military events in Ukraine and the world, especially now, during the latest Russo-Ukrainian war. The importance of covering the socio-political context of the activity of the abovementioned society actualizes the commemoration of the 150th anniversary of its foundation. **The theoretical and methodological background** has been built

upon the principles of historicism, multi-dimensionality, consistency, impartiality, and comprehensiveness. It facilitated the overcoming of certain historical clichés about the impossibility of combining unbiased scientific research and socio-political activity by any individual. **The scientific novelty** lies in the coverage of socio-political challenges that were actualized/solved by the members of the Shevchenko Scientific Society in their scientific, political, and professional activities in the times of Austro-Hungarian Empire, Ukrainian People's Republic, and interwar Poland. **Conclusions.** Socio-political activity of the members of the Shevchenko Scientific Society, especially representatives of the socio-humanitarian studies, has become an important factor in shaping political culture, historical and cultural memory, a means of national and political mobilization for the development of the *Ukrainian Piemonte* and the integration of the population of different lands into the all-Ukrainian national space. **The prospects for further studies.** There is a need to compile bibliographical indexes about prominent figures of the Shevchenko Scientific Society, as well as collections of documents and materials on the history of the society, its sections and commissions, and to digitize the most important collections.

***Keywords**: Shevchenko Scientific Society, Ukraine, Halychyna, science, politics, culture, history, memory, statehood.*

До 150-річчя Наукового товариства імені Шевченка

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.078
УДК 061.22НТШ(477.83-25):902(091):[069.51:77.064]«1919/1939»

Наталія БУЛИК
кандидатка історичних наук,
завідувачка відділу археології,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)
nata_bnm@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-9040-2676

Марія ВОЙТОВИЧ
кандидатка історичних наук,
молодша наукова співробітниця відділу археології,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)
danylivmari@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-7008-265X

АРХЕОЛОГІЯ НТШ, НАПИСАНА СВІТЛОМ: ЛЬВІВСЬКА КОЛЕКЦІЯ ФОТОНЕГАТИВІВ МІЖВОЄННОГО ЧАСУ

Мета — відтворити археологічну діяльність Наукового товариства імені Шевченка в міжвоєнному Львові через фотодокументи. **Методологія** спирається на принципи інтелектуальної та персональної історії, біографічний метод. Застосовуються основні наукові підходи до аналізу візуального матеріалу (семіотичний, герменевтичний, дискурсивний, структурний). **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу фотодокументів, присвячених археологічній діяльності НТШ в міжвоєнний період, що зберігаються на скляних негативах у відділі археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Через світлини можемо доповнити археологічну карту Галичини, відтво-

Цитування: Булик Н., Войтович М. Археологія НТШ, написана світлом: львівська колекція фотонегативів міжвоєнного часу. *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 78—92. https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.078

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

рити частини експозиції археологічного відділу Музею НТШ, а також побачити археологів за роботою, що для періоду 1920—1930-х рр. доволі рідкісне явище. **Висновки.** Збережена колекція негативів на склі виступає вагомим джерелом для дослідження історії археологічної науки, музейництва та пам'яткоохоронних практик, методики польових досліджень у міжвоєнний час, служить вагомим доповненням до просопографічного портрету знаного археолога Я. Пастернака.

***Ключові слова**: Наукове товариство імені Шевченка, негативи на склі, археологічні дослідження, музей, фондові колекції, світлина, Я. Пастернак.*

Цьогоріч Наукове товариство імені Шевченка відзначає 150-ту річницю з часу заснування. Впродовж усієї історії далеко не останню роль у діяльності НТШ відігравала археологія. Започаткував її в інституції М. Грушевський, тож усі наступні роки українська археологія Львова розвивалася навколо цієї наукової установи. Час найбільшого розквіту та одночасно найбільших труднощів для академічної львівської української археології припав на міжвоєнний період, коли Галичина перебувала у складі II Речіпосполитої. Навесні 1928 р. з Праги до Львова повернувся відомий археолог Я. Пастернак, який мав намір відразу розпочати польові дослідження середньовічних міст[1]. Тоді ж було проведено пам'яткоохоронну реформу. Відтепер для археологічних розкопок потрібен дозвіл спеціального службовця — консерватора пам'яток старовини. Я. Пастернак разом із Ю. Полянським, котрий до його приїзду очолював археологічний напрям діяльності НТШ, стали першими дослідниками, що наштовхнулися на перешкоди з боку влади при отриманні цих дозвільних документів [1, С. 258—284]. Упродовж кількох років консерватори намагалися перешкодити праву на професійну діяльність українських археологів, однак вони не змогли заборонити виїзди «в поле» на повідомлення від місцевих мешканців про певні знахідки.

Археологічна діяльність НТШ знайшла відображення в науковій літературі. Одна з перших узагальнюючих праць належить В. Петегиричу та Д. Павліву [2, С. 412—426]. До цієї тематики неодноразово зверталась і Н. Булик [1, С. 258—284; 3, С. 58—67]. Діяльність Музею НТШ висвітлювали Р. Берест, Л. Таравська [4, С. 228—231], В. Кушнір [5, С. 824—832], О. Томенюк, А. Богуцький, О. Ситник [6, С. 11—40]. Велика кількість публікацій присвячена просопографічному портрету Я. Пастернака [7, С. 99—101; 8, 9] та Ю. Полянського [10, С. 140—144; 11, С. 438—443]. Деякі з цих праць багаті на візуальний матеріал, що має для археології не лише ілюстративну функцію.

Важливим підсиленням для дослідження історії розвитку археології у НТШ виступає колекція негативів на склі, яка зберігається в науковому архіві відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Для гуманітаріїв фотографія цікава в кількох аспектах, зокрема як об'єкт для аналізу, як матеріал та як інструмент для збору інформації [12, С. 77]. Введення

[1] Пастернак Я. Середньовічні розкопки на Пражськім Граді та майбутні в Крилосі. *Діло*. 1928. 26 квітня. Ч. 91.

до наукового обігу колекції негативів на склі дає змогу по-новому подивитися на польові роботи НТШ, музейну діяльність, наукову комунікацію тощо.

Виявити цю унікальну колекцію вдалося випадково. Після 24 лютого 2022 р., коли розпочалася повномасштабна війна РФ проти України, гостро постало питання збереження культурної спадщини й уможливлення (за необхідності) її евакуації. Під час пакування архіву було знайдено негативи на склі, пов'язані з діяльністю львівських археологів у міжвоєнний період. Виникло питання, яким чином колекція потрапила до фотолабораторії відділу археології, котра з 1980-х рр. не діє. Тут варто наголосити, що в 1939 р. музейні колекції НТШ передано до Львівського історичного музею, а в будівлі товариства розмістили Львівський відділ археології Інституту археології АН УРСР [13, С. 89—120]. Частина експонатів та документації Музею НТШ залишилася в розпорядженні цього новоствореного підрозділу [2]. Фотоархів дивом уцілів, адже в радянський період наукова спадщина Я. Пастернака, Ю. Полянського, Т. Сулімірського, Л. Козловського підлягала вилученню. Прізвище першого взагалі було під забороною, на ньому стояло тавро «буржуазного історика» й навіть згадка не допускалася. Офіційно, за документами, колекція вважалася вилученою [3] та знищеною. Археологам відділу вдалося приховати ці матеріали, врятувавши їх для нащадків. Колекція світлин НТШ містить понад 500 негативів [4]. Більшу частину з них уже оцифровано [5].

Досліджуючи зібрання фотоматеріалів, завжди цікаво дізнатися, хто ж був їх автором? У випадку з негативами можемо стверджувати, що як «у полі», так і в кабінетах багато світлин зробив сам багатолітній директор Музею НТШ Я. Пастернак. Це засвідчують насамперед підписи на конвертах. Окрім того, що він був першокласним археологом, від передвоєнних років володів мистецтвом фотографії, мав фотоапарат, який брав спочатку в етнографічні експедиції, а потім і на археологічні виїзди. Очоливши музей, Я. Пастернак докладав зусиль, щоб установа мала лабораторію та реставраційну майстерню. Незважаючи на не найкращі умови в будівлі НТШ за адресою вул. Чарнецького, 24, коментар Я. Пастернака у тематичній статті 1928 р. вказує на пріоритети: «Канцелярія музею містилася з початком року в малій, темній кімнатці біля

[2] Державний архів Львівської обл. Ф. Р-45. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 99.

[3] У квітні 1973 р. з'явився наказ по Інституту суспільних наук АН УРСР на створення комісії, яка мала перевірити видання на наявність заборонених посилань, бібліотечні та інші фонди — на згадки спадщини заборонених авторів. Від відділу археології до цієї комісії ввійшли О. Черниш, В. Ауліх, І. Свєшніков (див.: Науковий архів Інституту українознавства НАН України. Наказ № 45 по Інституту суспільних наук АН УРСР від 18 квітня 1973 р.). З усних повідомлень колег із відділу археології стало відомо, що за вилучення бібліотечних та архівних фондів відповідав В. Савич.

[4] Цифра поки що не остаточна, оскільки колекція перебуває у стані опрацювання. Під час роботи з негативами вдається віднайти світлини, що збереглися поза відділом археології, але вони належать до цієї ж збірки та мають маркування рукою Я. Пастернака.

[5] Авторки висловлюють щиру вдячність голові Українського фотографічного товариства Романові Метельському за допомогу в оцифруванні скляних негативів.

другого входу до музею. Неможність працювати в ній також ізза вохкости змусила управу музею перенести її тимчасово до салі кераміки, а щойно пізною осіню, після перенесення воєнного льокатора до другої камениці, повернула вона на своє давне місце біля салі кераміки. Відзискану рівночасно побіч кімнатку з водотягом призначено на фотографічну темну, комору та консерваційну робітню» [6]. Варто підкреслити, що фотолабораторія постійно вдосконалювалася: «Необхідну кожному музеєви фотографічну робітню збогатив виділ НТШ дуже потрібним апаратом до побільшувань формату 9/12 і меншого» [7].

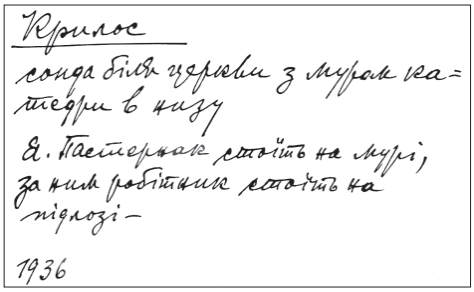
Крилос
сонда біля церкви з муром ка-
тедри в низу
Я. Пастернак стоїть на мурі,
за ним робітник стоїть на
підлозі –
1936

Іл. 1. Оформлення конвертів із негативами Я. Пастернака з колекції НТШ

Невелика частина світлин виконана іншими членами Наукового товариства імені Шевченка. Так, серед колекції є склопластини, опубліковані Ю. Полянським [8]. На основі аналізу інвентарних книг НТШ нам удалося встановити, що археологічна колекція фотонегативів на склі почала формуватися в 1910—1913 рр. У той час вона складалась зі 35 світлин археологічних предметів, що перебували на обліку в Музеї НТШ [9].

Більшість слайдів містять підписи на паперових конвертах, виконані рукою Я. Пастернака із зазначенням місцезнаходження, культурно-хронологічної належності пам'ятки, а також часу, коли зроблено світлину (див. іл. 1). Для сучасного дослідника це справжня знахідка, оскільки не потрібно локалізувати кожне фото, що не завжди було б можливим.

Зібрання негативів на склі Музею НТШ можна розподілити на кілька груп. Найчисельніші з них пов'язані з фондовими колекціями та польовими археологічними дослідженнями, здійсненими Я. Пастернаком. Окремої уваги заслуговують світлини, виготовлені ним під час розробки лекційного курсу в богословській академії [14, С. 271—282].

Унікальними є фото з частинами експозиції Музею НТШ, окремими археологічними знахідками, що зберігалися в його фондах, а також матеріалами з інших музеїв і приватних колекцій. Світлини з розкопок Я. Пастернака дають можливість не лише ознайомитися з методикою польових робіт 1930-х рр. — у фокус об'єктива потрапляє сам дослідник, бачимо інструменти, якими пра-

[6] Пастернак Я. Музей Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові у 1928 р. І. Відділ археольоґічно-етнографічний. *Діло*. 1929. 7 лютого. Ч. 28. С. 3.

[7] Хроніка Наукового товариства імени Шевченка у Львові за роки 1926—30. Ч. 69-70. Львів, 1930. С. 38.

[8] Полянський Ю. Нові археольоґічні знахідки з Галичини. *Записки НТШ*. Т. 149. Львів, 1928. Табл. IV.

[9] Архів Львівського історичного музею (далі — Архів ЛІМ). Інвентар. Музей Наук. тов. ім. Шевченка. 1-6043. І. Арк. 42.

цювали археологи, близьке оточення, що їх супроводжувало, можемо навіть відстежити тогочасну моду тощо. Кожна з груп світлин цікава по-своєму, на них варто зупинитися докладніше.

Експозиція та фонди Музею НТШ

Археологічна діяльність Наукового товариства імені Шевченка зосереджувалася головно навколо музею, який відновив свою роботу 30 жовтня 1920 р. Займав він вісім кімнат у будівлі НТШ по вул. Чарнецького, 24 [10]. Археологічні колекції розміщувалися у чотирьох на 1-му поверсі [11]. Цьому передувало створення окремої музейної комісії на початку 1918 р., до завдань котрої входило «заняти ся ладженням музея». У середині липня 1920 р. на роботу було прийнято Ю. Полянського, якому доручили «передовсім консервацію і нагляд над збірками». На засіданні виділу 7 серпня того ж року установа отримала назву — Український національний музей Наукового товариства імені Шевченка [12]. У цьому часі відбулася інвентаризація відділу археології, всі матеріали було згруповано за культурами. Керівником археологічного відділу музею призначено Й. Пеленського [13]. Гостро відчувалася відсутність лабораторії для консервації експонатів.

У 1928 р. до Львова з Праги повернувся Я. Пастернак, котрий очолив культурно-історичний відділ Музею НТШ (1928—1939 рр.). Маючи добрий досвід роботи в музейних установах столиці Чехословаччини, він розпочав повну інвентаризацію відділу археології: «Головно явилась конечною потреба переведення основної контролі цілого інвентаря, аби можна було виявити, що з предметів під час численних воєнних ревізій пропало, її переведення стало з технічних причин можливим щойно після обняття управи музею автором цих стрічок і протягом літних та осінніх місяців минувшого року була переведена вже контроля цілого відділу доісторичної та протоісторичної археольоґії. Рівночасно переінстальовано наново майже цілий цей відділ, означивши та розмістивши предмети по окремим археольоґічним культурам» [14]. З ініціативи Я. Пастернака «заведено рухомий листковий каталог відділу по випробуваному чеському взірцеви» [15].

[10] Цей будинок придбав для інституції киянин В. Симиренко в 1912 р.

[11] Сьогодні в колишньому будинку НТШ за адресою вул. Винниченка, 24 знаходяться відділ археології та археологічний музей Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

[12] Хроніка Наукового товариства імени Шевченка у Львові за роки 1918—1920. Львів, 1920. Ч. 63-64. С. 5.

[13] Історик і мистецтвознавець Йосиф Пеленський (1879—1957 рр.) в археології відомий дослідженнями Галича. З 1945 р. працював на посаді старшого наукового співробітника Львівського відділу Інституту археології АН УРСР [15, С. 312—319].

[14] Пастернак Я. Музей Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові у 1928 р. І. Відділ археольоґічно-етнографічний. *Діло*. 1929. 7 лютого. Ч. 28. С. 3.

[15] Хроніка Наукового товариства імени Шевченка у Львові за роки 1926—30. Львів, 1930. Ч. 69-70. С. 36.

Впровадження карткового каталогу стало важливим нововведенням, оскільки тепер усі експонати наносили на окремі картки разом з інвентарними номерами та їх зображенням. Не виключено, що саме під час цієї інвентаризації багато фотографували й у такий спосіб творилася велика група склопластин, яку ми умовно називаємо «фондові колекції».

Іл. 2. Частина експозиції археологічного відділу Музею НТШ (фото 1937 р.)

Особливої уваги заслуговує світлина із зображенням частини експозиції Музею НТШ станом на 1937 р. (див. іл. 2). На передньому плані помітно вітрину з виробами трипільської культури із Заліщиків. Завдяки зробленому Я. Пастернаком підпису на конверті відомо, що вітрину він сфотографував 26 листопада 1937 р., а речі, які знаходилися в експозиції, походять зі збірки М. Паласа [16]. Проаналізувавши його статтю 1937 р. довідуємося, що велику колекцію «мальованої кераміки» (так називали трипільську культуру) зі Заліщиків, сформовану М. Панасом, музей отримав між 1933 і 1936 рр. До неї входили 45 керамічних посудини, 3 глиняних антропоморфних та 1 зооморфна фігурки, 34 вироби з кременю, 1 із міді та 5 з каменю [17]. Саме це зібрання належить до найцінніших надбань Музею НТШ у зазначений період [18].

На основі зазначеної інформації можна стверджувати, що новоотримані знахідки доволі швидко входили до експозиції. На задньому плані (див. іл. 2) видніється інший зал, де є ще одна велика вітрина, що складалася з двох частин. Угорі вона підписана «Волинь». Основу цієї вітрини складали вироби з кременю [19]. З етикетажу згаданих вітрин (Заліщики, Волинь) можна припустити, що археологічна експозиція музею, окрім хронологічного, будувалась і за територіальним принципом. Це єдина поки що відома світлина експозиції археологічного відділу музею в міжвоєнний період.

Основу групи «Фондові колекції» складають предмети, які перебували у фондах Музею НТШ. Однак серед цієї категорії склопластин є екземпляри,

---

[16] Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (далі — НА ВА ІУ НАНУ). Колекція негативів на склі НТШ. Матеріали Я. Пастернака.

[17] Пастернак Я. Нові археольоґічні набутки Музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від 1933—1936. *Записки НТШ*. Т. 154. Львів, 1937. С. 254.

[18] Хроніка Наукового товариства імени Шевченка у Львові. Львів, 1937. Ч. 73. С. 104—105.

[19] НА ВА ІУ НАНУ. Колекція негативів на склі НТШ. Матеріали Я. Пастернака.

Іл. 3. Срібний скарб із Музею НТШ, знайдений у с. Вербів Перемишлянського повіту (фото 1929 р.)

на яких зображено експонати й інших музейних установ Галичини. Тут можна згадати дві світлини з ювелірними виробами княжої доби зі Шманківців, де є прописний напис польською мовою зі вказанням вхідних даних цих предметів, а також інвентарний номер музейної установи [20]. Зважаючи на мову підпису, ці експонати зберігалися в музейній установі, пов'язаній із польським культурним середовищем, а не в українському НТШ. На фото трапляються знахідки, що перебували у приватних колекціях, зокрема емальований ковток із Дзвиняча, який належав Лукії Темницькій та був сфотографований Я. Пастернаком у вересні 1932 р. [21]

Серед склонегативів присутні сфотографовані експонати не лише зі львівських, а й музейних установ Львівського, Тернопільського, Станіславівського воєводств. Для прикладу згадаємо зображення срібного персня княжої доби з музею Народного дому в Коломиї [22].

Зі львівських закладів на світлинах представлено експонати Музею Дідушицьких, археологічного зібрання кафедри праісторії Львівського університету, Національного музею тощо. Археологічні артефакти Музею Дідушицьких представлено декількома фотокартками, з яких на двох зображено колекцію кремінних та кам'яних сокирок із Переводова [23].

Знахідки з фондових колекцій Музею НТШ походять переважно з теренів Прикарпаття та Волині [24]. Вони легко впізнавані, оскільки на експонатах є шифрування, виконане українською мовою білим кольором. Так Музей НТШ шифрував свої знахідки впродовж тривалого часу. Аналіз експонатів та світлин колишнього музею наукового товариства в археологічних фондах Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Львівського історичного

[20] Там само.
[21] Там само.
[22] Там само.
[23] Там само.

музею, дає підстави вважати, що у верхньому рядку вказувалися інвентарні номери, а вже нижче зазначалася назва пам'ятки, звідки походила річ. Найбільші номери, засвідчені на світлинах, із польових досліджень Я. Пастернака у Крилосі (29595), що є очевидним з огляду на час проведення робіт у колишньому княжому місті [25]. Наполовину менші номери (16732—16734) присвоєні предметам із фондів Музею НТШ, відбитим на світлинах срібного скарбу з с. Вербів Перемишлянського повіту (див. іл. 3) [26]. Це дає підстави стверджувати, що в міжвоєнний період археологічні колекції установи активно поповнювалися й відбувалася подальша інвентаризація знахідок. Підтверджує це нотатка Я. Пастернака: «Справа охорони доісторичних пам'яток у нас вже настільки спопуляризована [...] що чимраз частіше самі селяни приносять навіть з дальших околиць до Музею різні викопані пам'ятки даром чи на продаж. Такі окремі надходження, доповнені матеріалом із систематичних розкопів, стало доповнюють археольоґічний відділ Музею, який є сьогодні одинокою живучою [...] збіркою у цілому Львові» [27].

На конвертах є й менші інвентарні номери. Так, на одному читаємо: «На кліші сфотографовані рч. 3199—3239». Напис виконано прописом чорним кольором. У лівому нижньому куті блакитна наліпка з надрукованим текстом «Музей Н. Т. ім. Шевч.», а посередині прописом червоним чорнилом «5921» [28]. Зазначимо, що пластини зі старими ентешівськими «метричками» на конвертах стосуються лише речей, узятих на облік в установі. Крім цього, такі пластини більшого формату (17,8 × 13), ніж склонегативи, пов'язані з археологічними дослідженнями 1920—1930-х рр.

Цікаві для дослідження світлини, які засвідчують наукову комунікацію чи джерела надходження експонатів до Музею НТШ. Прикладом слугує фото із зображеними речами № 726—731 та з метричним номером конверта 5913. На цьому кліші з кістяними виробами з с. Більче-Золоте знаходимо напис, який засвідчує, що музей отримав знахідки в дар від др. М. Гроховського [29].

Окремі знахідки з розкопок Я. Пастернака (зокрема речі з Галича та Белза [30]) з колекції Музею НТШ сьогодні зберігаються на скляних негативах у фондах наукового архіву Інституту археології НАН України в Києві. Яким чином ці міжвоєнні негативи потрапили туди встановити тепер уже доволі проблематично.

---

[24] Волинські потрапляли до музею головно завдяки О. Цинкаловському.
[25] НА ВА ІУ НАНУ. Колекція негативів на склі НТШ. Матеріали Я. Пастернака.
[26] Там само.
[27] Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 180.
[28] НА ВА ІУ НАНУ. Колекція негативів на склі НТШ.
[29] Там само.
[30] Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 57.

Польова археологія НТШ

Найбільша частина негативів на склі представлена світлинами з археологічних досліджень на теренах Галичини. Це польові фотодокументи, які охоплюють період 1929—1939 рр. з більшості пам'яток, на яких Я. Пастернак проводив археологічні роботи. Незважаючи на певні проблеми з фінансуванням та перешкоди з боку влади щодо отримання дозволів на розкопки [1, С. 258—284], польова діяльність головного археолога НТШ була більш ніж успішною. В особовій справі Я. Пастернака зберігся перелік 44 експедицій, проведених у львівський період життя вченого (очевидно, що тут відображено далеко не всі 1—2-денні виїзди). Така активність обумовлена тим, що, працюючи в на той час єдиній українській науковій установі, він змушений був реагувати на інформації про відкриття пам'яток, які надходили з сіл Галичини. Згодом дослідник писав: «Працюючи директором музею НТШ я часто, бувало, діставав з терену алярмуючі зголошення випадково виявлених при земельних роботах пам'яток старовини [...]. Тоді необхідно було виїхати негайно в терен для перевірення знахідки і переводити розвідкові дослідження на кількох [...] цвинтарищах Осталовичі Перемишляни 1932, Деліїв Товмач, 1932» [16, С. 72].

Ураховуючи той факт, що Я. Пастернак був єдиним серед українських музейників, хто мав дозвіл на розкопки на території трьох західноукраїнських воєводств, місцеві музеї часто запрошували його на роботи, які вони фінансували та матеріали з яких поповнювали їхні фонди й експозиції [31].

Для археології світлини чи не найважливіші документи. Адже розкопана пам'ятка вважається знищеною, повторити процес неможливо. Саме тому, починаючи з кінця XIX ст., фотофіксація розкопок мала неабияке значення. Колекція, про яку йдеться у цій статті, виступає свого роду літописом польової археології Я. Пастернака й допоможе переглянути окремі сторінки історії археологічних досліджень.

Приступаючи до характеристики фотографій «із поля», насамперед відзначимо, що вони систематизовані самим Я. Пастернаком по пам'ятках за алфавітним принципом. Це негативи формату 9 х 12 см. Більшість пластин знаходяться в індивідуальних конвертах, виконаних із кальки, на яких дослідник чорним чорнилом зазначав населений пункт (часто зі вказанням повіту), дату та опис того, що зображено на світлині (див. іл. 1). У цю групу входять не тільки фото безпосередньо з археологічних розкопів, а й знахідок із цих досліджень, подекуди з прив'язкою до об'єктів, де їх було виявлено. Цікаво, що серед світлин є й такі, на яких Я. Пастернак зазначав власника ділянки, де проводилися роботи. Так, на одному з конвертів із Белза читаємо: «Белз, дерев'яний поміст на подвір'ю у Гараха», що дає змогу сьогодні досить чітко локалізувати місце археологічних пошуків [32].

[31] Хроніка Наукового товариства імени Шевченка у Львові за час від 1.I.1935—25.XII.1937. Ч. 73. Львів, 1937. С. 96—97.

[32] НА ВА ІУ НАНУ. Колекція негативів на склі НТШ. Матеріали Я. Пастернака.

Іл. 4. *Я.* Пастернак на розкопках поховань доби бронзи у с. Почапи Золочівського повіту (вересень 1931 р.)

Іл. 5. Дослідження поховань доби бронзи у с. Якторів Перемишлянського повіту. Я. Пастернак — у центрі з пензлем у руках (червень 1932 р.) ►

На деяких світлинах додатково вказувався й рік проведення робіт, у частині випадків зі вказівкою до конкретного місяця та дня, що дозволить у подальшому зіставити й уточнити послідовність археологічних пошуків дослідника з 1929 по 1944 рр. включно (до сьогодні в багатьох випадках це було неможливим). Скажімо, тільки завдяки фото стало відомо, що 16 липня 1929 р. Я. Пастернак здійснив поїздку на Поділля у Зборів, де обстежив «Татарську могилу» [33]. Інформація про ці розвідкові роботи не зафіксована в інших джерелах і цей виїзд відбувся до отримання Я. Пастернаком консерваторського дозволу на польові роботи.

Я. Пастернак проводив дослідження на різночасових пам'ятках. У польовому сезоні 1931 р. дослідник розкопав дві пам'ятки у Золочівському повіті — Хильчиці та Почапи. Він, зокрема, писав: «[...] у Почапах і Хильчицях (Золочів, 1931) я досліджував залишки великого поселення і знайшов там кераміку з прикметною низкою дірок під вінцями [...] Прикметна кераміка вказує на приналежність усіх цих находок до так зв. висоцької культури» [17, С. 74—75]. Влітку 1932 р. Я. Пастернак провів невеликі за обсягом розкопки могильників носіїв культури шнурової кераміки у селах Дусанів та Якторів Перемишлянського повіту [34]. Процес вивчення цих поховань відображено на збережених скляних негативах, з яких добре простежується методика досліджень Я. Пастернака на такого типу пам'ятках. Більше того, світлини зберегли й зображення самого археолога з відповідним реманентом під час польових робіт, що для міжвоєнного часу доволі рідкісне явище (див. іл. 4—5).

[33] Там само.

[34] Пастернак Я. Нові археольоґічні набутки музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від 1929—1932 р. *Записки НТШ*. Т. 152. Львів, 1933. С. 124.

Пріоритетним напрямом робіт Я. Пастернака були середньовічні міста. Не всі дослідження однакові за масштабами. На деяких пам'ятках це невеличкі розвідкові кількаденні роботи (Глинсько, Звенигород), або консультування місцевих фахівців (Теребовля, Ступниця). Натомість дослідження Галича й Белза тривали кілька польових сезонів і дали вагомі результати.

Княжий Белз займав помітне місце в наукових пошуках Я. Пастернака [18, С. 67—70]. На запрошення місцевих мешканців та за їхньої фінансової підтримки археолог провів тут три польових сезони (1935, 1936, 1938 рр.). Збереглися короткі звіти про ці дослідження, також вони знайшли своє місце у вигляді заміток на газетних шпальтах [35]. Невеликий перелік знахідок (12 номерів), які надійшли до фондів Музею НТШ з розкопок 1935—1937 рр., міститься вже в тогочасному музейному звіті. Однак колекція фотографій із розкопок у Белзі порівняно незначна. З цих досліджень маємо приблизно 20 негативів на склі, які дають уявлення про методику польових робіт, їх площу та виявлений археологічний матеріал.

Найбільшим успіхом Я. Пастернака було відкриття фундаментів Успенського собору й локалізація княжого Галича. На цій пам'ятці він працював у 1934—1941 рр. Кожен польовий сезон детально зафіксовано на скляних негативах. Із розкопок у Крилосі збереглася найбільша кількість світлин. Це й загальні види на пам'ятку, і практично всі розкопи, і фотографії окремих знахідок та просто яскраві миті з життя села під час експедицій. Результати своїх досліджень Я. Пастернак апробував у науковому середовищі. Наприклад, у травні 1936 р. в Будапешті в Державному археологічному музеї він виголосив «ілюстрований світлинами доклад про розкопані ним торік у Крилосі дві старомадярські "золоті" могили із X ст.» [36]. Не виключаємо, що доповідь ілюструвалася тими фотографіями, що збереглися на скляних кліше та ніколи не були оприлюднені автором розкопок. Ретельно простудіювавши публікації Я. Пастернака можемо стверджувати, що більшість світлин, які містить архів, так і не було введено в науковий обіг.

У фотооб'єктив дослідника часто потрапляли місцеві краєвиди та архітектурні принади сіл і містечок Галичини. Зокрема серед негативів з археологічних досліджень у Белзі є декілька світлин із загальними видами. А на одній, з ур. Замочок, зображено герб міста у вигляді башти, з верхівки котрої гармаш стріляє з гармати. Над гербом виконано рельєфний напис «Bełz» [37]. Невелика група пластин із колекції, що пов'язана з археологічними роботами Я. Пастернака, містить карти, топографічні плани місцевості, архітектурні плани сакральних споруд, як правило з княжого Галича та з його околиць [38].

На основі підписів на конвертах зі склопластинами встановлено, що певна частина цих пластин, авторства Я. Пастернака, перебувала на загальному облі-

[35] Пастернак Я. Розкопки в княжому Белзі. *Новий час*. 1935. Ч. 203.
[36] Старомадярські могили в Крилосі. *Діло*. 1936. 24 травня. Ч. 114. С. 7.
[37] НА ВА ІУ НАНУ. Колекція негативів на склі НТШ. Матеріали Я. Пастернака.
[38] Там само.

ку Музею НТШ. Зокрема на чотирьох із досліджень 1933 р. в ур. Війтова Гора в Кульчицях, окрім підпису, нанесеного археологом, є проштампований інвентарний номер «24052», виконаний фіолетовим кольором. Після нього прописом чорним чорнилом через риску написані додаткові номери від 1 до 4 [39]. На основі аналізу інвентарних книг музею, нам удалося встановити, що колекція переданих Я. Пастернаком світлин складалася з 10 одиниць. Не зовсім зрозуміло, чи всі ці пластини були виконані винятково в Кульчицях, чи походили зі ще якихось інших місцевостей. В інвентарній книзі вказано, що це збірка «з літних ферій 1933 р.» [40]. У такий самий спосіб присвоєно й інвентарний номер світлині з археологічних досліджень на малому кладовищі замкової площі в Теребовлі (23315/3), які здійснював Я. Пастернак у жовтні 1932 р. [41] Знаємо, що зі своєї поїздки до Теребовлі у фонди НТШ археолог передав 5 фотографій [42]. Ця невелика колекція втрачена.

* * *

Отже колекція негативів на склі з наукового архіву відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України унікальна за своїм змістовим наповненням та є кількісно найбільшим зібранням світлин з історії української археології на західноукраїнських теренах у міжвоєнний період. Вона містить до 500 негативів і пов'язана з діяльністю Я. Пастернака та археологічного відділу Музею НТШ. Більша частина цих унікальних фотографій не публікувалася. Завдяки польовій діяльності Я. Пастернака на археологічній мапі Галичини з'явилося чимало пам'яток різних епох і культур, а завдяки добре збереженій та оцифрованій збірці негативів на склі можемо відтворити методику польових робіт, локалізувати деякі розкопи, розкрити музейну діяльність археолога тощо.

Серед сенсаційних у цій колекції містяться детальні світлини з розкопок 1934—1938 рр. у Крилосі, череп княжни із золотим чільцем із розкопок 1937 р.; фотодокументи з археологічних досліджень Белза, Теребовлі, Звенигорода, Ступниці, інших середньовічних міст, городища Щекотин; неабияку цінність для науки становлять світлини з розкопок поховальних пам'яток доби бронзи (Якторів, Осталовичі, Під'ярків на Львівщині), на яких детально зафіксовано методику польових досліджень Я. Пастернака. Єдиним документом із досліджень крипт собору Св. Юра у Львові в 1930-х рр. теж виступають світлини зі збірки.

Окреме місце належить рухомим знахідкам із розкопок. Частина з них потрапила до наукових публікацій, частина зберігається у львівських музеях, однак існує група, яка через реорганізації установ і передачу матеріалів з однієї колекції до іншої вважалася втраченою. Віднайдені світлини дають розуміння, які конкретно знахідки можна відшукати, що саме збереглося у львівських музеях, а що за роки воєн і переміщень місто назавжди втратило.

---

[39] Там само. Колекція негативів на склі НТШ.
[40] Архів ЛІМ. Інвентар. Музей Наук. тов. ім. Шевченка. 23885—26028. VII. Арк. 15.
[41] НА ВА ІУ НАНУ. Колекція негативів на склі НТШ.
[42] Архів ЛІМ. Інвентар. Музей Наук. тов. ім. Шевченка. 22112—23884. VI. Арк. 102.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Bulyk, N. Arkheolohiia i vlada: diialnist arkheolohiv Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka v konteksti pamiatkookhoronnoi reformy 1928 r. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. 2017, 21: 258-284 [in Ukrainian].
[Булик Н. Археологія і влада: діяльність археологів Наукового товариства імені Шевченка в контексті пам'яткоохоронної реформи 1928 р. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2017. Вип. 21. С. 258—284].
2. Petehyrych, V., Pavliv, D. Arkheolohiia u doslidzhenniakh chleniv NTSh. *Zapysky NTSh: Pratsi istoryko-filosofskoi sektsii*. Lviv, 1991, CCXXII: 412-426 [in Ukrainian].
[Петегирич В., Павлів Д. Археологія у дослідженнях членів НТШ. *Записки НТШ: Праці історико-філософської секції*. Т. CCXXII. Львів, 1991. С. 412—426].
3. Bulyk, N. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka ta arkheolohichni studii na Zakhodi Ukrainy do Pershoi svitovoi viiny. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2012, 9: 58-67 [in Ukrainian].
[Булик Н. Наукове товариство імені Шевченка та археологічні студії на Заході України до Першої світової війни. *Археологія і давня історія України*. 2012. Вип. 9. С. 58—67].
4. Berest, R., Taravska, L. Do pytannia pro formuvannia arkheolohichnykh zbirok Muzeiu NTSh u Lvovi v kintsi XIX — na pochatku XX st. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*. 2000, 4: 228-231 [in Ukrainian].
[Берест Р., Таравська Л. До питання про формування археологічних збірок Музею НТШ у Львові в кінці XIX — на початку XX ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2000. Вип. 4. С. 228—231].
5. Kushnir, V. Muzei Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi: vid zasnuvannia do stvorennia pershoi zahalnodostupnoi ekspozytsii. *Narodoznavchi zoshyty*. 2012, 5 (107): 824-832 [in Ukrainian].
[Кушнір В. Музей Наукового товариства ім. Шевченка у Львові: від заснування до створення першої загальнодоступної експозиції. *Народознавчі зошити*. 2012. № 5 (107). С. 824—832].
6. Tomeniuk, O., Bohutskyi, A., Sytnyk, O. V opitsi nad ukrainskoiu starovynoiu: Yurii Polianskyi i Muzei NTSh. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. 2017, 21: 11-40 [in Ukrainian].
[Томенюк О., Богуцький А., Ситник О. В опіці над українською старовиною: Юрій Полянський і Музей НТШ. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2017. Вип. 21. С. 11—40].
7. Bandrivskyi, M. Yaroslav Pasternak i antropolohichni studii u Lvovi. *Postati ukrainskoi arkheolohii: Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. 1998, 7: 99-101 [in Ukrainian].
[Бандрівський М. Ярослав Пастернак і антропологічні студії у Львові. *Постаті української археології: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 1998. Вип. 7. С. 99—101].
8. Koval, I. Doslidnyk pidzemnoho arkhivu Ukrainy. Halych, 1999 [in Ukrainian].
[Коваль І. Дослідник підземного архіву України. Галич, 1999. 173 с.].
9. Romaniuk, T. Yaroslav Pasternak: Zhyttiepys vchenoho (Seriia monohrafichna, chyslo 4). Lviv, 2018 [in Ukrainian].
[Романюк Т. Ярослав Пастернак: Життєпис вченого (Серія монографічна, число 4). Львів, 2018. 423 с.].
10. Sytnyk, O.S. Yurii Polianskyi — pershyi doslidnyk zakhidnoukrainskoho paleolitu. *Arkheolohiia*. 2003, 1: 140-144 [in Ukrainian].

[Ситник О.С. Юрій Полянський — перший дослідник західноукраїнського палеоліту. *Археологія*. 2003. Вип. 1. С. 140—144].

11. Tomeniuk, O. Paleoheohrafichni ta arkheolohichni doslidzhennia Yuriia Polianskoho. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. 2008, 12: 438-443 [in Ukrainian].
[Томенюк О. Палеогеографічні та археологічні дослідження Юрія Полянського. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2008. Вип. 12. С. 438—443].
12. Males, L.V. Obraznyi riad usnoi istorii: Fenomen fotohrafii. *Skhid — Zakhid: Spetsialne vydannia: Usna istoriia v suchasnykh sotsialno-humanitarnykh studiiakh: teoriia i praktyka doslidzhen*. 2008, 11/12: 77-82 [in Ukrainian].
[Малес Л.В. Образний ряд усної історії: Феномен фотографії. *Схід — Захід: Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень*. 2008. Вип. 11/12. С. 77—82].
13. Bulyk, N. Istoriia viddilu arkheolohii. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy: istoriia, imena, idei. Lviv, 2021. 89-120 [in Ukrainian].
[Булик Н. Історія відділу археології. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: історія, імена, ідеї. Львів, 2021. С. 89—120].
14. Bulyk, N. Rol hreko-katolytskoi tserkvy u rozvytku arkheolohii na prykladi Bohoslovskoi akademii u Lvovi (1929—1939). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. 2021, 34: 271-282 [in Ukrainian].
[Булик Н. Роль греко-католицької церкви у розвитку археології на прикладі Богословської академії у Львові (1929—1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2021. Вип. 34. С. 271—282].
15. Lukomskyi, Yu., Romaniuk, T. Storinky zhyttia i diialnosti Yosypa Pelenskoho. *Zapysky NTSh.* Lviv, 2002, CCXLIV: 312-319 [in Ukrainian].
[Лукомський Ю., Романюк Т. Сторінки життя і діяльності Йосипа Пеленського. *Записки НТШ*. Т. CCXLIV. Львів, 2002. С. 312—319].
16. Pasternak, Ya. Moi zustrichi zi starovynoiu. *Ukrainskyi istoryk*. New York; Toronto; München, 1978, 4: 64-82 [in Ukrainian].
[Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1978. Ч. 4. С. 64—82].
17. Pasternak, Ya. Moi zustrichi zi starovynoiu. *Ukrainskyi istoryk*. New York; Toronto; München, 1978, 1-3: 63-75 [in Ukrainian].
[Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1978. Ч. 1-3. С. 63—75].
18. Petehyrych, V. Belzka zemlia u doslidzhenniakh Yaroslava Pasternaka. *Belz i Belzka zemlia*. Belz, 2006, 2: 67-70 [in Ukrainian].
[Петегирич В. Белзька земля у дослідженнях Ярослава Пастернака. *Белз і Белзька земля*. Вип. 2. Белз, 2006. С. 67—70].

Надійшла / Received 30.05.2023

Nataliia BULYK
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Head of the Department of Archaeology,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
nata_bnm@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-9040-2676
Mariia VOITOVYCH
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Junior Research Fellow at the Department of Archaeology,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
danylivmari@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-7008-265X

ARCHAEOLOGY OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY WRITTEN BY LIGHT: THE LVIV COLLECTION OF PHOTO NEGATIVES OF THE INTERWAR PERIOD

The goal is to reconstruct the archaeological activity of the Shevchenko Scientific Society in the interwar period by photo documents. **The methodology** builds on the principles of intellectual and personal history and the biographical method; the main scientific approaches to the visual material analysis are used (semiotical, hermeneutical, discourse, structural). **The scientific novelty** lies in the introduction to the scientific use of photo documents dedicated to the archaeological activities of the Shevchenko Scientific Society in the interwar period, which are kept on glass negatives in the Department of Archaeology of the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine. With these photos, we can supplement the archaeological map of Halychyna, reconstruct fragments of the exposition of the archaeological department of the Shevchenko Scientific Society Museum as well as see archaeologists in the research process, which is a rather rare phenomenon for the 1920s and 1930s. **Conclusions.** The preserved collection of glass negatives serves as a valuable source for researching the history of archaeological science, museology, and site preservation practices, methods of field research in the interwar period, and serves as an important addition to the prosopographic portrait of Ya. Pasternak.

***Keywords**: Shevchenko Scientific Society, glass negatives, Ya. Pasternak, archaeological research, museum, collections, photo.*

До 150-річчя Наукового товариства імені Шевченка

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.093
УДК 93:061.22(477)НТШ«1873/2023»

Олексій ЯСЬ
доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України,
провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
alexyas@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-5816-2876

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЮВІЛЕЇ У СВІТЛІ ІСТОРІЇ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Мета — висвітлити і проаналізувати ювілейні традиції Наукового товариства імені Шевченка в розрізі його інституціональної історії. **Методологія дослідження** базується на порівняльних і типологічних стратегіях, ужитих для представлення ювілейних практик та заходів, а також суспільно-політичних і культурних ситуацій, в яких розгорталося відзначення певних роковин інституції. **Наукова новизна.** Розкрито формування світської традиції ювілеїв та її значення в ювілейних змаганнях наприкінці XIX — на початку XX ст. в імперському культурному просторі. Показано, як відбувалося становлення ювілейних традицій, практик і заходів на перехресті багатоманітних політичних, громадських, культурних, наукових та інших контекстів, обставин, подій відмінних історичних епох і періодів. Розглянуто відзначення ювілеїв НТШ 1898, 1923, 1948/1949, 1973, 1998 рр., а також неформальні рефлексії до 20-річного періоду змагань товариства за здобуття статусу української академії наук. Висвітлено заміну відзначення 25-ліття НТШ на загальнонаціональне святкування 100-річчя українського Відродження 1898 р. Схарактеризовано відзначення 50-річного ювілею інституції, котре відбувалося у кризових післявоєнних

Цитування: Ясь О. Інституціональні ювілеї у світлі історії Наукового товариства імені Шевченка. *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 93—115. https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.093

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 6 (573)

умовах на тлі тиску польської влади. Показано відзначення 75-річного ювілею в умовах відновлення НТШ в еміграції. Висвітлено 100-річний ювілей товариства в діаспорі, який став символом вікового опору української академічної спільноти російському імперському та радянському режимам. **Висновки.** Обстоюється думка, що інституціональні ювілеї відіграли поважну роль в історії української науки та культури кінця XIX—XX ст. Підкреслюється, що ювілеї Наукового товариства імені Шевченка відзначалися в межах широких суспільних і культурних кампаній. Показується, що ці заходи мобілізовували українство й водночас актуалізували його провідні політичні запити, культурні та наукові завдання. Наголошується, що ювілейні практики, видання до роковин НТШ стали важливими науковими й культурними каналами для трансляції та поширення національної академічної традиції, особливо в діаспорному й пострадянському середовищах. 150-річчя товариства як найдавнішого академічного осередку опору імперським і неоімперським потугам Москви нині відзначається в найдраматичніший час новітньої історії України.

***Ключові слова**: Наукове товариство імені Шевченка, інституціональна історія, інституціональні ювілеї, ювілейні традиції, академічна спільнота, українська наука.*

Зазвичай походження ювілейної традиції пов'язують із римською церквою. Передусім ідеться про формалізацію римського звичаю 1300 р. папою Боніфатієм VIII, який проголосив Святий рік із повного відпущення гріхів, боргів і загального прощення, котрий передбачалося відзначати кожного сторіччя. Це причинилося до масового паломництва пілігримів до Рима. 1343 р. Климент VI скоротив термін відзначення Святого року до півстолітнього проміжку.

Пізніше ця традиція мігрувала з духовної сфери, секуляризувалася і трансформувалася у світському житті з його розмаїтими культурно-громадськими запитами. Тож ювілейні відрізки громадської, культурної, політичної та інших площин буття скорочувалися як до 25, 10, навіть 5 років, так і, навпаки, розширювалися до масштабу кількох століть.

На зорі більшовицького режиму його тодішні адепти неодноразово проголошували намір порвати зі старими традиціями, зокрема ювілеями. Приміром, очільник російських істориків-марксистів М. Покровський ще 1923 р. обстоював думку про «буржуазну гру в ювілеї», котрої більшовикам, мовляв, доречно уникати [1, С. 22].

Однак цього не сталося. Натомість пишним цвітом розквітла радянська ювілейна обрядовість із масовою помпезністю, суцільними ідеологічними смислами, а інколи й дивовижною абсурдністю. Не випадково С. Єфремов, коментуючи тодішні видавничі затримки, саркастично порівнював їх з ювілейними святкуваннями: «Рівно — 5 років, саме законний термін для совітських ювілеїв» [2, С. 167].

Певна річ, на зламі XIX — початку XX ст. ювілеї продукували відмінні асоціації, думки та рефлексії. Навіть більше, вони генерували розмаїті суспільні переживання, колективні інтенції й культурно-громадські очікування, позаяк сприймалися у світлі різних перспектив, візій і масштабів. Саме на перехресті різноманітних політичних, культурних, громадських запитів, контекстів та метаморфоз формувалася й постала традиція Наукового товариства імені Шевченка, котре нині відзначає 150-ліття своєї історії.

Ювілейні змагання кінця XIX ст. влучно спостеріг і прокоментував І. Франко в дописі про відзначення в імперії Габсбургів роковин Віденської битви 1683 р. (тут і далі курсив наш — *О.Я.*): «Виходить так, що кожний що іншого святкує в тім 200-літнім ювілеї побіди під Віднем. *І так церков святкує побіду християнства над магометанізмом; німецькі газети — побіду западної культури над восточним (отже, і польським) варварством; поляки святкують славу і величіє польського імені і заслуги Польщі про Австрійську державу; Відень святкує славу осаджених турками у Відні, а держава... визволення der Reichs- und Residenzstadt Wien (столичного і резиденційного міста Відень (нім.) — ред.) від грізного ворога і спасіння держави Габсбургів від упадку*» [3, С. 338].

Отож ювілейні роковини як громадські практики й культурні кампанії на зорі існування НТШ розгорталися у змаганнях відмінних традицій, культурних віянь, політичних зацікавлень і національних проєктів. Не випадково М. Грушевський навіть уважав можливим і доцільним «*відсвяткувати двохсотліття заборони українського слова*, української книжності, українського друку, — *з часу відомого петровського указу 1720 р.*» [4, С. 142]. На його думку, «*цей двохсотлітній ювілей буде також пам'ятником торжества української стихії* над усіма перепонами, створеними на шляху її розвитку» [4, С. 142].

Зрештою тодішні ювілеї розглядалися як способи мобілізації громадськості, меморіальні заходи й заразом інформаційні приводи для ініціювання суспільно-політичних кампаній, ствердження моралізаторських ідеалів і взірців-прикладів для наслідування, своєрідні канали для транслювання образів та уявлень міжпоколіннєвої традиції й ін. «Се офіціяльні урочистости патріотичної суспільности, що вміє шанувати своїх великих і твердо пам'ятає календарні дати», — підкреслював Д. Донцов [5, С. 28].

Та ювілеї сприймалися і як претензії й рефлексії щодо суспільної легітимації [6, С. 46—47]. Водночас «круглі» роковини розглядалися як спосіб своєрідної апеляції до минувшини, передусім для поширення певних практик, заходів, ідей. Славетні, вікопомні, героїчні, легендарні події минулих часів мали актуалізувати громадські ідеали, світоглядні орієнтири, морально-етичні настанови тощо.

На рубежі XIX—XX ст. ювілеї були важливими чинниками, позаяк дозволяли висувати злободенні гасла суспільно-політичного та національно-культурного життя. У широкому сенсі вони відображали соціо- й етнокультурні реалії тодішнього світу, в якому панували домінуючі нації та їхні держави-імперії. Тож ювілейні заходи набували особливої ваги у світлі соціокультурних метаморфоз зламу століть, які вивели на суспільно-політичну авансцену масову людину з відповідними атрибутами історичного буття — масовими потребами, інтересами, рухами, ідеологіями, партіями тощо.

Поставали навіть питання про першорядну роль того чи іншого ювілею, особливо коли йшлося про пригноблені нації. Тим паче, що в умовах імперських культурних просторів ювілейні роковини були важливими формами культурного, громадського та суспільно-політичного буття.

«Ювілейні свята переходили під неустанним окликом: “організуватись!”, під неустанним покликом до роботи, до боротьби з втіленими і безплотними ворогами нашого національного розвою. Сказавши фігурно, *се було як би богослужіння серед узброєних вояків, де при кождім побожнім руху зібраних гриміла на них зброя*», — наголошував М. Грушевський [7, С. 140]. Ця заувага доволі добре представляє культурну атмосферу та культурно-громадські почування кінця XIX — початку XX ст.

Ювілеї Наукового товариства імені Шевченка майже завжди відзначалися в переломні й навіть знакові моменти історичного буття України. Вони дивовижним чином відображали виклики, кинуті українству в різні історичні періоди та епохи. Саме НТШ стало першою національною науковою спільнотою, котра свідомо й послідовно торувала шлях до творення української академії як неодмінної складової культурного життя українства. За висловом В. Дорошенка, «властиво українська наука датується від його (товариства — *О.Я.*) заснування, взглядно перетворення його на наукове. Перед ним були лише завидки (проблиски — *О.Я.*) української науки» [8, С. 2]. Навіть більше, учень М. Грушевського й польського історика О. Бальцера історик права М. Чубатий стверджував, що «всі великі імена української нації кінця 19-го та перших десяток 20-го століття зв’язані з Науковим товариством ім. Шевченка» [9, С. 3].

Показово, що перший 25-річний ювілей НТШ припав на 1898 р. Ці роковини символічно пов’язували зі століттям українського національного Відродження й початками нової літератури. На думку А. Кримського, творчі практики І. Котляревського значною мірою означали «повстання українського націоналізму» [10, С. 203].

Вочевидь, українство, розділене імперськими кордонами, мало досить обмежені ресурси й організаційні можливості для одночасного святкування обох ювілейних роковин. До того ж відзначення 25-річчя від заснування НТШ як першої загальнонаціональної академічної спільноти могло відкинути на другий план столітній ювілей українського Відродження.

М. Грушевський, як тодішній голова НТШ (обраний 1897 р.), переконав українських інтелектуалів відмовитися від святкування інституціонального ювілею. Натомість усі зусилля було сконцентровано довкола 100-річчя нової української літератури, з якою символічно пов’язувалися початки національного Відродження. В певному розумінні це було дуже важливе та навіть знакове рішення не тільки для товариства, а й для всього українства.

Зауважимо, що свою візію щодо святкування майбутнього ювілею І. Котляревського М. Грушевський представив ще в публікації 1893 р. На його думку, «століття нового українського письменства єсть таке свято, що справді заслугує урочистого святкування, *такого святкування, яке б показало, що українська громада з погляду національної самосвідомості й культурного розвитку значно виросла за сі сто літ*» [11, С. 12].

За великим рахунком, відбувалася своєрідна ювілейна метаморфоза, котру М. Грушевський описав таким чином: «*Святкувати свого ювілею Товариство*

не схотіло, призначивши на осінь святкування столітнього ювілею нової українсько-руської літератури, її національного відродження, на місяць падолист, коли минуло 60 рік з дня смерті первоначальника нової нашої літератури Івана Котляревського. Се національне свято, відсвятковане нашим Товариством при участі інших українсько-руських галицьких товариств, було заміною спеціального свята нашого Товариства, котрому нинішні обставини надали таке визначне місце в культурнім розвою нашого народу» [12, С. 550].

Така ухвала НТШ постала на культурній хвилі напружених «ювілейних баталій» на підавстрійській Галичині. Не даремно М. Грушевський характеризував 1898 р. як «многоювілейний», який вирізнявся інтенсивними громадськими й культурними змаганнями на галицьких теренах [13, С. 1]. Адже впродовж того року відзначалися не тільки згадані вище ювілеї, а й низка інших, як-от 250-ті роковини «Хмельниччини», 50-ліття революції 1848 р., скасування панщини в імперії Габсбурґів, річниця Галицько-руської матиці, 25-річчя літературної діяльності І. Франка тощо.

Натомість поляки святкували 100-літній ювілей народження А. Міцкевича, 225-річчя обрання (1674 р.) короля Яна ІІІ Собеського, 250-річчя звільнення Львова від облоги військ Б. Хмельницького. «Свій» ювілей відзначали й «галицькі общероси», котрі врочисто святкували 100-ліття з дня народження (1799 р.) О. Пушкіна. «Чисто як гриби по дощі...», — підкреслював автор монументальної «Історії України-Руси» [7, С. 131]. Та за цією іронічною ноткою М. Грушевського переховувалися величезні зусилля очільника НТШ, зорієнтовані як на здобуття академічного статусу, так і ствердження в інституції виразних суспільно-політичних рис. У цьому світлі сторічний ювілей українського Відродження відігравав першорядне значення, хоч задля його організації довелося скасувати 25-річчя НТШ.

Власне, ювілейні практики та заходи були дуже важливими для політичного становлення тодішнього українства, передусім на галицьких обширах. Тим паче, що до середини 1890-х рр. товариство позиціонувалося як організаційна структура народовців, яка майже не сприймала радикалів І. Франка й М. Павлика навіть як потенційних союзників. Не випадково 30 жовтня 1898 р. у залі Поштового клубу у Львові відзначався 25-річний творчий ювілей І. Франка [14, С. 31]. Це святкування відображало прагнення М. Грушевського змінити, принаймні скорегувати, галицький політичний ландшафт українства [15, С. 19—20].

Так чи інакше, проте відзначення 25-річчя НТШ поступилося місцем святкуванню 100-ліття національного Відродження. Ці роковини відзначалися товариством відразу після ювілею літературної й наукової діяльності І. Франка, себто впродовж 31 жовтня — 1 листопада 1898 р.

Ба більше, 100-річчя публікації «Енеїди» І. Котляревського сприймалося як загальноукраїнська маніфестація по обидва боки імперських кордонів. За виразом О. Маковея, «*устроенєм сего величавого свята займалося Наукове товариство імени Шевченка. Воно сего року мало також обходити 25-літній ювилей своєї дїяльности — з тої нагоди і дістало також ріжні привіти — але*

щоб не мішати всенародному більшому святу, занялося ним, відкладаючи свій власний празник на инший час» [16, С. 14]. С. Русова згадувала, як «пригнічена нація святкувала столітній ювілей свого письменства» [17, С. 82].

Згадки й рефлексії щодо наступних, хоч і не зовсім ювілейних, роковин товариства неочікувано постали 1911—1912 рр. Однак ішлося не про 40-річчя НТШ, яке за хронологічною логікою варто було б відзначати 1913 р., а про 20-річний період існування товариства.

Ця суперечність пояснювалася тим, що увага акцентувалася на академічних змаганнях НТШ, себто на двадцятирічному відрізку його буття як наукової інституції. Зазначимо, що нині вказаний двадцятирічний проміжок розглядають як другий період чи етап його інституціональної минувшини (1892—1913 рр.). Перший, або початковий, період НТШ як літературного товариства локалізують у межах 1873—1892 рр. [18, С. 64—65].

Неформальний сплеск рефлексій і публікацій довкола 20-ліття наукового буття товариства ініціювала відома публікація М. Грушевського 1911 р. з нагоди заснування Болгарської академії наук. Звісно, автор наголошував не на ювілейних контекстах НТШ, а на двадцятилітньому терміні змагань за створення української академії. Тодішня суспільно-політична ситуація та культурні настрої українства в імперії Романових демонстрували очевидний спад і навіть стагнацію громадських практик, культурних прагнень, суспільних зацікавлень та політичних очікувань.

Такі колективні почування разюче контрастували з революційними настроями 1905 р. й кількох наступних років. Тож М. Грушевський метафорично назвав свою розвідку «Призабутою справою» [19]. Його допис причинися до низки статей і заміток українських діячів. Наприклад, у публікаціях В. Дорошенка [20] й А. Ніковського [21] товариство одностайно називали Українською академією наук. Суголосної думки тримався й Д. Дорошенко, котрий прирівнював її діяльність до іноземних академій [22, С. 1].

Однак 20-річна віха українських академічних змагань НТШ мимоволі продукувала й інші порівняльні контексти. Адже 1911 р. був часом, в який відзначалися інші ювілеї, як-от 50-річчя смерті Т. Шевченка та звільнення селян у Російській імперії. Тоді ж із величезним розмахом і помпезністю святкували 50-річчя об'єднаної Італії, котре вирізнялося з-поміж інших подібних подій незвичайними новими прикметами. Цей ювілей навіть охрестили комерційно-культурним і туристичним заходом європейського масштабу [23, С. 331]. Новації культурного, суспільно-політичного та значною мірою рекламного й комерційного дійства в межах національного ювілею привернули увагу багатьох європейських інтелектуалів, письменників, митців, зокрема українських діячів.

Зрештою про неформальний двадцятирічний академічний період товариства, хоч і в контексті становлення «Записок НТШ», М. Грушевський згадав у публікації на початку 1914 р. [24]. В певному сенсі це були підсумкові рефлексії автора як колишнього голови інституції. Після конфлікту 1913 р. він, хоч і був знову обраний, але добровільно склав із себе повноваження.

Вперше «круглий» — 50-річний — ювілей НТШ відзначало 1923 р. Це святкування розгорталося у вкрай складних умовах й обставинах після Першої світової війни та поразки українських національно-визвольних змагань 1917—1921 рр. Варто наголосити, що 50-ті роковини товариства припали на третій або перехідний період його історії (1914—1944 рр.) [18, С. 66—67].

На початку 1920-х рр. українство було розділене новими державними кордонами. Ще за російської окупації Львова у вересні 1914 — червні 1915 рр. НТШ втратило нову друкарську машину та чимало майна, вивезених імператорською армією [25, С. 3]. З очевидних причин припинилася фінансова допомога з Наддніпрянської України, а чимало українських учених, зокрема дійсних членів товариства, опинилися в еміграції у країнах Європи.

Польська влада ставилася до НТШ не тільки з упередженням, а часто-густо намагалася будь-що обмежити чи ускладнити його діяльність. Приміром, 1923 р. поляки передали видання українських шкільних підручників із друкарні товариства до Ставропігійського інституту, котрий на той час контролювали галицькі москвофіли. Цей захід суттєво підірвав фінансові можливості інституції [26, С. 43].

Таким чином, НТШ перебувало у вкрай скрутній фінансовій та організаційній ситуації, до якої долучався чинник постійного політичного тиску. Скажімо, багатолітній секретар товариства В. Гнатюк відзначав, що перша польська ревізія його відбулася ще 22 листопада 1918 р. Вона охопила не тільки канцелярію, друкарню, бібліотеку та музей інституції, а навіть приватні помешкання [27, С. 4].

На початку 1920-х рр. під заборону потрапило пересилання всіх українських часописів, які видавалися поза межами Польщі. Останні не дозволялося отримувати не тільки приватним особам, а й бібліотеці НТШ [27, С. 5]. 1922 р. будівлі товариства постраждали від кількох вибухів динаміту [25, С. 3], закладеного невідомими зловмисниками. Ці події завдали чималої матеріальної шкоди («мільйонові втрати») [28, С. 2].

Ба більше, інституція привернула увагу польської поліції. Представник її керівництва був присутній 2 листопада 1923 р. на загальних зборах НТШ. «В зборах, які розпочалися о годині 4.30 по полудні і тривали до 8-ої години вечора, взяло участь поважне число членів (49 осіб), не рахуючи репрезентанта дирекції поліції, котрий уперше за довголітню історію товариства зволив ушанувати його збори. *Мабуть, цей нечуваний факт в житті наукових інституцій цілого культурного світу треба пояснити бажанням дирекції поліції вшанувати п'ятдесятилітній ювілей товариства*», — із сардонічним підтекстом згадувалося в біжучій хроніці газети «Діло» [29, С. 3].

Доволі складно розгорталися й загальні збори НТШ. Від змагань за посаду голови відмовилися В. Щурат та І. Крип'якевич. Новим головою інституції обрали К. Студинського [29, С. 4]. На думку М. Грушевського, ювілейні роковини й обрання очільника 2 листопада 1923 р. продемонстрували, що після десятилітнього занепаду товариство врешті «вступило в стадію своєї

відбудови». Проте він апелював і до порівняльних контекстів інституціональної історії та зіставляв НТШ зі славетними європейськими асоціаціями, котрі також не здобули академічного статусу. Зокрема історик згадував Ґеттінґенське наукове й Королівське наукове в Лондоні товариства [30, С. 259].

Загалом п'ятдесятирічний ювілей НТШ продукував складну палітру рефлексій, спостережень, вражень і рецепцій. З одного боку, півстолітній період існування товариства демонстрував «загальне признанне в науковім світі» української науки й культури [31, С. 15]. Власне, інституціональний ювілей репрезентувався і святкувався як культурні роковини українства та його наукових здобутків [32, С. 2; 33, С. 2]. З іншого боку, майже в усіх ювілейних заходах відчувався відголосок дуже скрутного становища НТШ. Про це однозначно свідчить тональність ювілейних публікацій. Наприклад, В. Дорошенко підкреслював, що «*Західна Україна має в Науковім товаристві неминущий палядій* (оборонця — *О.Я.*) *свого істнування і повинна про се без перестану памятати й не давати йому занепадати. Доля Наукового товариства у Львові повинна лежати на серці кожному із нас*. Сього вимагають від нас його значіння й заслуги» [8, С. 3]. Не випадково НТШ закликало українців Галичини, Волині, Полісся, Підляшшя, Холмщини, Америки й Чехо-Словаччини зробити ювілейну пожертву в розмірі 1 дол. [25, С. 3].

Та не зважаючи на доволі складні передумови діяльності в міжвоєнній Польщі товариство успішно розгорнуло свою роботу. У другій половині 1920-х рр. НТШ активно співпрацювало зі Всеукраїнською академією наук (ВУАН), зокрема завдяки плідним творчим контактам М. Грушевського і К. Студинського.

Товариство міжвоєнної доби реалізувало низку важливих проєктів. Одним із них стала «Українська загальна енциклопедія», видана під маркою «Рідної школи» в 1930—1935 рр. Цей проєкт був здійснений за редакцією І. Раковського і значною мірою спирався на спільноту НТШ. У широкому сенсі «УЗЕ» стала першою національною універсальною енциклопедією у форматі швидких довідок [34, С. 3].

Після радянської анексії Західної України НТШ припинило свою діяльність, точніше примусово «саморозпустилося» 14 січня 1940 р. [35, С. 45]. Президія АН УРСР уважала недоцільним включення товариства до складу академії як окремої інституції, позаяк виконувала рішення, накинуті «згори». Проте частину науковців із НТШ було зараховано до складу новостворених львівських відділів кількох академічних інститутів [36, С. 239—241]. Товариство опинилося у стані інституціональної ліквідації, хтось із дійсних членів емігрував, хтось зазнав репресій.

За часів німецької окупації Львова діяльність НТШ у напівлегальному форматі поновилася у вигляді Об'єднання праці наукових робітників Українського центрального комітету. Та з поверненням радянської влади в липні 1944 р. вона була остаточно припинена [18, С. 68—69]. Саме тому 1944 р. уважається кінцевою межею третього періоду інституціональної історії НТШ.

Щоправда, побутують й інші візії у вигляді тез, проголошених у річищі ювілейної полеміки на еміграції та в діаспорі. Скажімо, О. Пріцак висловлював думку про своєрідну консервацію діяльності товариства «у формі "Інституту суспільних наук", створеного у 1951» в радянській Україні. Водночас він гадав, що консервація діяльності НТШ, яка виявилася в домінуванні культурних і просвітницьких практик, розгорнулася після 1945 р. і на емігрантських обширах [37, С. 9].

Відродження товариства відбулося за кордоном у повоєнні часи. В історії української еміграції їх маркують як таборову добу, або період ді-пі, і хронологічно локалізують у межах 1946—1951/1952 рр. Назва походить від англомовного «displaced persons», себто «переміщені особи».

Проте окреслений проміжок часу вирізняють й іншими метафоричними означеннями. Приміром, його називають епохою еміграційного або «другого ренесансу» [38, С. 123—124]. Останній вислів уживають для того, щоб вирізнити післявоєнний період від міжвоєнної доби 1921—1939 рр. Це означення маркувало інтенсивний повоєнний процес поновлення старих і створення нових наукових, культурних, мистецьких, громадських, освітніх інституцій.

Поновлення товариства було важливою складовою згаданого ренесансу, насамперед яскраво відображало бурхливий сплеск громадських, культурних, наукових, освітніх практик українства в дуже сутужних, часто-густо камеральних умовах таборових помешкань. 30 березня 1947 р. в Мюнхені відбулися загальні збори колишніх членів НТШ, на яких його було відновлено на чолі з І. Раковським [39, С. 332—333]. Відтоді розпочався четвертий, або еміграційний, період історії інституції, що тривав до 1989 р. [18, С. 69—70].

Це відбулося напередодні нового ювілею товариства — 75-річчя його заснування. Загалом тодішні умови були несприятливими для наукової, культурної, громадської діяльності. Однак вдалося відтворити майже всі секції та комісії НТШ, котрі існували станом на 1939 р. Навіть більше, за висловом американського славіста К. Меннінґа, до 75-літнього ювілею товариство підготувало чимало студій, хоч низку з них не вийшло видрукувати через складні фінансові й матеріальні передумови [40, С. 35].

Новий інституціональний ювілей НТШ відзначало у вкрай напружених реаліях біполярного світу «холодної війни». Та 1948 р. відбулися й інші важливі події. У червні грошова реформа, проведена у західних зонах окупації Німеччини, завдала потужного удару по залишках статків українців у таборах ді-пі, звісно й по емігрантських інституціях, зокрема відновленому товариству [41, С. 29]. Водночас тогоріч набув масового характеру трансатлантичний переїзд українських вигнанців з Європи до Північної та Південної Америка й Австралії. Цей переїзд навіть нарекли флуктуацією, котра кардинально ускладнила інституціональне буття НТШ [35, С. 48].

Поставали проблеми інституціональної конкуренції, що набували помітного розголосу в еміграційному середовищі. Зокрема 15 листопада 1945 р. в Ауґсбурґу було засновано Українську вільну академію наук (УВАН), яка по-

зиціонувала себе спадкоємицею ВУАН. Її першим президентом став історик Д. Дорошенко. Не зважаючи на те, що низка визначних українських науковців була членами обох інституцій, між ними точилися гострі змагання, котрі їх сучасники ще 1947 р. нарекли «нездоровою конкуренцією» [42, С. 6].

Напередодні ювілею товариства постало навіть питання про можливе об'єднання обох інституцій. Однак цю пропозицію було сприйнято негативно. Наприклад, в огляді діяльності НТШ від березня 1947 до березня 1948 рр. згаданий проєкт коментувався досить прохолодно: «Про становище Виділу НТШ до справи об'єднання обох установ в одну загал членів поінформований. Тут треба зазначити тільки ось що: *75-літня традиція НТШ — це надто велика цінність для кожного взагалі українця, щоб над нею могти перейти до порядку дня і власними руками зліквідувати добре відому в цілому світі і добре заслужену установу*» [43, С. 94.]. Тож суперництво УВАН і НТШ за «титул першої академії» стало ще одним важливим чинником повоєнного академічного життя на еміграції та в діаспорі, котрий давався взнаки впродовж тривалого часу [44, С. 8—12].

Наприкінці 1940-х рр. доба ді-пі невпинно добігала кінця. Українська еміграція перебиралася до нових країн, де поступово перетворювалася на діаспорні громади. Це висувало питання організації й комунікації інституцій, зокрема НТШ на чужині. За спомином В. Кубійовича, на той час панувала форма «кореспонденційного полагодження справ і листовного зв'язку з членами секцій» [41, С. 21]. Отож ювілей товариства здебільшого відзначався з відтермінуванням, оскільки у стані переїзду перебували чимало його членів.

Заразом загострилася проблема майбутньої інституціональної конфігурації НТШ, пов'язана з нерівномірним розміщенням науковців-емігрантів у різних країнах. Адже поставали вповні закономірні питання: де будуть сконцентровані провідні науковці та їх осередки; яка держава стане місцем осідку керівництва?

Цю ситуацію своєрідно прокоментував засновник і перший голова Американського відділу НТШ М. Чубатий: «Наукових робітників маємо ми тепер ще більше, як коли-будь в часі 75-літнього існування НТШ. *Головною проблемою є тепер для української науки постійне гніздо та матеріяльна допомога громадянства. НТШ святкує в цім році свій діямантовий ювілей* з новими науковими силам та новими плянами держати й дальше прапор української науки» [45, С. 3].

Первісна ювілейна програма 75-ліття товариства була опрацьована ще на весні 1948 р. та мала бути реалізована головно в окупаційних зонах Західної Німеччини. Вона перебачала цілу низку заходів, як-от урочисті академії, триденний науковий з'їзд із багатьма доповіддями. Останні планувалося видрукувати у двох томах відновлених «Записок НТШ».

Окрім того, планувалося опублікувати нарис історії товариства кількома світовими мовами та відповідну бібліографію. Наріжною основою для святкування мала стати організація спеціального наукового фонду, зорієнтованого

на поглиблене фінансування дослідницьких, організаційних, комунікаційних, просвітницьких й інших практик інституції [41, С. 37—38].

Втім більшість із намічених ювілейних заходів не пощастило реалізувати, а деякі були втілені в урізаному вигляді. Приміром, доречно згадати публікацію короткого нарису з історії НТШ [35]. Навіть більше, святкування у США було перенесено на березень 1949 р., тобто синхронізувалося з відзначенням 135-ліття народження Т. Шевченка [46, С. 3].

Значною мірою цей ювілейний зсув зумовлювався заокеанським переїздом науковців-емігрантів. Інституціональний ювілей відзначався як в Європі, так і в Північній Америці, насамперед у Нью-Йорку. Як і під час святкувань товариства 1923 р., так і 1948/1949 рр. важливу роль відігравала громадська підтримка. Не випадково всіх заокеанських українців закликали скласти щедру ювілейну пожертву на фонд НТШ [47, С. 3].

Відзначимо, що найбільш масштабні заходи проводилися на американських теренах. У відзначенні ювілейних роковин мав брати участь тодішній голова товариства І. Раковський. Однак він помер напередодні святкувань — у ніч із 28 лютого на 1 березня 1949 р. в Ньюарку (США) [48].

Святкування 75-річчя товариства в Нью-Йорку відбулося 13 березня 1949 р. Його зорганізували Американський відділ НТШ та Об'єднаний комітет національних організацій Нью-Йорка. Крім наукових доповідей М. Чубатого, К. Меннінґа, В. Шугаєвського та низки інших, тодішній ювілей вирізнявся цікавою культурною програмою, зокрема концертом відомої української піаністки Л. Колесси [49].

Якоюсь мірою 75-річний ювілей товариства немовби у краплі води віддзеркалив інституційні метаморфози академічної спільноти на еміграції та в діаспорі. Швидке розсіяння еміграції по різні боки Атлантики згенерувало кардинальні трансформації інституції. Спершу конституювався Американський відділ НТШ (1947 р.), згодом постали відділи в Голландії (1948 р.; існував короткий час у м. Кюлемборґ, до якого з Німеччини перебралася Українська католицька семінарія), Канаді (1949 р.), Австралії (1950 р.) та Європі (1952 р.).

Таким чином, в інституційно-організаційному плані відділи НТШ перетворилися на федерацію автономних крайових товариств. Ці зміни було зафіксовано у статуті 1953 р., а завершальне переформатування структури товариства відбулося у середині 1950-х рр. [18, С. 69—70; 41, С. 22—24, 35—36].

Із плином часу крайові товариства прийняли однорідні назви, як-от Американське НТШ, Канадське НТШ, Європейське НТШ, Австралійське НТШ. Координуючим і представницьким органом замість Головного виділу стала Головна рада Наукових товариств ім. Шевченка, яка складалася з очільників крайових товариств і директорів секцій [50, С. 7—8]. В. Лев у своїй короткій історії інституції схарактеризував цей стан промовистою назвою одного з розділів — «Чотири окремі НТШ» [51, С. 26—30].

Та попри інтенсивні й складні організаційні трансформації, товариство не тільки поновило низку своїх знакових видань, а й започаткувало ряд важ-

ливих проєктів. Поміж них чільне місце посіла «Енциклопедія українознавства». Цей масштабний проєкт було розпочато ювілейного 1948 р. [52, С. 6], а його реалізація тривала до середини 1990-х рр.

Питання про святкування 100-річчя товариства постало ще за кілька років до ювілею. Скажімо, на шпальтах газети «Свобода» в публікації 1969 р. наголошувалося: «*Століття НТШ у 1973-му році має стати столітньою річницею нашого духового спротиву Москві і боротьби за визволення*» [53, С. 7].

Відзначимо, що майбутні роковини товариства привернули увагу навіть дописувачів з іншого боку «залізної завіси», себто радянської України. Про прийдешній ювілей НТШ згадувалося на сторінках науково-реферативного бюлетеня «Зарубіжні видання про Україну». Варто підкреслити, що він видавався в Інституті історії АН УРСР з обмежувальним грифом «Для службового користування», згодом із грифом «Таємно». Публікації подавалися у так званому жанрі «критики буржуазних і націоналістичних фальсифікацій». Бюлетень розсилався лише вищому партійному керівництву республіки та місцевому КДБ. Після прочитання всі примірники підлягали обов'язковому знищенню.

Майбутні роковини товариства опинилися у фокусі такої специфічної уваги. «Вважаючи себе продовжувачем справи Львівського НТШ, емігрантські "вчені" вже зараз розгортають широку кампанію по підготовці святкування сторіччя дня його заснування. *Хоча ця дата припадає на 1973 р., але вже в 1968 р. були вислані до різних установ інформаційні листи, в яких намічено низку конкретних заходів [...] Треба чекати, що націоналістичні ватажки докладуть усіх зусиль, щоб використати цю дату для широкої антирадянської пропаганди. У зв'язку з цим діяльність НТШ потребує об'єктивної й повної оцінки з позицій марксистсько-ленінської науки в радянській історичній літературі*», — наголошував автор цього «реферативного» огляду [54, С. 41].

Та найголовніший сенс означеної публікації полягав у тому, що її прикінцева теза пропонувала представити «об'єктивну й повну оцінку» товариства у світлі радянських ідеологічних догматів. Адже діяльність НТШ майже не згадувалася у відкритих публікаціях в українській радянській історіографії.

Декларована ідея, хоч і виголошена на дуже обмежений і специфічний загал, виявилася симптоматичною. «Український історичний журнал» умістив публікацію до 100-ліття НТШ, в якій репрезентував його інституціональну історію як боротьбу «демократичних» і «ліберально-буржуазних реакційних сил». Звісно, еміграційна та діаспорна доба в історії товариства показово таврувалася і протиставлялася «успішному й нестримному розвою» радянської науки у Західній Україні [55].

Проте 100-літні роковини НТШ причинилися до неабиякого резонансу й на обширах української діаспори. Передусім ювілей розглядався як свого роду академічний і культурний символ українства у вільному світі. Доречно відзначити, що така думка домінувала серед діаспорної громадськості, хоч низка науковців намагалася розрізняти смислові акценти майбутніх святкувань.

Приміром, тодішній президент Головної ради Є. Вертипорох наголошував, що «*НТШ — це установа, ціллю якої є наука і тому маніфестаційно-репрезентаційні подробиці ювілею мають насправді другорядну вартість. Вони вартісні і потрібні тільки для популяризації самої проблеми української науки* в ширших колах суспільства і для вшанування нашої установи назверх, на ширшому громадському форумі» [56, С. 4].

100-ліття НТШ розглядалося і як «*великий і рідкісний ювілей вільної академії наук поневоленого народу*» [57, С. 1]. Суголосна думка простежується в низці дотичних публікацій, в яких товариство репрезентувалося як всеукраїнська інституція, що постала й «*розвинулась не в умовах власної державности, але під чужою окупацією*» [58, С. 54]. Показовою була й назва згаданого вище нарису В. Лева, опублікованого до ювілею НТШ: «Сто років праці для науки й нації» [51]. Вона доволі добре відображала тодішній рефрен настроїв, почувань, рефлексій, устремлінь.

Ще одна особливість відзначення роковин товариства 1973 р. випливала з того, що левова частка ювілейних заходів розгорталася на північноамериканських теренах. Тож в ювілейному процесі американський масштаб, розмаїття практик, конвенціональність і десинхронізація заходів у часі та просторі давалися взнаки. Тим паче, що певний вплив на підготовку столітніх роковин НТШ мимоволі справляв інший ювілейний орієнтир — 200-річчя незалежності США (4 липня 1976 р.). Про це свідчить діаспорна рецепція цієї дати на тлі іншого досвіду, набутого українськими вигнанцями під владою різних політичних режимів [59, С. 140—141].

Недаремно масштаб підготовки до 100-ліття товариства кардинально різнився порівняно з попередніми ювілейними святкуваннями. На той час у США та Канаді постали великі діаспорні спільноти українців і їхніх нащадків, які розбудували розгалужену мережу культурно-громадських та суспільно-політичних організацій. Ще 1972 р. ювілейний комітет товариства запропонував президії секретаріату Світового конгресу вільних українців оголосити 1973-й роком НТШ, що й було зроблено [60, С. 1]. Український конгресовий комітет Америки виступив зі спеціальною відозвою до ювілейних роковин товариства [61, С. 1]. Водночас розпочався рекордний збір коштів на Ювілейний фонд НТШ. Передбачалося акумулювати 250 тис. дол. [62, С. 1].

В ювілейний рік НТШ проголошувалися новітні амбітні проєкти. Наприклад, намір видати «Історію України-Руси» М. Грушевського в англійському перекладі [63, С. 1]. Зауважимо, що цей задум було реалізовано впродовж 1997—2020 рр., але не в межах програм товариства. Його здійснили вчені з Канадського інституту українських студій Університету Альберти (Едмонтон, Канада) за активної участі науковців з України й фінансової підтримки НТШ у США у виданні окремих томів. Та ідея згаданого проєкту, принаймні її публічне проголошення відбулося під час відзначення ювілею найдавнішої української наукової спільноти.

Головними подіями святкування 100-ліття товариства були заходи 23—25 листопада 1973 р. в Нью-Йорку: Ювілейний науковий конгрес, виставки

видань НТШ та українських дипломатичних документів 1917—1920 рр. й ін. [64, С. 1]. На конгресі заслухано 87 доповідей, які виголошувалися в рамках секцій, у тому числі історично-філософській та історії України, філологічній, математично-фізичній, хімічно-біологічно-медичній [65, С. 125].

Доповіді ювілейного конгресу видано у 187-му і 192-му томах «Записок НТШ» (обидва 1976 р.). Варто зазначити, що низка конференцій, академій, сесій, засідань комісій й інших заходів до століття НТШ відбувалася в різних країнах світу, передусім у США, Канаді, Франції, ФРН, Австралії впродовж усього 1973 р., а почасти навіть наступного 1974 р.

100-ліття товариства згенерувало новий спалах полеміки щодо тяглості й особливостей наукової традиції в еміграційному та діаспорному середовищах. Дискусія розгорнулася довкола можливостей переформатування і введення давньої традиції в нові інституціональні проєкти. Передусім ідеться про Український науковий інститут Гарвардського університету початку 1970-х рр. Зокрема його очільник О. Пріцак публічно проголосив перенесення традиції М. Грушевського й НТШ до цієї інституції [66, С. 59—60].

Проте дискусія виявила відмінні позиції щодо тлумачення та сприйняття традиції як свого роду «символічного капіталу» української академічної спільноти [67]. Загалом окреслена полеміка репрезентувала нову інституційну ситуацію на культурній і науковій авансцені української діаспори 1970-х рр. Вона була пов'язана зі зростаючою роллю українсько-американських та українсько-канадських установ і появою нового англомовного покоління діаспорних учених кінця 1960—1970-х рр. Ця генерація була первинно інтегрована до західного академічного світу, тож її представники переважно скептично ставилися до старих академічних осередків, зокрема НТШ, УВАН.

Однак побутували й інші візії, котрі пояснювали вказані метаморфози інституціональної історії. Наприклад, О. Оглоблин обстоював думку, що у відновленому товаристві після 1947 р. зіткнулися дві тенденції — «універсалістична» та «локалістична», гостре змагання яких призвело до нової, «внутрішньої кризи» [68, С. 11—12].

Ще один спалах означеної полеміки стався довкола відзначення 110-ліття НТШ 1983 р. [37, 69]. Коли полишити на другому плані неодмінні супутні мотиви, контексти, обставини, інтенції, властиві практично кожній полеміці, то дискусія про роль і можливості академічної традиції у широкому сенсі відобразила виняткове становище НТШ не тільки як найдавнішої, а й символічної інституції в історії української науки. Адже спадщину та культурну атрактивність товариства прагнули інтегрувати, адаптувати, зберегти, поширити, потрактувати як незаперечний символ різні інституції.

Сучасний, або п'ятий, період в історії НТШ розпочався на присмерку радянської доби. Швидкоплинна криза режиму наприкінці 1980-х рр. уможливила створення й відновлення культурно-громадських і суспільно-політичних організацій, зокрема й товариства. Відновлення НТШ в Україні відбулося 21 жовтня 1989 р. на установчих зборах у Львові, які майже півроку готува-

ла невелика ініціативна група вчених, письменників, громадських діячів [18, С. 72—73; 26, С. 93—94]. Від 1992 р. у Львові запрацював генеральний секретаріат Світової ради НТШ, який раніше перебував у США. Отож 125-ліття заснування товариства відзначалося як в Україні, так і поза її межами.

Ювілей НТШ 1998 р. святкувався у сьомий рік незалежності України на руїнах радянської економіки, нещодавно приборканої гіперінфляції, тобто в дуже складних соціально-політичних реаліях. Та й на теренах діаспори відзначення 125-ліття товариства переважно планувалося та розгорталося доволі скромно, особливо порівнюючи зі столітнім ювілеєм [70, С. 3].

Святкування відбулося 3—4 жовтня 1998 р. в Нью-Йорку у вигляді низки наукових і культурних заходів за участі посла України Ю. Щербака. Президент України Л. Кучма привітав товариство з ювілейними роковинами, а Світова рада НТШ прийняла Ю. Щербака дійсним членом за його громадсько-політичні й наукові заслуги [71, С. 1].

Своєрідним гаслом ювілейних відзначень НТШ була ідеї співпраці поколінь і вірність традиції [72]. В певному сенсі ця настанова відображала, з одного боку, складний процес ротації поколінь учених і культурно-громадських діячів, а з іншого боку — відродження наукової праці товариства на Батьківщині. Звісно, 1998 р., як і в попередні річниці, ювілей НТШ зіставлявся з іншими роковинами, зокрема зі 100-літтям публікації 1-го тому «Історії України-Руси» М. Грушевського, 80-річчям заснування УАН й ін. [73, С. 2].

В Україні ювілей товариства відзначався 27—30 жовтня 1998 р. у Львові. Наріжною основою святкових заходів став великий міжнародний конгрес «125 років НТШ», організований за сприяння Міністерства у справах науки і технологій, львівських мерії, облдержадміністрації та НТШ у США [74, С. 48]. Збірник наукових праць і матеріалів, присвячений даті, був виданий 2001 р.

Відродження НТШ на Батьківщині мало вирішальне значення для його інституціональної історії. Голови товариства в Україні О. Романів (1989—2005 рр.), О. Купчинський (2005—2014 рр.), Р. Кушнір (від 2014 р.) і вся спільнота НТШ докладали неабияких зусиль для поширення його діяльності на всю державу. Крайові товариства НТШ нині функціонують на трьох континентах — у США та Канаді, Західній Європі й Україні та Австралії. Зміна поколінь і трансформації академічного світу загострюють старі й кидають нові виклики крайовим товариствам на теренах діаспори. Та навіть за цих складних передумов відбувається інституціональне розширення НТШ. Крайові товариства від 1994 р. працюють у Польщі та Словаччині, а від 2011 р. — у Швейцарії [18, С. 76—77].

Наукові проєкти та практики товариства відіграють поважну й дедалі зростаючу роль у сучасній українській науці. Приміром, загальновідомим є внесок НТШ у розбудову базових засад національної енциклопедистики XX ст. Та варто підкреслили, що ідеї й концепції великих модерних проєктів, як-от «Енциклопедії сучасної України» (від 2001 р.; видано 24 томи) та «Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія» (від 2012 р.; видано

5 томів; відповідальний редактор О. Купчинський), були виплекані на теренах товариства [75, С. 62—63]. Нині вони успішно реалізуються за активної й вагомої участі всієї спільноти НТШ.

150 років інституціонального буття товариства є надзвичайно вагомим досягненням в історії української науки та культури, котру невпинно знищували, зросійщували, марґіналізували імперський і радянський режими. Минувшина НТШ — це дивовижний приклад того, як важко, болісно, часто-густо жертовно долалися руйнівні розриви поколінь та інституцій в історії нашої науки й культури. 150-ліття товариства відзначається в найдраматичніший період сьогодення, у час повномасштабної війни за незалежність України з нашим давнім історичним ворогом — імперською / радянською / неоімперською Росією.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Pokrovskyi, M. Narysy z istorii revoliutsiinoho rukhu v Rosii XIX—XX vikiv: Lektsii, chytani na kursakh sekretariv povitovykh komitetiv RKP(b) vzymku 1923—1924 r.: Kurs lektsii. M. Horban (transl.), V. Shcherbanenko (ed.). [Poltava]: DVU, 1925 [in Ukrainian].
[Покровський М. Нариси з історії революційного руху в Росії XIX—XX віків: Лекції, читані на курсах секретарів повітових комітетів РКП(б) взимку 1923—1924 р.: Курс лекцій. (Пер. з рос. М. Горбаня за ред. В. Щербаненка). [Полтава]: ДВУ, 1925].
2. Yefremov, S.O. Shchodennyky, 1923—1929. E.S.Solovei (ed.). Kyiv: ZAT Hazeta «Rada», 1997 [in Ukrainian].
[Єфремов С.О. Щоденники, 1923—1929. (Наук. ред. Е.С. Соловей). Київ: ЗАТ Газета «Рада», 1997].
3. Franko, I. Balamutnyi yuvilei. In: Ya.D. Isaievych, V.H. Sarbei (eds.), Franko I. Zibrannia tvoriv (50 vols.). Kyiv: Naukova dumka, 1985. Vol. 46, book 1. P. 338-340 [in Ukrainian].
[Франко І. Баламутний ювілей. В: Франко І. Зібрання творів: У 50 т. (Ред. тому Я.Д. Ісаєвич, В.Г. Сарбей). Т. 46, кн. 1. Київ: Наукова думка, 1985. С. 338—340].
4. Hrushevskyi, M. Ukraina i ukrainstvo. In: P.S. Sokhan (ed.), Hrushevskyi M. Tvory (50 vols.). Lviv: Svit, 2005. Vol. 3. P. 130-143 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Україна і українство. В: Грушевський М. Твори: У 50 т. (Гол. ред. П.С. Сохань). Т. 3. Львів: Світ, 2005. С. 130—143].
5. Dontsov, D. Poetka ukrainskoho risordzhimenta (Lesia Ukrainka). *Literaturno-naukovy vistnyk*. 1922. 76 (1): 28-44 [in Ukrainian].
[Донцов Д. Поетка українського рісорджімента (Леся Українка). *Літературно-науковий вістник*. 1922. Т. 76, кн. 1. С. 28—44].
6. Pritsak, O. Za kulisamy proholoshennia 1500-littia Kyieva. *Suchasnist*. 1981. (9): 46-54 [in Ukrainian].
[Пріцак О. За кулісами проголошення 1500-ліття Києва. *Сучасність*. 1981. № 9. С. 46—54].
7. Hrushevskyi, M. Lysty z nad-Poltavy. Lyst pershyi. In: P.S. Sokhan (ed.), Hrushevskyi M. Tvory (50 vols.). Lviv: Svit, 2002. Vol. 1. P. 129-141 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Листи з над-Полтави. Лист перший. В: Грушевський М. Твори: У 50 т. (Гол. ред. П.С. Сохань). Т. 1. Львів: Світ, 2002. С. 129—141].
8. Doroshenko, V. Naukove t-vo im. Shevchenka u Lvovi i yoho zasluhy pered ukrainskoiu naukoiu (Z nahody 50-littia osnuvannia i 30-littia peretvorennia z literaturnoho tovarystva na naukove — 1873—1892—1923). *Dilo*. 1923. (168): 2; (170): 2-3 [in Ukrainian].

[Дорошенко В. Наукове т-во ім. Шевченка у Львові і його заслуги перед українською наукою (З нагоди 50-ліття оснування й 30-ліття перетворення з літературного товариства на наукове — 1873—1892—1923). *Діло*. 1923. 28 і 31 жовтня. № 168. С. 2; № 170. С. 2—3].

9. Chubatyi, M. Rolia NTSh u vidrodzhenni ukrainskoi natsii (Z nahody 75-littia isnuvannia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka). *Svoboda*. 1949. (5): 2-3 [in Ukrainian].
[Чубатий М. Роля НТШ у відродженні української нації (З нагоди 75-ліття існування Наукового товариства ім. Шевченка). *Свобода*. 1949. 8 січня. № 5. С. 2—3].
10. Krymskyi, A. Halytski etnohrafichni ta etnohrafichno-istorychni orhany v 1890-ykh r. In: Krymskyi A. Rozvidky, statti ta zamitky. I—XXVII. Kyiv: Z drukarni UAN, 1928. P. 197-219 [in Ukrainian].
[Кримський А. Галицькі етнографічні та етнографічно-історичні органи в 1890-их р. В: Кримський А. Розвідки, статті та замітки. I—XXVII. Київ: З друкарні УАН, 1928. С. 197—219].
11. Hrushevskyi, M. Dlia yuvileiu Ivana Kotliarevskoho. In: P.S. Sokhan (ed.), Hrushevskyi M. Tvory (50 vols.). Lviv: Svit, 2008. T. 11. P. 3-15 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Для ювілею Івана Котляревського. В: Грушевський М. Твори: У 50 т. (Гол. ред. П.С.Сохань). Т. 11. Львів: Світ, 2008. С. 3—15].
12. Hrushevskyi, M. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka i yoho diialnist v 1898 r. In: P.S. Sokhan (ed.), Hrushevskyi M. Tvory (50 vols.). Lviv: Svit, 2004. Vol. 6. P. 550-557 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Наукове товариство імені Шевченка і його діяльність в 1898 р. В: Грушевський М. Твори: У 50 т. (Гол. ред. П.С. Сохань). Т. 6. Львів: Світ, 2004. С. 550—557].
13. Zahalni zbory tovarystva 2 n. s. liutoho 1898. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. 1898. 22: 1-3 [in Ukrainian].
[Загальні збори товариства 2 н. с. лютого 1898. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1898. Т. 22. С. 1—3].
14. Vynar, L. Mykhailo Hrushevskyi i Naukove tovarystvo im. Tarasa Shevchenka. 1892—1930. Munchen: Dniprova khvylia, 1970 [in Ukrainian].
[Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. 1892—1930. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1970].
15. Hyrych, I. Naukove tovarystvo im. Shevchenka yak suspilno-politychnyi proiekt Mykhaila Hrushevskoho. *Visnyk NTSh*. 2012. (47): 19-24 [in Ukrainian].
[Гирич І. Наукове товариство ім. Шевченка як суспільно-політичний проєкт Михайла Грушевського. *Вісник НТШ*. 2012. Вип. 47. С. 19—24].
16. M. O. [Makovei, O.] Stolitni rokovyny vidrodzhenia ukrainsko-ruskoho pysmenstva (Obkhid u Lvovi 31 n. st. zhovtnia i 1 n. st. padolysta 1898). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. 1898. 26: 1-14 [in Ukrainian].
[М.О. [Маковей О.] Столітні роковини відродженя українсько-руського письменства (Обхід у Львові 31 н. ст. жовтня і 1 н. ст. падолиста 1898). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1898. Т. 26. С. 1—14].
17. R-va, S. [Rusova, S.] Narodnyk v ukrainskii literaturi. *Literaturno-naukovyi vistnyk*. 1902. 17 (2): 81-97 [in Ukrainian].
[Р-ва С. [Русова С.] Народник в українській літературі. *Літературно-науковий вістник*. 1902. Т. 17, кн. 2. С. 81—97].
18. Kushnir, R.M. & Feloniuk, A.V. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka. Istoriia, sohodennia, maibutnie. *Visnyk NAN Ukrainy*. 2019. (1): 64-84 [in Ukrainian].
[Кушнір Р.М., Фелонюк А.В. Наукове товариство імені Шевченка: Історія, сьогодення, майбутнє. *Вісник НАН України*. 2019. № 1. С. 64—84].

19. Hrushevskyi, M. Pryzabuta sprava. In: P.S. Sokhan (ed.), Hrushevskyi M. Tvory (50 vols.). Lviv: Svit, 2005. Vol. 2. P. 425-429 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Призабута справа. В: Грушевський М. Твори: У 50 т. (Гол. ред. П.С. Сохань). Т. 2. Львів: Світ, 2005. С. 425—429].
20. Doroshenko, V. Ukrainskaja akademija nauk. *Ukrainskaja zhizn*. 1912. (10): 23-38 [in Russian].
[Дорошенко В. Украинская академия наук. *Украинская жизнь.* 1912. № 10. С. 23—38].
21. V-o, A. [Nikovskyi, A.] Ukrainska akademiia nauk. *Rada*. 1911. (270): 1-2 [in Ukrainian].
[В-о А. [Ніковський А.] Українська академія наук. *Рада*. 1911. 30 листопада № 270. С. 1—2].
22. Zhuchenko, M. [Doroshenko, D.] Naukovyi rukh na Ukraini v 1912 r. *Rada*. 1913. (2): 1-2 [in Ukrainian].
[Жученко М. [Дорошенко Д.] Науковий рух на Україні в 1912 р. *Рада*. 1913. 16 січня. № 2. С. 1—2].
23. Chopivskyi, I. Z sohorichnykh vystav (Rym. Turyn. Drezden). *Literaturno-naukovyi vistnyk*. 1911. 56 (11): 331-341 [in Ukrainian].
[Чопівський І. З сьогорічних вистав (Рим. Турин. Дрезден). *Літературно-науковий вістник*. 1911. Т. 56, кн. 11. С. 331—341].
24. Hrushevskyi, M. Za dvadtsiat lit. *Rada*. 1914. (6): 1-2 [in Ukrainian].
[Грушевський М. За двадцять літ. *Рада*. 1914. 9 січня. № 6. С. 1-2].
25. Zaklyk do ukrainskoho hromadianstva. *Dilo*. 1923. (197): 3-4 [in Ukrainian].
[Заклик до українського громадянства. *Діло*. 1923. 11 грудня. № 197. С. 3—4].
26. Kucher, R.V. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka. Dva yuvilei. Kyiv: Naukova dumka, 1992 [in Ukrainian].
[Кучер Р.В. Наукове товариство імені Шевченка. Два ювілеї. Київ: Наукова думка, 1992].
27. Litopysets, V. [Hnatiuk, V.] Piatdesiatlittia Naukovoho t-va im. Shevchenka u Lvovi i teperishni vlasty. *Dilo*. 1923. (201): 4-6 [in Ukrainian].
[Літописець В. [Гнатюк В.] Пятьдесятьліття Наукового т-ва ім. Шевченка у Львові і теперішні власти. *Діло*. 1923. 15 грудня. № 201. С. 4—6].
28. Zahalni zbory [2 lystopada 1923 r.]. *Khronika Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi.* 1926. (67/68): 1-5 [in Ukrainian].
[Загальні збори [2 листопада 1923 р.]. *Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.* 1926. Ч. 67/68. С. 1—5].
29. Z ukrainskykh tovarystv. Zahalni zbory Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi. *Dilo*. 1923. (175): 3-4 [in Ukrainian].
[З українських товариств. Загальні збори Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. *Діло*. 1923. 6 листопада. № 175. С. 3—4].
30. Hrushevskyi, M. Yuvileinyi zbirnyk Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka u Lvovi v piatdesiatylittia osnovannia, 1873—1823. In: H. Papakin (ed.), Hrushevskyi M. Tvory (50 vols.). Lviv: Svit, 2015. Vol. 10, book 2. P. 259-264 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Ювілейний збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття основання, 1873—1823. В: Грушевський М. Твори: У 50 т. (Гол. ред. Г. Папакін). Т. 10, кн. 2. Львів: Світ, 2015. С. 259—264].
31. Hnatiuk, V. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka: Z nahody 50-littia yoho zasnovannia. Lviv: Z drukarni NTSh, 1923 [in Ukrainian].
[Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка: З нагоди 50-ліття його заснування. Львів: З друкарні НТШ, 1923].
32. Bryk, I. Yuvylei kultury. *Svoboda*. 1923. (68): 2 [in Ukrainian].
[Брик І. Ювилей культури. *Свобода*. 1923. 22 марта. № 68. С. 2].

33. Yuvylei Tov. im. Shevchenka u Lvovi. *Svoboda*. 1923. (36): 2 [in Ukrainian].
[Ювилей Тов. ім. Шевченка у Львові. *Свобода*. 1923. 12 лютого. № 36. С. 2].
34. Rudnytskyi, M. Yakoi nam treba Entsyklopedii? I. Yii materiial. *Dilo*. 1929. (273): 3 [in Ukrainian].
[Рудницький М. Якої нам треба Енцикльопедії? І. Її матеріял. *Діло*. 1929. 10 грудня. № 273. С. 3].
35. Istoriia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka: Z nahody 75-richchia yoho zasnuvannia 1873—1948. New York; Munchen: NTSh, 1949 [in Ukrainian].
[Історія Наукового товариства ім. Шевченка: З нагоди 75-річчя його заснування 1873—1948. Нью-Йорк; Мюнхен: НТШ, 1949].
36. Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (1938—1941): Dokumenty i materialy. O.S. Onyshchenko (ed.). Kyiv: NBUV, 2003 [in Ukrainian].
[Історія Національної академії наук України (1938—1941): Документи і матеріали. (Відп. ред. О.С. Онищенко). Київ: НБУВ, 2003].
37. Pritsak, O. Do stodesiatlittia NTSh. *Visti iz Sarseliu.* 1983/1984. (25): 1-12 [in Ukrainian].
[Пріцак О. До стодесятьліття НТШ. *Вісті із Сарселю*. 1983/1984. Ч. 25. С. 1—12].
38. Krupnytskyi, B. Istorioznavchi problemy istorii Ukrainy: Zb. st. Munchen: UVU, 1959 [in Ukrainian].
[Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст. Мюнхен: УВУ, 1959].
39. Wynar, L. Ukrainian Scholarship in Postwar Germany, 1945—52. In: W. Isajiw, Yu. Boshyk, R. Senkus (eds.). The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II. Edmonton: University of Alberta. CIUS Press, 1992. P. 311-337.
40. Manning, C.A. The Jubileum of the Shevchenko Scientific Society (1873—1948). *Ukrainian Quarterly*. 1949. 5(1): 29-36.
41. Kubiiovych, V. Naukove tovarystvo im. Shevchenka u 1939—1952 rr. *Ukrainskyi istoryk.* 1973. (1/2): 9-42 [in Ukrainian].
[Кубійович В. Наукове товариство ім. Шевченка у 1939—1952 рр. *Український історик*. 1973. № 1/2. С. 9—42].
42. Chaplenko, V. Za yednist ukrainskoi nauky (V poriadku dyskusii). *Nashe zhyttia.* 1947. (40): 6 [in Ukrainian].
[Чапленко В. За єдність української науки (В порядку дискусії). *Наше життя*. 1947. 1 грудня. № 40. С. 6].
43. Naukove tovarystvo im. Shevchenka (Ohliad pratsi za chas vid 30.3.47 do 6.3.48 r.). *Sohochasne i mynule*. 1948. (1): 89-94 [in Ukrainian].
[Наукове товариство ім. Шевченка (Огляд праці за час від 30.3.47 до 6.3.48 р.). *Сьогочасне й минуле.* 1948. Ч. 1. С. 89—94].
44. Vynar, L. Na shliakhu koordynatsii naukovoi diialnosti: Naukova rada pry S.K.V.U. *Ukrainskyi istoryk*. 1987. (1/4): 7-36 [in Ukrainian].
[Винар Л. На шляху координації наукової діяльності: Наукова рада при С.К.В.У. *Український історик.* 1987. № 1/4. С. 7—36].
45. [Chubatyi, M. Yak pratsiuvalo Naukove tovarystvo im. Shevchenka u Lvovi (Z pryvodu yoho 75-litnoho isnuvannia, 1873—1948.). *Svoboda*. 1948. (51): 2-3 [in Ukrainian].
[Чубатий М. Як працювало Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (З приводу його 75-літнього існування, 1873—1948.). *Свобода*. 1948. 4 березня. № 51. С. 2—3].
46. Yuvilei 75-litnoho isnuvannia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka (Komunikat dlia ukrainskoho hromadianstva za okeanom). *Svoboda*. 1948. (292): 3 [in Ukrainian].
[Ювілей 75-літного існування Наукового товариства ім. Шевченка (Комунікат для українського громадянства за океаном). *Свобода*. 1948. 16 грудня. № 292. С. 3].

47. [Yuvileini obkhody 75-littia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka (Komunikat Amerykanskoho viddilu NTSh, ch. 2). *Svoboda*. 1949. (34): 3 [in Ukrainian].
[Ювілейні обходи 75-ліття Наукового товариства ім. Шевченка (Комунікат Американського відділу НТШ, ч. 2). *Свобода*. 1949. 11 лютого. № 34. С. 3].
48. Chubatyi, M. Prof. Ivan Rakovskyi (1874—1949). *Svoboda*. 1949. (54): 2-3 [in Ukrainian].
[Чубатий М. Проф. Іван Раковський (1874—1949). *Свобода*. 1949. 8 березня. № 54. С. 2—3].
49. Vidbulosia velyke yuvileinyi sviato N.T.Sh. v Niu Yorku. *Svoboda*. 1949. (60): 1, 4 [in Ukrainian].
[Відбулося велике ювілейний свято Н.Т.Ш. в Ню Йорку. *Свобода*. 1949. 15 березня. № 60. С. 1, 4].
50. Holovna rada Naukovykh tovarystv im. Shevchenka. *Khronika Naukovoho tovarystva im. Shevchenka za rik 1963*. Toronto; New York; Sidney; Paris, 1963. (79): 7-9 [in Ukrainian].
[Головна рада Наукових товариств ім. Шевченка. *Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка за рік 1963*. Ч. 79. Торонто; Нью-Йорк; Сідней; Париж, 1963. С. 7—9].
51. Lev, V. Sto rokiv pratsi dlia nauky i natsii: Korotka istoriia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. New York: NTSh v ZDA, 1972 [in Ukrainian].
[Лев В. Сто років праці для науки й нації: Коротка історія Наукового товариства ім. Шевченка. Нью-Йорк: НТШ в ЗДА, 1972].
52. Kubiiovych, V. & Markus, V. Dvi ukrainski entsyklopedii. [New York:] Proloh, 1961 [in Ukrainian].
[Кубійович В., Маркусь В. Дві українські енциклопедії. [New York:] Пролог, 1961].
53. Zasady spivpratsi v upravi Amerykanskoho NTSh. *Svoboda*. 1969. (43): 2, 7 [in Ukrainian].
[Засади співпраці в управі Американського НТШ. *Свобода*. 1969. 7 березня. № 43. С. 2, 7].
54. Ihnatchenko, H.I. Pid vkradenoiu nazvoiu. *Zarubizhni vydannia pro Ukrainu*. 1969. (3): 28-41 [in Ukrainian].
[Ігнатченко Г.І. Під вкраденою назвою. *Зарубіжні видання про Україну*. 1969. № 3. С. 28—41].
55. Ivasiuta, M.K. & Ihnatchenko, H.I. & Pohrebennyk, F.P. Z nahody 100-richchia utvorennia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1973. (11): 84-91 [in Ukrainian].
[Івасюта М.К., Ігнатченко Г.І., Погребенник Ф.П. З нагоди 100-річчя утворення Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. *Український історичний журнал*. 1973. № 11. С. 84—91].
56. Yuvilei NTSh — sviato ukrainskoi nauky: Dumky prezydenta Holovnoi rady Naukovykh tovarystv im. Shevchenka prof. d-ra Evhena Vertyporokha. *Svoboda*. 1972. (92): 4 [in Ukrainian].
[Ювілей НТШ — свято української науки: Думки президента Головної ради Наукових товариств ім. Шевченка проф. д-ра Евгена Вертипороха. *Свобода*. 1972. 17 травня. № 92. С. 4].
57. Naukove tovarystvo im. Shevchenka rozghortaie pidhotovu do vidznachennia svoho 100-richchia. *Svoboda*. 1973. (45): 1 [in Ukrainian].
[Наукове товариство ім. Шевченка розгортає підготову до відзначення свого 100-річчя. *Свобода*. 1973. 10 березня. № 45. С. 1].
58. Stetsiuk, V. U storichchia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. In: *Almanakh Ukrainskoho narodnoho soiuzu na rik 1973*. Jersey City; New York: Svoboda, 1973. P. 39-54 [in Ukrainian].

[Стецюк В. У сторіччя Наукового товариства ім. Шевченка. В: *Альманах Українського народного союзу на рік 1973*. Джерзі Ситі; Нью-Йорк: Свобода, 1973. С. 39—54].
59. Markus, V. 200-littia Ameryky — nahoda dlia samoanalizy amerykantsiv. *Suchasnist*. 1976. (7/8): 140-152 [in Ukrainian].
[Маркусь В. 200-ліття Америки — нагода для самоаналізи американців. *Сучасність*. 1976. № 7/8. С. 140—152].
60. Yuvileinyi komitet NTSh prodovzhuie hotuvannia dlia vidznachennia storichchia NTSh. *Svoboda*. 1972. (101): 1 [in Ukrainian].
[Ювілейний комітет НТШ продовжує готування для відзначення сторіччя НТШ. *Свобода*. 1972. 31 травня. № 101. С. 1].
61. Vidozva UKKA z nahody 100-richchia zasnuvannia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. *Svoboda*. 1973. (37): 1 [in Ukrainian].
[Відозва УККА з нагоди 100-річчя заснування Наукового товариства ім. Шевченка. *Свобода*. 1973. 28 лютого. 1973. № 37. С. 1].
62. Metu zbirkovoi kampanii na Yuvileinyi fond NTSh vstanovleno na chvert miliona doliariv. *Svoboda*. 1973. (49): 1 [in Ukrainian].
[Мету збіркової кампанії на Ювілейний фонд НТШ встановлено на чверть мільйона долярів. *Свобода*. 1973. 16 березня. № 49. С. 1].
63. NTSh plianuie vydaty v anhliiskomu perekladi 10-tomovu "Istoriiu Ukrainy-Rusy" M. Hrushevskoho. *Svoboda*. 1973. (175): 1, 4 [in Ukrainian].
[НТШ плянує видати в англійському перекладі 10-томову «Історію України-Руси» М. Грушевського. *Свобода*. 1973. 21 вересня. № 175. С. 1, 4].
64. V Niu-Yorku vidbulosia urochyste vidznachennia 100-richchia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. *Svoboda*. 1973. (215): 1, 5 [in Ukrainian].
[В Нью-Йорку відбулося урочисте відзначення 100-річчя Наукового товариства ім. Шевченка. *Свобода*. 1973. 23 листопада. № 215. С. 1, 5].
65. Z zhyttia ukraintsiv u sviti. *Suchasnist*. 1974. (2): 125-127 [in Ukrainian].
[З життя українців у світі. *Сучасність*. 1974. № 2. С. 125—127].
66. Pritsak O. Naukove tovarystvo im. Shevchenka i yoho storichchia. *Suchasnist*. 1973. (12): 52-60 [in Ukrainian].
[Пріцак О. Наукове товариство ім. Шевченка і його сторіччя. *Сучасність*. 1973. № 12. С. 52—60].
67. Vynar, L. Storichchia NTSh (Zauvazhennia do statti prof. O. Pritsaka). *Suchasnist*. 1974. (4): 110-114 [in Ukrainian].
[Винар Л. Сторіччя НТШ (Зауваження до статті проф. О. Пріцака). *Сучасність*. 1974. № 4. С. 110—114].
68. Ohloblyn, O. Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka v istorii Ukrainy. *Ukrainskyi istoryk*. 1977. (3/4): 5-13.
[Оглоблин О. Наукове товариство ім. Т. Шевченка в історії України. *Український історик*. 1977. (3/4): 5—13].
69. Zauvazhennia prof. Volodymyra Kubiiovycha: Do dopovidi prof. Omeliana Pritsaka. *Visti iz Sarseliu*. 1983/1984. (25): 13-20 [in Ukrainian].
[Зауваження проф. Володимира Кубійовича: До доповіді проф. Омеляна Пріцака. *Вісті із Сарселю*. 1983/1984. Ч. 25. С. 13—20].
70. 125 rokiv diialnosty NTSh. *Svoboda*. 1998. (10): 1, 13 [in Ukrainian].
[125 років діяльности НТШ. *Свобода*. 1998. 4 вересня. № 10. С. 1, 13].
71. L. Kuchma pryvitav NTSh z 125-richnym yuvileiem. *Svoboda*. 1998. (15): 1 [in Ukrainian].
[Л. Кучма привітав НТШ з 125-річним ювілеєм. *Свобода*. 1998. 9 жовтня. № 15. С. 1].

72. Kuzmovych, O. Spivpratsia pokolin i virnist tradytsiiam — deviz NTSh. *Svoboda*. 1998. (18): 5-6 [in Ukrainian].
[Кузьмович О. Співпраця поколінь і вірність традиціям — девіз НТШ. *Свобода*. 1998. 30 жовтня. № 18. С. 5—6].
73. Dombrovskyi, O. Chotyry yuvilei ukrainskoi nauky. *Svoboda*. 1998. (81): 2 [in Ukrainian].
[Домбровський О. Чотири ювілеї української науки. *Свобода*. 1998. 30 квітня. № 81. С. 2].
74. Dobko, T. Mizhnarodnyi naukovyi konhres "125 rokiv NTSh". *Bibliotechnyi visnyk.* 1999. (2): 48-49 [in Ukrainian].
[Добко Т. Міжнародний науковий конгрес «125 років НТШ». *Бібліотечний вісник.* 1999. № 2. С. 48—49].
75. Kushnir, R.M. & Feloniuk, A.V. 30-richchia vidnovlennia diialnosti NTSh v Ukraini (zdobutky v tsaryni entsyklopedystyky). *Entsyklopedychnyi visnyk.* 2019. (11): 58-64 [in Ukrainian].
[Кушнір Р.М., Фелонюк А.В. 30-річчя відновлення діяльності НТШ в Україні (здобутки в царині енциклопедистики). *Енциклопедичний вісник*. 2019. Вип. 11. С. 58—64].

Надійшла / Received 08.10.2023

Oleksii Yas
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
alexyas@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-5816-2876

INSTITUTIONAL ANNIVERSARIES IN THE LIGHT OF THE HISTORY OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

The purpose is to highlight and analyze the anniversary traditions of the Shevchenko Scientific Society in the context of its institutional history. **The research methodology** is based on the comparative and typological strategies used to present anniversary practices and events, as well as socio-political and socio-cultural situations in which the certain anniversaries celebration of the Society took place. **The scientific novelty.** The article describes the formation of the secular tradition of anniversaries and its significance in the anniversary competitions in the late 19th — early 20th centuries in the imperial cultural space. It is shown how anniversary traditions, practices, and events were formed in various political, public, cultural, scientific, and other contexts, circumstances, and events of different historical epochs and periods. The celebration of the anniversaries of the National Academy of Sciences in 1898, 1923, 1948/1949, 1973, and 1998, as well as informal reflections on the 20-year period of the society's competition for the status of the Ukrainian Academy of Sciences, were considered. The replacement of the 25th anniversary of the Shevchenko Scientific Society celebration with a nationwide celebration of the 100th anniversary of the Ukrainian National Renaissance of 1898 is highlighted. The celebration of the 50th anniversary of the Society, which took place in the post-war crisis amid pressure from the Polish authorities, is characterized. The celebration of

the 75th anniversary in the context of the renewal of the Shevchenko Scientific Society in emigration is shown. The 100-year anniversary of the society in the diaspora, which became a symbol of the age-old resistance of the Ukrainian academic community to the Russian imperial and Soviet regimes, is highlighted. **Conclusions.** It is believed that institutional anniversaries played an important role in the history of Ukrainian science and culture in the late 19th—20th centuries. It is emphasized that the Society's anniversaries were celebrated within the broad social and cultural campaigns. It is shown that the anniversary mobilized Ukrainians and, at the same time, actualized their leading political demands and cultural and scientific tasks. It is emphasized that the anniversary events, practices, and publications dedicated to the anniversary of the Shevchenko Scientific Society have become important scientific and cultural channels for the transmission and distribution of the national academic tradition, especially in the emigration, diaspora, and post-Soviet environment. The 150th anniversary of the Society as the oldest academic center of resistance to the imperial and neo-imperial powers of Moscow is being celebrated at the most dramatic time in the modern history of Ukraine.

Keywords: *Shevchenko Scientific Society, institutional history, institutional anniversaries, anniversary traditions, academic community, Ukrainian science.*

До 150-річчя від дня народження

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.116
УДК [94(477:100):929І.Боберський]«1873/1947»

Андрій СОВА
доктор історичних наук, професор, доцент кафедри олімпійської освіти,
Львівський державний університет фізичної культури ім. І. Боберського (Львів, Україна);
старший науковий співробітник відділу новітньої історії,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)
sovaandrij1980@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-0548-4975
Михайло РОМАНЮК
кандидат історичних наук, завідувач відділу новітньої історії,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)
rmv.lviv@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-9407-0066

ІВАН БОБЕРСЬКИЙ — ВИЗНАЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ І ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ

Мета — комплексно проаналізувати суспільно-культурну, освітньо-виховну та військово-політичну діяльність І. Боберського, дати оцінку його місця й ролі в історії України. **Методологія** ґрунтується на принципах науковості, історизму, системності, верифікації. Використано біографічний, проблемно-хронологічний і ретроспективний методи, просопографічний підхід та методи, напрацьовані спеціальними (допоміжними) історичними дисциплінами: генеалогією, сфрагістикою, фалеристикою, вексилологією й ін. **Наукова новизна** полягає у визначенні ролі І. Боберського у суспільно-культурних процесах на Галичині та в діаспорі, висвітленні його військово-політичної, державотворчої діяльності. **Висновки.** У житті І. Боберського можна виокремити п'ять періодів: 1) 1873—1901 рр. — дитячі та юнацькі роки,

Цитування: Сова А., Романюк М. Іван Боберський — визначний український суспільно-культурний і військово-політичний діяч. *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 116—132. https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.116

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

гімназійне навчання (1884—1891 рр.), здобуття вищої освіти в університетах Львова і Ґраца (1891—1899 рр.), перші два роки педагогічної праці у львівській (1899—1900 рр.) і дрогобицькій (1900—1901 рр.) гімназіях; формування світоглядних орієнтирів; поворотний момент — переїзд 1901 р. до Львова; 2) 1901—1914 рр. — педагог, громадсько-культурний діяч у Львові та загалом на Галичині; 3) 1914—1923 рр. — військово-політична й державотворча діяльність І. Боберського в Бойовій (з 1917 р. — Центральній) управі легіону січових стрільців, Головній українській раді, Загальній українській раді, Державному секретаріаті військових справ ЗУНР, представництві ЗУНР у США та Канаді; 4) 1924—1932 рр. — суспільно-культурна й політична діяльність у Канаді; 5) 1932—1947 рр. — життя в місті Тржич в Югославії, де І. Боберський, як і в попередній період, працював у суспільно-культурному напрямі, багато часу приділяючи впорядкуванню свого архіву та книгозбірні, написанню спогадів.

***Ключові слова**: І. Боберський, суспільно-культурна, освітньо-виховна, військово-політична діяльність, націєтворення, Львів, Галичина, українська діаспора, Європа, США, Канада.*

Упродовж XVI—XX ст. рід Боберських дав українській еліті чимало священників, педагогів, науковців, військових, громадських і культурно-просвітніх діячів. Одним з його яскравих представників став Іван Боберський (1873—1947 рр.) — педагог, громадський, військово-політичний і державний діяч, організатор, засновник українського «тіловиховання», спортсмен, журналіст, редактор, видавець, перекладач, архівіст, фотограф, меценат. 14 серпня 2023 р. виповнилося 150 років від дня його народження.

Перші невеликі розвідки про І. Боберського з'явилися ще за життя. Однак фахові дослідження його життєвого і творчого шляху розпочалися вже після розпаду СРСР та проголошення незалежності України, коли було відкрито спецфонди державних архівів. У різний час, починаючи з 1990-х рр., справі відновлення національної пам'яті, зокрема поширенню правдивої інформації про І. Боберського, сприяли наукові, науково-популярні, популярні та публіцистичні праці дослідників і краєзнавців, котрі зазвичай вивчали його життєвий шлях крізь призму внеску у сферу фізичного виховання і спорту, цілком заслужено називаючи І. Боберського «батьком українського тіловиховання». Однак аналіз джерел показав, що такий підхід суттєво звужує розуміння проблеми й не дає повною мірою осягнути масштаб постаті, всебічно висвітлити різні аспекти життя та діяльності. На шпальтах української галицької преси підкреслювався величезний внесок І. Боберського в українську справу, автори публікацій ставили його в один ряд із такими великими українцями, як І. Франко та митрополит Андрей (Шептицький). З огляду на це, у цій статті запропоновано інший підхід, зокрема розширено контексти і проаналізовано біографію І. Боберського як українського націєтворця.

І. Боберський народився 14 серпня 1873 р. у с. Доброгостів на Дрогобиччині в багатодітній священничій родині[1]. На формування його світогляду вплинуло насамперед родинне виховання. Батько — о. Микола Боберський — був одним із найавторитетніших священників і громадських діячів кінця XIX — початку

[1] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДІАЛ України). Ф. 201. Оп. 4 а. Спр. 6532. Арк. 19 зв.

XX ст. на Бойківщині. У селах і містечках, де він провадив свою душпастирську працю, оживала та пожвавлювалася культурна, просвітницька, господарська діяльність. Мати — Анна-Домініка Козаневич (донька Іллі та Юліани з Паславських) — була вчителькою за фахом. Микола та Анна одружилися 1872 р., перед висвяченням Боберського у сан [1, С. 114]. З огляду на священничу працю батька, дитячі й підліткові роки Івана минули в постійних переїздах із парафії до парафії. У 1870—1880-х рр. він проживав із родиною у селах Доброгостів на Дрогобиччині (1873—1874 рр.), Завадка на Турківщині (1874—1876 рр.), Криниця на Дрогобиччині (1876 р.), Гординя на Самбірщині (1876 р.), Стрільбичі на Старосамбірщині (1876—1879 рр.), Черхава на Самбірщині (1879—1883 рр.), Злоцьке біля Нового Санчу (1883—1887 рр.) [2, С. 101, 131, 146, 522, 572, 600]. У 1884—1887 рр. — учень гімназії в Новому Санчу. З 1887 по 1891 рр. мешкав у с. Ваньовичі на Самбірщині. У 1887—1891 рр. навчався в гімназії у Самборі. Батько І. Боберського протистояв проявам москвофільства у середовищі української інтелігенції. В такому ж дусі виховував своїх дітей. На все життя Іван запам'ятав батькову науку: «Думай по-українськи!» [3, С. 357].

У самбірській гімназії І. Боберський, окрім фізики, логіки, математики, історії та інших дисциплін, вивчав декілька іноземних мов: латину, грецьку, польську, німецьку [4, С. 49—50]. Особливе зацікавлення виявляв саме до німецької, що визначило майбутню спрямованість його студій і праці. Після закінчення гімназії впродовж 1891—1899 рр. навчався в університетах Львова і Ґраца, де здобув фах учителя німецької мови та спеціаліста з гімнастики (фізичного виховання) [1, С. 114]. В університеті Ґраца проявив себе як зразковий студент. Українці ставили його за приклад іншим навіть у міжвоєнний період. Яскраве свідчення цього — спогади уродженця Тернопільщини Пилипа Гайди, які він записав, навчаючись у Ґраці 1923 р. [5, С. 358]. У 1897 р. І. Боберський закінчив однорічний гімнастичний курс та склав іспит у Ґрацькому університеті з «руханки для державних середніх шкіл», отримавши кваліфікацію вчителя гімнастики [2]. Зауважимо, що в більшості країн Європи на той час фізичне виховання лише впроваджувалося в навчальні програми закладів освіти та на Галичині було справою малознаною, а «тіловиховні» заняття зазвичай будувалися на основі німецької, шведської, французької та чеської гімнастичних систем. Студії з фізичного виховання І. Боберський продовжував, відвідуючи країни Європи та знайомлячись із національними гімнастичними системами і провідними європейськими тенденціями того часу.

Закінчивши навчання у Ґраці, І. Боберський повернувся на Галичину [3]. 2 червня 1899 р. він склав іспит, що дав йому право працювати на посаді заступника вчителя [6, С. 49]. Це підтверджено його листом до членів Українського студентського товариства «Русь» у Ґраці: «Перебувши 2.VI-го испитові

[2] Боберський І. Автобіографія: машинопис. 1924 р. Осередок української культури і освіти у Вінніпезі.

[3] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 2188. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 362.

муки без перепон здоровлю Вас тою новиною — зо Львиного Граду» [4]. Перші кроки як педагог він зробив у IV цісарсько-королівській гімназії у Львові (1899—1900 рр.) [7, С. 50—51] та цісарсько-королівській гімназії у Дрогобичі (1900—1901 рр.) [8, С. 32]. Саме у цих навчальних закладах почав використовувати набуті знання з німецької мови та теорії й методики фізичного виховання. Впродовж усієї своєї педагогічної праці в Академічній гімназії та її філії у Львові (1901—1918 рр.), приватній жіночій семінарії Українського педагогічного товариства (1903—1905 рр.) та Українській жіночій гімназії сестер василіянок (1906—1914 рр.) [9, С. 71–80] у Львові І. Боберський зумів зробити чимало для освітнього розвитку української молоді. Він навчав німецької мови, завідував німецькомовною бібліотекою, запровадив у навчальний процес уроки фізичного виховання, заклав підвалини сучасного українського тіловиховання, заснувавши Український спортовий кружок (УСК) і Дівочий спортовий кружок (ДСК). За роки роботи в Академічній гімназії І. Боберський зібрав таку німецькомовну бібліотеку, якої не мала жодна українська гімназія Галичині. У цьому йому допомогли меценати, учителі та професори закладу та самі гімназисти. Щороку завдяки їхнім старанням книгозбірня поповнювалася новими надходженнями. І. Боберський у цій справі й сам подавав належний приклад для наслідування. Відомо, що ще на початку своєї педагогічної діяльності (1901/1902 навч. р.) він пожертвував для бібліотеки 129 книжок [10, С. 26]. Вихованець гімназії Степан Шах про це зібрання згодом писав: «Бібліотеки рівнож не мали свого приміщення; шафи з книжками стояли в клясових кімнатах. Найліпше випосажена була німецька бібліотека для учнів, але це вже особиста заслуга проф[есора] І[вана] Боберського» [11, С. 227].

І. Боберський був вимогливим педагогом. Навчав уважності, дисциплінованості, відповідальності, ощадності, цілеспрямованості. Очевидно, саме через відому зі спогадів його учнів вимогливість отримав у середовищі гімназійної молоді промовисте прізвисько «Холєрський» [5]. Водночас залишався приязним і доступним для гімназистів. Педагогічна праця І. Боберського відзначалася експериментуванням та новаторством. На уроках гімнастики він уміло поєднував елементи європейських гімнастичних систем з українськими традиційними народними формами — іграми, забавами. І. Боберський почав шукати й запроваджувати рідномовні відповідники для іноземних термінів. Так, зокрема, з'явилися «руханка» (власне заняття гімнастикою, основою якої є рухова активність), «прорух» (ранкова гімнастика), «рухівня» (зала для занять). Для означення цілого напряму діяльності вживав слова «тіловиховання», «тілесне виховання», а спорту — «змаг».

Особистим прикладом І. Боберський надихав українське гімназійне середовище до фізичних занять і до навчання. Неодноразово можна було по-

[4] Лист Івана Боберського до Українського студентського товариства «Русь» у Ґраці. Львів, 3 червня 1899 р. Архів Українського студентського товариства «Січ» у Ґраці.

[5] Боберська (Лисейко) З. Спогади: машинопис. Арк. 4. Приватний архів Лесі Чабан (Львів).

бачити, як він на уроках руханки бігав разом із гімназистами, грав із ними в «копаний м'яч» (футбол), «ситківку» (теніс), «гаківку» (хокей), проводив з учнями піші походи околицями Львова, містами й селами Галичини, Карпатами. Так, 29 вересня 1910 р. з 28 учнями 8-б класу здійснив мандрівку навколо Львова [12, С. 20]. Як організатор І. Боберський зумів максимально використати можливості, що їх мали тоді українці у Львові, для розвитку й популяризації руханкової справи, зокрема матеріально-технічну базу Українського гімнастичного товариства «Сокіл-Батько» та Академічної гімназії. Навчально-методичні праці І. Боберського, які ввійшли до опублікованих на сторінках гімназійних звітів: «Забави і гри рухові» (1904 р.), «Забави і гри рухові: Часть друга» (1905 р.), «Забави і гри рухові: Часть трета: Копаний мяч» (1906 р.), «Рядові вправи» (1909 р.), «Ситківка» (1909 р.), «Лавчина і щеблївка» (1910 р.), «Прорух» (1912 р.) та ін.), використовувалися на уроках гімнастики та в діяльності УСК і ДСК, а також мали неабияку популярність на українських землях у складі Австро-Угорщини та в діаспорі.

Паралельно з педагогічною діяльністю, І. Боберський працював у різних громадських організаціях. Зокрема у сокільській упродовж 1901—1918 рр. пройшов шлях від рядового члена до голови «Сокола-Батька» [6]. Як провідний сокільський діяч спричинився до розвитку та зростання авторитету товариства як на Галичині, так і далеко поза її межами [13, С. 3—22]. За низкою ознак (організаційна структура, кількісний та якісний склад, наявність власної гімнастично-спортової інфраструктури, налагодження видання спеціалізованої літератури й часописів, проведення руханкових показів, змагань, участь у міжнародних сокільських злетах, наявність власної символіки та атрибутики, національної руханкової термінології тощо) український «Сокіл» напередодні Першої світової війни був однією з найкращих сокільських організацій в Європі. На глибоке переконання І. Боберського, такі товариства мали існувати в кожному населеному пункті Галичини.

Заслугою І. Боберського було те, що 1911 р. «Сокіл-Батько» облаштував у Львові руханково-спортовий комплекс (майдан, площу, «Український город»). Він створив спеціальну спілку, до якої ввійшли відомі діячі того часу М. Шухевич, Т. Соловій, К. Паньківський, С. Федак, Д. Левицький, М. Заячківський, Л. Кульчицький, О. Сероїчковський, К. Левицький, І. Сполітакевич. Відповідну земельну ділянку було знайдено у Стрийському парку, між сучасними вул. Стрийською, Козельницькою та І. Франка, однак на неї претендували й поляки. Стараннями І. Боберського українці швидко зібрали необхідні кошти та викупили її. Частково це були пожертви, а більшу частину становила позика у заможних українців, яку «Сокіл-Батько» зобов'язався сплатити якнайшвидше. На заклик І. Боберського до збору коштів долучилися на Галичині, Наддніпрянщині, Кубані, у США та Канаді [7].

[6] ЦДІАЛ України. Ф. 366. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 81.
[7] Там само. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 1—265.

Ініціативи І. Боберського знаходили розуміння й підтримку у членів сокільського товариства, а авторитет і заслуги провідника були відзначені врученням йому 1911 р. старшинської булави. Він і його соратники вибудували організацію, яка, окрім, власне, руханково-спортового доробку, помітно вплинула на формування національної свідомості та згуртування української спільноти на українських землях Австро-Угорщини, а в роки Першої світової війни й національно-визвольної боротьби українців першої половини ХХ ст. продемонструвала свою організаційну міцність та інтелектуальну спроможність. На червень 1914 р. на Галичині, за даними І. Боберського, налічувалося 974 сокільські осередки з близько 70 тис. членів [8].

У 1902—1903 рр. І. Боберський брав жваву участь у діяльності Наукового товариства імені Шевченка [9]. Зокрема 1903 р. разом із С. Дністрянським, М. Павликом, В. Шухевичем та іншими був залучений до розробки нового статуту НТШ [10]. До Першої світової війни він співпрацював з інституцією в контексті підготовки й видання своїх праць та загалом видавничої діяльності сокільського товариства. Схвальні відгуки на деякі з його праць було опубліковано у «Записках НТШ» [14, С. 242]. Треба віддати належне і його сумлінній роботі над перекладом німецькою мовою книжки М. Грушевського «Очерки истории украинского народа» [15, С. 258, 261, 438—439, 453]. І. Боберський співпрацював із НТШ як голова гімнастичного товариства «Сокіл-Батько», особливо інтенсивно в період підготовки та проведення І і ІІ «краєвих здвигів» у Львові (1911, 1914 рр.) [11]. У міжвоєнний період та в роки Другої світової з метою створення експозиції з історії українського тіловиховання і спорту він подарував НТШ частину своєї бібліотеки, архіву та речові пам'ятки [12]. Пересилаючи свій величезний архів до наукового товариства, І. Боберський намагався зберегти для нащадків важливі документи, що висвітлювали різні аспекти історії України кінця ХІХ ст. — першої половини ХХ ст.

На початку ХХ ст. І. Боберський поряд з іншими знаними діячами того часу, зокрема з М. Грушевським, виступив одним із засновників товариства «Учительська громада» [16, С. 248]. В організації впродовж 1909—1914 рр. виконував усі покладені на нього функції, як авторитетний педагог представляв українських учителів у квітні 1912 р. на з'їзді Державного союзу вчителів середніх шкіл у Відні та успішно репрезентував «Учительську громаду» на міжнародних форумах, зокрема у серпні 1910 р. на ІІІ конгресі з питань шкільної гігієни в Парижі. Деякі свої праці та замітки з проблем тіловиховання І. Боберський публікував на шпальтах друкованого органу «Учительської громади» — науково-педагогічного журналу «Наша школа» [17, С. 13—18].

---

[8] Боберський І. Не згинати голови! Машинопис. Арк. 6. Український національний музей у Чикаґо.

[9] ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 372. Арк. 8.

[10] Там само. Спр. 5. Арк. 10—19.

[11] Там само. Спр. 286. Арк. 5—6.

[12] Там само. Ф. 366. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3—22.

За посередництва організації «Сокіл-Батько» у Львові та сокільських осередків Галичини І. Боберський співпрацював з товариством «Просвіта». Його подвижницьку роботу в контексті розвитку сокільського руху та публікації праць із теорії й методики фізичного виховання і спорту було відзначено на І українському просвітньо-економічному конгресі з нагоди 40-ліття від створення товариства «Просвіта» [18, С. 239—245]. Як очільник товариства «Сокіл-Батько» І. Боберський плідно співпрацював з «Просвітою» в період підготовки та проведення І і ІІ краєвих здвигів у Львові й інших значущих культурно-освітніх заходів.

Серед українців І. Боберський пропагував різні види спорту, які вже були відомі в Європі. У створеному ним в Академічній гімназії та її філії Українському спортовому кружку впродовж 1906—1914 рр. І. Боберському та його послідовникам удалося підготувати чимало знаних пізніше «спортовців» і фахівців у ділянці фізичного виховання. В назві організації чи не вперше в українському середовищі вжито означення «спортовий». Знаковим стало і слово «Український» [19, С. 10] — за 11 років до появи перших державних утворень українців у ХХ ст., а саме Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки. УСК під його керівництвом послужив прикладом для ініціативних груп в інших містах Галичини, зокрема Перемишлі, Тернополі, Станіславові, Стрию. Осередок став справжньою «кузнею» перших пропагандистів спорту. З-посеред чільних діячів цієї організації слід виокремити вихованців І. Боберського Степана Гайдучка, Антона Зеленого, Степана Кизиму, Романа Носковського, Петра й Тараса Франків, Степана Цимбалу, Федя Черника. Кожен з них у різний час брав дієву участь у заснуванні та розвитку українських руханково-спортових гуртків і товариств Галичини, зокрема й таких відомих, як «Пласт».

І. Боберський виступив співорганізатором спортового товариства «Україна» (1911 р.), української скаутської організації «Пласт» (1911 р.) та «Змагового союзу» (1911 р.). Його внесок було належно оцінено: іменовано першим почесним членом «України». У міжвоєнний період це спортивне товариство стало одним із базових для українців на західних землях, а змагання, які воно організовувало — «Запорожські ігрища» (1911, 1914 рр. та в міжвоєнний період) були головними комплексними національними чемпіонатами серед українців Галичини. І. Боберський долучився до формування організаційних та ідеологічних засад «Пласту». Завдяки його зусиллям й фінансовій допомозі в перші роки діяльності організації було опубліковано пластові методичні видання, спеціальну літературу, яка послужила підвалинами для розвитку пластового руху. І. Боберський постійно надавав консультативну допомогу керівництву «Пласту», популяризував пластову ідею, багато зусиль доклав до того, щоб згуртувати молодих викладачів та активних діячів руханкових і спортових товариств й організаційно спрямувати їх на розбудову «Пласту». Впродовж усього свого життя не втрачав контактів із провідними діячами пластового руху, вивчав історію та методику виховання скаутів різних країн світу [20, С. 85—95].

Спортові організації, до яких мав відношення І. Боберський, спричинилися як до становлення українського спортивного руху, так і до піднесення національного духу, самосвідомості та плекання державницьких устремлінь кількох поколінь української молоді першої половини XX ст. І. Боберський, вважав, що кожна молода людина має розвиватися гармонійно — як духовно, так і фізично.

Напередодні Першої світової війни І. Боберський як член, а з 1908 р. — голова товариства «Сокіл» проявив себе успішним видавцем, редактором, автором десятків публікацій, консультантом і рецензентом. Завдяки його безпосередній участі впродовж 1909—1914 рр. виходили перші офіційні друковані органи товариства «Сокіл-Батько» — «Сокільські вісти» та «Вісти з Запорожа», які послужили опорою для інших українських руханкових і спортових товариств Галичини. На шпальтах часописів фахово висвітлювалися діяльність українських пожежних, руханкових і спортових осередків краю, розвиток тіловиховання та спорту, історія України, життя українців у різних куточках світу, публікувалися звіти про діяльність товариства «Сокіл-Батько», заклики, відозви, реклама тощо. І. Боберський зробив чимало для розширення видання сокільської літератури з урахуванням національних традицій і світової практики. За його головування «Сокіл-Батько» інтенсифікував видання статутів, звітів, календарів, членських «виказок», «правильників», карток-зголошень, обіжників до осередків, свідоцтв, грамот, закликів, афіш, програмок, поштових карток, листівок тощо. І. Боберський словом та особистим прикладом надихав на написання науково-методичних праць із тіловиховання і спорту сокільських та громадських діячів. Загалом видавнича діяльність «Сокола-Батька» й активна участь у цьому процесі І. Боберського спричинилися до зміцнення сокільського руху, національних гімнастичних, спортових товариств на українських землях і в діаспорі [21, С. 122, 153].

І. Боберський відіграв визначальну роль в організації та проведенні краєвих здвигів у Львові (1911, 1914 рр.), що стали виявом національного і громадянського поступу кількох поколінь українців Галичини, починаючи з середини XIX ст., кульмінацією боротьби за національне самовизначення, що вже невдовзі виявить себе створенням військової формації січових стрільців, а найголовніше — Листопадовим чином і проголошенням ЗУНР [21, С. 153—169]. До 1911 р. український «Сокіл» та й уся українська громадськість Львова не провадила таких масштабних заходів. І. Боберський, перебуваючи на посаді голови «Сокола-Батька», робив усе можливе не лише для розвитку національного сокільства та об'єднання з січовими осередками Галичини, а й для згуртування, консолідації через гімнастичний і парамілітарний рухи українців Галичини й інших земель.

Участь у всесокільських злетах у Празі та інших подібних заходах давала можливість на той час бездержавному народові не лише представити українське сокільство, а й політично заманіфестувати себе Європі та світові. Досвід, набутий українцями особливо на VI Всесокільському злеті у Празі 1912 р., в майбутньому знадобився при укладанні програм сокільських свят як на Галичині, так і

в діаспорі. Завдяки зусиллям І. Боберського українські «соколи» брали участь у всесокільських злетах у Чехословаччині міжвоєнної доби [21, С. 169—181].

На початку XX ст. І. Боберський став автором перших українських теоретико-методичних праць, присвячених різним аспектам фізичного виховання: «Забави і гри рухові» (1904 р.), «Забави і гри рухові: Часть II: Вісімнайцять гор мячевих» (1905 р.), «Забави і гри рухові: Часть III: Копаний мяч» (1906 р.), «Свобідні вправи: Ч. 1: Вправи вільноруч Сандова» (1906 р.), «Свобідні вправи для пожарних "Соколів"» (1908 р.), «Прилюдні вправи: Ч. 3: Вправи списою» (1909 р.), «Прилюдні вправи: Ч. 4: Вправи топірцем» (1909 р.), «Вправи» (1909 р.), «Забави і гри рухові: Ч. IV: Ситківка» (1909 р.), «Свобідні вправи для пожарних "Соколів"» (1909 р.), «Правила до гаківки» (1910 р.), «Лавчина і щеблівка» (1910 р.), «Прилюдні вправи: Ч. 2: Вправи вільноруч» (1910 р.), «Прилюдні вправи: Ч. 6: Вправи хоругвицями» (1910 р.), «Нові шляхи до тілесного виховання» (1911 р.), «Примітки до прилюдних вправ: Ч. 2» (1911 р.), «Прилюдні вправи: Ч. 7: Вправи палицями» (1911 р.), «Прилюдні вправи: Ч. 8: Вправи ручником» (1911 р.), «Прорух» (1912 р.), «Їзда на лещетах» (1912 р.) та ін.

І. Боберський зумів себе належним чином проявити в переддень і в роки Першої світової війни у військово-політичній сфері. Він брав діяльну участь у розбудові різних структур українського визвольного руху 1910-х рр., зокрема як голова «Сокола-Батька» долучився до становлення та поширення серед української молоді стрілецького руху й фахового військового вишколу. У цьому йому допомагали відомі сокільські діячі С. Ґорук, Р. і З. Носковські, Є. Перфецький, О. Довбенко, Л. Огоновський, К. Гутковський, Л. Лепкий та ін. [22, С. 11]. Так, у Бориславі в листопаді 1912 р. Л. Лепкий і К. Гутковський активно провадили «стрілецьку науку і вправи», заохочуючи до неї місцевих робітників-українців [13]. Із розвитком стрілецького руху у сокільських організаціях і поширенням «вправ в стріляню» постала проблема закупівлі зброї («крісів») та виготовлення мішеней («поцілок», «влуч»). У лютому 1913 р. з ініціативи І. Боберського та за його кошти було виготовлено 1 тис. мішеней для стрільби з рушниць [24, С. 37]. Після завершення вправ на «поцілці» записували дату, місце проведення змагань, результати стрільця і це засвідчувалося підписами членів суддівської колегії. І. Боберський також придбав для «соколів» за власні гроші 2 бельгійські ґвинтівки системи Комблена. Планувалося також спорудити тир («стрільницю») для занять. Старшина «Сокола-Батька» закликала сокільські осередки провадити польові вправи та вправи зі стрільби [24, С. 12]. Для цього було закуплено 6-мм карабіни («фльоберти»), рушниці систем Ф. Манліхера (М1895) та Й. Верндля, облаштовувалися стрільниці тощо.

Роз'яснювальну роботу щодо організації тренувань зі стрільби для сокільських осередків І. Боберський і старшина «Сокола-Батька» провадили й на

[13] Боберський І. Нотатник (1912—1914). Рукопис. Арк. 11 зв. Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США.

шпальтах часопису «Вісти з Запорожа». У 1913 р. І. Боберський написав навчально-методичний посібник «Стріляне до влучі» [25, С. 58—63], в якому подав коротку інформацію про зброю, методику стрільби, описав правила змагань, техніку безпеки тощо. Розробив та уніфікував спеціальну термінологію. Так, завдяки І. Боберському у словнику української молоді з'явилися вирази й терміни «стріляне до влучі», «влуча», «поцілка», «стрілець», «стрілиця», «стрільниця», «степінь», «постава» тощо. В 1914 р. він планував видати ґрунтовнішу працю зі стрільби, однак цій ініціативі завадила Перша світова війна. Своєрідним підсумком діяльності стрілецьких куренів при «Соколі-Батьку» під керівництвом І. Боберського став Шевченківський здвиг у Львові, на якому були представлені від «Сокола» — 78 осіб в одностроях, від «Січі» — 146 [26, С. 4—7].

У роки Першої світової та наступний період І. Боберський, як чимало свідомих українських діячів того часу, поринув у вир національно-визвольної боротьби. Він — діяльний член і скарбник Бойової (з 1917 р. — Центральної) управи українських січових стрільців; в 1914—1915 рр. — член Головної, в 1915—1916 рр. — Загальної української ради; в 1918—1919 рр. — референт пропаганди письменничого відділу в Державному секретаріаті військових справ Західноукраїнської Народної Республіки; 1920 р. — повноважний представник ЗУНР у США, відтак у Канаді; впродовж 1922—1924 рр. — секретар представництва ЗУНР у Канаді [27, С. 134—153]. Сучасники відзначали його невтомну роботу в різних ділянках українського державотворення.

Своє реноме енергійного і продуктивного організатора, авторитетного політика, дипломата, борця за незалежність України І. Боберський підтвердив, перебуваючи в діаспорі (1920—1932 рр. — у Канаді, 1932—1947 рр. — в Югославії). Не полишаючи громадської та політичної діяльності, чимало зусиль він докладав до вдосконалення освітньо-виховної роботи. Зокрема в Канаді долучився до діяльності «Рідної школи», Українського інституту «Просвіта», виступав на різних заходах не тільки у Вінніпеґу, де проживав, а й в інших містах. Брав жваву участь у культурно-просвітніх і наукових заходах канадських українців, зокрема з'їздах українських учителів. Неодноразово викладав різні дисципліни на курсах, що їх проводила Організація українського учительства. У другій половині 1920—1930-х рр. здійснив кілька поїздок Європою, де виступав з актуальних питань освіти, культури, історії й політики [28, С. 294—305].

У діаспорі І. Боберський проявив себе як організатор та авторитетний громадський діяч [29, С. 540—549]. За його участі та підтримки було створено Товариство опіки над українськими переселенцями ім. св. Рафаїла в Канаді, «Українські стрілецькі громади» та інші культурно-просвітні, спортивні осередки. І. Боберський готував для них статути, листи, звернення, обіжники, відозви, необхідну документацію, консультував відносно життя в Канаді, неодноразово супроводжував у поїздках по країні делегатів від львівського Товариства опіки над українськими еміґрантами. Був діяльним членом Українського народного союзу. У міжвоєнну добу підтримував контакти та всіляко допомагав львівському товариству «Сокіл-Батько» та празькому Сою-

зу українського сокільства за кордоном. Приїзд І. Боберського до Львова в 1928 р. слугував інтересам гуртування української спільноти Галичини, а для місцевих громадських організацій став часом підбиття підсумків та визначення напрямів подальшого розвитку.

Упродовж 1920—1940-х рр. І. Боберський консультував окремих осіб та організації, писав статті тощо. Маючи величезний досвід видавничої й редакторської діяльності, допомагав Товариству опіки над українськими переселенцями ім. св. Рафаїла в Канаді налагодити широкомасштабну видавничу діяльність.

І. Боберський невтомно наголошував, що в діаспорі потрібно приділяти більше уваги молоді. 24 серпня 1924 р. в одному зі своїх виступів перед парафіянами греко-католицької церкви у Вінніпеґу він стверджував, що «українська мова — се душа українця, і коли він стратить сю душу, стане мертвий. Хто встидається своєї мови, той встидається самого себе, того ніякий нарід не пошанує і шанувати не може. Правдивий і чесний англієць бридиться таким дезертиром, що втікає від свого народу і від своєї мови. Як світ світом, дезертирство все приносило ганьбу дезертирови і буде приносити так довго, як довго світ цінить честь» [30, С. 213]. 25 серпня 1927 р. у промові, адресованій дитячій аудиторії, наголосив: «Українська мова за Атлянтийським океаном в Европі лучить разом більше людий, як їх має Канада, лучить чотири рази більше людий, як їх живе в усіх провінціях Канади. Тою мовою говорять в Канаді наші мама і тато. Длятого та мова нам дорога і мила. Бо нікого немає чоловік любійшого в світі, як родичів, що виховали його і дали поради на дорогу і навчили працювати. Коли почуємо українську мову, пригадуємо собі голос мами і очі тата, і нема для нас нічо дорозшого над ті слова, якими вони нас випроваджували в світ, між люди. Ті слова любі нам так, як холодна кернична вода в горячий день, а веселі як блеск сходячого сонця» [14].

І. Боберський застерігав проти релігійних суперечок, які час від часу виникали у середовищі українських товариств Канади, стверджуючи, що вони «ослаблюють наш релігійний хист, а світські інтелігенти повинні до них не допускати, не роз'єднувати і розбивати нас». Уважав, що опонентів краще перемагати не словесною дискусією, наклепами чи підступами, а невтомною працею, яку виконувати «мовчки і на час» [15].

Перебуваючи в еміграції, І. Боберський збирав інформацію (спогади, світлини, документи тощо) про життя українців у Канаді. Його велика книгозбірня у Вінніпеґу послужила основою для створення Канадійської бібліотеки ім. Івана Боберського, до якої ввійшли видання українською та англійською мовами, часописи, збірки малюнків і світлин, різні артефакти, зібрані ним під час перебування в Канаді. І. Боберський провадив також наукові студії, їх результати опубліковано в «Українській загальній енциклопедії», три томи котрої побачили світ у 1930—1934 рр. на Галичині. Захоплений олімпійською

[14] ЦДАВО України. Ф. 4379. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 142.
[15] ЦДІАЛ України. Ф. 366. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 17—20.

ідеєю, 1936 р. відвідав IV зимові Олімпійські ігри в Ґарміш-Партенкірхені та XI літні в Берліні, підготувавши низку журналістських репортажів для українських видань. Завдяки його публікаціям українці Галичини й діаспори знайомились з ідеями міжнародного олімпійського руху. Живучи в діаспорі, допомагав товариству «Сокіл-Батько» налагоджувати видавничу діяльність, зокрема консультував, рецензував, збирав і передавав кошти. На сторінках різних видань провадив роз'яснювальну роботу, розповідав про завдання українського сокільства на Галичині, значення спорту для народу [21]. Помер І. Боберський 17 серпня 1947 р. Похований у родинному гробівці Поллаків на кладовищі міста Тржич в Югославії.

Серед творчої спадщини І. Боберського на особливу увагу заслуговують його моральні настанови та афоризми. Вони широко використовувалися в публікаціях, на відзнаках, прапорах, листівках, зверненнях і відозвах до української громадськості: «Байдужі гинуть!», «Вихованє тїла — се шлях до вихованя духа», «Все вперед! Всї враз!», «Все йти до мети, коли хочеш зайти», «Дїлами, не словами!», «Замало читаємо і замало пишемо, для того замало знаємо», «Змаг гартує волю», «Кожде поколїнє відповідає за прикмети тїла і духа слїдуючого поколїня», «Лише зорґанізована фізична сила запевнює народови свободу і независимість», «Не плачем, а мечем!», «Розвивай свої сили, бо як ти слабий, то сьвіт скрутить тобі карк», «Руханка учить приказувати і учить слухати. Руханка виховує вже в молодїжи орґанїзацийний змисл, призвичає до подїлу праці, до відвічальности за обняту задачу, до совісности і точности, до опановання роботи правильною напругою, до віри в свої сили», «Треба мати знання і треба вміти знанням орудувати. Знання це топір, сприт це топорище» та ін.

Свої численні статті І. Боберський (підписувався також криптонімами та псевдонімами «Бб», «ББ», «Б. Б.», «Бібр», «Бібр в Канаді», «Бібр Канади», «Бібр в Манітобі», «Бібр на Балкані», «Брідідік», «І. Б-кий», «Льорд Брідідік», «Оеи», «Оей», «Оси», «Рек», «Рск») публікував в українській та іноземній періодиці, зокрема в таких виданнях, як «Америка», «Вісти з Запорожа», «Діло», «Життя і знання», «Канадійський фармер», «Народне слово», «Поступ», «Свобода», «Сокільські вісти», «Спорт», «Змаг», «Україна», «Український голос», «Український еміґрант», «Український Сокіл», а також в альманахах, календарях, енциклопедіях. Упродовж 1920—1940-х рр. він видав праці: «Рухові забави і гри» (4-те вид., Львів, 1923 р.), «Вправи палицями і списами» (2-й наклад, Львів, 1927 р.), «Вправи хоругвцями» (2-й наклад, Львів, 1927 р.), «Українське сокільство» (Львів, 1939 р.), «Помічення про анґлійський Пласт» (Львів, 1939 р.), «Вільноручні вправи» (Краків, 1940 р.) та ін. Упродовж свого життя створював термінологію у царині українського тіловиховання.

Праця І. Боберського удостоювалася високих оцінок і громадських посад, визнання та пошанування українців у світі. Його ювілеї гідно відзначалися, а проголошення року Івана Боберського (1943 р.) на українських землях остаточно сформувало його суспільно визнану харизму як «великого сина

України». Ще за життя був іменований «апостолом» фізичного виховання та фізичного відродження нації, «батьком» українського сокільства й тіловиховання», «каменярем українського спорту», «провідником», «невтомним працівником на ниві української руханки», «тіловиховним авторитетом».

Таким чином, у житті І. Боберського можна виокремити п'ять періодів:

1) 1873—1901 рр. — дитячі та юнацькі роки, гімназійне навчання (1884—1891 рр.), здобуття вищої освіти в університетах Львова і Ґраца (1891—1899 рр.), перші два роки педагогічної праці у львівській (1899—1900 рр.) та дрогобицькій (1900—1901 рр.) гімназіях; поворотним моментом у житті І. Боберського став 1901 р., зокрема його переїзд до Львова; формування світоглядних орієнтирів.

2) 1901—1914 рр. — педагогічна, громадсько-культурна робота у Львові та на Галичині; час, коли І. Боберський зумів уповні розкрити свій потенціал педагога, організатора, громадського діяча, втілити у життя чимало проєктів національного значення.

3) 1914—1923 рр. — військово-політична й державотворча діяльність у Бойовій (з 1917 р. — Центральній) управі легіону січових стрільців, Головній і Загальній українських радах, Державному секретаріаті військових справ ЗУНР, представництві ЗУНР у США та Канаді.

4) 1924—1932 рр. — суспільно-культурна й політична діяльність у Канаді (Вінніпеґ).

5) 1932—1947 рр. — життя в м. Тржич в Югославії, де І. Боберський, як і в попередній період, працював у суспільно-культурному напрямі, багато часу приділяючи впорядкуванню свого архіву та книгозбірні, написанню спогадів тощо.

В Україні пам'ять визначного діяча гідно вшановано. Зокрема Львівська обласна рада проголосила 2013-й роком Івана Боберського. У червні 2015 р. при Науковому товаристві імені Шевченка створено Комісію тіловиховання і спорту ім. І. Боберського. В лютому 2019 р. Львівському державному університету фізичної культури присвоєно його ім'я. У вересні 2020 р. посольство України у Словенії за сприяння органів влади цієї країни встановило в м. Тржич на будинку, де він проживав упродовж 1932—1947 рр., пам'ятну таблицю. Львівська облрада проголосила 2023-й роком І. Боберського.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Chaban, L. Rid Boberskykh. *Materialy chetvertoi mizhoblasnoi henealohichnoi konferentsii "Ukrainskyi rodovid" 27—28 bereznia 2004 r*. Ed. A. Ohorchak. Lviv: Ukrainski tekhnolohii, 2005. 108-133 [in Ukrainian].
[Чабан Л. Рід Боберських. *Матеріали четвертої міжобласної генеалогічної конференції «Український родовід» 27—28 березня 2004 р*. Упор. А. Огорчак. Львів: Українські технології, 2005. С. 108—133].
2. Blazejowskyj, D. Historical šematism of Peremyšl including the apostolic administration of Lemkivščyna (1828—1939). Lviv, 1995. 1008 p.
3. o. Mykola Boberskyi. Iliustrovanyi kaliendar tovarystva "Prosvita" z literaturnym zbirnykom na perestupnyi rik 1920. Lviv, 1919. 357 [in Ukrainian].

[о. Микола Боберський. Ілюстрований календар товариства «Просьвіта» з літературним збірником на переступний рік 1920. Львів, 1919. С. 357].
4. Rozkład materyału naukowego. *Sprawozdanie dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum w Samborze za rok szkolny 1890*. Sambor: Nakładem funduszu szkolnego, 1890. 49-50 [in Polish].
5. Haida, P. Proidenyi shliakh: Spohady 1892—1952. Peredm. Ya. Hrytsaka. Kyiv: Smoloskyp, 2014. 600 s. [in Ukrainian].
[Гайда П. Пройдений шлях: Спогади 1892—1952. Передм. Я. Грицака. Київ: Смолоскип, 2014. 600 с.].
6. Spis nauczycieli szkół średnich w Galicyi oraz polskiego gimnazyum w Cieszynie na podstawie nadesłanych tabel konskrypcyjnych. Ułożył Henryk Kopia. Lwów: Nakładem towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, 1909. 167 s. [in Polish].
7. Zmiany w składzie grona nauczycieli w ciągu szkolnego 1901. *Sprawozdanie dyrektora c. k. IV. gimnazyum we Lwowie za rok szkolny 1901*. Lwów: Nakładem funduszu naukowego, 1901. S. 50-51 [in Polish].
8. Zmiany w składzie grona nauczycieli w ciągu szkolnego 1901. *Sprawozdanie dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum w Drohobyczu za rok szkolny 1902*. Drohobycz: Nakładem funduszu szkolnego, 1902. S. 32 [in Polish].
9. Sova, A., Romaniuk, M. Ivan Boberskyi's pedagogical activity at Bazilian Sisters Servants Gymnasium in Lviv (1906—1914). *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2019. Special issue 4: 71-80. https://doi.org/10.24919/2519-058x.0.184411
10. Prybory naukovi. *Zvit dyrektsyi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1901/1902*. Lviv: Nakladom naukovoho fondu, 1902. 26 [in Ukrainian].
[Прибори наукові. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1901/1902*. Львів: Накладом наукового фонду, 1902. С. 26].
11. Shakh, S. Lviv — misto moiei molodosty. («Tsisarsko-Korolivska Akademichna Himnaziia»). Munchen: Khrystyianskyi Holos, 1956. Chast. III [in Ukrainian].
[Шах С. Львів — місто моєї молодости. («Цісарсько-королівська академічна гімназія»). Мюнхен: Християнський голос, 1956. Част. III. 362 с.].
12. [Boberskyi, I.]. Gimnastyka. *Zvit dyrektsyi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1910/1911*. Lviv: Nakladom naukovoho fondu, 1911. 15-24 [in Ukrainian].
[Боберський І.]. Ґімнастика. *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1910/1911*. Львів: Накладом наукового фонду, 1911. С. 15—24].
13. Sova, A. Ivan Boberskyi — providnyi diiach ukrainskoho sokilskoho rukhu. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Vyp. 30: Ukrainskyi vyzvolnyi rukh XX st. Lviv, 2017. 3-22 [in Ukrainian].
[Сова, А. Іван Боберський — провідний діяч українського сокільського руху. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 30: Український визвольний рух XX ст. Львів, 2017. С. 3—22].
14. Krevetskyi, I. Naukovi rozvidky i stati v spravozdanniakh ukrainskykh serednikh shkil u Halychyni za 1903/4—1907/8 rr.: Shkoly lvivski y peremyski. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka*. T. LXXXVI. Kn. VI. Lviv, 1908. S. 242 [in Ukrainian].
[Кревецький І. Наукові розвідки й статі в справозданнях українських середніх шкіл у Галичині за 1903/4—1907/8 рр.: Школи львівські й перемиські. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. Т. LXXXVI. Кн. VI. Львів, 1908. С. 242].
15. Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho. T. 4: Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Ivana Dzhydzhory. Comps.: S. Pankova, V. Pryshliak; ed. L. Vynar, P. Sokhan, I. Hyrych. Kyiv; New York: UIT, VD «Prostir», 2008. 552 s. [in Ukrainian].

[Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. Упоряд.: С. Панькова, В. Пришляк; ред. Л. Винар, П. Сохань, І. Гирич. Київ; Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір», 2008. 552 с.].

16. Boberskyi, I. Spomyn postiinoho zmahannia. *Dvadtsiatpiatlittia tovarystva "Uchytelska Hromada": Yuvileinyi naukovyi zbirnyk*. Lviv: Nakladom tovarystva "Uchytelska Hromada", 1935. S. 248 [in Ukrainian].
[Боберський І. Спомин постійного змагання. *Двадцятьпятьліття товариства «Учительська громада»: Ювілейний науковий збірник*. Львів: Накладом товариства «Учительська громада», 1935. С. 248].
17. Boberskyi, I. Novi shliakhy do tilesnoho vykhovania. *Nasha Shkola: Naukovo-pedahohichnyi zhurnal*. Kn. I. Lviv; Chernivtsi, 1911. 13-18 [in Ukrainian].
[Боберський І. Нові шляхи до тїлесного виховання. *Наша школа: Науково-педагогічний журнал*. Кн. І. Львів; Чернівці, 1911. С. 13—18].
18. Boberskyi, I. Znachinie rukhovykh tovarystv. *Propamiatna knyha: Pershyi ukrainskyi prosvitno-ekonomichnyi kongres uladzhenyi Tovarystvom "Prosvita" v soroklitie zasnovania u Lvovi v dniakh 1 i 2 liutoho 1909 r.: Protokoly i referaty*. Lviv: Koshtom i nakladom Tovarystva «Prosvita», 1910. 239-245 [in Ukrainian].
[Боберський І. Значінє рухових товариств. *Пропамятна книга: Перший український просьвітно-економічний конґрес уладжений Товариством «Просьвіта» в сорокліте заснованя у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 р.: Протоколи і реферати*. Львів: Коштом і накладом Товариства «Просьвіта», 1910. С. 239—245].
19. Boberskyi, I. Ukrainske sokilstvo 1894—1939. Lviv: Sokil-Batko, 1939. 16 s. ("Sokilska biblioteka", ch. 7) [in Ukrainian].
[Боберський І. Українське сокільство 1894—1939. Львів: Сокіл-Батько, 1939. 16 с. («Сокільська бібліотека», ч. 7)].
20. Sova, A. Vnesok Ivana Boberskoho u stanovlennia orhanizatsii "Plast". *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*. Vyp. 15. Lviv, 2014. 85-95 [in Ukrainian].
[Сова А. Внесок Івана Боберського у становлення організації «Пласт». *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Вип. 15. Львів, 2014. С. 85—95].
21. Sova, A. Ivan Boberskyi: suspilno-kulturna, viiskovo-politychna ta osvitno-vykhovna diialnist. Lviv, 2019. 512 s. [in Ukrainian].
[Сова А. Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність. Львів, 2019. 512 с.].
22. Shukhevych, S. Vydysh brate mii (8 misiatsiv sered USS-iv). Lviv, 1930. 232 s. [in Ukrainian].
[Шухевич С. Видиш брате мій (8 місяців серед УСС-ів). Львів, 1930. 232 с.].
23. Haiduchok, S. Piv stolittia sokilskykh vydan. Lviv, 1937. 53 s. [in Ukrainian].
[Гайдучок С. Пів століття сокільських видань. Львів, 1937. 53 с.].
24. Vpravy polevi. *Visty z Zaporozha: Chasopys rukhankovykh, zmahovykh, mandrivnykh i pozharnykh tovarystv*. Lviv, 1913. 28 liutoho. Ch. 77-78. 12 [in Ukrainian].
[Вправи полеві. *Вісти з Запорожа: Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств*. Львів, 1913. 28 лютого. Ч. 77-78. С. 12].
25. Bb [Boberskyi, I.]. *Strilianie do vluchi. Kaliendar "Visty z Zaporozha" na 1914 r*. Lviv: Naklad redaktsyi "Visty z Zaporozha", 1913. 58-63 [in Ukrainian].
[Бб [Боберський І.]. *Стріляне до влучі. Калєндар «Вісти з Запорожа» на 1914 р.* Львів: Наклад редакції «Вістий з Запорожа», 1913. С. 58—63].
26. Shevchenkovyi yuvyleinyi zdvyh u Lvovi 27.28.29.VI.1914. (Zherelnyi zvit z roboty dlia nauky na buduchnist). *Visty z Zaporozha: Rukhanka, Zmah, Pozharnytstvo, Mandrivnytstvo, Plast, Striletstvo*. Lviv, 1914. 30 lypnia. Ch. 95-96. Podviine chyslo. 4-7 [in Ukrainian].

[Шевченковий ювилейний здвиг у Львові 27.28.29.VI.1914. (Жерельний звіт з роботи для науки на будучність). *Вісти з Запорожа: Руханка, змаг, пожарництво, мандрівництво, Пласт, стрілецтво*. Львів, 1914. 30 липня. Ч. 95-96. Подвійне число. С. 4—7].

27. Sova, A. Diialnist Ivana Boberskoho yak povnovazhnoho predstavnyka uriadu Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky u SShA ta Kanadi. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk.* Vyp. XXI. Drohobych: Posvit, 2019. 134-153 [in Ukrainian].
[Сова А. Діяльність Івана Боберського як повноважного представника уряду Західно-Української Народної Республіки у США та Канаді. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. XXI. Дрогобич: Посвіт, 2019. С. 134—153].
28. Sova, A. Osvitno-vykhovna diialnist Ivana Boberskoho v Kanadi. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist.* Vyp. 33. Lviv, 2020. 294-305 [in Ukrainian].
[Сова А. Освітньо-виховна діяльність Івана Боберського в Канаді. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 33. Львів, 2020. С. 294—305].
29. Sova, A. Hromadska diialnist Ivana Boberskoho v Kanadi. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna. Spetsvypusk do 75-richchia profesora Kostiantyna Kondratiuka.* Lviv: LNU im. Ivana Franka, 2019. 540-549 [in Ukrainian].
[Сова А. Громадська діяльність Івана Боберського в Канаді. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск до 75-річчя професора Костянтина Кондратюка.* Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. С. 540—549].
30. Bozhyk, P. Tserkov ukraintsiv v Kanadi. Prychynky do istorii ukrainskoho tserkovnoho zhyttia v Brytiiskii Dominii Kanadi, za chas vid 1890—1927. Winnipeg: Nakladom "Kanadyiskoho Ukraintsia", 1927. 336 s. [in Ukrainian].
[Божик П. Церков українців в Канаді. Причинки до історії українського церковного життя в Британській Домінії Канаді, за час від 1890—1927. Вінніпеґ: Накладом «Канадийського українця», 1927. 336 с.].

Надійшла / Received 01.10.2023

Andrii SOVA
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Docent at the Department of Olympic Education,
I. Boberskyi Lviv State University of Physical Culture (Lviv, Ukraine);
Senior Research Fellow at the Department of Contemporary History,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
sovaandrij1980@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-0548-4975
Mykhailo ROMANIUK
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Head of the Department of Contemporary History,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine)
rmv.lviv@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-9407-0066

I. BOBERSKYI — A PROMINENT UKRAINIAN SOCIO-CULTURAL AND MILITARY-POLITICAL FIGURE

The purpose is to comprehensively analyze the socio-cultural, educational, and military-political activities of I. Boberskyi, to give an assessment of his place and role in the history of Ukraine. **The methodology** is based on the principles of scientificity, historicism, systematicity, and verification. Biographical, problem-chronological, and retrospective methods, proso-

pographic approaches and methods developed by special (auxiliary) historical disciplines: genealogy, sphragistics, phaleristics, vexillology, etc., are used. **The scientific novelty** consists in determining the role of I. Boberskyi in social and cultural processes in Halychyna and the diaspora, highlighting his military-political and state-building activities. **Conclusions.** Five periods can be distinguished in the life of I. Boberskyi: 1) 1873—1901 — childhood and youth years, gymnasium studies (1884—1891), obtaining higher education at the universities of Lviv and Graz (1891—1899), the first two years of teaching work at the Lviv (1899—1900) and Drohobych (1900—1901) Gymnasium; the formation of worldview landmarks; a turning point in I. Boberskyi's life — his move to Lviv; 2) 1901—1914 — teacher, social and cultural figure in Lviv and Halychyna; 3) 1914—1923 — military-political and state-building activities of I. Boberskyi in Ukrainian Combat Command (since 1917 — Central Command) of Legion of Ukrainian Sich Riflemen, Supreme Ukrainian Council, General Ukrainian Council, State Secretariat of Military Affairs West Ukrainian People's Republic, WUPR Representations in the USA and Canada; 4) 1924—1932 — socio-cultural and political activity in Canada; 5) 1932—1947 — living in Tržič in Yugoslavia, where I. Boberskyi, as in the previous period, worked in the social and cultural direction, devoting a lot of time to organizing his archive and book collection and writing memoirs.

Keywords: *I. Boberskyi, socio-cultural, educational and military-political activities, nation-building, Lviv, Halychyna, Ukrainian diaspora, Europe, USA, Canada.*

До 150-річчя від дня народження

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.133
УДК 94(477-074)«18/19»(092)

Руслана ТРУБА
кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри гуманітарних дисциплін, Львівський державний університет фізичної культури ім. І. Боберського (Львів, Україна)
ruslana.truba@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4645-3825
Олег ПОЛЯНСЬКИЙ
кандидат історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін, Львівський державний університет фізичної культури ім. І. Боберського (Львів, Україна)
ol.ar.polian@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-0379-7591

ПІД ЧОТИРМА ОКУПАЦІЯМИ: ГРОМАДСЬКО-ПЕДАГОГІЧНА ТА НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ О. ТЕРЛЕЦЬКОГО

Мета — комплексно розглянути наукову, публіцистичну, педагогічну та громадську діяльність О. Терлецького, визначити його місце й роль у розвитку української історіографії в умовах окупації західноукраїнських земель Австро-Угорщиною, Польщею, нацистською Німеччиною та Радянським Союзом. Використано **методи дослідження**: просопографічний, біографічний, історико-порівняльний, історико-типологічний. **Наукова новизна.** Показано особливості діяльності О. Терлецького в умовах окупаційних режимів та проаналізовано праці щодо проблем російсько-українських взаємин в історичній ретроспективі. **Висновки.** О. Терлецький був яскравим представником львівської історичної школи М. Грушевського, дотримувався державницької позиції та саме під цим кутом розглядав історичні процеси. Він був автором близько 20 книжок і понад 150 наукових, публіцистичних статей, займався педагогічною, громадською діяльністю, був членом багатьох культур-

Цитування: Труба Р., Полянський О. Під чотирма окупаціями: громадсько-педагогічна та науково-публіцистична діяльність О. Терлецького. *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 133—151. https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.133

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 6 (573)

но-просвітніх організацій, редактором періодичних видань. Упродовж цілого життя стояв на українськоцентричних позиціях і залишив помітний слід у національних історіографії, географічній науці, культурі та просвіті кінця XIX — першої половини XX ст.

***Ключові слова**: О. Терлецький, окупаційні режими, львівська історична школа М. Грушевського, російсько-українські відносини.*

Цьогоріч виповнюється 150 років від дня народження та 65 років від дня смерті Омеляна Антоновича Терлецького (2 грудня 1873 — 13 лютого 1958 рр.) — історика, географа, громадського та педагогічного діяча, професора гімназії та доцента університету, старшого наукового співробітника Інституту історії України та згодом Інституту суспільних наук АН УРСР. Народився О. Терлецький у с. Крамарівка Ярославського повіту (тепер Польща) в родині греко-католицького священника у той історичний період, який дослідники згодом назвуть «добою священників», а його наукова та громадсько-педагогічна діяльність розпочнеться в «добу адвокатів та істориків», коли у політичному, економічному й духовно-культурному житті Галичини відбувались події, які дали підставу назвати її П'ємонтом українського національного руху.

Чільне місце в тогочасному національному русі належало історикам, зокрема представникам львівської історичної школи М. Грушевського, серед яких був й О. Терлецький [1, С. 19]. Варто зауважити, що в другій половині XIX ст. адвокати одночасно з теоретичною розробкою ідейних засад національного руху нерідко практично реалізовували свої концепції як посли (депутати) Віденського парламенту та Галицького сейму, тоді як історики, в основному, забезпечували ідеологічну підтримку цього руху — їхнє завдання полягало у виробленні «історичної метрики» для молодої української нації та обґрунтуванні тяглості українського історичного процесу. Саме історики взяли на себе значну частину роботи з формування історичної свідомості нації — історичними працями та активною діяльністю у складі культурно-освітніх та економічно-господарських інституцій. До цього націєтворчого процесу залучився й О. Терлецький.

Здобувши початкову освіту в народній школі с. Полнятичі на Ярославщині, де його батько був парохом місцевої церкви, О. Терлецький продовжив своє навчання в Ярославській (1884—1886 рр.) та Стрийській (1886—1892 рр.) гімназіях. Становлення історичних поглядів та формування історичної концепції відбувалося впродовж навчання на філософському факультеті Львівського університету (1892—1896 рр.). Вирішальним у формуванні наукового світогляду О. Терлецького став вплив М. Грушевського.

Львівська історична школа М. Грушевським дотримувалась у своїх працях державницького підходу. Саме О. Терлецький був автором першої двотомної історико-політологічної монографії «Історія Української держави» [2, 3]. Завдяки підтримці М. Грушевського молодий дослідник зміг опублікувати свої перші рецензії та наукові статті у «Записках НТШ» — вони сприяли науковому вишколу О. Терлецького, розширювали його наукові горизонти та були важливими внеском в історичну науку.

У 1896 р. О. Терлецький успішно завершив університетські студії та опублікував у «Записках НТШ» дві історичні розвідки [4, 5], які засвідчили появу в історіографії здібного дослідника, що взявся за малодосліджені теми. В контексті формування історичних поглядів О. Терлецького та становлення його як ученого, зрештою навіть із погляду наукової етики, важливою є примітка до статті «Козаки на Білій Русі в р. 1654—1656», в якій зазначалося: «Розвідка ся була читана на семінари історичнім в поважного професора М. Грушевського в Львівськім університеті. Належить мені на сім місци подякувати єму за цінні ради і вказівки, які він не раз уділяв мені під час моєї праці над сею темою» [5, С. 1].

Після успішного старту в історичній науці з невідомих на сьогодні причин О. Терлецький на довгих 15 років (1898—1913 рр.) переїхав до Тернополя, де працював у гімназії, а згодом у вищій реальній школі. Варто зазначити, що перед випускником філософського факультету Львівського університету фактично було два шляхи службової кар'єри: підготовка та захист докторату з перспективою викладання у вищій школі, або робота у середніх школах та гімназіях. Дослідники зауважують, що посада гімназійного професора була на Галичині почесною й надавала особливий статус. «Того, хто на постійній основі належав до стану вчителів середньої школи, — підкреслював С. Пахолків, — вважали обранцем долі. Загалом галицькі гімназіальні вчителі були типовими цісарсько-королівськими службовцями, які, як і всі державні службовці монархії, могли бути певними своєї соціальної позиції, свого майбутнього та свого та їхніх сімей забезпечення в старості. [...] Тривалий час гімназіальні професори грали першу скрипку в суспільному та політичному житті галицьких українців» [6, С. 178—179].

Одночасно з педагогічною діяльністю у вищій реальній школі О. Терлецький брав участь у громадсько-культурному житті Тернополя, долучився до роботи низки українських товариств — «Просвіта», «Руська бесіда», «Тернопільський Боян», «Руська бурса», «Повітове товариство кредитове». Значне педагогічне навантаження та участь у громадсько-культурному житті міста дещо знизили інтенсивність наукової праці О. Терлецького. Впродовж 1896—1908 рр. він опублікував декілька інформаційних матеріалів у місцевій пресі. У 1909 р. вийшло друком його дослідження про князя В.К. Острозького та фундацію його імені в Тернополі [7].

Окрім історії О. Терлецький викладав також географію, йому належить фахова науково-методична праця, яку спершу було опубліковано польською, а після доопрацювання — українською мовою [8]. Студія свідчила про високий науковий рівень автора та про його намагання поліпшити якість викладання географії у школі.

У липні 1913 р. за розпорядженням крайової шкільної ради О. Терлецького перевели з посади професора Тернопільської вищої реальної школи на аналогічну у Львівській академічній гімназії. Тут він викладав історію, географію, польську мову. Цей навчальний заклад із репутацією елітарного був найстарішою українською гімназією Галичини.

Після поразки ЗУНР та окупації краю Польщею розпочалася тотальна полонізація українського шкільництва, тож українських професорів-істориків почали переводити до польських навчальних закладів. О. Терлецького також перевели з української гімназії до польської. Після виходу на пенсію у вересні 1929 р. він ще кілька років (до лютого 1933 р.) керував приватною гімназією «Рідна школа» [1].

Отже О. Терлецький займався педагогічною діяльністю впродовж 50 років: у 1898 р. він розпочав її як заступник учителя в державній гімназії Тернополя, згодом був призначений професором вищої реальної школи, відтак професором української академічної і 3-ї польської гімназій у Львові, працював у приватних українських навчальних закладах.

Важливою сторінкою громадської діяльності О. Терлецького став період Першої світової війни, коли він працював у таборах для військовополонених українців, які служили в російській армії. Спершу його за ініціативою Союзу визволення України скерували до Раштата. Свою роботу тут він називав «фабрикою, в якій перероблювано "малоросів" і "хохлів" на свідомих українців» [9, С. 23]. Згодом О. Терлецького перевели у Вецлярський табір, де він працював диригентом хору й читав лекції. В одній зі своїх статей із жалем зауважував: «Мої майбутні слухачі не знали своєї історії, ні географії, ні літератури, а ще більше — вони навіть не знали, хто вони такі, чи вони малороси, чи руські, чи хахли. Українцями вони очевидно себе не називали, хоч [...] все були українського походження, Україна, українець — це було для них зовсім щось чуже» [10, С. 3]. Далі свою культурно-просвітницьку діяльність О. Терлецький продовжив у Зальцведельському таборі, де брав участь у виданні газети «Вільне слово» та часопису «Шлях», опублікував кілька десятків статей на історичні, політологічні, соціологічні теми [11, С. 15—17].

Науковим підсумком таборової роботи О. Терлецького стало великоформатне оригінальне дослідження [9], яке писалося безпосередньо в таборах і базувалася на унікальних первинних документах адміністрації, зокрема просвітнього відділу СВУ, що здебільшого вже втрачені для історичної науки. Історик зібрав, систематизував та проаналізував величезний за обсягом джерельний матеріал, на основі якого вперше у вітчизняній історіографії висвітлив тему перебування військовополонених українців російської армії в німецьких таборах у період Першої світової війни. За оригінальністю й багатством використаних джерел, кількістю вміщених фотографій праця О. Терлецького досі не втратила своєї актуальності та широко використовується сучасними дослідниками цієї проблеми. Наприкінці 1920 — на початку 1930-х рр. він продовжував працювати над цією темою, про що свідчив цикл статей у «Літописі Червоної калини» [11, С. 18].

Однією з важливих складових громадської діяльності О. Терлецького була його організаційна робота у товаристві «Просвіта», яка дозволяла йому впли-

[1] Архів Львівського національного університету ім. І. Франка (далі — Архів ЛНУ). Оп. 1. Спр. 181. Арк. 3.

вати на формування програмних засад, редагувати просвітянські часописи, проводити різноманітні курси та бесіди, читати лекції, публікувати власні статті й методичні рекомендації тощо. Саме товариство «Просвіта» видало основні праці О. Терлецького з історії України й українського державотворення.

Просвітницька діяльність О. Терлецького тривала понад 40 років: з початку XX ст. у Тернополі, де він був обраний заступником голови місцевого осередку товариства, продовжилася у Львові, де з 1923 р. і до ліквідації інституції радянським режимом у 1939 р. О. Терлецький входив до складу її керівних органів. Слід зазначити, що в 1938 р. польська влада суттєво обмежила відзначення 70-річчя «Просвіти», а один з ювілейних комітетів очолював саме О. Терлецький. Під час нацистської окупації, в 1943 р., Український центральний комітет організував урочистості з нагоди 75-річчя товариства, в яких як колишній заступник голови товариства взяв участь О. Терлецький.

Своє бачення завдань і методів діяльності «Просвіти» він викладав не лише в багатьох виступах, а й у низці статей. В одній із них наголошувалося: «Українознавство мусить бути осию (віссю — *Авт.*), навколо якої мусить обертатися ціле просвітне колесо. [...] Подавання масам просвіти мусить відбуватися під знаком безпартійності чи "понадпартійности". Духова пожива повинна бути така, щоби не викликувала відрази в людини такої чи інакшої партійної приналежності. Просвітня робота буде все моральна, як ми перед собою будемо бачити насамперед чоловіка, а далі українця без огляду на його партійну приналежність. Вона буде тоді національною просвітою, опертою на високих ідеях, що виросли не тільки в нас, але й у инших народів» [12, С. 155—156].

У щорічних календарях «Просвіти», часописах «Народна просвіта», «Життя і знання» та інших О. Терлецький опублікував серію статей на історичну тематику, в яких із державницьких позицій розглядав концептуально важливі проблеми минулого України. Особлива увага приділялася питанням ролі географічного чинника, російсько-українським відносинам, місцю та ролі козацтва й Січі.

У 1920—1930-х рр. «Просвіта» видала низку історичних праць О. Терлецького — саме вони найповніше розкривають концепцію вченого, методологію й методику його досліджень. Насамперед звернемо увагу на присвячений історії державності двотомник, що став першою у вітчизняній науці спробою подати концептуальний виклад теми. «Поява цієї "Історії Української держави", — писав В. Липинський в одному зі своїх листів до І. Кревецького, — це дуже відрадне явище. Написана вона дуже добре і головне в доброму політичному дусі» [13, С. 259]. Обґрунтовуючи актуальність дослідження цієї теми, О. Терлецький зазначав, що «історія народної маси стояла у нас занадто високо понад історію української держави, особливо в популярній літературі. Але події новіших часів показали нам практично, як тісно зв'язана історія народу з державою і яке першорядне місце займає держава в життю народу. Це й спонукало автора до предложення нашому громадянству саме історії української держави» [2, С. 6]. На час виходу двотомника (а це 1923—1924 рр.) праць

подібного формату в українській історіографії не існувало, як і ще не було узагальнюючих розробок з історії України Д. Дорошенка та М. Голубця. Тому «Історія Української держави» О. Терлецького стала не просто першим політологічним дослідженням із цієї теми, а після «Ілюстрованої історії України» й перших томів «Історії України-Руси» М. Грушевського, «Історії України-Русі» М. Аркаса — фактично четвертою фундаментальною працею, в якій узагальнено один із найважливіших аспектів історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст., тобто процес державотворення.

Для історичної науки важливе значення мали концептуальні висновки О. Терлецького про тяглість українського історичного процесу й державницької традиції: «Протягом тисячі років української історії до кінця XVIII ст. тільки сто кількадесят років не було на Україні самостійного політичного організму [...], а це показує, що існування української держави на цій території було і є історичною конечністю». Іншою важливою тезою, що не втратила своєї актуальності, стало його зауваження про особливості історичного процесу: «Український народ був рівноправним з іншими європейськими народами щодо здатності в державнім будівництві протягом цілої своєї історії аж до кінця XVIII ст., а політичні катастрофи, які його стрінули, були викликані почасти чинниками, які стояли поза волею українського народу» [3, С. 293].

«Історія Української держави» отримала позитивну оцінку в тогочасній історіографії [14, 15] й була першим комплексним дослідженням, в якому проаналізовано важливі аспекти національного державотворення княжої та козацької доби. Сучасна історіографія також високо оцінює монографію О. Терлецького, визначає її теоретико-узагальнюючий характер і підкреслює, що вона «донині залишається найбільш синтезною працею з проблем державного будівництва в Україні» [16].

Історичні погляди О. Терлецького, методологія його наукових досліджень отримали подальший розвиток у черговій праці, що побачила світ до 70-річчя «Просвіти». Спершу вона вийшла окремими частинами, згодом у 1938 р. видрукувано нове ілюстроване та доповнене видання [17]. У книжці найкраще та найповніше простежується історична концепція автора, котрий запропонував свою періодизацію історії України, де виокремлював три доби: княжу, козацьку, нову. Окреслюючи історичні перспективи українського народу він наголошував на важливості в національному русі «визвольних змагань». Цій темі О. Терлецький присвятив окремі праці, серед яких варто виокремити «Як будував і як руйнував український народ» [18]. Багато уваги історик приділив висвітленню політичного, соціально-економічного, духовно-культурного розвитку різних регіонів України, наголошуючи на проблемі національного ренегатства окремих нащадків колишньої аристократії, що їх він називав «політичними москвофілами». У книжці порушувалося питання неповної соціальної структури української нації: «Українці творили передовсім селянську верству й тільки в малій частині були заступлені в міщанстві та й то в дрібному й так само мали тільки дрібну шляхту. Великих земельних власни-

ків, тієї земельної аристократії і так само великого (цебто багатого) міщанства — українці не мали» [17, С. 177].

Важливе місце в «Історії України» О. Терлецького займали узагальнюючі розділи, в яких історик намагався підбити підсумки, виділити характерні риси історичного процесу, порівняти його з аналогічними етапами в минулому інших європейських народів. Автор прагнув визначити головні тенденції розвитку України в давнину й окреслити її перспективи в майбутньому. Попри науково-популярний характер видання студія О. Терлецького мала відповідний науковий апарат, численні ілюстрації, схеми, примітки з поясненнями термінів, інформацію про історичних діячів, бібліографію. Праця посіла гідне місце в українській історіографії міжвоєнного періоду, засвідчила високу наукову та дидактичну кваліфікацію автора і здобула популярність серед широкого кола читачів.

Вирішальну роль у становленні О. Терлецького як історика відіграв М. Грушевський, котрий залучив його до Наукового товариства імені Шевченка. У квітні 1921 р. О. Терлецького обрали дійсним членом історико-філософської секції НТШ. Коли у середині 1930-х рр. відбулася реорганізація цієї інституції, в результаті чого наукову роботу зосередили в новостворених комісіях, одну з них — історико-джерелознавчу — очолив саме О. Терлецький. Секретар комісії О. Домбровський згадував, що в умовах полонізації Львівського університету студенти-українці, котрі хотіли спеціалізуватися з історії України, змушені були поглиблювати свої знання з національної минувшини поза вишем. Це можна було зробити у НТШ, зокрема в історико-джерелознавчій комісії. Зі спогадів О. Домбровського постає яскравий, живий образ професора: «Ом. Терлецький викладав литовсько-польську добу. Говорив цікаво й заховувався достойно під час своїх викладів (він уже тоді був на емеритурі). Це був "старшої дати" пан, який у своїй направду достойній особі сполучував становище гімназійного професора ц.-к. (цісарсько-королівського — *Авт.*) австрійського стилю зі становищем науковця... Ом. Терлецький тішився особливою пошаною, між іншим і на терені НТШ. Його титулували "пан директор". Ми, студенти-історики, відчували в ньому щось, що нагадувало відношення батька до дітей. Це були теплі — сердечні почування українського педагога й заразом історика-науковця до української зовсім молодої генерації, серед якої він спостерігав також наймолодших адептів української історичної науки» [19, С. 126].

Про історичну концепцію О. Терлецького свідчать не лише опубліковані, а й низка праць, які зберігається у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника: статті «Погляд на історію України», «Помилкові погляди на історію України», «Спірні питання» та деякі інші. Вони мають концептуально-методологічний характер і демонструють не лише високу наукову кваліфікацію автора, а виразно промовляють про його багаторічну роботу над удосконаленням свого фахового рівня.

Питання про важливу роль історичних знань й історичних традицій постійно перебували в полі зору О. Терлецького. Він тлумачив їх у контексті бо-

ротьби українського народу за національну державність та розглядав як важливий інструмент поступу нації. Зауважував, що належне розуміння минулого має спиратися на історичні знання, тому «наука мусить оперувати фактами, вона мусить їх аналізувати, зрозуміти їх причини і наслідки» [2].

Заслуговують на увагу й інші праці О. Терлецького, зокрема присвячені впливу природи на історію України [20], становищу України як «заборола культури й цивілізації» перед «степовиками» [21] та «кінцю світа» [22]. Розглядаючи роль географічного фактора в історії України, автор спирався на студії німецьких географів К. фон Ріттера та Ф.В. Ратцеля, використавши ідеї географічного детермінізму для пояснення українського історичного процесу: «Не знаючи впливів [...] географічних обставин на нашу історію, не можемо не раз зрозуміти, чому в першій половині княжої доби Україна станула на одному з перших місць між народами Европи, а з кінцем XVIII ст. знайшлася на одному з останніх місць між ними. Не можемо теж справедливо оцінити наших політичних катастроф, не знаючи, яку участь у цьому мали географічні обставини» [20, С. 3].

В історичній концепції О. Терлецького важливе місце посідали питання взаємин України з кочовими народами («степовиками»). Ця тема була однією з центральних ще в руських і козацьких літописах, згодом у багатьох дослідженнях українських істориків XIX—XX ст., а також сучасних дфахівців (зокрема І. Шевченка, Я. Дашкевича, Н. Яковенко, І. Чорновола та ін.). Пригадуючи афористичний вислів П. Куліша: «Українці лежали головою до Європи, а ногами до Азії», О. Терлецький підкреслював, що «саме Україна була головним заборолом культури й цивілізації і не тільки за татарських часів, але перед тим також. [...] І під цим оглядом ні один народ Східної Европи не може рівнятися з українським» [20, С. 3, 88].

Зважаючи на реалії сучасної російсько-української війни привертають увагу ті праці О. Терлецького, в яких викладено анатомію багаторічного протистояння з Москвою. Висловлена майже століття тому промовиста сентенція історика: «Ці два слова (Україна й Росія — Авт.) викликують в душі українця особливий хід думок, які зводяться до того, що Московщина — це головна причина недолі, яка почалася Переяславським договором у 1654 році і триває досі» [23, С. 68], — не тільки не втратила своєї актуальності, а навпаки, набула нового змісту.

В низці праць О. Терлецький детально проаналізував російсько-українські взаємини впродовж століть. На думку історика, коріння протистояння сягало другої половини XII ст., а з XV ст. Москва розпочала війну за так звану «київську спадщину». Він наголошував на принципових відмінностях суспільно-політичного устрою України й «Московщини», які робили конфлікти, протистояння та війни між ними неминучими. Здебільшого у своїх студіях, зокрема в «Історії Української держави» й «Історії України», низці науково-популярних

[2] Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 115. Спр. 81/IX. Арк. 16.

статей він аналізував Переяславську угоду та Березневі статті 1654 р. Б. Хмельницького і вважав, що «про постійну злуку України з Москвою гетьман ніколи не думав», а розглядав їх як один із військових союзів, укладених ним до того часу. Окрему розвідку історик присвятив конфлікту за білоруські землі у середині XVII ст. [5].

Певні аналогії з сучасністю викликають твердження О. Терлецького, що вже у XVI ст. Москва застосовувала в Україні тактику провокування внутрішніх конфліктів. Під таким кутом він розглядав повстання М. Глинського, вважаючи його першим яскравим прикладом «політичного москвофільства». У центрі уваги багатьох праць О. Терлецького — питання підтримки Москвою антигетьманських (І. Виговському, П. Дорошенку, Д. Многогрішному, І. Мазепі) опозицій. Він підкреслював, що лише «рішуча боротьба й цілковите розірвання зв'язку з Москвою» могли ліквідувати небезпеку втрати державності. Поразка під Полтавою, на його думку, стала катастрофою не тільки для України та Швеції, а й значною мірою для всієї Європи, адже вона порушила геополітичний баланс сил: «Замість могутньої досі Швеції стала тепер Росія, яка зломила не тільки Швецію, але також і українські визвольні змагання щодо здобуття політичної незалежності» [3, С. 232].

Із позицій історика-державника О. Терлецький аналізував посилення імперського тиску на Україну у середині і другій половині XVIII ст. Створення 1-ї та 2-ї Малоросійських колегій, Правління гетьманського уряду стало «кінцем самостійної держави. [...] Україну знову піддано під опіку петербурзького сенату на доказ, що вона є тільки складовою частиною Російської держави. [...] Скасування гетьманства було вступним актом до цілковитого скасування автономії України та заміна її на провінцію Російської держави» [3, С. 269].

Проблеми Української революції 1917—1921 рр., ставлення до неї більшовицької Росії О. Терлецький розглядав не лише як історик-дослідник, а й безпосередній свідок та учасник тих подій, адже з 1915 р. він працював у таборах для військовополонених українців у Німеччині. Значну увагу приділяв аналізу сутності більшовизму, який, на його думку, становив серйозну загрозу національним прагненням українців. Більше того, більшовизм «стоїть в непримиренним відношенню до усього теперішнього ладу на світі і боротьба з ним є неминуча». Історик підкреслював, що ворогами незалежності України було як російське самодержавство, так і російські соціалісти й ліберали: «Замість колишнього "білого" царя в Петербурзі, настав тепер "червоний цар", що засів на престолі в Москві» [17, С. 295].

Роз'яснюючи військовополоненим сутність російсько-українського протистояння, О. Терлецький наголошував: «Ціла наша минувшина й теперішність показують нам власне якнайвиразніше, що Росія була і є ворогом України. Була такими ворогом і царська Росія, але була таким ворогом і демократична Росія з часів Керенського, а тепер є таким ворогом більшовицька Росія» [24, С. 100].

Характеристика російсько-українських взаємин, дана О. Терлецьким сто років тому, настільки влучна, що зберігає свою актуальність і сьогодні: «Украї-

на і Росія із суперечним політичним та суспільним ладом — стали одна проти одної. Колись так стояли одна побіч одної царська Росія і гетьманська Україна. Тоді теж Україна йшла європейським шляхом, а Росія була зовсім інша, чужа Європі держава. Те саме повторилося знову тепер. [...] Між обома державами — прийшло до війни» [25, С. 20].

В одній зі статей О. Терлецький наче про сьогодення підкреслював: «Московщина, будучи осередком великої російської держави, проводить імперіалістичну політику і змагає до поширення свого значіння на земній кулі, хоч би коштом поневолення інших народів» [23, С. 78]. В іншій наголошував: «Фактом є те, що в нашу країну увійшли московські війська і велику її частину взяли в свої руки. [...] Що принесуть нам крім гарних слів московські більшевики, це ми побачимо в недовгім часі, але що ми їм даємо — це ми вже знаємо тепер. Один за другим потяг їде з України в Московщину і везе туди наш хліб. Це наше перше "добро", яке принесли нам московські більшевики!» [24, С. 100]. Автор доходив висновку, що «тільки перемога України над Росією могла забезпечити існування Української держави».

Звісно ж, такі інтерпретація та історична концепція О. Терлецького не могли не стати об'єктом уваги радянських репресивних органів. Проте його перше знайомство з компартійною владою та її навчальними й науковими закладами в 1939—1940 рр. пройшло відносно безконфліктно. Спочатку він працював учителем історії в одній із середніх шкіл Львова, а з січня 1940 р. став старшим викладачем історичного факультету Львівського університету, у жовтні того ж року очолив кафедру історії середніх віків. Одночасно працював у Львівському відділенні Інституту історії України АН УРСР. Разом із ним науковими співробітниками були І. Крип'якевич, В. Герасимчук, Ф. Голійчук, І. Карпинець, С. Білецький, О. Пріцак. Тематика досліджень О. Терлецького на цьому етапі зосереджувалася на українському національному русі Галичини в першій половині XIX ст., зокрема на історії виникнення й діяльності Головної руської ради.

Досвід, здобутий О. Терлецьким під час «перших совітів», був зовсім відмінним від того, що він переживав раніше. Архівні документи свідчать про те, що разом з іншими співробітниками він змушений був опрацьовувати та конспектувати сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)», писати тексти, які мали не стільки науковий, як ідеологічний характер. У травні 1941 р. отримав учене звання доцента, але йому було відмовлено у присвоєнні наукового ступеня кандидата історичних наук [3].

Вивчення науково-публіцистичної та громадської діяльності О. Терлецького в період нацистської окупації 1941—1944 рр. вимагає врахування певних специфічних обставин, без розуміння яких дослідження цього етапу його життєвого шляху неможливе. По-перше, О. Терлецький уже мав досвід спілкування з німцями в період Першої світової війни, коли він працював у таборах для військовополонених українців у Німеччині, тому, очевидно, свою

[3] Архів ЛНУ. Оп. 1. Спр. 181. Арк. 36.

співпрацю з Українським центральним комітетом, котрий діяв у Генеральній губернії за згодою та під контролем німецької влади, розглядав як своєрідне продовження українознавчої просвітницької діяльності в рамках СВУ, але вже в умовах Другої світової війни. По-друге, нацистський окупаційний режим у дистрикті Галичина у силу певних обставин був дещо ліберальнішим, ніж на інших окупованих теренах, зокрема в райхскомісаріаті Україна.

Співпрацюючи з УЦК О. Терлецький друкував свої праці в «Українському видавництві», «Краківських вістях», календарях «За народ», брав участь у роботі Літературно-мистецького клубу та ін. Із цього приводу В. Кубійович зауважував: «Секції і деякі комісії НТШ вели далі приховану наукову діяльність: збори членів, реферати, підготовка наукових праць, які передавали Українському видавництву Краків-Львів, щоб видати їх у слушний час, номінація нових дійсних членів тощо. Цій роботі допомагав Український центральний комітет і Українське видавництво. Особливо діяльною була історично-філософічна секція. Назовні українські вчені гуртувалися в об'єднанні науковців при Літературно-мистецькому клюбі і під цією фірмою виступали з низкою наукових доповідей» [26]. У 1943 р. на одному із засідань О. Терлецький виголосив доповідь «Помилкові погляди на історію» [27, С. 320], в якій проаналізував «московські, польські, інтернаціональні впливи» на українську історіографію, зазначивши, що саме вони спричинили до помилкових поглядів на історію України, а на іншому — прочитав реферат «Доля Галичини в історії України» [28, С. 1].

Згадане видавництво 1941 р. перевидало деякі книжки О. Терлецького («Як будував і як руйнував український народ» [29], «Визвольна боротьба українського народу» [30]). Отже він, як учений, історик, педагог і громадський діяч, не полишав українознавчої праці навіть у складних умовах нацистської окупації, хоча станом на 1943 р. йому виповнилося вже 70 років.

Поколінню О. Терлецького випала непроста доля: він і його ровесники народилися, здобули освіту й утвердилися як професіонали за Австро-Угорщини, працювали за Польщі, пройшли випробовування двома світовими війнами, пережили нацистську окупацію, продовжували свою діяльність у СРСР, і здебільшого зберегли моральне обличчя та свої переконання. Але досвід, який вони здобули в радянські часи, кардинально відрізнявся від усього, що вони бачили та переживали раніше. Багато з них так і не змогли адаптуватися до компартійної дійсності, а ті, кому вдалося це зробити, змушені були відмовитися, або принаймні вдавати, що відмовилися, від своїх переконань. О. Терлецький належав до перших. Він не виїхав на Захід, як це змушений був зробити його рідний брат Маркіян (теж історик, педагог і громадський діяч), як зрештою зробили тисячі українських інтелігентів, політичні, військові діячі та просто ті, хто не захотів залишатися в «комуністичному раї». Це була величезна трагедія української нації й особиста трагедія кожного національно свідомого українця, у тому числі О. Терлецького, котрий на схилі віку відчув на собі, що означає жити в тоталітарній державі. Його життєвий шлях і доля в 1940—1950-х рр. — це яскравий приклад гнітючої атмосфери й тотальних репресій проти України та українців,

зокрема наукової і творчої інтелігенції, включно з представниками історичної школи М. Грушевського.

Друга світова війна перервала роботу Львівського відділення Інституту історії України АН УРСР, проте вже наприкінці липня 1944 р. відбулося перше організаційне засідання за участю директора установи М. Петровського. Восени відділення було поновлено у складі шести осіб: завідувач І. Крип'якевич, старші наукові співробітники О. Терлецький, М. Кордуба, Ф. Голійчук, І. Карпинець та молодший науковий С. Білецький.

Учена рада інституту наприкінці 1945 р. внесла в наукові плани відділення на 1946 р. істотні зміни, не погодивши їх із виконавцями теми. Вони суттєво відрізнялися від зацікавлень та багаторічних напрацювань деяких співробітників. У зв'язку з нав'язуванням нової тематики О. Терлецький заявив: «В 1946 р. [я] мав намір продовжувати роботу і дати оцінку Головної руської ради. Уважаю своїм обов'язком супроти української історіографії цю працю докінчити. Маю вже 73 р. життя і 50 років наукової праці; не в силі брати нову тему, а над темою, яку пропонує інститут "Запровадження церковної унії в західноукраїнських землях", ніколи не працював. Прошу залишити обрану тему "Головна руська рада"» [31, С. 517].

Спроба наприкінці 1945 р. накинути Львівському відділенню нову тематику стала початком брутальної кампанії боротьби з так званим «українським буржуазним націоналізмом» і представниками історичної школи М. Грушевського, що набуде безпрецедентного розмаху в 1946—1947 рр. Насамперед розгорнувся масштабний наступ на львівські осередки академічних установ, зокрема й Інституту історії України. У вересні 1946 р. Президія АН УРСР викликала зі Львова до Києва кількох провідних учених, які працювали в місцевих відділеннях інститутів історії, літератури та економіки: І. Крип'якевича, О. Терлецького, М. Кордубу, І. Карпинця, М. Возняка, О. Степанів, В. Огоновського, Я. Ярему [32, С. 388]. Під час зустрічі з віцепрезидентом АН УРСР М. Лаврентьєвим було висловлено рішучу вимогу перебратися до Києва начебто для зосередження найкращих «наукових сил» у столиці республіки. Однак реакція львів'ян була негативною та демонструвала глибоке розуміння того, що відбувається. Так, О. Терлецький, заперечуючи проти свого переїзду в Київ, звертав увагу, що за кордоном це можуть сприйняти як примусове намагання ізолювати львівських учених від галичан, а його вік (73 роки) і стан здоров'я не дадуть можливості нормально працювати: «Їхати до Києва, — не можу, дайте можливість дожити на рідній землі. Якщо примусите їхати — піду на пенсію і порву з роботою в академії» [33, С. 346].

Спроба І. Крип'якевича переконати в доцільності існування двох наукових центрів — у Києві та Львові, успіху не мала. 21 вересня 1946 р. Президія АН УРСР звернулася до влади республіки, щоб «санкціонувати ліквідацію у Львові відділів інститутів: літератури, історії та економіки». 28 жовтня Рада Міністрів УРСР за підписом М. Хрущова постановила ліквідувати ці підрозділи. В такий спосіб радянський тоталітарний режим спершу заборонив діяльність на західноукраїнських землях національних наукових, культурно-

просвітницьких і релігійних інституцій (НТШ, «Просвіта», УГКЦ та ін.), репресував або морально знищив їхніх членів, а згодом ліквідував створені ним же місцеві філіали академічних установ.

Після закриття Львівського відділення Інституту історії України АН УРСР, О. Терлецькому дозволили працювати за індивідуальним планом і залишили у Львові, але в листопаді 1947 р. як обтяженого «винятково важким політичним минулим» звільнили з роботи [34, С. 120—121]. З березня 1948 по січень 1950 рр. йому вдалося тимчасово працевлаштуватися молодшим співробітником у львівську філію Інституту археології АН УРСР. У червні 1951 р. було створено академічний Інститут суспільних наук, де О. Терлецький отримав посаду старшого наукового співробітника відділу історії України. Менш ніж за рік він був звільнений у зв'язку з виходом на пенсію [4].

Одночасно з переслідуваннями в наукових установах, О. Терлецького та інших представників історичної школи М. Грушевського зі ще більшою брутальністю та цинізмом цькували у Львівському держуніверситеті. На кафедрі історії середніх віків історичного факультету він працював із жовтня 1944 р. на посаді в. о. доцента, а коли в 1945—1946 навч. р. було створено кафедру історії південних і західних слов'ян, яку очолив М. Кордуба, сюди перевели й О. Терлецького. Університетська атмосфера ставала гнітючою, антиукраїнська істерія посилювалася, маховик репресій проти істориків школи М. Грушевського набирав обертів. Перші доноси з'явилися у грудні 1945 р., а офіційна «критика буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського та його школи» розпочалася в лютому 1946 р. Завзятість у цьому питанні проявляли тодішній ректор вишу І. Бєлякевич, декан історичного факультету В. Горбатюк, завідувач кафедри історії СРСР В. Осечинський. Істориків, зокрема О. Терлецького, І. Крип'якевича, М. Кордубу та інших, звинувачували в «буржуазно-націоналістичному трактуванні» минулого України, небажанні «визнати помилки», «низькопоклонстві перед буржуазною культурою Заходу» та ін.

До університетських «ревнителів» долучилися представники «ідеологічного фронту». Так, заступник заввідділу пропаганди й агітації Львівського обкому КП(б)У Меньшов на нараді партактиву наголошував, що «професор Крип'якевич, доцент Терлецький довший час в минулому були учнями Грушевського і в своїх роботах мали багато серйозних помилок у висвітленні історії України, але досі ще не викрили до кінця своїх помилок» [32, С. 375].

Науково-педагогічну діяльність львівських істориків розглядали на найвищому рівні в Москві. Начальник управління пропаганди Г. Александров інформував секретаря ЦК ВКП(б) А. Жданова: «Запеклі націоналісти, які виступали під час німецької окупації з погромними фашистськими брошурами, Крип'якевич, Кордуба, Терлецький та інші, мають можливість і зараз із кафедр інститутів проводити свої ворожі теорії» [33, С. 340].

---

[4] Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (далі — Архів ІУ). Ф. 1. Оп. 3-ОС. Од. зб. 110. Арк. 93.

Тотальний наступ антиукраїнських сил розпочався у червні — липні 1946 р. після появи статті заввідділу управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) С. Ковальова, в якій у негативному контексті прозвучали прізвища львівських істориків. Матеріал відразу ж передрукували київська газета «Радянська Україна» та львівська «Вільна Україна». Отримавши команду з центру, місцеві «борці з українським буржуазним націоналізмом» посилили цькування.

На одній із нарад у липні 1946 р., присвяченій ідеологічній роботі, секретар обкому КП(б)У Є. Желяк наголошував, що «буржуазно-націоналістичні концепції т. зв. історичної школи Грушевського», до якої належали М. Кордуба, І. Крип'якевич, О. Терлецький, «стали духовною зброєю банд українсько-німецьких націоналістів» [32, С. 377]. Декан історичного факультету Львівського держуніверситету В. Горбатюк у серпні того ж року опублікував у газеті «Вільна Україна» статтю «Викорінимо залишки буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його школи» з безпідставними звинуваченнями на адресу українських учених [32, С. 377].

У серпні 1946 р. на нараді партійно-радянського «активу» з покаянними промовами змусили виступити професора І. Крип'якевича та доцента О. Терлецького. Останній, зокрема, мав виправдовуватися й обіцяти, що, попри свій похилий вік, намагатиметься «перебудувати» світогляд і переосмислити концепцію М. Грушевського. Однак партійних діячів це не задовольняло, вони й надалі тероризували істориків. Так, перший секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький твердив: «Ряд науковців, як Крип'якевич, Кордуба, Терлецький та інші, ще залишаються на позиціях "школи" Грушевського, не роззброїлися, не розкритикували своїх помилок», а секретар міськкому КП(б)У І. Боднар заявив: «Партійна організація Львова вчасно не викрила шкідливих виступів і статей послідовників і учнів контрреволюційної псевдонаукової історичної "школи" Грушевського в наших вузах, наукових закладах [...] — Кордуби, Терлецького, Крип'якевича та інших» [35, С. 553].

Кульмінацією цькувань стали загальноміські збори львівської інтелігенції у приміщенні театру ім. М. Заньковецької, куди зібрали науковців, викладачів, письменників, художників, артистів, а також представників партійних і громадських організацій. У президії зібрання засідали заступник голови Ради Міністрів УРСР М. Бажан, секретарі обкому, голова облвиконкому та інші функціонери. Їх не задовольнив виступ доцента О. Терлецького, чия промова, за визначенням преси, стала свідченням того, що «він нічого не забув і нічого не навчився. Автор ряду ворожих антинаукових книжок, що безсоромно фальсифікують історію України, доцент Терлецький дозволив собі твердити, що він ніби не мав нагоди робити помилок» [32, С. 384].

Чергова хвиля переслідувань стартувала на початку 1947—1948 навч. р. після постанов ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР» та «Про покращення викладання і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах УРСР». Для їх обговорення провели низку засідань ученої ради університету, на яких укотре

звинуватили в «буржуазно-націоналістичних поглядах» О. Терлецького, І. Крип'якевича, І.-Ю. Шпитковського та ін. Суспільна атмосфера навколо них була гнітючою, а морально-психологічне становище, зокрема, О. Терлецького — нестерпним.

3 січня 1948 р. 75-річний, хворий і нервово виснажений звинуваченнями та переслідуваннями О. Терлецький звернувся до ректора Львівського держуніверситету з проханням звільнити його «від обов'язків доцента по кафедрі історії південних і західних слов'ян». Уже 7 січня І. Бєлякевич підписав наказ про звільнення «за власним бажанням» [5]. Після цього, як уже мовилося, історикові вдалося на короткий час працевлаштуватися у львівську філію академічного Інституту археології, а згодом ще одинадцять місяців він був на посаді старшого наукового співробітника новоствореного Інституту суспільних наук АН УРСР. У постанові Президії АН УРСР від 25 квітня 1952 р. за підписом її президента О. Палладіна зазначалося: «Старшого наукового співробітника тов. Терлецького Омеляна Антоновича, який працює в відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР, у зв'язку з переходом його на пенсію з 15 травня 1952 р. звільнити з роботи в Інституті суспільних наук АН УРСР» [6]. Про завершальний етап життєвого шляху вченого (1952—1958 рр.) інформації недостатньо. Переважно скупі родинні спогади, які не дають змоги повноцінно відтворити цей період.

Отже О. Терлецький, живучи і працюючи в умовах чотирьох окупацій, так і не зумів адаптуватися до радянської дійсності, адже всі попередні наукові та педагогічні принципи, моральні засади, вподобання, навіть спосіб життя потрібно було змінювати. Нині важко сказати: він не зумів чи не захотів цього робити? Припускаємо, що й не зумів, і не захотів! Зрештою на 1944 р. О. Терлецький був уже в поважному віці, коли розпочинати нове життя заважають не тільки усталені принципи та переконання, а й певні вікові особливості. На перший погляд, він начебто зробив черговий крок у службовій кар'єрі — нарешті отримав університетську кафедру, став доцентом і навіть в. о. завідувача кафедри, однак насправді саме у цей час О. Терлецький зазнав найбільших приниження та переслідувань, був звільнений з університету й академічного інституту.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Telvak, V., Pedych, V. Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho. Lviv: Svit, 2016 [in Ukrainian].
[Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 440 с.].
2. Terletskyi, O. Istoriia ukrainskoi derzhavy. T. 1. Kniazha doba. Lviv, 1923 [in Ukrainian].
[Терлецький О. Історія української держави. Т. 1. Княжа доба. Львів, 1923. 252 с.].
3. Terletskyi, O. Istoriia ukrainskoi derzhavy. T. 2. Kozatska doba. Lviv, 1924 [in Ukrainian].
[Терлецький О. Історія української держави. Т. 2. Козацька доба. Львів, 1924. 304 с.].

[5] Архів ЛНУ. Оп. 1. Спр. 181. Арк. 31—32.
[6] Архів ІУ. Ф. 1. Оп. 3-ОС. Од. зб. 110. Арк. 93.

4. Terletskyi, O. Politychni podii na Halytskii Rusi v r. 1340 po smerti Boleslava Yuriia II. *Zapysky NTSh*. Lviv.1896. XII. 1-26 [in Ukrainian].
[Терлецький О. Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава Юрія II. *Записки НТШ*. Львів. 1896. Т. XII. С. 1—26].
5. Terletskyi, O. Kozaky na Bilii Rusi v r. 1654—1656. *Zapysky NTSh*. Lviv, 1896. XIV. 1-30 [in Ukrainian].
[Терлецький О. Козаки на Білій Русі в р. 1654—1656. *Записки НТШ*. Львів, 1896. Т. XIV. С. 1—30].
6. Pakholkiv, S. Ukrainska intelihentsiia u Habsburzkii Halychyni: osvichena verstva y emansypatsiia natsii. Lviv: Piramida, 2014 [in Ukrainian].
[Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Львів: Піраміда, 2014. 612 с.].
7. Terletskyi, O. Vasyl Konstantyn kniaz Ostrozhskyi. Istoryia fondatsyi kniazia Ostrozhskoho v Ternopoly. Ternopil, 1909 [in Ukrainian].
[Терлецький О. Василь Константин князь Острожский. Історія фондації князя Острожского в Тернополи. Тернопіль, 1909. 47 с.].
8. Terletskyi, O. Antropoheohrafiia v serednykh shkolakh [peredruk z "Nashoi shkoly"]. Lviv: Z drukarni NTSh, 1913 [in Ukrainian].
[Терлецький О. Антропогеографія в середних школах [передрук з «Нашої школи»]. Львів: З друкарні НТШ, 1913. 27 с.].
9. Terletskyi, O. Istoriia ukrainskoi hromady v Rashtati 1915—1918. Kyiv — Leipzig: Ukrainska nakladnia, 1919 [in Ukrainian].
[Терлецький О. Історія української громади в Раштаті 1915—1918. Київ — Ляйпціг: Українська накладня, 1919. 428 с.].
10. O. T. [Terletskyi, O.]. Chomu ya vykladav astronomiiu. *Hromadska Dumka*. Vetsliar. 1918. 6 sichnia: 3 [in Ukrainian].
[О. Т. [Терлецький О.]. Чому я викладав астрономію. *Громадська Думка*. Вецляр. 1918. 6 січня. С. 3].
11. Truba, R. Omelian Terletskyi 1873—1958. Lviv, 2013 [in Ukrainian].
[Труба Р. Омелян Терлецький 1873—1958. Львів, 2013. 84 с.].
12. O. T. [Terletskyi, O.]. Yaka povynna buty narodnia prosvita? *Narodnia Prosvita*. 1923. Richnyk 1 (X). Ch. 10. 155-156 [in Ukrainian].
[О. Т. [Терлецький О.]. Яка повинна бути народня просвіта? *Народня Просвіта*. 1923. Річник 1 (X). Ч. 10. С. 155—156].
13. Ostashko, T., Tereshchenko, Yu. (Comp.). Viacheslav Lypynskyi ta yoho doba. Knyha druha. Kyiv: Tempora, 2010 [in Ukrainian].
[В'ячеслав Липинський та його доба. Книга друга. Упорядники: Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2010. 624 с.].
14. Krevetskyi, I. Vidrodzhennia natsionalno-derzhavnoi dumky v ukrainskii istoriohrafii. *Litopys polityky, pysmenstva i mystetstva*. Kn. I. Ch. 3. Berlin, 1924. 38-40 [in Ukrainian].
[Кревецький І. Відродження національно-державної думки в українській історіографії. *Літопис політики, письменства і мистецтва*. Кн. І. Ч. 3. Берлін, 1924. С. 38—40].
15. Krypiakevych, I. Novi kryterii ukrainskoi istorii. Ch. 1. *Polityka*. 1925. 12-14 [in Ukrainian].
[Крип'якевич І. Нові критерії української історії. Ч. 1. *Політика*. 1925. С. 12—14].
16. Istoriia ukrainskoho kozatstva: narysy : u 2 t. T. 2. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, 2007[in Ukrainian].
[Історія українського козацтва: нариси : у 2 т. Т. 2. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 723 с.].

17. Terletskyi, O. Istoriia Ukrainy z bahatma obrazkamy ta mapamy. Nove, perehlianute y dopovnene vydannia. Lviv, 1938 [in Ukrainian].
[Терлецький О. Історія України з багатьма образками та мапами. Нове, переглянуте й доповнене видання. Львів, 1938. 407 с.].
18. Terletskyi, O. Yak buduvav i yak ruinuvav ukrainskyi narod. Lviv: Nakladom Ukr. Knyharni i Antykvarni u Lvovi, 1921 [in Ukrainian].
[Терлецький О. Як будував і як руйнував український народ. Львів: Накладом Укр. Книгарні і Антикварні у Львові, 1921. 19 с.].
19. Dombrovskyi, O. Seminar z istorii Ukrainy pry NTSh u trydtsiatykh rokakh. *Ukrainskyi istoryk*. New York; Munchen, 1973. Vyp. 1-2. 119-129 [in Ukrainian].
[Домбровський О. Семінар з історії України при НТШ у тридцятих роках. *Український історик*. Нью-Йорк; Мюнхен, 1973. Вип. 1-2. С. 119—129].
20. Terletskyi, O. Vplyv pryrody na istoriiu Ukrainy. Lviv: Vydavnycha Spilka "Dilo", 1930 [in Ukrainian].
[Терлецький О. Вплив природи на історію України. Львів: Видавнича Спілка «Діло», 1930. 75 с.].
21. Terletskyi, O. Ukraina zaborolom kultury y tsyvilizatsii pered stepovykamy. Lviv: Vydavnycha Spilka "Dilo", 1930 [in Ukrainian].
[Терлецький О. Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками. Львів: Видавнича Спілка «Діло», 1930. 92 с.].
22. Terletskyi, O. Kinets svita. Lviv, 1921 [in Ukrainian].
[Терлецький О. Кінець світа. Львів, 1921. 20 с.].
23. Terletskyi, O. Ukraina i Moskovshchyna. *Narodnii iliustrovanyi kalendar tovarystva "Prosvita" na zvychainyi rik 1931.* Richnyk 53. Lviv, 1930: 69-78 [in Ukrainian].
[Терлецький О. Україна і Московщина. *Народній ілюстрований календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1931*. Річник 53. Львів, 1930. С. 69—78].
24. Truba, R. Diialnist Omeliana Terletskoho u taborakh dlia viiskovopolonenykh ukraintsiv u Nimechchyni 1916—1919 rr. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Seriia: Istoriia. 2013. Vyp. 1 : u 2 ch. Ch. 2. 96-102 [in Ukrainian].
[Труба Р. Діяльність Омеляна Терлецького у таборах для військовополонених українців у Німеччині 1916—1919 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2013. Вип. 1: у 2 ч. Ч. 2. С. 96—102].
25. O. T. [Terletskyi, O.] Vyzvolna borotba ukrainskoho narodu 1917—1921 r. London: Obiednannia Buvshykh Voiakiv Ukraintsiv, 1950 [in Ukrainian].
[О. Т. [Терлецький О.] Визвольна боротьба українського народу 1917—1921 р. Лондон: Об'єднання Бувших Вояків Українців, 1950. 51 с.].
26. Kubiiovych, V. Naukove tovarystvo im.Shevchenka u 1939—1952 rr. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kubiovych/Naukove_Tovarystvo_im_Shevchenka_u_19391952_pp.pdf [in Ukrainian].
[Кубійович В. Наукове товариство ім. Шевченка у 1939—1952 рр. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kubiovych/Naukove_Tovarystvo_im_Shevchenka_u_19391952_pp.pdf (дата звернення 25.09.2023)].
27. Khronika. *Proboiem*. Richnyk X. Kn. 5. Praha, 1943. 320 [in Ukrainian].
[Хроніка. *Пробоєм*. Річник X. Кн. 5. Прага, 1943. С. 320].
28. Studentski skhodyny. *Studentskyi prapor*. 1944. 1. 41 [in Ukrainian].
[Студентські сходини. *Студентський прапор*. 1944. № 1. С. 41].

29. Terletskyi, O. Yak buduvav i yak ruinuvav ukrainskyi narod. Lviv: Ukrainske vyd-vo, 1941 [in Ukrainian].
[Терлецький О. Як будував і як руйнував український народ. Львів: Українське вид-во, 1941. 24 с.].
30. Terletskyi, O. Vyzvolna borotba ukrainskoho narodu. Lviv: Ukrainske vyd-vo, 1941 [in Ukrainian].
[Терлецький О. Визвольна боротьба українського народу. Львів: Українське вид-во, 1941. 92 с.].
31. Instytut istorii Ukrainy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. Dokumenty i materialy. 1936—1991. U 2 kn. Kn. 1. 1936—1947. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936—1991. У 2 кн. Кн. 1. 1936—1947. Київ, 2011. 630 с.].
32. Dashkevych, Ya. Borotba z Hrushevskym ta yoho shkoloiu u Lvivskomu universyteti za radianskykh chasiv. *Postati*. *Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury*. Lviv, 2006: 369-401 [in Ukrainian].
[Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів. *Постаті*. *Нариси про діячів історії, політики, культури*. Львів, 2006. С. 369—401].
33. Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli: dokumenty i materialy. T. 2. 1953—1966. Lviv, 1996 [in Ukrainian].
[Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали. Т. 2. 1953—1966. Львів, 1996. 537с.].
34. U leshchatakh totalitaryzmu: Pershe dvadtsiatyrichchia Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy (1936—1956 pp.). Zbirnyk dokumentiv i materialiv. U 2 ch. Ch. 2. 1944—1956 pp. Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936—1956 рр.). Збірник документів і матеріалів. У 2 ч. Ч. 2. 1944—1956 рр. Київ, 1996. 247 с.]
35. Truba, R. Omelian Terletskyi i borotba radianskoho rezhymu z lvivskoiu istorychnoiu shkoloiu Mykhaila Hrushevskoho. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist.* 2013. Vyp. 22. 543-556 [in Ukrainian].
[Труба Р. Омелян Терлецький і боротьба радянського режиму з львівською історичною школою Михайла Грушевського. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. Вип. 23. С. 543—556].

Надійшла / Received 02.10.2023

Ruslana TRUBA
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at the Department of Humanitarian Disciplines,
I. Boberskyi Lviv State University of Physical Culture (Lviv, Ukraine)
ruslana.truba@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4645-3825
Oleh POLIANSKYI
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Professor,
Professor at the Department of Humanitarian Disciplines,
I. Boberskyi Lviv State University of Physical Culture (Lviv, Ukraine)
ol.ar.polian@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-0379-7591

LIVING UNDER FOUR OCCUPATIONS: O. TERLETSKYI'S CIVIC, PEDAGOGICAL, SCIENTIFIC AND JOURNALISTIC ACTIVITY

The purpose is to examine the scientific, journalistic, pedagogical, and civic activities of O. Terletskyi comprehensively, determine his place and role in the development of Ukrainian historiography in the context of the occupation of the Western Ukrainian lands by Austria-Hungary, Poland, Nazi Germany, and the Soviet Union. The following **research methods** were used: prosopographic, biographical, historical-comparative, and historical-typological. **Scientific novelty.** The peculiarities of O. Terletskyi's activity in the conditions of the occupation regimes are shown, and the works related to the problems of Russo-Ukrainian relations in historical retrospect are analyzed. **Conclusions.** O. Terletskyi was a prominent representative of the Lviv Historical School of M. Hrushevskyi; he adhered to a statecraft position and viewed historical processes from this angle. He was the author of about 20 books and more than 150 scientific and journalistic articles, engaged in pedagogical and public activities, was a member of many cultural and educational organizations, and was editor of periodicals. Throughout his life, he stood for Ukrainian-centric positions and left a noticeable mark in national historiography, geographical science, culture, and enlightenment at the end of the 19th and the first half of the 20th centuries.

Keywords: *O. Terletskyi, occupation regimes, M. Hrushevskyi's Lviv Historical School, Russo-Ukrainian relations.*

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.152
УДК 94(477)«18/19»:323.2

Нінель КЛИМЕНКО
кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історичної та громадянської освіти,
Київський університет ім. Б. Грінченка (Київ, Україна)
n.klymenko@kubg.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-4057-3626
Юрій БЕЗЗУБ
старший викладач, кафедра історичної та громадянської освіти,
Київський університет ім. Б. Грінченка (Київ, Україна)
y.bezzub@kubg.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-8259-4978

ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ Б. ГРІНЧЕНКА НА ЗЛАМІ XIX—XX ст. У СВІТЛІ ЕҐО-ДОКУМЕНТІВ (до 160-річчя від дня народження)

Мета — за документами особового походження дослідити політичну складову громадської діяльності Б. Грінченка, з'ясувати його роль як ідеолога й організатора національних партій, виявити особливості позиції у стратегії, тактиці політичної боротьби. **Методологія** базується на деконструкції й переосмисленні текстів еґо-документів та системному поєднанні індивідуально-біографічного, суб'єктно-діяльнісного, соціально-типологічного підходів у визначенні місця Б. Грінченка у процесі політизації українського руху. **Наукова новизна** полягає в комплексному використанні еґо-документів для висвітлення концептуальної еволюції українського руху в обраний період, з'ясуванні ідейних позицій і практичних стратегій Б. Грінченка в політичному русі та партійному будівництві, які складно цілісно реконструювати лише за офіційними документальними джерелами. **Висновки.** Особистість Б. Грінченка та його ідейні переконання мали значний вплив на визначення програмних основ національного ліберально-демократично-

Цитування: Клименко Н., Беззуб Ю. Політичні практики Б. Грінченка на зламі XIX—XX ст. у світлі еґо-документів (до 160-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 152—172. https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.152

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

го руху, становлення політичного світогляду окремих діячів. Формування Б. Грінченком політичної парадигми національної роботи сприяло розгортанню масового політичного руху. Грінченкова концепція використання національно-культурної, просвітницької, виховної роботи в політичній діяльності виглядає цілком обґрунтованою філософією й перспективною практикою дій інтелігенції в інтересах української нації.

***Ключові слова**: Б. Грінченко, его-документи, український національний рух, політична діяльність, партія, Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська демократично-радикальна партія, Братство тарасівців.*

Життєвий і творчий чин Бориса Грінченка досі збурює дискусії серед дослідників навколо його ідей та діяльності, бентежить уяву масштабом особистості, внеском у становлення модерної української нації. С. Єфремов визнавав, що Б. Грінченко був «найхарактернішою й найвизначнішою постаттю серед літературного покоління 1880-х років [...] не тільки як особа, як громадський діяч і як письменник, але й як символ цілої епохи» [1, С. 6]. І. Франко також відводив йому особливе місце, ще 1892 р. відзначивши, як той «засипає мало що не всі наші видання своїми многоцінними писаннями, [...] працює без відиху [...], а у всьому, що пише, проявляє [...] гарячу любов до України, щирий демократизм, бистре око на хиби української суспільності» [2, С. 14].

У багатьох дослідженнях уже з'ясовано внесок Б. Грінченка в розвиток української культури як письменника, публіциста, лексикографа, педагога, невтомного борця за українську мову у шкільництві та інших сферах суспільного життя. На цьому тлі політична діяльність, попри помітне посилення наукового інтересу до неї, нині лише фрагментарно відображена як у загальних працях, присвячених українському націєтворенню кінця XIX — початку XX ст., так і у спеціальних грінченкознавчих студіях. Окремі аспекти політичного світогляду Б. Грінченка одним із перших почав висвітлювати А. Погрібний наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр. [3—4]. Повне видання матеріалів «полеміки про українську національну справу» 1892—1893 рр. між Б. Грінченком і М. Драгомановим посилило зацікавленість Грінченком-політиком [5]. Нині серед дослідників його політичної діяльності вирізняються Б. Пастух [6], С. Чмир [7], А. Хомутенко [8], С. Іваницька [9—10], С. Андрєєва та В. Андрєєв [11], І. Гирич [12—13], М. Циганюк [14] та ін.

Незважаючи на наявність окремих праць, багатогранна політична складова діяльності Б. Грінченка досі комплексно не досліджена. Водночас вона залишається актуальною, адже для сучасників досі малознаний Грінченко-політик цікавий насамперед як «будівничий українського державного майбуття», адже саме така мета лежала в основі життєвої філософії, політичної й культурницької роботи видатного українця. Отож важливого значення для висвітлення особистості Б. Грінченка в українському політикумі набувають як давніші, так і сучасні публікації его-документів, зокрема спогадів М. Чернявського [15], Д. Дорошенка [16], М. Грінченко (Загірньої) [17], Є. Чикаленка [18—19], щоденника, спогадів С. Єфремова [20], щоденника Є. Чикаленка [21], листування Є. Чикаленка та С. Єфремова [22].

Б. Грінченко у суспільно-політичній полеміці двох поколінь українських діячів

Попри ідейне переважання старої культурницької генерації в українському русі на зламі 1880—1890-х рр., саме цей період відзначений появою перших політизованих організацій національно свідомої молоді й початком своєрідного ідейного повстання «молодих політиків» проти «аполітичних україно філів-культурників», звинувачуваних у конформізмі щодо влади. Тож «україно філи»-громадівці опинилися перед загрозою втрати нового покоління («своїх дітей») для української справи, оскільки молодь дедалі більше цуралася аполітичних громад і воліла приєднуватися до російських революційних гуртків, байдужих до національних змагань. Пошук нових ідей для українського визвольного руху привів до виникнення організацій із виразною політичною спрямованістю, які, за висловом С. Наумова, стали перехідним містком до утворення національних партій [23, С. 36—37].

Першою такою організацією стало Братство тарасівців — таємне революційне товариство, створене влітку 1891 р. харківськими студентами І. Липою, М. Байздренком, М. Базькевичем і дрібним чиновником В. Боровиком під час проведення статистичних робіт на Полтавщині під керівництвом члена Старої Київської громади О. Русова. За висновком С. Наумова, цей епізод засвідчений практично всіма його учасниками. Щоправда, за спостереженням дослідника, в деяких працях, зокрема в «Енциклопедії українознавства», серед засновників організації названо також Б. Грінченка [24, С. 3131], що очевидно є неточністю [23, С. 37]. Справді документальних підтверджень того, що Б. Грінченко був серед безпосередніх засновників Братства тарасівців, досі не знайдено. До того ж у часи заснування організації він перебував далеко від місця подій — учителював в «однокласовій земській» школі у с. Олексіївка Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії, попечителькою якої була Х. Алчевська (в цілому «олексіївський» період Грінченкового життя охоплює 1887—1893 рр.) [17, С. 45—49].

Зі спогадів М. Грінченко відомо про спілкування вчителя Б. Грінченка з київськими громадівцями принаймні з 1888 р., коли його було заарештовано через пакунок із книжками від редакції «Киевской старины», адресований «Грінченкові для Чайченка», що викликало підозру проживання «україно філа» Грінченка за двома паспортами [17, С. 58—59]. З іншого боку, знаємо, що на кінець 1880-х рр. під псевдонімами «Василь Чайченко», «П. Вартовий» Б. Грінченко був добре відомий як широкому загалу україно філів-культурників, так і молодих «політиків», через те, що він став ініціатором перших публічних диспутів із М. Драгомановим («Чудаком») про ставлення українців до російської літератури, матеріали яких друкувалися у львівському журналі «Зоря» в 1888—1889 рр. [5, С. 12—13] [1].

[1] Як згодом виявиться, згадана полеміка з М. Драгомановим стане прологом до подальших дискусій між двома діячами в 1891—1893 рр.

У 1891 р. Б. Грінченко ініціював уже загальноукраїнську публічну полеміку про шляхи розвитку літературної мови, зокрема щодо допустимих меж впливу на неї галицького варіанта, започаткувавши її підписаною псевдонімом «Василь Чайченко» статтею, яка вийшла у львівській «Правді» та мала назву «Галицькі вірші» [4, С. 85—137; 25; 26, С. 73—79; 27; 28]. У травні 1892 р. вже як «П. Вартовий» він почав друкувати в газеті народовців «Буковина» свої «Листи з України Наддніпрянської», котрі стосувались актуальних питань тодішньої української національної політики. Вступ М. Драгоманова в полеміку з Б. Грінченком публікацією у відповідь «Листів на Наддніпрянську Україну» (1893—1894 рр.) у друкованому органі Русько-Української радикальної партії часописі «Народ» привернув увагу до дискусії широких кіл інтелігенції Наддніпрянщини та Західної України. Публічна переписка авторитетного М. Драгоманова й «молодого» Б. Грінченка поступово перетворилася на «полеміку про українську національну справу», яка зробила останнього відомою постаттю в народжуваній українській політиці [5, С. 37—145, 149—273]. Зважаючи на це, закономірним виглядає залучення Б. Грінченка до Братства тарасівців поряд із М. Коцюбинським, В. Самійленком, М. Міхновським, В. Шеметом та ін. За висловом П. Соханя, «Б. Грінченко був найяскравішим представником молодого покоління борців за українську національну справу, які в кінці XIX — на початку XX ст. вийшли на історичну арену, як нова сила, сповнена гарячого бажання активізувати придушений російським царизмом український національно-визвольний рух» [5, С. 10].

Від самого початку тарасівці зосередилися на створенні розгалуженої таємної організації й передусім формуванні її політичної програми. Ідеологічні основи тарасівців очевидно розробив І. Липа. Їх було проголошено у Харкові під час Шевченківських ушанувань у лютому 1893 р. і згодом анонімно надруковано у квітневому числі 1893 р. львівського часопису «Правда» під назвою «Profession de foi молодих українців» [29].

Члени братства стоять на засадах окремішності й самостійності української нації, проголошують себе «націоналами», як випливає з контексту документа, — «сущими», «справжніми», «реальними» українцями та поборниками національної волі для українців. Їхня політична програма включає ліквідацію самодержавства, децентралізацію Росії, запровадження федеративного ладу в тих державах, «з якими з'єднана українська земля» — Росії та Австро-Угорщині, здобуття нового соціально-економічного ладу [30].

З іншого боку, програма тарасівців була опротестуванням «молодими українцями» ідеології панівного тоді «українофільства», як винятково національно-культурницької «безполітичної» діяльності попередньої й тодішньої інтелігенції. За українофільством вони визнавали «здобутки та історичну заслугу», адже воно «поставило нашу ідею на науковий міцний ґрунт» і «стало підвалиною сучасних українців». Але, на їхню думку, на початок 1890-х рр. для культурницького українофільства історія вже не залишила місця [30].

Тарасівці визнавали українську мову найважливішим чинником національного відродження, тому рішуче виступали за те, щоб вона «запанувала скрізь

на Вкраїні: в родині, в усяких [...] приватних і загально-суспільних справах, у громаді, в літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні». Першочерговим завданням інтелігенції є здобуття «рідної школи з власною викладовою мовою» [30]. Пропагуючи ці ідеї, тарасівці особливо активно виступали проти російщення України. Фактично це було їхнім головним переконанням, яке рішуче пропагував і відстоював Б. Грінченко у своїй полеміці з М. Драгомановим у «Листах з України Наддніпрянської».

Ідеї тарасівців щодо українізації інтелігенції Б. Грінченко послідовно втілював у власній родині й вихованні доньки Насті. І. Липа згадував, як під час свого приїзду у справах братства до Грінченків в Олексіївку восени 1892 р. був вражений 8-річною Настусею Грінченко, адже вперше у житті почув «од інтелігентної дитини чисту українську мову (Настя зовсім не розмовляла «по-московському» — *Авт.*). Цей факт надзвичайно зворушив, оскільки «українофіли намагалися нам довести, що при таких обставинах, коли для школи потрібно дітям знання московської мови, не можна, не потрібно їх силувати, калічити, нав'язувати їм мову вкраїнську, бо все своє життя потому будуть плакатись на батьків за незнання мови московської» [6, С. 39—40].

Цю ситуацію відтворила у спогадах і М. Грінченко, згадуючи, як Настю 1895 р. «довелося віддати» до 1-го класу Чернігівської гімназії. «Ще з самого її малечку докоряли нам люде, що ми негарно робимо, що не говоримо з нею по-московському, що їй важко буде вчитися; говорилося навіть, що ми не маємо права робити над дитиною такий експеримент — нехай виросте, та тоді й вибере "сознательно" собі мову». Зрештою такі «пророкування» не здійснилися: Настя відмінно вчилася у двох гімназіях, і, за словами матері, «вчитися їй було дуже легко» [17, С. 89]. Правдивість материних слів засвідчено атестатами Анастасії Грінченко про закінчення Чернігівської гімназії [2] та Київської приватної жіночої гімназії [3], які зберігаються в Інституті рукопису НБУВ.

До власне політичної діяльності Б. Грінченка, як і багатьох наддніпрянських українців, надихав приклад галицьких колег. У жовтні 1890 р. І. Франко і М. Павлик у Львові створили першу українську політичну партію європейського типу — Русько-українську радикальну (РУРП). Спробою згуртувати національно свідомі сили підросійської України стало створення з ініціативи В. Антоновича та О. Кониського в 1897 р. на нелегальному з'їзді всіх громад політичного об'єднання, за яким у сучасній літературі закріпилася назва Загальної української безпартійної демократичної організації (ЗУБДО). До неї ввійшли громади, які існували у 20 містах, члени колишнього Братства тарасівців та інші представники наддніпрянської інтелігенції. ЗУБДО опікувалася друкуванням і поширенням українськомовних видань, влаштуванням громадських святкувань річниць відомих діячів національної культури, зокрема

[2] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. І. Од. зб. 33396.

[3] Там само. Ф. ІІІ. Од. зб. 33402.

відкриттям пам'ятника І. Котляревському в Полтаві 1903 р. Б. Грінченко був одним з активних учасників цього всеукраїнського «свята української інтелігенції», на яке з'їхалися провідні діячі з Наддніпрянщини, Галичини й Буковини. Його енергійна участь у полтавській «національній акції» засвідчена численними спогадами очевидців, зокрема В. Сімовича [31, С. 462—466], щоденником В. Кравченка [32, С. 25—48], свідченнями В. Щербаківського [33, С. 219—223], Є. Чикаленка [18, С. 339] та ін. Більше того, в багатьох джерелах Б. Грінченко виступає однією з центральних постатей урочистих заходів. Про це повідомляв львівський часопис «Руслан» у замітці «Свято в Полтаві». Зокрема коли Б. Грінченко на вимогу публіки вголос читав написи на стрічках вінків, покладених до пам'ятника, «ті короткі, уривані слова хватала публика, як жаждучий на пустині каплі здорової водиці» [34, С. 1—2].

В історіографії усталилася думка про те, що ЗУБДО не мала чіткої програми, не висувала перед своїми членами політичних гасел, а головні зусилля спрямовувала на пропаганду, передовсім серед інтелігенції, ідей українського національно-культурного відродження, що об'єктивно створювало ґрунт і формувало кадри для майбутніх політичних організацій. Як виявиться згодом, ЗУБДО стане основною базою формування ліберальних національно-демократичних структур. Саме з її членів восени 1904 р. утворилася Українська демократична партія (УДП), очолювана В. Антоновичем, П. Житецьким, Є. Тимченком, В. Чехівським, Є. Чикаленком, а також Українська радикальна партія (УРП), створена в кінці 1904 р. в Києві групою, що відокремилася від УДП, якою керували Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Левицький, Ф. Матушевський. У середині листопада 1905 р. з'їзд представників УДП та УРП ухвалить рішення про об'єднання, а 29—30 грудня 1905 р. відбулося офіційне злиття в Українську радикально-демократичну партію (УРДП).

Як видається, власне партійну політичну діяльність Б. Грінченко розпочав, налагодивши зв'язки з діячами ЗУБДО, а пізніше в УДП, ставши одним з ініціаторів виділення з її складу УРП. Перші його візити до Києва, а отже й особисті знайомства з київськими діячами відбулися ще 1893 р. Про тогочасні відвідини міста відомо з листа до доньки Насті [4]. Правдоподібно Б. Грінченко брав участь у діяльності ЗУБДО з моменту її створення як учасник з'їздів, що відбувалися в київських помешканнях В. Антоновича, М. Лисенка, М. Старицького. Так, С. Єфремов згадував: «Серед членів з'їзду, опріч киян, бували звичайно Грінченко, Коцюбинський, Дмитрієв, М.П. Левицький, Мик. Левитський-артільний, М. Комаров, Ів. Тобілевич і багато інших відомих людей» [20, С. 538]. На з'їздах обговорювалося розмаїте коло питання, які здебільшого стосувалися видання та поширення української книжкової продукції. За згадками С. Єфремова, присутній Є. Чикаленко відразу ж відзначив Грінченкове вміння чітко доповідати, реферувати й вести полеміку, а після закінчення чергових дебатів між Б. Грінченком і М. Коцюбинським

[4] Там само. Од. зб. 44338.

зауважив: «Ну от маємо дуже гарних промовців до нашого майбутнього парламенту» [20, С. 538—539].

У 1902 р. Б. Грінченко з сім'єю переїхав із Чернігова на постійне проживання до Києва та був обраний у раду ЗУБДО. Нові суспільно-політичні реалії в Російській імперії на початку XX ст. (робітничі страйки, селянські виступи часів економічної кризи 1900—1903 рр., утворення 1900 р. у Харкові Революційної української партії (РУП)) підштовхнули ЗУБДО до енергійніших дій і, що важливо, до формулювання політичних ідей та висунення політичних гасел. Тому «навіть мляві та нудні засідання Старої громади обернулися в дуже жваві зібрання, бо треба ж було політично і — коли хочете — то й національно "самовизначитись" людям, які й думати вже про це були забули», — пояснював С. Єфремов [20, С. 576]. Це багатьох дратувало, тому на зібраннях ради відчувалася напруга, чулися «дражливі нотки, часто — ображене воркотіння», тобто незадоволення з приводу зауважень і пропозицій на доповіді її членів. Особливо гострими були стосунки між «старогромадівцями» та молоддю. Речник «молодих» С. Єфремов згадував, що на питанні автономії й федералізмі більш-менш сходилися всі, хоча не всі однаково їх розуміли, але «старі, а особливо ті, що зв'язані були державною службою, з підозрінням поглядали на молодих, вбачаючи в їхніх учинках бажання "підневідити", підвести статечних людей» [20, С. 577].

Особливо напруженими були взаємини між І. Стешенком і Б. Грінченком. А втім, Є. Чикаленко стверджував, що ці «воювання» відбувалися «не на принципіальному ґрунті, а раз у раз на ґрунті ображеного самолюбія». І. Стешенко у виступах «частенько зловживав своїм ораторським талантом», хоча в них «крім гарних слів та ораторських жестів, не було ніякого змісту, і Грінченко, частенько для сміху, стенографічно записував промову І. М-ча і наочно показував, що в ній, крім набору голосних фраз, нема нічого» [21, С. 130—131].

Натягнуті відносини між Б. Грінченком і колегами докладно описав у щоденнику Є. Чикаленко, переважно обґрунтовуючи непорозуміння складним грінченківським характером і роблячи його винуватцем конфліктів [21, С. 130—131]. Він писав про Б. Грінченка як загалом «дуже милого колегу в приватному житті і приємного співрозмовника», при цьому спеціально наголошуючи, як той ставав інакшим, коли починалася робота в раді: «Грінченко моментально змінявся — насуплював брови, робився офіціяльним урядовцем, що вимагав від кожного виразного формулювання того, що той хоче сказати, чіплявся до слів, взагалі поводився, наче він сидить не в компанії своїх людей, а десь в суді в ролі прокурора» [18, С. 355]. Ознайомившись із Чикаленковими записами, С. Єфремов зауважував авторові надмірну суб'єктивність і навіть несправедливість тверджень, в яких уся провина за тертя перекладалася на Б. Грінченка[5]. Зрештою Є. Чикаленко змушений був пом'якшити свої оцінки [20, С. 15—17].

[5] Цю історію ґрунтовно узагальнив І. Гирич у передмові до видання щоденника та спогадів С. Єфремова.

Окремі дослідники широко послугувалися такими Чикаленковими оцінками особистості Б. Грінченка, вихоплюючи саме їх з авторських текстів. Насправді Є. Чикаленко водночас підкреслював, що Б. Грінченко «висловлював свої погляди на справи майже раз-у-раз розумно, логічно, так, що не можна було не згодитися з ним, але ота нещаслива вдача його, манера трактувати свого опонента як лютого ворога, дратувала опонента і мимо волі і проти логіки часом приводила до опозиції йому» [18, С. 355].

Зафіксоване в его-документах невдоволення деяких сучасників «жорсткою», «диктаторською», «генеральською» манерою спілкування Б. Грінченка з колегами пояснюється переважно тим, що він сам наполегливо й сумлінно працював над будь-якою громадською справою (це також неодноразово відзначено багатьма мемуаристами), і такої ж самовідданої, практичної роботи вимагав від інших. Марнославство та малозмістовне «ораторствування» абсолютно не сприймав, тож навіть його слушні зауваження чи пропозиції зустрічалися багатьма вороже й формували «опозицію» до нього. Показовий відгук про небайдужого та дієвого Б. Грінченка, який своєю завзятістю «наживав ворогів», залишив І. Франко. Він зараховував його до діячів, котрі «кидаються на всі боки, заповняють прогалини, латають, піднімають повалене, валять те, що поставлене не до ладу, будують нове, шукають способів підняти до роботи більше рук» [35, С. 65]. Про несприйняття Б. Грінченком у громадській роботі «інертності, лінощів, суперечливостей слова і діла, вічних жалів та щедрих обіцянок» наголошували С. Єфремов [36, С. 1] та М. Чернявський [15, С. 35]. Якраз прилюдна і прямолінійна критика Б. Грінченком вад цієї роботи зажила йому чималої неприязні серед колег.

У кінці XIX — на початку XX ст. популярний тоді радикалізм притягував молодь і вона масово переходила зі студентських непартійних громад до лав створеної 1900 р. Революційної української партії. Рупівці напосідалися на старше покоління «українофілів», звинувачуючи, що ті «виклопотали цілий культ страхополохства», виробили «релігію надмірної лояльності», аполітичності, інертності, зробили український рух «чимось ганебним, чимось смішним, чимось обскурантним» [37, С. 76]. При цьому молодь несправедливо забувала вагомі національно-культурні досягнення «старших».

Старогромадівці намагалися обороняти вторований шлях культурництва, при цьому часто з роздратуванням та обуренням стежачи за ідейними пошуками «молодих». Вони побоювалися, що привнесення радикалізму й революційності в національну діяльність призведе до урядових репресій і розколу українського руху. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що серед лідерів та активістів РУП були рідні діти «батьків-українофілів» — Д. Антонович, М. Русов, Л. Юркевич, А. Грінченко.

Щоправда серед активної молоді були й люди, які визнавали заслуги «українофілів» і намагалася співпрацювати з ними. Близько знайомі з Б. Грінченком юнаки захоплювалися його вмінням об'єднувати всіх для практичної роботи. Д. Дорошенко пізніше згадував: «Мені особисто симпатичні такі, як Єфре-

мов, Грінченко, Матушевський, і я охоче співпрацював з ним, хоча формально й не вступив до Української радикальної партії. А Грінченко поводився до мене так, наче я вже прилучився до радикалів, і доручав мені ріжні ризиковані справи» [16, С. 76]. Водночас Д. Дорошенко зізнавався, що «працювати нам з Грінченком було не так-то легко, з його був невсипущий, невтомний робітник, який не знав для себе спочинку, але за те вимагав такої ж праці і від своїх співробітників» [16, С. 97—98].

Б. Грінченко — член Української демократичної партії та засновник Української радикальної партії

Уживаючись у нові політичні реалії, члени ЗУБДО змушені були визначатися в напрямі створення власної партії. На думку О. Субтельного, до здійснення цього важливого кроку лібералів підштовхувало побоювання, що молоді, радикально налаштовані соціалісти, підпорядкувавши собі український рух, спрямують його в таке русло, в якому буде важко пливти респектабельним професорам, урядовим чиновникам і земським діячам [38, С. 263]. Із такими думками виступив на літньому 1902 р. з'їзді ЗУБДО І. Шраг від Чернігівської громади. Процес написання програми партії в 1902—1903 рр. посувався складно і в цілому не мав результативного завершення, оскільки, як згадував С. Єфремов, організація була «блоком людей усяких політичних напрямків і поглядів», а «спроба порозумітися на чомусь одному ясно показала, що сама організація стала над прірвою, що, або вона розіб'ється, поколеться вертикально відповідно до напрямків, або ж зможе існувати тільки з певною [...] непартійною платформою» [20, С. 541].

Є. Чикаленко занотував тривале обмірковування радою ЗУБДО в 1903—1904 рр. питання про перетворення організації в партію на зразок галицької «національно-демократичної», проєктування назви «українська національна», «демократична», навіть «радикальна», а також прийняте зрештою рішення скласти детальну програму партії. На з'їзді восени 1904 р. таки ухвалено назву «Українська демократична», а проєкт партійної програми розіслано по громадах [18, С. 359]. Головними політичними вимогами програми УДП стали скасування самодержавства, встановлення парламентського державного ладу, а в національному питанні — національно-територіальна автономія України у федеративній Росії. Проголошувалися широкі економічні, соціальні та культурні права. Зміст «Платформи УДП» детально схарактеризовано в «Літературно-науковому вістнику» [39, С. 272—274] та у спогадах Є. Чикаленка [18, С. 360]. Але до такої програми неоднозначно й навіть вороже поставилися «старші українці по всій Україні», тому, за спогадами Є. Чикаленка, почався «по всіх громадах розбрат, чвари, сварки й ворожнеча поміж членами громад. Стара Київська громада почала, вживаючи теперішнього терміну, "саботаж": більшість перестала платити внески в Центральну Організацію, не хотіла посилати делегатів на з'їзди, взагалі перестала цікавитися нашою партією» [18, С. 363].

Незважаючи на формальне створення УДП та обнародування її платформи, дебати навколо остаточного вирішення питання партійної програми продовжувалися аж до весни 1905 р. [20, С. 577—578]. Новостворена партія страждала від задавненої української політичної недуги — ідейного різнодумства її членів. Одних лякали радикальні, як їм здавалося, вимоги «знесення політичного абсолютизму», «загальнодержавного парламенту», української автономії, «участі народу в державних справах» тощо, а іншим цього було замало. До тих самих інших, так званих «лівих», належав і Б. Грінченко. Він уважав недостатнім формулювання програмних пунктів і наполягав на визначенні систематичних дій. Як видається, якраз ці розбіжності незабаром стануть причиною розколу в УДП. Б. Грінченко очолював «невдоволених» і був одним із головних ініціаторів оформлення окремої партії, про що УДП була попереджена. С. Єфремов відзначав, що «разом і поруч з УДП, яка номінально вже існувала, але фактично ніяк не могла не то зібрати, а навіть і підрахувати свої сили, з'явилася Українська радикальна партія. "Платформу" її написав Грінченко» [20, С. 578]. Він також наголошував, що Б. Грінченко і його однодумці «свідомо йшли на "платформу", а не на "програму", оскільки хотіли підкреслити тимчасовий характер свого гуртування і те, що на перший ставимо план практичні завдання часу, а не самі принципіяльні, теоретичні обґрунтування певного світогляду» [20, С. 578]. Відтворюючи згодом процес найменування УРП і формування її ідеологічної платформи, він зауважував, що «цим ми до якоїсь міри підкреслювали історичний зв'язок своєї партії з драгоманівським рухом та галицьким радикалізмом Франка й Павлика» [20, С. 578].

Львівська газета «Діло» за червень — липень 1905 р. повідомляла, що «на російський Україні постала нова партія, радикальна, або як вона повним іменем називається Українська радикальна партія» [40, С. 2] та ознайомлювала читачів із «Платформою УРП», виданою окремою брошурою у Львові 1905 р. [20, С. 713].

На окрему увагу заслуговують ідейні погляди Б. Грінченка у часи створення ліберально-демократичних партій у підросійській Україні. Насамперед, це стосується ідей поступу, поширення знань та особливої ролі інтелігенції, яку слід «повернути на свій національний шлях». Інтелігенцію він бачив «поводирем», котрий мав виробити одну національно свідому, освічену громаду, аби зробити Україну політичною силою [5, С. 125].

Політичні погляди Б. Грінченка як автора програми УРП відбилися в його публікаціях «Чого нам треба? (Програма Української радикальної партії з поясненням)» та «Чому у нас досі нема доброго ладу?», підготовлених і надрукованих 1905 р. у Львові стараннями членів партії. В них у доступній формі викладено основні завдання УРП: передавання всіх земель у Російській імперії безпосереднім виробникам — селянам-хліборобам, а промислових підприємств — робітникам; скасування соціальної нерівності; впровадження загальної грамотності й безкоштовного навчання рідною мовою, українізація освіти тощо [41, С. 45—46]. Зміст програми УРП засвідчив, що проблема співвід-

ношення інтернаціонального та національного в політиці перебувала у фокусі зацікавлень Б. Грінченка, проте він залишався вірним служінню українському народові й ідеї просвітництва [42, С. 23].

С. Єфремов стверджував, що навесні 1905 р. закінчилося формування УРП, яка складала «хоч невеличкий, але досить тісний гурток людей, об'єднаних і принципіяльно й організаційно»: «Ми енергійно організовувались, притягли нових членів, робили заходи для заснування філій й по провінції, і як здебільшого люди пера, заходилися біля створення українською мовою відповідної політичної популярної літератури для народу. Підготовлені брошури Б. Грінченко доставив у Галичину, відвідуючи Львів, де в університеті навчалася його донька» [20, С. 577—579, 581]. Пізніше для друкування видань УРП у серпні 1905 р. до Львова було відряджено Ф. Матушевського з новими матеріалами, грішми на оплату друку, дорученнями тощо. Це свідчить про системний підхід до пропагування ідей УРП. С. Єфремов стверджував, що партійні видання «розходилися досить добре» [20, С. 581].

Написані Б. Грінченком «партійні» брошури, статті, відозви тощо виявилися затребуваними не лише в українському, але навіть у російському партійному середовищі. Їх активно розсилали за межі України для ознайомлення російської громадськості з висловленими УРП прагненнями українців та налагодження зав'язків із російським опозиційним рухом. С. Єфремов згадував, як уперше приніс «книжечки» УРП на засідання створеної в Києві влітку 1905 р. філії російського Селянського союзу, діячі якого змушені були визнати, що тільки українська агітаційна політична література може мати успіх в українському селі: «Згодом Бажаєв казав мені про брошуру Яворенка (Грінченка) "Чого нам треба", що такого популярного викладу політичних домаганнів визвольного руху немає російською мовою» [20, С. 592]. Політичні ідеї Б. Грінченка, висловлені у формі оповідань, були універсальним інструментом для поширення серед народу елементарних знань про суспільство та його права і стали гарним прикладом для діяльності інших політичних партій.

У червні 1905 р. в Полтаві відбувся з'їзд українських партій, на якому було зроблено спробу поєднати зусилля українського ліберально-демократичного табору, представленого УДП та УРП, із самостійниками — членами Української народної партії. Напередодні зібрання активний учасник національного руху початку XX ст. Л. Жебуньов листовно узгоджував з Б. Грінченком дату проведення з'їзду в Полтаві (29—30 червня 1905 р.) за участю представників українських громад, УДП та УРП. Із листівки Є. Чикаленка до Б. Грінченка 27 червня та листа Є. Чикаленка до С. Єфремова 1 липня 1905 р. зрозуміло, що Б. Грінченко був делегатом Полтавського з'їзду [22, С. 58]. У підсумковому документі зібрання відзначалося, що досягти поставленої мети українці можуть тільки шляхом упровадження конституції в Росії, яка забезпечить загальне й рівне право голосування та надання Україні політичної автономії зі власним «сеймом». Однак, незважаючи на певний розголос роботи Полтавського з'їзду і схвальне ставлення до нього РУП, утворення українського міжпартійного блоку не мало логічного завершення.

Безрезультатно завершилися й наступні переговори у вересні 1905 р. в Києві, в помешканні члена РУП С. Тимошенка, хоч лідери УРП, УНП та РУП (Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Міхновський, В. Винниченко та ін.) намагалися принаймні досягнути міжпартійного порозуміння, аби «коли вже не працювати разом, то бодай один одному не шкодити». Однак цьому перешкодили, між іншим, в тому числі й особисті амбіції партійних провідників[6].

Неуспішними виявилися також спроби порозуміння лідерів українських партій і під час жовтневого всеросійського політичного страйку 1905 р. У приміщенні Київського університету з ініціативи РУП відбувся перший політичний «український мітинг», куди були запрошені й представники УРП та УНП. Однак «стараннями» самих організаторів мітинг з обговорення поточного моменту перетворився на майданчик гострої критики конкурентів, звинувачених у «буржуазності» та «шовінізмі», що максимально загострило стосунки між українськими партіями[7]. С. Єфремов згадував, що офіційним оратором від УРП було обрано Б. Грінченка, який ознайомив присутніх із програмою партії та наголосив на кінцевій меті її діяльності. «Говорив він гарно, розумно, од серця, але — враження великого не зробив: в атмосфері, перейнятій аж по саме нікуди революційними фразами, блідо й сіро лунали практичні домагання, революційною фразеологією не приоздоблені» [20, С. 584—586]. Інший учасник мітингу Д. Дорошенко згадував, як «на одній стороні залі під стіною стояв на стільці Борис Грінченко, а на протилежному боці [...] Микола Порш, і вони провадили понад головами присутніх спір: Грінченко боронив засади аграрної реформи в програмі Української радикальної партії, (що перед тим була заснована), а Порш боронив програму соціал-демократії. Сперечалися довго і завзято, а публіка слухала. Не пам'ятаю, хто переміг у цім спорі, але симпатії молоді явно були по стороні Порша» [16, С. 71].

Про згуртування українських партій і навіть об'єднання УДП, РУП та УНП «на ґрунті спільного національного інтересу» — демократизації політичного життя й досягнення політичного суверенітету України — йшлося також на зборах громадськості та партійних представників у Петербурзі у жовтні 1905 р. [43, С. 1—2]. В листопаді в тому ж місті відбувся Конгрес поневолених народів Росії, на якому Україну представляв Б. Грінченко. «Одно слово, ми тоді кожну оказію, всяку нагоду, всяку форму — од преси до з'їздів та зібрань — використовували, щоб поставити на чергу українську справу, дати про неї інформацію, освітити її відповідним способом. І як рівняти до недавнього минулого, нам це щастило робити», — стверджував С. Єфремов [20, С. 593]. Газета «Хлібороб» також повідомляла, що від українців на конгресі виступали Б. Грінченко Л. Жебуньов та І. Личко [44, С. 3].

Певний інтерес мають уведені в науковий обіг С. Андрєєвою і В. Андрєєвим неопубліковані матеріали Б. Грінченка, зокрема дві незавершені та недатовані статті «Материал по вопросу присоединения Украины к России», «Українські

[6] ІР НБУВ. Ф. 317. Спр. 55. Арк. 196—197.

[7] Там само. Арк. 198—201 зв.

партії, які...», оскільки вони освітлюють Б. Грінченка як аналітика громадсько-політичних процесів і політика. Ймовірно, ці матеріали-чернетки були написані в листопаді 1905 р. та слугували підготовчим конспектом для його виступу в Петербурзі в кінці листопада. В першій статті Б. Грінченко розглядав основні віхи боротьби українських культурницьких і політичних сил проти російського поневолення й показував закономірність переходу до демократичного партійно-політичного етапу національної боротьби на теренах Російської імперії. Зміст цього тексту призначався для ознайомлення російської та української аудиторії зі становищем українського народу й першими українськими політичними партіями Наддніпрянщини. У статті «Українські партії, які...» Б. Грінченко означував послідовний ряд політичних сил початку ХХ ст. з погляду їхніх соціальних та національних програмових положень. Окрему увагу він приділив УРП, ідейним натхненником й одним із головних засновників якої був сам [45, С. 88]. Підтвердженням того, що цей текст було написано в листопаді для виступу в Петербурзі, є те, що у «чернетці» автор не згадав серед українських партій демократично-радикальну, яка постала 29—30 грудня 1905 р., адже Б. Грінченко не міг не згадати факт створення партії, одним із лідерів якої він був.

Загалом спроби українських партій налагодити спільні дії, скориставшись революційним піднесенням 1905 р., не мали відчутних результатів. Очевидно, саме тому панівне становище в Наддніпрянській Україні зайняли російські ліберальні партії, відсунувши українські, єврейські й польські партійні структури на узбіччя суспільно-політичного життя. Як видається, «грінченківські» УДП та УРП проявили чи не найбільше інтересу до створення загальнонаціонального демократичного центру.

У спогадах В. Дорошенка Б. Грінченко показаний енергійним політиком, організатором УРП у дусі М. Драгоманова з соціалістичним забарвленням. Водночас автор зробив висновок, що не зважаючи на жваву видавничу діяльність партії, вона не мала прихильників серед молоді через низку чинників, зокрема й тому, що її випередила РУП, котра вже могла похвалитися своїми адептами. Підсумовуючи значення партії, В. Дорошенко наголошував, що «у громадському житті радикальна партія не виробила собі виразної фізіономії і в кінці 1905 р. злилася з демократичною, утворивши разом з нею радикально-демократичну партію» [46, С. 468—469].

Б. Грінченко й Українська демократично-радикальна партія

Ухвалення закону про вибори до Державної думи 11 грудня 1905 р. призвело до появи різних партійних підходів стосовно них. Українські політичні партії зосередили увагу на пошуках стратегій участі у виборах або їх бойкотування. Так, РУП—УСДРП і Спілка, солідаризуючись з позицією РСДРП, не бажали йти на компроміс із самодержавством та бойкотували вибори. УНП займала пасивну позицію й залишалася маловпливовим чинником. Тож украї-

їнські ліберально-демократичні партії взяли на себе провід у консолідації суспільства та відігравали помітну роль у виборах до І Думи. Після дискусій на черговому з'їзді у грудні 1905 р. УДП й УРП об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП; проіснувала до створення Товариства українських поступовців у вересні 1908 р.)[8].

Створюючи об'єднану структуру, УДП та УРП інтегрували в одну і свої програми. Ту частину документа, що стосувалася державного устрою, було взято з програми УДП, а економічну — з програми УРП. Є. Чикаленко, на квартирі якого відбулося зібрання комісій обох партій, згадував: «У моїм помешканні зібралася наша комісія та радикальна, в складі Грінченка та д-ра М. Левицького. Ми легко погодилися на назві партії "демократично-радикальна", легко зійшлися на програмі, бо обидві вони були майже однакові» [18, С. 413]. Про об'єднавчий з'їзд повідомляла також газета «Хлібороб» [47, С. 3].

М. Грушевський, аналізуючи у «Споминах» факт створення нової партії, високо оцінював її персональний склад і підкреслював, що в ній сконцентрувався «мозок української нації, [...] усе, що вважало себе одиноко інтелігентним і культурним серед української нації й покликаним до політичного проводу» [48, С. 131]. На думку С. Іваницької, Б. Грінченко став однією з найяскравіших постатей нової «партії інтелектуалів, представників української гуманітарної еліти» [10, С. 281].

Ключовим завданням програми УДРП визнано перетворення Росії на федерацію «рівноправних автономних національно-територіальних одиниць», утворення політичної української автономії на чолі з національним сеймом. У Росії мало бути запроваджене загальне виборче право на основі пропорційної виборчої системи, що покликано забезпечити права національних меншин [49, С. 88—89].

УДРП визначилася стосовно участі у виборах до І Державної думи. За згадками Є. Чикаленка, зважаючи на те, що партія прогнозовано майже ніде не спроможеться самостійно провести своїх депутатів, «постановлено єднатися на місцях з поступовими московськими чи жидівськими партіями та групами в блъоки, аби провести в Думу якомога більше депутатів, що визнають українську мову в школах та стоятимуть за перебудову Російської імперії на автономно-федеративних основах» [18, С. 413]. Процес формування виборчої коаліції систематично висвітлювався на шпальтах «Громадської думки». Б. Грінченко спершу рішуче виступав за бойкот Думи. Проте після обговорення політичних реалій з однопартійцями змінив свою позицію. УДРП увійшла у блок із загальноросійськими та українськими партіями і провела 3-х виборників: Б. Грінченка, Є. Чикаленка, М. Левицького [50, С. 1]. На спільній нараді виборників кандидатом у депутати Думи обрано представника партії російських кадетів барона Ф. Штейнгеля, який позиціонував себе «федералістом-автономістом».

[8] Її програму опубліковано в «Літературно-науковому вістнику» за 1906 р. (кн. IV, квітень, с. 194—199).

Л. Жебуньов у листі до Б. Грінченка 10 квітня 1906 р., інформуючи про всеросійський з'їзд кадетів 21 квітня, який мав визначити їхнє ставлення до національних партій і крайових автономій, повідомляв, що Полтавська громада пропонувала провести з'їзд українців 17 квітня в Полтаві, щоб вирішити, яку саме участь узяти у цьому з'їзді [9]. УДРП планувала кроки для об'єднання зусиль з українським опозиційно-демократичним рухом.

Від часу створення УДРП Б. Грінченко став активним учасником дискусій навколо питань партійного будівництва та єдності ліберально-демократичних сил. Він критично ставився до постійного редагування програми партії. Замість «гри в програми» вимагав подолати апатію, що оволоділа партією після липневої кризи 1906 р., та зрештою перетворитися на «сильну партію діла» [51, С. 115—116].

Політичні погляди Б. Грінченка відбилися не лише у програмних документах, брошурах, листівках УРП та УДРП, але й у статтях у періодиці. Беручи участь у партійних з'їздах, нарадах у Києві, Полтаві та Петербурзі, він докладав чималих зусиль для втілення своїх політичних поглядів і через журналістську діяльність. М. Чернявський відзначав, що Б. Грінченко «був по натурі борцем. Що б він не робив, над чим би не працював, завжди він мав якусь мету, що стояла вище інтересів текучої буденщини. Досягнення такої мети, звичайно, не дається легко, часто вимагає довгої й упертої праці, величезного напруження сили волі. І в такій атмосфері весь свій вік жив Грінченко. І в таких перемогах були його радощі. Радощі борця — переможця» [15, С. 27].

У 1905—1907 рр. Б. Грінченко уважно стежив за розвитком суспільно-політичних подій в Україні та Росії. Найбільше його турбувало те, що після буремного 1905 р. наприкінці наступного 1906 р. «творча робота» поступилася «спокійному плину». Він окреслював коло найближчих реформ, яких повинна домагатися партія через своїх делегатів у Думі: від забезпечення прав і свобод людини (особистих, політичних, культурних) до запровадження місцевого самоврядування та розв'язання земельного питання. Окремо Б. Грінченко наполягав на законодавчому забезпеченні права України на автономію [51, С. 115—116].

Поряд зі стратегічними завданнями, помітну увагу Б. Грінченко зосереджував також на першочергових повсякденних питаннях української політики. Так, у статті «Перед великим ділом» він роз'яснював не лише важливість об'єднання в «дужу політичну партію» задля становленні парламентаризму в Російській імперії, а й пропагував громадянську освіченість українців: «Ми повинні зробити свій народ політично свідомим, зробити його таким, щоб він розумів своє становище і свій шлях, і щоб він знав, якими способами можна добитися задоволення своїх потреб, [...] повинні дати народові те, що зветься політичним вихованням» [52, С. 1].

У період 1905—1907 рр., коли події змінювалися з калейдоскопічною швидкістю й вимагали від УДРП негайного реагування, Б. Грінченко не посту-

[9] ІР НБУВ. Ф. ІІІ. Од. зб. 37188. Арк. 1—2.

пався ключовими політичними завданнями «виховання великих національно свідомих мас, яке дасть багато робітників і забезпечить велику роботу на українському національному полі» [53, С. 150]. Тож закликав національний політикум до його «повинності» — згуртуватися навколо наполегливої праці задля вирішення державно-політичних проблем українського народу [52, С. 1].

* * *

Таким чином, політична діяльність Б. Грінченка відобразилася у цілому комплексі его-документів — спогадів, мемуарів, щоденників, епістолярію, котрі виступають важливим джерелом дослідження як його особистості, так і становлення організованого політичного руху в Україні. Документи особового походження суттєво доповнюють інформацію про участь Б. Грінченка в діяльності Братства тарасівців і ЗУБДО, які заклали основи структурування тодішнього українського політикуму та формування національних ліберально-демократичних партій на початку XX ст. Его-документи містять дані про політичні погляди Б. Грінченка, його безпосередню участь у створенні УДП, УРП, УДРП у 1904—1905 рр., визначенні партійних програмних засад та розгортанні практичної діяльності партій на різних етапах політичного руху.

Его-джерела суттєво доповнюють й оживлюють принципову Грінченкову позицію, за якою найнагальнішою потребою для українського руху було конструювання зусиллями інтелігенції національної ідентичності українців, без чого, на його думку, неможлива жодна продуктивна політична діяльність. Тому у свої працях і газетних публікаціях він акцентував увагу на єднанні інтелігенції, якій у той історичний момент належала важлива роль політичного провідника українського народу.

На переконання Б. Грінченка, створення нових українських політичних партій не було самоціллю. Навпаки, вони створювалися з метою об'єднати роз'єднані народні сили, які мали прямувати до спільної мети — здобуття національно-культурної чи національно-територіальної автономії або самостійної держави, яка включатиме всі історичні землі українського народу. Водночас Б. Грінченко категорично не сприймав, а отже відверто критикував безкінечні зміни в політичних програмах, що замість практичної роботи в підсумку призводило до галасу, чвар, «нахвалянь відкинутись від організації і заснувати свою власну» та лише «розбивало громадські сили» й «руйнувало діло».

У часи гострої суспільної боротьби початку XX ст. багатьом українським діячам, особливо поборникам суто «політичної роботи» з числа радикальної молоді, Грінченків пріоритет культурної роботи в політиці видавався дивним та анахронічним. Як свідчать его-документи, він терпляче й докладно відповідав на закиди відносно «слабкості» своєї політичної діяльності на користь просвітницької роботи, доводячи, що політичний лад і соціально-економічні відносини змінюються повільно, з великими труднощами. Тому безперспективним йому видавалося впровадження нових державних форм лише на папері, без зміни їхньої сутності. Тож закликав до «довгої і щирої» праці, щоб зу-

силлями громадського загалу нові форми стали справді новою повсякденною реальністю, новим життям.

Водночас більшість авторів відомих документів особового походження відзначають, що Б. Грінченко таки спеціально акцентував на важливості політичної роботи, яку не відділяв від культурно-просвітницької, наполягаючи, що кожен мусить бути громадянином і дбати про свою громадянську позицію.

Его-документи засвідчують, що вся Грінченкова праця як політика й митця спрямовувалася на громадянське виховання українців, яке, на його думку, включало не тільки історичну, а й політичну освіту — знання про державний устрій, партії, вибори, загальне голосування, свободу друку, податкові та аграрні реформи, громадянську активність тощо. Він розумів, що така праця буде нелегкою і тривалою справою.

Принципова позиція Б. Грінченка, за якою українська політична діяльність без культурної, просвітницької, виховної роботи інтелігенції в народному середовищі є хиткою будівлею без фундаменту, інколи не знаходила належного розуміння серед його сучасників, зокрема виразників думок радикальної молоді. Однак, за вдумливого підходу й аналізу, вона виглядає чи не єдиною перспективною філософією і практикою розвитку політичної діяльності інтелігенції в інтересах української нації на рубежі XIX—XX ст.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Yefremov, S. Yak postav Hrinchenkiv slovnyk. In: Slovnyk ukrainskoi movy. U 3-kh t. T. 2. 5-24. Kyiv, 1927 [in Ukrainian].
[Єфремов С. Як постав Грінченків словник. В: Словник української мови. У 3-х т. Т. 2. Київ, 1927. С. 5—24].
2. Franko, I. Nashe literaturne zhyttia v 1892 r. In: Franko I. Zibrannia tvoriv. U 50 t. T. 29. 7-22. Kyiv, 1980 [in Ukrainian].
[Франко І. Наше літературне життя в 1892 р. В: Франко І. Зібрання творів. У 50 т. Т. 29. Київ, 1980. С. 7—22].
3. Pohribnyi, A.H. Borys Hrinchenko: narys zhyttia i tvorchosti. Kyiv, 1988 [in Ukrainian].
[Погрібний А.Г. Борис Грінченко: нарис життя і творчості. Київ, 1988. 268 с.].
4. Pohribnyi, A.H. Borys Hrinchenko v literaturnomu rusi kintsia XIX—XX st.: Pytannia ideino-estetychnoi evoliutsii. Kyiv, 1990 [in Ukrainian].
[Погрібний А.Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX—XX ст.: Питання ідейно-естетичної еволюції. Київ, 1990. 232 с.].
5. Hrinchenko, B., Drahomanov, M. Dialohy pro ukrainsku natsionalnu spravu. Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ, 1994. 189 с.].
6. Pastukh, B. Borys Hrinchenko — bezkompromisnyi lytsar natsionalnoi idei: Publitsystychne ese. Luhansk, 1998 [in Ukrainian].
[Пастух Б. Борис Грінченко — безкомпромісний лицар національної ідеї: Публіцистичне есе. Луганськ, 1998. 164 с.].
7. Chmyr, S. Ukrainska demokratychno-radykalna partiia: orhanizatsiinyi ustrii, chyselnist, sotsialnyi sklad (1905—1908 rr.) *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu.* 1999. Vyp. VI. 76-89 [in Ukrainian].

[Чмир С. Українська демократично-радикальна партія: організаційний устрій, чисельність, соціальний склад (1905—1908 рр.) *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* 1999. Вип. VI. С. 76—89].
8. Khomutenko, A. Hromadsko-politychna diialnist B.D. Hrinchenka (1875—1910) (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Хомутенко А. Громадсько-політична діяльність Б.Д. Грінченка (1875—1910): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008. 16 с.].
9. Ivanytska, S. Problemy formuvannia modernoi ukrainskoi natsii v intelektualnii spadshchyni ukrainskykh radykal-demokrativ na pochatku XX st. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu.* 2006. Vyp. XX. 106-112 [in Ukrainian].
[Іваницька С. Проблеми формування модерної української нації в інтелектуальній спадщині українських радикал-демократів на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2006. Вип. XX. С. 106—112].
10. Ivanytska, S. "Kolektyvnyi portret" kerivnytstva Ukrainskoi demokratychno-radykalnoi partii (1905—1908 rr.). *Ukrainska biohrafistyka*. 2010. 7: 279-294 [in Ukrainian].
[Іваницька С. «Колективний портрет» керівництва Української демократично-радикальної партії (1905—1908 рр.). *Українська біографістика.* 2010. № 7. С. 279—294].
11. Andrieiev, V., Andrieieva, S. Hromadsko-politychna diialnist Borysa Hrinchenka naperedodni vyboriv do I Derzhavnoi dumy Rosiiskoi imperii (z neopublikovanoi publitsystychnoi spadshchyny pysmennyka). *Arkhivy Ukrainy*. 2020. 3: 110-121 [in Ukrainian].
[Андреєв В., Андреєва С. Громадсько-політична діяльність Бориса Грінченка напередодні виборів до I Державної думи Російської імперії (з неопублікованої публіцистичної спадщини письменника). *Архіви України*. 2020. № 3 (324). С. 110—121].
12. Hyrych, I. Ukrainski intelektualy i politychna okremishnist (seredyna XIX — pochatok XX st.). Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX — початок XX ст.). Київ, 2014. 496 с.].
13. Hyrych, I. Peredmova. In: Yefremov S. Shchodennyk: Pro dni mynuli (spohady). 6-56. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Гирич І. Передмова. В: Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). Київ, 2011. С. 6—56].
14. Tsyhaniuk, M.A. Sotsialno-politychna borotba v Ukraini pid chas vyboriv i diialnosti I Derzhavnoi dumy (Extended abstract of Candidate's thesis). Kamianets-Podilskyi, 2014. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tsyhaniuk_Mykola/Sotsialno-politychna_borotba_v_Ukraini_pid_chas_vyboriv_i_diialnosti_I_Derzhavnoi_dumy.pdf [in Ukrainian].
[Циганюк М.А. Соціально-політична боротьба в Україні під час виборів і діяльності I Державної думи: дис. ... канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський, 2017. 247 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tsyhaniuk_Mykola/Sotsialno-politychna_borotba_v_Ukraini_pid_chas_vyboriv_i_diialnosti_I_Derzhavnoi_dumy.pdf (дата звернення: 24.02.2023)].
15. Cherniavskyi, M. Kedr Lyvanu: Spohady pro Hrinchenka. Kherson, 1920 [in Ukrainian].
[Чернявський М. Кедр Ливану: Спогади про Грінченка. Херсон, 1920. 36 с.].
16. Doroshenko, D. Moi spohady pro davnie mynule. Winnipeg, 1949 [in Ukrainian].
[Дорошенко Д. Мої спогади про давнє минуле. Вінніпеґ, 1949. 167 с.].
17. Zahirnia, M. Spohady. Luhansk, 1999 [in Ukrainian].
[Загірня М. Спогади. Луганськ, 1999. 160 с.].
18. Chykalenko, Ye. Spohady (1861—1907). New York, 1955 [in Ukrainian].
[Чикаленко Є. Спогади (1861—1907). Нью-Йорк, 1955. 502 с.].
19. Chykalenko, Ye. Spohady (1861—1907). Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Чикаленко Є. Спогади (1861—1907). Київ, 2011. 544 с.].

20. Yefremov, S. Schodennyk: Pro dni mynuli (spohady). Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Єфремов С. Щоденник: Про дні минулі (спогади). Київ, 2011. 792 с.].
21. Chykalenko, Ye. Shchodennyk (1918—1919). Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Чикаленко Є. Щоденник (1918—1919). Київ, 2011. 423 с.].
22. Chykalenko, Ye., Yefremov, S. Lystuvannia: 1903—1928 rr. Kyiv, 2010 [in Ukrainian].
[Чикаленко Є., Єфремов С. Листування: 1903—1928 рр. Київ, 2010. 384 с.].
23. Naumov, S.O. Bratstvo tarasivtsiv. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 1999. 5: 36-44] [in Ukrainian].
[Наумов С.О. Братство тарасівців. *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 36—44].
24. Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. T. 8. Paris; New York: Molode zhyttia, 1976 [in Ukrainian].
[Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Т. 8. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1976].
25. Vozniak, M. Materiialy do istorii ukrainskoho pysmenstva XIX v. *Zbruč*. 1920. URL: https://zbruc.eu/node/57479 [in Ukrainian].
[Возняк М. Матеріяли до історії українського письменства XIX в. *Zbruč*. 1920. URL: https://zbruc.eu/node/57479 (дата звернення: 10.03.2023)].
26. Sherekh, Yu. Movna dyskusiia 1891—1893 rr. i uchast u nii Ivana Franka. *Zbruč*. 1946. URL: https://zbruc.eu/node/57605 [in Ukrainian].
[Шерех Ю. Мовна дискусія 1891—1893 рр. і участь у ній Івана Франка. *Zbruč*. 1946. URL: https://zbruc.eu/node/57605 (дата звернення: 05.03.2023)].
27. Statieieva, V. Mistse B. Hrinchenka v dyskusii pro ukrainsku movu 1891—1892 rr. *Zbruč*. 1997. URL: https://zbruc.eu/node/57726 [in Ukrainian].
[Статєєва В. Місце Б.Грінченка в дискусії про українську мову 1891—1892 рр. *Zbruč*. 1997. URL: https://zbruc.eu/node/57726 (дата звернення: 01.03.2023)].
28. Drul, O. Pravo na halytskist. *Zbruč*. 2016. URL: https://zbruc.eu/node/57752 [in Ukrainian].
[Друль О. Право на галицькість. *Zbruč*. 2016. URL: https://zbruc.eu/node/57752 (дата звернення: 01.03.2023)].
29. "Profession de foi" molodykh ukraintsiv. *Pravda (misiachnyk dlia slovesnosty, nauky i polityky).* 1893. Vyp. XVII-XVIII. 205-207 [in Ukrainian].
["Profession de foi" молодих українців. *Правда (місячник для словесности, науки и політики).* 1893. Вип. XVII-XVIII. С. 205—207].
30. Narodna prohrama molodykh ukraintsiv. *Zbruč*. 1893. URL: https://zbruc.eu/node/79165 [in Ukrainian].
[Народна програма молодих українців. *Zbruč*. 1893. URL: https://zbruc.eu/node/79165 (дата звернення: 12.01.2023)].
31. Simovych, V. Trydtsiat rokiv vid vidkryttia pamiatnyka Ivanovi Kotliarevskomu v Poltavi. In: Simovych V. Pratsi u 2 t. T. 2. 462-466. Chernivtsi, 2005 [in Ukrainian].
[Сімович В. Тридцять років від відкриття пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві. В: Сімович В. Праці у 2 т. Т. 2 Чернівці, 2005. С. 462—466].
32. Kravchenko, V. Shchodennyk. *Neopalyma kupyna: literaturno-khudozhnii ta istorychnyi zhurnal*. 1995. 7-8: 25—48 [in Ukrainian].
[Кравченко В. Щоденник. *Неопалима купина: літературно-художній та історичний журнал*. 1995. № 7-8. С. 25—48].
33. Shcherbakivskyi, V. Vidkryttia pamiatnyka Kotliarevskomu (spohady 1903 r.). *Literaturno-naukovyi visnyk*. 1949. Richnyk XXXIII. Kn. 2. 219-223 [in Ukrainian].
[Щербаківський В. Відкриття пам'ятника Котляревському (спогади 1903 р.). *Літературно-науковий вісник.* 1949. Річник XXXIII. Кн. 2. С. 219—223].

34. Sviato v Poltavi. *Ruslan*. 1903. Ch. 201. 05(18).09: 1-2 [in Ukrainian].
[Свято в Полтаві. *Руслан*. 1903. Ч. 201. 05(18).09. С. 1—2].
35. Franko, I. Moloda Ukraina. Ch. 1: Providni idei i epizody. Lviv, 1910 [in Ukrainian].
[Франко І. Молода Україна. Ч. 1: Провідні ідеї й епізоди. Львів, 1910. 150 с.].
36. Yefremov, S. Z nashoho zhyttia [Pro B. Hrinchenka]. *Rada*. 1910. Ch. 122. [in Ukrainian].
[Єфремов С. З нашого життя [Про Б. Грінченка]. *Рада*. 1910. Ч. 122].
37. Kuhutiak, M.V. Halychyna: storinky istorii: narys suspilno-politychnoho rukhu (XIX st. — 1939 r.). Ivano-Frankivsk, 1993 [in Ukrainian].
[Кугутяк М.В. Галичина: сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. 199 с.].
38. Subtelnyi, O. Ukraina: Istoriia. Kyiv, 1991 [in Ukrainian].
[Субтельний О. Україна: Історія. Київ, 1991. 512 с.].
39. Vid Ukrainskoi demokratychnoi partii. *Literaturno-naukovyj vistnyk.* 1905. Kn. 6. 272-274 [in Ukrainian].
[Від Української демократичної партії. *Літературно-науковий вістник.* 1905. Кн. 6. С. 272—274].
40. Nova ukrainska partiia. *Dilo*. 1905. Ch. 131. 13 (26) cherv. [in Ukrainian].
[Нова українська партія. *Діло*. 1905. Ч. 131. 13 (26) червня].
41. Yavorenko, S. Chomu u nas dosi nemaie dobroho ladu? Ch. 2. Lviv, 1905 [in Ukrainian].
[Яворенко С. Чому у нас досі немає доброго ладу? Ч. 2. Львів, 1905. 49 с.].
42. Ohneviuk, V. Borys Hrinchenko: sproba rekonstruktsii filosofii zhyttia. "Ya ishov tudy, de hurkit pratsi chuty...": *Mat. Vseukr. nauk.-prakt. konf. (VI Hrinchenkivski chytannia).* (Kyiv, 22 sichn. 2014 r.). Kyiv, 2014. 5-24 [in Ukrainian].
[Огневюк В. Борис Грінченко: спроба реконструкції філософії життя. «Я йшов туди, де гуркіт праці чути...»: *Мат. Всеукр. наук.-практ. конф. (VI Грінченківські читання).* (Київ, 22 січня 2014 р.). Київ, 2014. С. 5—24].
43. Peterburzke ukrainske viche. *Khliborob*. 1905. 3. 28 hrudn. [in Ukrainian].
[Петербурзьке українське віче. *Хлібороб*. 1905. № 3. 28 грудня].
44. Zizd nederzhavnykh narodiv u Peterburzi. *Khliborob*. 1905. 3. 28 hrudn. [in Ukrainian].
[З'їзд недержавних народів у Петербурзі. *Хлібороб*. 1905. № 3. 28 грудня].
45. Andrieieva, S., Andrieiev, V. "Ya — mech, ya — polumia": ukrainskyi vyzvolnyi rukh u vysvitlenni Borysa Hrinchenka (z neopublikovanoi publitsystychnoi spadshchyny). *Arkhivy Ukrainy*. 2021. Vyp. 2. 327 (kviten — cherven) [in Ukrainian].
[Андрєєва С., Андрєєв В. «Я — меч, я — полум'я»: український визвольний рух у висвітленні Бориса Грінченка (з неопублікованої публіцистичної спадщини). *Архіви України*. 2021. Вип. 2. № 327 (квітень — червень). С. 85—100].
46. Doroshenko, V. Borys Hrinchenko. *Literaturno-naukovyj vistnyk.* 1910. Richnyk XIII. Knyzhka IX. T. LI. 448-481 [in Ukrainian].
[Дорошенко В. Борис Грінченко. *Літературно-науковий вістник.* 1910. Річник XIII. Книжка IX. Том LI. С. 448—481].
47. Zizd Ukrainskoi radykalno-demokratychnoi partii. *Khliborob*. 1905. 3. 28 hrudn. [in Ukrainian].
[З'їзд Української радикально-демократичної партії. *Хлібороб*. 1905. № 3. 28 грудня].
48. Hrushevskyi, M. Spomyny. *Kyiv*. 1989. 8. 125-145 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1989. № 8. С. 125—145].
49. Shevchenko, V.F. ta in. (Comps.) Ukrainski politychni partii kintsia XIX — pochatku XX st.: prohramovi i dovidkovi materialy. Kyiv, 1993 [in Ukrainian].
[Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали. Упор. В.Ф. Шевченко та ін. Київ, 1993. 336 с.].

50. Hromadska dumka. 1906. 15 berez. [in Ukrainian].
[Громадська думка. 1906. 15 березня].
51. Vartovyi, P. Z ukrainskoho zhyttia. *Nova hromada.* 1906. 11 [in Ukrainian].
[Вартовий П. З українського життя. *Нова громада*. 1906. №11].
52. Hrinchenko, B. Pered velykym dilom. *Rada*. 1906. 4. 19 veres. [in Ukrainian].
[Грінченко Б. Перед великим ділом. *Рада*. 1906. № 4. 19 вересня].
53. Vartovyi, P. Z ukrainskoho zhyttia. *Nova hromada*. 1906. 12 [in Ukrainian].
[Вартовий П. З українського життя. *Нова громада.* 1906. №12].

Надійшла / Received 01.10.2023

Ninel KLYMENKO
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of Historical and Civic Education,
B. Hrinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine)
n.klymenko@kubg.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-4057-3626
Yurii BEZZUB
Senior Lecturer, Department of Historical and Civic Education,
B. Hrinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine)
y.bezzub@kubg.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-8259-4978

POLITICAL PRACTICES OF B. HRINCHENKO AT THE TURN OF THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES IN THE LIGHT OF EGO-DOCUMENTS (To the 160th Anniversary of the Birth)

The purpose is to investigate the political component of B. Hrinchenko's public activity, to find out his role as an ideologist and organizer of national parties based on personal documents, to reveal the features of the leader's position in the strategy and tactics of the political struggle of Ukrainians. **The research methodology** is based on the deconstruction and reinterpretation of the texts of ego-documents and the systematic combination of individual-biographical, subject-activity, and social-typological approaches in determining the place of B. Hrinchenko in the process of politicization of the Ukrainian movement. **The scientific novelty** lies in the complex use of ego-documents to enlighten the conceptual evolution of the Ukrainian movement in the selected period, clarifying the ideological positions and practical strategies of B. Hrinchenko in the political movement and party building, which are difficult to reconstruct holistically only from official documentary sources. **Conclusions.** The personality of B. Hrinchenko and his ideological beliefs had a significant impact on the establishment of the national liberal-democratic movement program principles and the formation of the political outlook of individual figures. The formation of the political paradigm of national work by B. Hrinchenko contributed to the development of a mass political movement. Hrinchenko's concept of using national-cultural and educational work in political activity appears to be a well-founded philosophy and promising practice of the actions of the intellectuals in the interests of the Ukrainian nation.

***Keywords**: B. Hrinchenko, ego-documents, Ukrainian national movement, political activity, party, Ukrainian Democratic Party, Ukrainian Radical Party, Ukrainian Democratic-Radical Party, Brotherhood of Tarasovs (Bratstvo tarasivtsiv).*

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.173
УДК 94(477.82)«1917/1921»:351.74

Віталій СКАЛЬСЬКИЙ
кандидат історичних наук, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ, Україна)
skalskyw@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0270-264X
Олег РАЗИГРАЄВ
доктор історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії, Волинський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк, Україна); доктор гуманістичних наук Університету Марії Кюрі-Склодовської (Люблін, Польща)
razygraev@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0480-6936

ВОЛИНЬ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917—1921 рр.: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК І ВОЄННА СИТУАЦІЯ

Мета полягає у спробі аналізу суспільно-політичного розвитку та воєнної ситуації на теренах Волині у часи Української революції 1917—1921 рр. **Методологія** ґрунтується на використанні загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження, в тому числі проблемно-хронологічного, синхронного, діахронного, порівняльно-історичного й ін. **Наукова новизна.** Здійснено спробу узагальнити події революції на теренах Волині в контексті загальнодержавної та міжнародної ситуації. **Висновки.** Впродовж 1917—1921 рр. Волинь, як і вся Україна, пережила революційні потрясіння. За періоду адміністрування російського Тимчасового уряду волиняни на загальній революційній хвилі відчули піднесення національної свідомості, формували структури національного руху, здійснювали демократизацію та українізацію суспільно-політичного життя. В лис-

Цитування: Скальський В., Разиграєв О. Волинь у період Української революції 1917—1921 рр.: суспільно-політичний розвиток і воєнна ситуація. *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 173—191. https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.173

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 6 (573)

топаді 1917 р. край як частина УНР практично відразу ж опинився у вирі першої більшовицько-української війни. Тут також пролягав фронт Першої світової, що накладало свій відбиток. Західна частина Волині до листопада 1918 р. перебувала під контролем австрійців. У 1919 р. регіон став одним з епіцентрів Української революції, де відбувалися важливі події (в тому числі спроба державного перевороту В. Оскілка, викрадення держскарбниці О. Волохом, Любарська декларація та ін.). Невдовзі на Волині відбувся фінальний акорд революції — 2-й Зимовий похід Армії УНР.

***Ключові слова**: Волинь, Українська революція, Перша світова війна, більшовицький переворот, Польща, Росія.*

Історіографія Української революції 1917—1921 рр. спочатку формувалася як києвоцентрична. Це був цілком закономірний процес, адже саме в Києві постала Українська Центральна Рада (УЦР), ухвалювалися універсали, проголошувався гетьманат, відновлювалася Українська Народна Республіка (УНР), відбувся Трудовий конгрес, проголошено злуку, працювали уряди, керівні органи політичних партій. Саме Київ був формальною та неформальною столицею, звідки ширилися революційні хвилі.

Останнім часом, особливо до відзначення 100-річчя цих подій, з'явилась ціла низка досліджень, що висвітлюють історію 1917—1921 рр. у регіонах. Волинь періодично присутня у працях про революцію — частіше як регіон перебування вищих органів влади УНР у лютому 1918, листопаді — грудні 1919 рр. або ж у контексті Варшавської угоди та 2-го Зимового походу Армії УНР. Утім на Волині відбувалися революційні події на своєму, крайовому рівні. Ці явища значною мірою були інспіровані петроградськими та київськими подіями й мали свою специфіку.

За останні 30 років опубліковано чимало монографій, статей, збірок документів на цю тему. Так, питання розвитку революційних подій на Волині в 1917—1921 рр. порушували у своїх працях І. Гуцалюк [1], О. Дем'янюк [2—4], С. Лис [5], Г. Махорін [6], А. Рацілевич [7], Я. Шабала [8], автори цих рядків [9—12]. Серед закордонних дослідників варто згадати ґрунтовні напрацювання М. Коженьовського [13—14] та В. Менджецького [15—16]. Проблематика Української революції 1917—1921 рр. обговорювалася під час роботи ІІІ Міжнародного конгресу українських істориків, що відбувся 2006 р. в Луцьку. У жовтні 2018 р. на базі Волинського національного університету ім. Лесі Українки проведено наукову конференцію «Волинь у роки Української революції 1917—1921 рр.» до 100-річчя зазначеної події, а вже наступного року побачив світ збірник праць учасників цього заходу [17].

Мета пропонованої статті полягає у спробі аналізу суспільно-політичного розвитку та воєнної ситуації на Волині в період Української революції 1917—1921 рр. [1] Хронологічні межі охоплюють початок 1917 р., коли на теренах краю розгорнулися революційні трансформації, і завершення 2-го Зимового походу в листопаді — грудні 1921 р.

[1] Представлена стаття тематично завершує узагальнення історії Волині 1914—1921 рр., розпочате в № 1 «Українського історичного журналу» за 2023 р. (див.: [18]).

Революційна демократизація на Волині 1917 р.

У 1917 р. Волинь вступила розділеною лінією фронту, який проходив по р. Стохід у західній частині регіону. З осені 1916 р. між австрійцями, німцями та росіянами велася позиційна війна. Загострення боїв сталося на Червищенському плацдармі, створеному російськими військами на лівому березі р. Стохід у липні того ж року. Навесні 1917 р. німецька армія застосувала на плацдармі хімічну зброю. Росіяни, не маючи належного захисного спорядження, зазнали значних втрат. Після відступу їх із Червищенського плацдарму інтенсивність боїв на Волині значно знизилася [8, С. 301; 19, С. 125].

Захід Волинської губернії (Володимирський та частину Ковельського повітів) займали австро-угорські війська, а військове управління здійснював штаб 4-ї цісарсько-королівської армії. Цивільна влада перебувала в руках призначених бурмістрів і старост.

Територія Волині, що залишилася під контролем Російської імперії, перебувала у зоні Південно-Західного фронту. На цих теренах продовжували функціонувати російські органи влади — міські думи, повітові земства й управи. З Володимирського та Ковельського повітів державні установи було евакуйовано до східної частини губернії.

Від радянського часу тягнеться історіографічна традиція тверджень, що волиняни довідалися про революцію в Петрограді на початку березня 1917 р. з телеграм і позитивно прийняли цю звістку. Більшість авторів характеризують цей час як період багатолюдних мітингів та маніфестацій.

Із приходом до влади Тимчасового уряду губернатори йшли у відставку. Їхні посади було ліквідовано, натомість створено мережу губернських комісарів. Аналогічний процес відбувався в повітах. Дотеперішні органи самоврядування — губернські та повітові земства, а також міські думи інкорпорували до свого складу представників революційних організацій. Відтак новий склад думи або земства обирав уже й нове керівництво. Зокрема 5 травня 1917 р. міським головою Луцька міська управа затвердила А. Варковицького, який змінив на цій посаді В. Малявчика [5, С. 4]. А от губернське земство так і не зібралося. Губернським комісаром Волинської губернії був призначений відомий політичний діяч, колишній член Державної думи Російської імперії, уродженець Волині А. В'язлов (1862—1919 рр.) [2].

Зречення Миколи II, ліквідація в Росії самодержавства та перехід влади до Тимчасового уряду значно пожвавили громадську активність у країні. У цей час на теренах Волинської губернії продовжили свою діяльність майже всі організації, пов'язані з допомогою населенню краю (земські та міські союзи, Російське товариство Червоного Хреста, етнічні харитативні структури), які функціонували тут від часу вибуху Великої війни. Водночас створювалися нові громадські

[2] Нова рада. 1917. № 157. 8 жовтня. С. 1.

об'єднання. А. Рацілевич зазначає, що на початку березня 1917 р. у Житомирі відбулося засідання представників громадських осередків губернського центру, а вже 4 березня утворено комітет громадських організацій. У цьому ж місяці в Луцьку почала діяти рада громадських організацій [7, С. 21, 23].

Оскільки значною мірою революційні події були детерміновані нерозв'язаністю національного питання, відповідно, найпотужнішу роль відігравали національні організації. Так, навесні 1917 р. виникла Луцька українська громада. Активісти цієї структури поставили за мету «національне пробудження у місцевих українців» шляхом проведення лекцій і «відчитів», організації «вистав, концертів, забав», а також збору коштів на відкриття «народної школи» [3]. Першою помітною справою громади стала організація національної демонстрації, що відбулася 30 квітня (13 травня) 1917 р.: «Попереду несли портрет Т. Шевченка, нашитий на великім блакитнім прапорі; поруч з ним — два національних прапори з написами: "Хай живе автономна Україна з федеративно-демократичною Російською республікою". Далі йшов оркестр музики, за ним — співочий хор з парубків та дівчат в національнім убранні; далі йшли солдати піші, а за ними — кінниця, на чолі котрої красувався, між иншими прапорами, запорожський прапор з хрестом, сонцем, місяцем й зорями. Позаду усіх їхали автомобілі та дві парі волів з возами. На першім возі був плакат "Земля і воля"» [4]. У цей період у Ківерцях постав український гурток «Єднання», який, відповідно до статутних засад, мав право «засновувати читальні, кооперативи, уряджувати лекції, відчити, театральні вистави, видавати книжки, часописи, улаштовувати прогулянки, концерти» [7, С. 24—25].

Навесні 1917 р. в Рівному було створено «Просвіту» та місцевий військово-спортивний комітет, який займався популяризацією військово-підготовчих навичок серед місцевої молоді [2, С. 107—108; 4, С. 70—75]. Загалом українські військові організації цього міста були доволі потужними. Поступово саме українці очолили тут загальнодемократичні осередки. 17 липня в Рівному відбулися перевибори виконкому ради солдатських депутатів гарнізону. Його головою став представник українських організацій Г. Денисенко [5].

Український рух у Коростені набув організаційних форм у квітні 1917 р. Водночас було створено й місцеву «Просвіту». Початково до неї записалися 120 осіб — «селян, залізнодорожних служащих, робітників та салдат місцевих шпиталів». При «Просвіті» функціонувала бібліотека. 21 травня (3 червня) того ж року в Коростені відбувся збір коштів до Українського національного фонду [6].

Місто Острог за свідченням очевидця, солдата М. Павлюченка, було «наскрізь пройняте специфичним духом чорносотенства» [7]. Тож українські організації тут постали серед військовослужбовців. Ініціаторами стали лікар Гаца-

[3] Там само. № 21. 26 квітня. С. 2.
[4] Там само. № 34. 9 травня. С. 4.
[5] Робітнича газета. 1917. № 112. 18 липня. С. 3.
[6] Народна воля. 1917. № 31. 10 червня. С. 3.
[7] Нова рада. 1917. № 52. 1 червня. С. 4.

нюк і рядовий Тишко. Саме вони організували український концерт, заснували Українське товариство 26-го запасного полку, «Просвіту» та філію Військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка. Національному руху активно протидіяв директор Острозької жіночої гімназії Ф. Кутневич.

Український рух фінансувався здебільшого з пожертв. Для збору коштів по всій Україні та за її межами Центральна Рада організувала День Національного фонду. В Рівному українські організації провели його 21 травня (3 червня), на Зелені свята.

Після створення УЦР місцеві активісти українського національного руху почали організовувати власні структури. 10—12 (23—25) травня 1917 р. відбувся з'їзд представників українських організацій регіону, на якому були присутні близько 300 осіб, серед них представники «Просвіти», гуртків, селянських спілок тощо [7, С. 25]. Таких зібрань було декілька. На них утворено Волинську губернську українську раду, яку очолив С. Підгірський [8]. Водночас формувалися повітові українські ради, осередки політичних партій, «Просвіти», Селянська спілка та ради селянських депутатів, філії Військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка.

Перший селянський з'їзд Волинської губернії відбувся 21—24 травня (3—6 червня) 1917 р. у Житомирі. Його ініціаторами виступили Волинська губернська українська рада та Волинський кредитний союз. Були присутні понад 700 делегатів. Головою зібрання обрано С. Підгірського. З'їзд розглянув багато питань, пов'язаних із політичною та економічною ситуацією, ухвалив постанову про запровадження в Росії «народної федеративної однопалатної республіки без президента» з «широкою національно-територіальною автономією України», невід'ємною частиною якої була й Волинь. При цьому автономна Україна мала забезпечити повні права національних меншин [9].

Пропонувалося скасувати приватну власність на землю, водночас утриматися від самовільного захоплення земельних ділянок. Поряд із земельним питанням волинських селян турбувала «шкільна справа». З'їзд виявив бажання запровадити українськомовну освіту поступово: в перших класах — із вересня 1917 р., в інших — після вивчення учнями курсу української мови. З радикальними пропозиціями виступив з'їзд щодо реформи церкви, порушуючи питання українізації, відділення церкви від держави, скасування плати за надання духовних послуг та обрання священників і вищого духівництва парафіянами [10].

ІІ Волинський селянський губернський з'їзд, який відбувся 7—10 (20—23) жовтня 1917 р. під головуванням С. Підгірського, висловився на підтримку УЦР і підтвердив статус Волині як складової частини автономної України.

---

[8] Самійло Максимович Підгірський — уродженець Волині, випускник Санкт-Петербурзького університету, правник, член Української Центральної Ради, журналіст, посол польського Сейму, провідний діяч українського руху на Волині, замордований у Лук'янівській в'язниці в 1944 р.

[9] Громадянин. 1917. № 3-4. 4 липня. С. 7.

[10] Там само. С. 8—9.

Окрім того постановив негайно видати закон про передачу земельних справ до земельних комітетів та Центрального українського земельного комітету; закликав селян узяти участь у виборах як до місцевих органів влади, так і до Установчих зборів. На з'їзді порушувалося також питання організації та діяльності рад селянських депутатів. Серед їхніх завдань проголошувався контроль за місцевою владою з метою збереження здобутків революції, а також участь окремих представників у громадських, продовольчих комітетах та радах військових і робітничих депутатів [20, С. 831—833].

Період Української Центральної Ради позначився на Волині зростанням політичної активності не лише серед селян, але й військовиків. Так, 19—20 червня (2—3 липня) 1917 р. військовослужбовці 165-го піхотного Луцького полку на зборах Української військової громади заслухали та підтримали І Універсал УЦР [20, С. 469—470]. Рада військових депутатів у Волочиську (Старокостянтинівський повіт) де-факто набула функцій цивільної адміністрації й мала на меті «боротися з дорожнечою, спекуляцією, хабарництвом, анархією і безвідповідальністю осіб, підтримувати загальний політичний порядок, встановлений в Російській Демократичній Республіці, підтримувати тишу і спокій в містечку і на станції, стояти на сторожі збереження державного майна, сприяти поглибленню політичної свідомості» [21, С. 38—46].

Революційне піднесення охопило й етнічні громади Волині — поляків, євреїв, чехів, котрі також самоорганізовувалися. Відбувалися повітові та губернські з'їзди, поставали національні органи самоврядування, політичні партії, громадські організації. В усіх виборчих кампаніях були етнічні списки, подекуди вдавалося здобувати мандати, а в місцях компактного проживання навіть і більшість голосів виборців.

Зокрема в березні 1917 р. поляки Волинської губернії взяли участь у з'їзді всіх польських організацій у Києві, ухвалою якого було створено Польський виконавчий комітет на Русі, який розпочав формування власних регіональних філій — комісаріатів. Уже у червні 1917 р. у краї діяли 2 міських комісаріати — у Житомирі та Звягелі, а також 10 повітових (Дубно, Кременець, Луцьк, Острог, Овруч, Рівне, Старокостянтинів, Ізяслав, Звягель, Житомир). Станом на 15 червня 1917 р. на Волині функціонували 19 різноманітних польських товариств та організацій [22, С. 18, 92].

У регіоні розпочало роботу освітнє товариство «Польська матір Волинської землі» («Польська матір на Волині») з центром у Житомирі [13, С. 144; 23, С. 220]. Керівництво цієї структури ухвалило рішення щодо обов'язкової участі римо-католицького духівництва в повітових філіях. У Луцьку, Рівному, інших населених пунктах губернії відкрилися польські народні школи [23, С. 225].

Українська державність на Волині (листопад 1917 — грудень 1918 рр.)

Жовтневий переворот 1917 р. мав свій відголос на Волині. Зокрема Кременецька міська дума засудила дії більшовиків і висловила підтримку Тимчасовому уряду та Українській Центральній Раді [11]. З аналогічною заявою виступила Луцька міська дума [5, С. 4—5].

7 (20) листопада 1917 р. ІІІ Універсалом було проголошено Українську Народну Республіку. Волинська губернія стала складовою частиною нового державного утворення [24, С. 39]. Доступна джерельна база не дозволяє встановити більшість імен перших осіб губернії, очільників повітів та міст, а також депутатського корпусу часів першої УНР. Історикам відомі лише поодинокі імена. Губернським комісаром і надалі залишався А. В'язлов. Наприкінці січня 1918 р., вочевидь на хвилі більшовицького наступу, він склав повноваження [12]. На початку лютого всю губернську владу було відправлено у відставку. Замість неї утворено комісаріат Волинської губернії, який очолював цивільну адміністрацію [6, С. 55]. Посаду губерніального інспектора міліції обіймав С. Василенко. Військовим комендантом Волині певний час був П. Болбочан. Про нього В. Верига зазначав, що «це був перший комендант від початку революції, котрий, замість мітингів, почав творити лад і порядок» [25, С. 16].

Більшовики спробували встановити свою владу в окремих місцевостях краю. Подекуди виникали пробільшовицькі «революційні комітети». І. Гуцалюк стверджує, що «нечисленні українізовані підрозділи не могли серйозно протидіяти військовим частинам, просякнутим більшовицьким духом» [1, С. 12]. Нам таке твердження видається дискусійним, адже більшовикам у період жовтня 1917 — квітня 1918 рр. не вдалося встановити бодай частковий контроль над жодним волинським містом, жодним більш-менш великим військовим підрозділом (хоч вони і внесли суттєву дезорганізацію у життя краю).

29 жовтня (11 листопада) 1917 р. на четвертий день перевороту в Петрограді та ще до проголошення УНР Луцька рада солдатських, робітничих і селянських депутатів відмовилася передавати владу більшовикам. Водночас було ухвалено резолюцію «вважати недопустимим застосування збройних сил луцького гарнізону для придушення петроградського повстання». За кілька днів загітовані більшовиками солдати 126-ї піхотної дивізії в околицях Луцька відмовилися виконати наказ про демобілізацію та оголосили себе червоногвардійцями. Командиром цього збройного угруповання став прапорщик О. Дмитрієв. У ніч із 12 (25) на 13 (26) листопада 1917 р. вони ввійшли до Луцька, заарештували начальників міліції, гарнізону, кількох членів виконавчого комітету Особливої армії, урядового комісара при ній, узяли під контроль друкарню, пошту, телеграф і в'язницю. Міський голова С. Спектарьов терміно-

[11] Держархів Тернопільської обл. Ф. 242. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 85—85 зв.
[12] Нова рада. 1917. № 140. 19 вересня. С. 2.

во виїхав у Київ «з протестом проти насильницьких порушень прав міського самоуправління». Легітимізувати більшовицьку владу мав надзвичайний з'їзд депутатів Особливої армії, що зібрався в Луцьку 14 (27) листопада, але за відсутності підтримки він був змушений переїхати до Рівного [13].

З прибуттям більшовиків в Рівне у цьому місті виникла загроза більшовицько-українських збройних сутичок. Лише завдяки втручанню Генерального секретарства великоруських справ удалося встановився хиткий паритет [14]. Українці зняли патрулі, а більшовики не стали виставляти свої. Загалом зимою 1917—1918 рр. в Рівному відбувалося перманентне протистояння українських і більшовицьких загонів [26, С. 233].

Паралельно з революційними подіями тривала Велика війна. З кінця 1917 р. у Бересті делегація Української Центральної Ради вела переговори з представниками держав Четверного союзу про укладання мирного договору. 9 (22) січня 1918 р. було проголошено самостійність УНР, а 9 лютого (27 січня) підписано Берестейський мирний договір.

На початку лютого 1918 р. Волинь стає місцем осідку вищих органів влади УНР, котрі були змушені евакуюватися з Києва під тиском більшовиків. В історичній літературі доволі детально описано перебування Центральної Ради та Ради Народних Міністрів у Житомирі, Сарнах, Коростені.

Відразу після підписання Берестейського миру українська сторона запросила військову допомогу в Німеччини й Австро-Угорщини. 18 (5) лютого 1918 р. німецькі війська розпочали на західних теренах колишньої Російської імперії наступальну операцію «Фаустшлаґ». Швидко оволодівши Луцьком, 21 (8) лютого німці зайняли Новоград-Волинський, 22 (9) лютого — Коростень, 24 (11) лютого — Житомир. Більшовики практично не чинили опору. Генерал М. Гофман писав: «Це найкомічніша з війн, які я бачив. Ми завантажуємо в потяг жменю піхотинців з кулеметами й женемо їх до наступної залізничної станції; вони швиденько захоплюють її, беруть у полон більшовиків, декілька вояків й продовжують свій рух далі. Принаймні, така процедура додає певного шарму новому способу ведення війни» [27, С. 67].

Після укладення Берестейського миру з колишніх військовополонених російської армії на території Німеччини та Австро-Угорщини було сформовано Синьожупанну та Сірожупанну дивізії. Їх перекинули на терени Ковельського та Володимирського повітів, де відбулося доукомплектування. Проте після гетьманського перевороту 1-шу і 2-гу Синьожупанні дивізії розформували. Натомість сірожупанники не тільки захищатимуть Україну від більшовиків, але й братимуть участь у внутрішньополітичному протистоянні [8, С. 323].

З очищенням Волині від більшовиків почало налагоджуватися нормальне повсякденне життя. Відновлювали діяльність законні органи влади УНР. Поновилася робота повітових комісарів, народних рад, міських дум, управ. Про-

[13] Там само. № 205. С. 3.
[14] Там само. № 209. С. 3.

довжили свою роботу й численні харитативні осоердки, які у цей час сконцентрували діяльність на допомозі біженцям. Так, у березні 1918 р. опубліковано відозву Міністерства польських справ УНР до всіх польських допомогових організацій із проханням надати відомості про поточну діяльність. Урядовий орган цікавили насамперед кількість зареєстрованих біженців, бюджет і фінансова ситуація, відомості про структурні підрозділи, контакті дані [15].

В березні 1918 р. територія Волинської губернії збільшилася. До неї було приєднано Мозирський повіт Мінської губернії. Щоправда ненадовго, адже вже 14 серпня Рада Міністрів Української Держави ухвалила рішення про створення Поліської округи, куди віднесено Мозирщину.

29 квітня 1918 р. в Україні відбувся державний переворот. За підтримки німецьких військ до влади прийшов генерал П. Скоропадський, проголошений гетьманом. 4 травня він одним із перших волинським губернським старостою призначив колишнього члена Державної думи великого землевласника Д. Андро. Повітовими старостами стали: у Житомирському повіті — Й. Арндт, Новоград-Волинському — Л. Бродський, Овруцькому — О. Далевич, Володимирському — В. Пущин, Дубненському — Д. Прибильський, Ізяславському — М. Шабельський, Ковельському — О. Нікітін, Кременецькому — М. Шмідт, Луцькому — Ф. Шлеммер, Острозькому — К. Курзенков, Рівненському — Й. Максимович, Старокостянтинівському — Р. Ржевський [1, С. 10]. Здебільшого це були особи дворянського походження, великі землевласники та колишні імперські чиновники. Попри призначення на терени Ковельського та Володимирського повітів повітових старост, їхня влада підважувалася присутністю там австро-угорських військ та адміністрації.

Серед ознак режиму П. Скоропадського можемо відзначити нормалізацію роботи державного апарату, певну стабілізацію економіки, повернення суспільних відносин від революційної нівеляції законів до примату законодавства [21, С. 38—46]. Впродовж короткого часу було відновлено приватну власність на землю. Переділи осені 1917 р. визнали незаконними. Значно ускладнилося проведення зібрань, обмежено агітацію. Одночасно наростала й опозиція до нової влади. Зокрема у травні 1918 р. відбулися антигетьманські виступи у Житомирському та Овруцькому повітах.

Наведення новою владою «порядку» спричинило хвилю локальних конфліктів за землю та розграбування восени — взимку майна великих землевласників. 21 червня 1918 р. П. Скоропадський навіть зустрівся з делегатами від землевласників («хліборобів») Волинської губернії, які прагнули зберегти та захистити свої господарства [26, С. 289—290]. Влітку 1918 р. джерела фіксують селянські виступи в Колках, Осниці, Тростянці, інших місцевостях Волині [8, С. 327]. Так, 16 червня в Карпівцях Житомирського повіту стався конфлікт між місцевими селянами та німецьким солдатом, що завершилося жертвами серед цивільних. Того ж дня у с. Голюнки на Старокостянтинівщині

[15] Tygodnik Kresowy. 1918. № 15. S. 8.

спалено фільварок М. Лелявського [28, С. 11—12]. Великий заколот відбувся в Авратинській волості у червні 1918 р. Тоді селяни вбили кількох службовців державної варти. З Житомира та Старокостянтинова до Авратина було скеровано додаткові сили правоохоронців. Також до повсталих селян виїхав губернський староста. Невдовзі виступ було ліквідовано [28, С. 15].

Позитивні тенденції за врядування П. Скоропадського простежувалися у сфері культури та освіти. Гетьман зберіг інститут губернських комісарів народної освіти, створений за УЦР. Так, на Волині на цій посаді продовжував працювати М. Черкавський, який ще 18 вересня 1917 р. скерував до Генерального секретаря освіти доповідну записку щодо українізації шкільництва краю. В документі наголошувалося на необхідності видання спеціального наказу стосовно проведення навчання українською мовою, а також забезпечення учнів підручниками [20, С. 776—778].

17 вересня 1918 р. у Житомирському окружному суді було зареєстровано луцьку повітову «Просвіту». Серед учасників перших зборів товариства, які відбулися у серпні того ж року у приміщенні Луцької братської школи, були П. Голубович, В. Федоренко, Р. Шкляр та ін. [29, С. 6—7]. Один з очільників та організаторів луцької «Просвіти» І. Власовський писав: «[...] з революцією 1917 року, скрізь по українських містах, містечках і селах виникають т-ва "Просвіти". [...] Серед бурхливого моря нескінченних військових і революційних подій, на руїнах життя, спричинених світовою війною, в час повороту з евакуації народних мас, появляються тут паростки організацій, котрі завданням ставили національне усвідомлення і культурне піднесення свого народу» [29, С. 6—7].

Після приходу до влади П. Скоропадського на Волині постала й мережа польських допомогових комітетів, зокрема в Антонінах, Житомирі, Корці, Луцьку, Любарі, Острозі, Рівному, Сарнах тощо. В. Менджецький зазначає: «Вони відіграли важливу роль як центри підтримки та координації діяльності польської громади в умовах екстремальної небезпеки» [15, С. 148]. Того ж року у Волинській губернії спостерігалася особлива активізація діяльності польських скаутських структур [13, С. 145].

Як уже зазначалося, поза контролем губернської адміністрації залишалися Ковельський та Володимир-Волинський повіти. Хоча Українська Держава й Австро-Угорщина перебували у союзницьких відносинах, ці найзахідніші терени Волині надалі перебували під окупацією. Українські службовці неодноразово зверталися до центральних органів влади щодо роз'яснень із приводу статусу тих територій. Евакуйовані повітові управи та міські думи, що тимчасово розмістилися у Житомирі й Новограді-Волинському, постійно порушували питання про повернення в рідні міста. Окупація цих повітів припинилася з виїздом австро-угорських військ. Після цісарського маніфесту 16 жовтня командувач Східної армії А. Краус без дозволу Відня розпочав евакуацію. В Рівному командувач та офіцери штабу на тривалий час були заблоковані місцевою солдатською радою, зазнавали принижень і грабунків. Вихід австро-угорських підрозділів із Володимира-Волинського супроводжувався

масовими безладами, підпалами. В листопаді 1918 р. ані Українська Держава, ані невдовзі створена Директорія, ані уряд Західноукраїнської Народної Республіки не мали достатньо сил, щоб опанувати ці терени. Тож ситуацією скористалася щойно відновлена Польща [12, С. 213].

Період Директорії (грудень 1918—1921 рр.)

У листопаді — грудні 1918 р. в Україні відбулося переформатування влади, на зміну гетьману П. Скоропадському прийшла Директорія, яка відновила Українську Народну Республіку. Війська Директорії вступили до Луцька вже 22 грудня [5, С. 23]. Після цього у Волинській губернії було повністю змінено владну вертикаль. Посаду губернського комісара обійняв Ф. Сумневич — колишній рівненський повітовий комісар періоду УЦР [30, С. 122—130]. До губернської земської управи ввійшли також С. Підгірський (голова), Чернецький, О. Левчанівський, Поплавський, Нарбут. Губернським комендантом наприкінці грудня 1918 р. став штабскапітан О. Блонський [31, С. 47].

Ще в листопаді 1918 р. більшовики розпочали новий наступ на українські землі. На Волині це відбулося головним чином у північних повітах. Перші сутички мали місце в районі Мозиря. З півночі губернію захищав Український кінно-партизанський полк отамана О. Козир-Зірки [6, С. 75], відомого тим, що у січні 1919 р. він здав Овруч більшовикам, учинивши перед цим жорстокий єврейський погром. За це українська влада полк розформувала, а його командира засудила до розстрілу. Однак отаман утік з-під варти і деякий час плюндрував тили українських військ.

Паралельно з фронтальним наступом більшовики діяли «гібридно» — намагалися вести розкладницьку роботу в українських військових частинах та вчиняти заколоти. В районі Дубровиці після евакуації австро-угорських та німецьких військ наприкінці 1918 р. українці втратили кілька населених пунктів, які зайняли пробільшовицькі загони, що згодом влилися у Червону армію. В радянській літературі та політиці пам'яті ці події отримали назву «Дубровицького збройного повстання» [16].

5 січня 1919 р. більшовикам удалося підняти бунт у Житомирі та Бердичеві. «Житомирське січневе збройне повстання» супроводжувалось єврейським погромом [32, С. 199]. Отаман О. Палієнко звинуватив євреїв міста в підтримці більшовиків та інспірував масштабне насильство, яке тривало з 8 по 13 січня. За цей погром О. Палієнка відсторонили від посади. Відтак владі УНР для наведення порядку довелося спрямовувати у Житомир підрозділи полковника В. Оскілка. З Житомира погромники перейшли до Троянова. У цій ситуації на захист євреїв стали місцеві православні селяни-українці. Вони вбили одного погромника, дві нападниці втекли, а решту вдалося затримати. Селянський сход вирішив покарати злочинців смертю [6, С. 66—67].

[16] Держархів Рівненської обл. Ф. Р.534. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 1—78.

На початку січня 1919 р. в Києві розпочалася підготовка до Трудового конгресу, який мав визначити подальший шлях розвитку УНР. Це був такий собі аналог Установчих зборів, але з поправкою на воєнно-політичні обставини — наступ більшовиків та поширеність ліворадикальних популістських ідей серед населення. Тож вибори були не загальними, прямими й вільними, а становими. Визначалися квоти для кожної губернії. Волині припало 45 мандатів від селян, 10 — від робітників, 4 — від трудової інтелігенції [10, С. 219].

Загалом перший місяць 1919 р. видався надзвичайно плідним у діяльності Директорії УНР. Так, 26 січня побачили світ постанови про реорганізацію кількох церковно-учительських та «второкласових» учительських шкіл (у тому числі Дерманської й Денишівської на Волині) в учительські семінарії, а також про відкриття учительського інституту у Житомирі. Попри складні умови в регіоні простежувалося і громадське життя [10, С. 219]. Так, у січні — лютому 1919 р. зусиллями «Просвіти» в Луцьку організовано курси української мови для працівників державних установ [29, С. 6—7].

Поряд із протистоянням більшовицькій загрозі на півночі та сході губернії, на західних межах Волині також розгортався збройний конфлікт. Новопостала Польща намагалася встановити кордони відповідно до своїх уявлень. Волинь сприймалася щонайменше як зона інтересів, або як власна територія. Тож розпочалася «війна за кордони». Після евакуації з завершенням Першої світової із західноволинських міст австро-угорських гарнізонів ці населені пункти залишилися без жодної влади. Уряд УНР був зайнятий конфліктом із більшовиками, протидією єврейським погромам та загалом нестабільною ситуацією в Україні. ЗУНР теж не могла надати допомоги, адже перебувала у протистоянні з поляками за Львів і Галичину. В літературі можемо знайти згадки про те, що армія польського генерала Е. Ридз-Сміґли вступила на Волинь у першій половині січня 1919 р. У ході нетривалих, але кривавих боїв Ковель та Володимир-Волинський опинилися під польським контролем.

Протистояння з поляками тривало не лише у воєнній площині. Так, наприкінці 1918 р. на терени Волині поширила діяльність польська організація громадсько-політичного характеру «Кресова сторожа», утворена в лютому того ж року в Любліні. Вона реалізовувала на практиці політичну програму Ю. Пілсудського щодо східних земель, формувала позитивний образ Польщі й готувала підґрунтя для польської адміністрації [9, С. 171—172].

На початку лютого 1919 р. на Волинь перемістився більшовицько-український фронт. 2 лютого більшовики оволоділи Овручем. Довгий час тривали сутички навколо Коростеня, який українські війська змушені були залишити в ніч із 20 на 21 лютого. Розпочалась евакуація установ із Житомира. Надалі ситуація суттєво ускладнювалася. Більшовики поступово займали волинські села та містечка. Часом українцям удавалося контратакувати.

Внаслідок лютневого більшовицького наступу 1919 р. Директорія залишила Київ. На початку квітня — травня 1919 р. уряд перебував у Рівному, де командувач Волинської групи Армії УНР отаман В. Оскілко під впливом лідерів партії

соціалістів-самостійників здійснив спробу державного перевороту, заарештувавши прем'єр-міністра Б. Мартоса, кількох міністрів і військових, а також намагався захопити С. Петлюру. Енергійними діями останнього заколот було придушено. Уряд Директорії залишив Рівне 5 травня, виїхавши до Радивилова. Сюди ж зі Здолбунова прибули С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко [33, С. 37, 331—332].

Загалом весь 1919 р. став часом перманентних збройних сутичок між українськими військами та більшовиками. Міста та села почергово переходили з рук у руки, а частіше населені пункти утримували місцеві отамани, котрі в умовах відсутності сильної центральної влади та виснаження Армії УНР мали беззаперечну владу й авторитет серед мешканців Волині.

Навесні 1919 р. у західній частині регіону відновили наступ поляки. На початку квітня новостворений Волинський фронт очолив генерал О. Карніцький. У травні сюди перекинуто сформовані у Франції підрозділи генерала Ю. Галлера. Це дозволило провести стрімкий наступ, оволодіти Луцьком та іншими територіями, які було підпорядковано тимчасовій адміністративній структурі — Цивільному управлінню східних земель. Так, 7 червня 1919 р. на окупованих польськими військами теренах постало управління повітів Волині з центром у Ковелі, воно входило до складу ЦУСЗ й охоплювало землі Володимирського, Ковельського, Луцького повітів [17]. У серпні 1919 р. поляки активізували воєнні дії та захопили Кременець, Дубно, Рівне, Сарни, Острог. Відтак 9 вересня управління повітів Волині реорганізували у Волинський округ ЦУСЗ, який включав Володимирський, Ковельський, Луцький, Дубенський, Рівненський, Кременецький, Острозький і частково Заславський та Звягельський повіти колишньої губернії [18].

Наприкінці листопада 1919 р. рештки українських військ виявилися затиснутими на невеличкій території в межах Волині: на заході — поляки, на північному сході — більшовики, на південному сході — денікінці. Армія УНР поступово втрачала боєздатність. Генерал В. Сальський на одній із нарад заявив: «Ми переможені ворогами, а вороги ті: тиф, холод, незабезпеченість армії, без якої жодна армія нездатна боротися. Ворогам не треба великої напруги, щоб винищити до ноги нас всіх» [34, С. 326].

У цій патовій ситуації більшість командирів підтримали курс С. Петлюри на зближення з поляками. Водночас у містечку Любар спалахнув черговий заколот — отаман О. Волох захопив державну скарбницю УНР та перейшов на бік Червоної армії. Фактично це був акт державної зради з далекосяжними наслідками. Уряд оголосив «Любарську декларацію»: «Правительство Української Народної Республіки заявляє, що воно тимчасово переходить на інші способи боротьби за нашу державність» [35, С. 604]. Політичний провід УНР та частина військовиків перетнули українсько-польську лінію розмежування. Решта сил перейшли до методів партизанської війни. Командувачем Армії УНР став генерал-хорунжий М. Омелянович-Павленко.

---

[17] Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. 1919. № 5. Poz. 39.
[18] Ibid. № 17. Poz. 153.

17 січня 1920 р. Ю. Пілсудський на основі Волинського округу ЦУСЗ створив цивільне управління земель Волині та Подільського фронту з центром у Луцьку [19]. Водночас тривало формування українсько-польського військово-політичного союзу. 21 квітня у Варшаві міністри закордонних справ Польщі (Я. Домбський) та УНР (А. Лівицький) підписали таємну політичну угоду. Невдовзі вона отримала популярну та історіографічну назву — «Варшавський договір» або «союз Пілсудського — Петлюри».

Уряд Польщі визнавав «верховною владою УНР Директорію незалежної Української Народної Республіки». Документ передбачав територіальні поступки української сторони в обмін на міжнародне визнання УНР і військову допомогу проти більшовиків. Східна Галичина та захід Волині проголошувалися частиною польської держави. З цього часу почалася процедура перепідпорядкування волинських повітів безпосередньо Варшаві [36]. Договір дискутувався у середовищі волинської громадськості. Луцька «Просвіта» поширила протест щодо його умов [29, С. 8—9]. Водночас 27 червня 1920 р. у Володимирі-Волинському відбулися врочистості з приводу «повернення Волинської землі до Батьківщини» (себто Польщі) за участі представників українців і православного священника [12, С. 211—217].

Воєнні успіхи польської та української армій у травні — червні 1920 р. були короткочасними. На початку липня червоні війська вийшли на р. Збруч і почали просування на Волинь, Галичину та далі вглиб Польщі. Вже в липні — серпні більшовики створили у краї тимчасові органи влади — ревкоми. Водночас польська адміністрація поспішно евакуювалася.

Вирішальна Варшавська битва відбулась 13—25 серпня 1920 р. й завершилася розгромом та відступом більшовицьких військ. Не останню роль тут відіграла 6-та дивізія Армії УНР під командуванням М. Безручка. Після цього хід війни змінився. Польсько-українські війська провели успішний контрнаступ [20]. Урешті лінія протистояння знову поділила Волинь практично навпіл між поляками та більшовиками. Згідно з наказом Ю. Пілсудського від 9 вересня 1920 р. створювалася перехідна адміністративна одиниця — Тимчасове управління прифронтових та етапних теренів, у підпорядкування якого відійшла Західна Волинь. У краї почався процес відновлення польського адміністративного й управлінського апарату. Водночас відновлювали свою діяльність етнічні громадські організації, в тому числі українська «Просвіта». Однак, як зазначав І. Власовський, «признавши “Просвіти”, котрі застала на Волині по обняттю влади, “як необхідне зло”, польська адміністрація в перших же роках почала кваліфікувати просвітян як людей нелояльних і небезпечних» [29, С. 10, 12].

Восени 1920 р. виснажені воєнним протистоянням поляки й більшовики підписали попереднє перемир’я. 18 березня 1921 р. в Ризі було укладено мирний договір між Польщею й радянською Росією та її сателітами — урядами УСРР і

[19] Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego. 1920. № 1. Poz. 1.

[20] Центральний державний архів громадських об’єднань та україніки. Ф. 5. Оп.1. Спр. 306. Арк. 15.

БСРР. Лінія розмежування пройшла практично там же, де за Варшавською угодою планувався українсько-польський кордон. Таким чином, західна частина Волині опинилася у складі Польщі, а східна — в адміністративних межах УСРР.

З огляду на замирення з радянською Росією Польща офіційно згорнула підтримку УНР. Але неформальне сприяння українському національному руху з боку Варшави тривало й надалі. Командування польської армії співпрацювало з українським екзильним урядом. У січні 1921 р. постав партизансько-повстанський штаб на чолі з генерал-хорунжим Ю. Тютюнником, який мав на меті здійснити похід на Наддніпрянщину. Поляки дозволили українцям створювати розвідувальні пункти, зокрема й на Волині. Основною силою 2-го Зимового походу Армії УНР була Волинська повстанська група, до складу якої ввійшли українські вояки, інтерновані в польських таборах у Каліші, Александрові-Куявському, Ченстохові. За попередньо складеними списками їх відправляли групами по 20—50 осіб до сіл поблизу лінії розмежування з Червоною армією. Поступова концентрація українських сил на прикордонних теренах викликала невдоволення радянської влади, яка неодноразово надсилала ноти протесту польському уряду.

4 листопада 1921 р. Волинська група перейшла польсько-радянський кордон. Уже в першому селі — Майдані-Голишевському — повстанці роззброїли прикордонну охорону. Далі вирушили в напрямку Коростеня. 6—7 листопада зайняли залізничний вокзал міста, захопили склад зброї, випустили з в'язниці селян, які не виконали продподаток, стратили чекістів і розігнали міліцію. Проте невдовзі прибули 2 бронепотяги й 1000 курсантів школи червоних старшин, що змусило українців відступити. 12 листопада війська Ю. Тютюнника мали сутички з бригадою Г. Котовського. Надалі ледь не щодня відбувалися перестрілки та невеликі бої.

З холодами постійно збільшувалася кількість хворих, гостро бракувало зброї й боєприпасів. Тож командування Волинської групи ухвалило рішення повернутися на підконтрольну Польщі територію. Під час відступу повстанців поблизу с. Малі Миньки атакувала червона кіннота. 120 старшин і козаків зі штабом включно, в тому числі Ю. Тютюнник, змогли пробитися на польський бік. Водночас значно більше вояків потрапили в полон. 18 листопада їх перевели до містечка Базар, де після імпровізованого «суду» розстріляли [37, С. 29—34]. Ця подія стала символічним завершенням періоду Української революції 1917—1921 рр.

* * *

Отже революційне піднесення 1917 р. змінилося на Волині більшовицькою агресією, австро-угорською та німецькою окупацією, авторитарним режимом із наступними деструкцією, «отаманщиною» та єврейськими погромами. Та попри все, революція показала здатність національного руху до активного державотворення. В результаті буремних подій край виявився поділеним на східну й західну частини між «країною Рад» і Польщею.

Оскільки Волинь здавна була частиною ареалу розселення євреїв у Центрально-Східній Європі, в певний момент революції регіон охопили погроми. Пік їх припав на 1919 р. Водночас влада УНР була надто слабкою, аби ефектив-

но протистояти насильству. Хоч певні заходи все ж таки вживалися — керівників та ініціаторів погромів намагалися карати.

Українська революція 1917—1921 рр. — це процеси самоусвідомлення українцями себе як нації і творення власної державності. За революційні роки волиняни утвердили свою національну ідентичність, виявили солідарність з українцями інших регіонів у розбудові незалежної держави. Після втрати УНР контролю над територіями та переходом української політичної й військової еліти в еміграцію мешканці Волині зберегли відчуття належності до української нації.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Hutsaliuk, I.O. Ukrainski natsionalni orhany vlady na Volyni (1917—1921 rr.) (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
   [Гуцалюк І.О. Українські національні органи влади на Волині (1917—1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2013. 19 с.].
2. Demianiuk, O.Y. Viiskovo-politychni aspekty rozvytku Volynskoi hubernii u 1914—1921 rokah. Lutsk, 2011 [in Ukrainian].
   [Дем'янюк О.Й. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914—1921 роках. Луцьк, 2011. 320 с.].
3. Demianiuk, O.Y. Volyn u viiskovo-politychnykh protsesakh Ukrainskoi revoliutsii 1917—1921 rr. (Extended abstract of Doctor's thesis). Lviv, 2013 [in Ukrainian].
   [Дем'янюк О.Й. Волинь у військово-політичних процесах Української революції 1917—1921 рр.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Львів, 2013. 32 с.].
4. Demianiuk, O.Y. Volyn v Ukrainskii revoliutsii: doba Ukrainskoi Tsentralnoi rady. Lutsk, 2018 [in Ukrainian].
   [Дем'янюк О.Й. Волинь в Українській революції: доба Української Центральної ради. Луцьк, 2018. 232 с.].
5. Lys, S. Volyn v Ukrainskii revoliutsii 1917—1921 rokiv: peredumovy, perebih podii, naslidky. Naukovo-metodychni materialy. Lutsk, 2017 [in Ukrainian].
   [Лис С. Волинь в Українській революції 1917—1921 років: передумови, перебіг подій, наслідки. Науково-методичні матеріали. Луцьк, 2017. 28 с.].
6. Makhorin, H.L. Ukrainska natsionalna revoliutsiia 1917—1922 rr. ta yii perebih na Zhytomyrshchyni. Zhytomyr, 2017 [in Ukrainian].
   [Махорін Г.Л. Українська національна революція 1917—1922 рр. та її перебіг на Житомирщині. Житомир, 2017. 209 с.].
7. Ratsilevych, A. Orhanizatsiine oformlennia ukrainskoho natsionalnoho rukhu na Volyni (berezen — cherven 1917 r.). *Volynski istorychni zapysky*. 2010. 4: 20-29 [in Ukrainian].
   [Рацілевич А. Організаційне оформлення українського національного руху на Волині (березень — червень 1917 р.). *Волинські історичні записки.* 2010. Вип. 4. С. 20—29].
8. Shabala, Ya.M. Persha svitova viina. Ukrainska revoliutsiia (1914—1921 rr.). *Zakhidne Polissia: istoriia ta kultura*. Ed. V.K. Baran. Lutsk, 2012. 294-341 [in Ukrainian].
   [Шабала Я.М. Перша світова війна. Українська революція (1914—1921 рр.). *Західне Полісся: історія та культура*. Наук. ред. В.К. Баран. Луцьк, 2012. С. 294—341].
9. Razyhrayev, O. Po obydva boky frontu. Hromadski orhanizatsii na Volyni v roky Velykoi viiny: 1914—1918 rr. Lutsk, 2018 [in Ukrainian].
   [Разиграєв О. По обидва боки фронту. Громадські організації на Волині в роки Великої війни: 1914—1918 рр. Луцьк, 2018. 242 с.].
10. Razyhrayev, O. Revolyutsionnye sobytiya 1917—1921 gg. na Volyni v svete ukrainskoi istoriografii. *Dni, które wstrząsnęły światem? Rewolucje w imperium rosyjskim w 1917 r.* Wrocław — Warszawa, 2019. 209-227 [in Russian].

[Razyhrayev O. Революционные события 1917—1921 гг. на Волыни в свете украинской историографии. *Dni, którew strząsnęły światem? Rewolucje w imperium rosyjskim w 1917 r.* Wrocław — Warszawa, 2019. S. 209—227].
11. Skalskyi, V. Selianski zizdy Volynskoi hubernii yak skladnyk Ukrainskoi revoliutsii (1917 r.). *Litopys Volyni*. 2008. 4: 78-82 [in Ukrainian].
[Скальський В. Селянські з'їзди Волинської губернії як складник Української революції (1917 р.). *Літопис Волині*. 2008. Ч. 4. С. 78—82].
12. Skalskyi, V. Miski holovy Volodymyra-Volynskoho (1915—1923 rr.). *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Naukovyi zbirnyk*. 2015. 55: 211-217 [in Ukrainian].
[Скальський В. Міські голови Володимира-Волинського (1915—1923 рр.). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Науковий збірник*. Вип. 55 / упоряд. А. Силюк, В. Пикалюк. Луцьк, 2015. С. 211—217].
13. Korzeniowski, M. Uchodźcy z Królestwa Polskiego na Wołyniu w latach 1915—1918. *Ucrainica Polonica*. 2004. 1: 136-149 [in Polish].
14. Korzeniowski, M. Świadomość narodowa polskiej i ukraińskiej ludności chłopskiej na Wołyniu w latach 1917—1921. *Przemiany życia społecznego i gospodarczego ludności wiejskiej w Polsce i krajach sąsiednich w okresie międzywojennym* / pod. red. D. Michaliuk. Ciechanowiec, 2022. 83-97 [in Polish].
15. Mędrzecki, W. Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917—1921. *Metamorfozy społeczne*. T. 1. Red. J. Żarnowski. Warszawa, 1997. 137-170 [in Polish].
16. Mędrzecki, W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. Warszawa, 2000. 330 s. [in Polish].
17. Volyn u roky Ukrainskoi revoliutsii 1917—1921 rr.: zb. nauk. prats. Lutsk, 2019 [in Ukrainian].
[Волинь у роки Української революції 1917—1921 рр.: зб. наук. праць. Луцьк, 2019. 300 с.].
18. Razyhrayev, O., Skalskyi, V. Volyn u 1914—1916 rr.: voienno-politychne ta tsyvilne zhyttia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2023. 1: 51-67 [in Ukrainian].
[Разиграєв О., Скальський В. Волинь у 1914—1916 рр.: воєнно-політичне та цивільне життя. *Український історичний журнал*. 2023. № 1. С. 51—67].
19. Hulko, H. Malovidoma storinka Pershoi svitovoi viiny na Volyni. Chervyshchenskyi platsdarm. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Persha svitova viina na Volyni ta Volynskomu Polissi. Naukovyi zbirnyk*. 2016. 58: 121-128 [in Ukrainian].
[Гулько Г. Маловідома сторінка Першої світової війни на Волині. Червищенський плацдарм. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник*. Вип. 58 / упоряд. Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич. Луцьк, 2016. С. 121—128].
20. Verstiuk, V. (Ed.) Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh. Berezen — lystopad 1917 roku. Dokumenty i materialy. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року. Документи і матеріали / відп. ред. В. Верстюк. Київ, 2003. 1024 с.].
21. Komarnitskyi O.B. Mistechka Pivdennoi Volyni v Ukrainskii revoliutsii 1917—1920 rr. *Slavuta i Slavutchyna: mynule ta suchasne.* Ch. 1. XIX—XX st. Zbirnyk naukovykh prats. Slavuta, 2003. 38-46 [in Ukrainian].
[Комарніцький О.Б. Містечка Південної Волині в Українській революції 1917—1920 рр. *Славута і Славутчина: минуле та сучасне.* Ч. 1. XIX — XX ст. Збірник наукових праць. Славута, 2003. С. 38—46].
22. Zjazd Polski na Rusi w Kijowie w dniach 18—24 czerwca 1917 roku. Winnica, 1917. 133 s. [in Polish].
23. Potapenko, M. Polski hromadski obiednannia Naddnieprianskoi Ukrainy u berezni — lystopadi 1917 r. *Novitni tendentsii vyvchennia aktualnykh problem revoliutsiinoi doby (1917—1921 rr.): zb. nauk. pr*. Kyiv; Cherkasy, 2012. 218-227 [in Ukrainian].

[Потапенко М. Польські громадські об'єднання Наддніпрянської України у березні — листопаді 1917 р. *Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби (1917—1921 рр.): зб. наук. пр*. Київ; Черкаси, 2012. С. 218—227].
24. Boiko, O.D. Problema vyznachennia kordoniv Ukrainy v period Tsentralnoi Rady (1917—1918 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2008. 1: 31-46 [in Ukrainian].
[Бойко О.Д. Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917—1918 рр.). *Український історичний журнал*. 2008. № 1. С. 31—46].
25. Sidak, V., Ostashko, T., Vronska, T. Polkovnyk Petro Bolbochan: trahediia ukrainskoho derzhavnyka: Naukove vydannia. Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: Наукове видання. Київ, 2004. 426 с.].
26. Narysy istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917—1921 rokiv: u 2-kh kn. Kn. 1 / hol. avt. kolekt. V. Verstiuk. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Нариси історії Української революції 1917—1921 років: у 2-х кн. Кн. 1 / гол. авт. колект. В. Верстюк. Київ, 2011. 390 с.].
27. Gofman, M. Zapiski i dnevniki: 1914—1918. Leningrad, 1929 [in Russian].
[Гофман М. Записки и дневники: 1914—1918. Ленинград, 1929. 264 с.].
28. Kavunnyk, V. (Comp.) Arkhiv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Ministerstvo vnutrishnikh sprav. Spravozdannia huberniialnykh starost i komisariv (1918—1920). Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918—1920) / упоряд. В. Кавунник. Київ, 2017. 336 с.].
29. Vlasovskyi, I. Lutska Prosvita (10 lit prosvitianskoi pratsi 1918—1928). Lviv, 1928 [in Ukrainian].
[Власовський І. Луцька Просвіта (10 літ просвітянської праці 1918—1928). Львів, 1928. 70 с.].
30. Zubko, O. Volyn u podilskomu sertsi: Fedir Oleksandrovych Sumnevych (1885—?). *Litopys Volyni*, 2018. 19: 122-130 [in Ukrainian].
[Зубко О. Волинь у подільському серці: Федір Олександрович Сумневич (1885—?). *Літопис Волині*. 2018. Вип. 19. С. 122—130].
31. Tynchenko, Ya.Yu. Ofitserskyi korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (1917—1921). Kn. I. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Тинченко Я.Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). Кн. І. Київ, 2007. 536 с.].
32. Kuras, I.F. (Ed.) Velykyi Zhovten i hromadianska viina na Ukraini: entsyklopedychnyi dovidnyk. Kyiv, 1987 [in Ukrainian].
[Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: енциклопедичний довідник. Відп. ред. І.Ф. Курас. Київ, 1987. 632 с.].
33. Narys istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917—1921 rokiv: u 2-kh kn. Kn. 2 / hol. avt. kolekt. V. Verstiuk. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Нариси історії Української революції 1917—1921 років: у 2-х кн. Кн. 2 / гол. авт. колект. В. Верстюк. Київ, 2012. 464 с.].
34. Nahaievskyi, I. Istoriia Ukrainskoi derzhavy dvadtsiatoho stolittia. Rome, 1989 [in Ukrainian].
[Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Рим, 1989. 486 с.].
35. Verstiuk, V. (Comp.) Dyrektoriia, Rada narodnykh ministriv Ukrainskoi narodnoi respubliky. Lystopad 1918 — lystopad 1920 rr. Dokumenty i materialy: u 2-kh t. T. 2. Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Директорія, Рада народних міністрів Української народної республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр. Документи і матеріали: у 2-х т. Т. 2. / упор. В. Верстюк. Київ, 2006. 744 с.].

36. Sojusz Piłsudski — Petlura. Dokumenty i materiały. Red. J. Pisuliński, W. Skalski. Warszawa, 2020 [in Polish].
37. Faizulin Ya., Skalskyi V. Perelohy Ukrainskoi revoliutsii: Druhyi Zymovyi pokhid Armii UNR. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 2008. 40 s.
[Файзулін Я., Скальський В. Перелоги Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. 40 с.]

Надійшла / Received 28.03.2023

Vitalii SKALSKYI
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Director of the Ukrainian Research Institute
of Archival Affairs and Record Keeping (Kyiv, Ukraine)
skalskyw@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0270-264X
Oleh RAZYHRAYEV
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at Department of World History,
Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine);
Ph. D. in History of Maria Curie-Skłodowska University (Lublin, Poland)
razygraev@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0480-6936

VOLYN DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917—1921: SOCIO-POLITICAL DEVELOPMENT AND MILITARY SITUATION

The purpose is to attempt to analyze the socio-political development and military situation in the Volyn area during the Ukrainian Revolution of 1917—1921. **The research methodology** is based on the use of general scientific and specifically historical research methods, including problem-chronological, synchronous, diachronic, comparative-historical, etc. **The scientific novelty.** An attempt is made to summarize the events of the Ukrainian revolution on the territory of Volyn in the context of the national and international situation. **Conclusions.** During 1917—1921, Volyn, like all of Ukraine, experienced revolutionary upheavals. During the time of administration by the Russian Provisional Government, the people of Volyn felt the rise of national consciousness in the general revolutionary wave, formed the structures of the national movement, and undertook the democratization and Ukrainization of social and political life. In November 1917, Volyn, as a part of the Ukrainian People's Republic, almost immediately fell into the vortex of the first Bolshevik-Ukrainian war. Also, the front of World War I ran through the region, which certainly left its mark. The outermost west of Volyn continued to be under the control of the Austrians until November 1918. In 1919, it became one of the epicenters of the Ukrainian Revolution, where significant events took place (including V. Oskilko's coup d'état attempt, O. Volokh's theft of the state treasury, the Liubar Declaration, etc.). Shortly, Volyn became the place of the last chord of the Ukrainian revolution — the 2nd Winter Campaign of the Ukrainian People's Republic Army.

Keywords: *Volyn, Ukrainian Revolution, World War I, Bolshevik coup d'état, Poland, Russia.*

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.192
УДК 94(437.6):327(41+44+73)]«1939»

Іван БОРОВЕЦЬ
кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії,
Кам'янець-Подільський національний університет
ім. І. Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)
borovets.ivan@i.ua
https://orcid.org/0000-0001-7132-9901

«СЛОВАЦЬКЕ ПИТАННЯ» У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ РЕЦЕПЦІЇ ЗАХІДНИХ ДЕМОКРАТІЙ (БЕРЕЗЕНЬ — ВЕРЕСЕНЬ 1939 р.)

Мета — комплексний аналіз візії провідних західних країн зі «словацького питання» напередодні Другої світової війни із залученням архівних матеріалів, опублікованих джерел і тогочасної преси. **Методологічною основою** є принципи історизму, системності та всебічності. Найширше використано проблемно-хронологічний, компаративний, синхронний методи. **Наукова новизна** визначається відсутністю присвячених проблематиці спеціалізованих праць в українській та зарубіжній (окрім словацької) історіографії. **Висновки.** Західні демократії засудили ліквідацію Німеччиною та Угорщиною Чехо-Словаччини і проголошення Словацької держави розцінювали як складову цього процесу. Проте Великобританія на початку травня 1939 р. модифікувала своє ставлення й визнала Словаччину де-факто. У середині липня аналогічно вчинила Франція. У дипломатичних колах навесні — влітку 1939 р. статус Словаччини вважали тимчасовим. Існували прогнози, що вона буде розділена між сусідами, передана Угорщині, анексована Німеччиною. Звіти британського та французького консулів, західна преса акцентували на проявах підпорядкування Словаччини Берліну, критично оцінювали вну-

Цитування: Боровець І. «Словацьке питання» у зовнішньополітичній рецепції західних демократій (березень — вересень 1939 р.). *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 192—213. https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.192

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

трішньополітичний розвиток країни. Словацький уряд через посередників контактував із чехословацькою еміграцією у Франції, що британська дипломатія інтерпретувала як спробу налагодити позитивний зв'язок із західними державами. Позиція США стосовно Словацької держави була послідовно негативною. Американський уряд не бачив різниці у статусі чеських і моравських земель та Словаччини. За океаном першими стали підтримувати плани чехословацької еміграції на чолі з Е. Бенешем щодо відновлення статус-кво. Спроби словацьких дипломатів змінити ситуацію на свою користь не дали результату. Під тиском німців Словацька держава взяла участь в агресії проти Польщі, що остаточно знищило всі надії на налагодження відносин із західними демократіями. Великобританія та Франція приєдналися до американської інтерпретації й почали вважати Словаччину за окуповану Німеччиною територію.

***Ключові слова**: «словацьке питання», Великобританія, Франція, США, міжнародні відносини, дипломатичні контакти, визнання де-факто, преса, геополітика.*

Проголошення 14 березня 1939 р. незалежності Словаччини засвідчило старт першого в національній історії словаків державотворчого процесу. Однак міжнародне співтовариство цю подію сприйняло як початок інспірованої нацистською Німеччиною кризи, результатом якої було зникнення впродовж наступних кількох днів із карти Центрально-Східної Європи Чехо-Словаччини (ЧСР). Чеські та моравські землі 15 березня окупували німецькі війська (вони перетворилися на протекторат Богемія й Моравія), а проголошену того ж дня Карпатську Україну швидко ліквідувала угорська агресія.

Це справило негативний вплив на оцінку Заходом факту появи Словацької держави, що підкріплювалося тенденцією до зростання її залежності від Німеччини. Проте до початку Другої світової війни її роль у міжнародних відносинах ще не набула характеру константи, відбувалося деяке обговорення «словацького питання» політичними елітами й дипломатичними службами провідних західних країн (Великобританія, Франція, США).

Дана дослідницька проблема є «білою плямою» у сучасній українській історіографії. Не зверталися до неї й радянські та російські історики. Європейські, американські фахівці теж досі не виділяють власне «словацьке питання» як спеціалізований предмет студій. Лише в контексті загальної канви тогочасної центральноєвропейської або ж чехословацької історії звично констатують, що Словацька держава була «маріонеткою Німеччини».

У словацькій історичній науці виділяємо дві групи дослідників цього питання. Емігрантську течію представляють Ф. Внук, Й. Кіршбаум, Ф. Дюрчанский та інші, які писали свої праці на Заході й опрацювали відповідні дипломатичні документи та мемуари ще у 1960—1980-х рр. Вони були пов'язані, або й безпосередньо належали до політичних кіл Словацької держави, котрі після 1945 р. створили у західних країнах низку емігрантських центрів. В їхніх студіях помітне прагнення до позитивних інтерпретацій. Спираючись на принцип історизму, вони актуалізують факти, які демонструють, що зовнішня політика західних демократій стосовно Словаччини могла змінитися на краще в разі, якби світ не скотився у прірву світової війни.

Другу групу репрезентують насамперед співробітники Інституту історії Словацької академії наук Е. Іванічкова, С. Міхалек, П. Петруф та ін. Вони змогли вивчати проблему після демократичних змін на рубежі 1980—1990-х рр. Їхні праці підготовлені на основі словацьких і закордонних архівів, тому висновки побудовані на компаративних та ретроспективних засадах. У них переважають скептичні оцінки, адже західна дипломатія чітко фіксувала непевне становище Словацької держави у системі нацистської зовнішньої політики та прояви авторитаризму на внутрішньополітичній арені. Проте, у працях словацьких істориків досліджуються відносини Словаччини з кожною державою окремо, а також розглядається ширший хронологічний діапазон у межах 1938—1945 рр.

Метою пропонованої статті є спроба комплексного аналізу візії провідними західними країнами «словацького питання» від середини березня 1939 р. до початку світової війни на основі доступних архівних й опублікованих джерел, матеріалів преси, історіографії.

Реакція на розчленування Чехо-Словаччини

Факт декларування 14 березня 1939 р. сеймом автономного Словацького краю незалежності Словаччини був на руку тогочасному британському керівництву. Він демонстрував, що ЧСР розпалася зсередини за ініціативою словаків, а не через атаку ззовні [1, С. 146]. Отже не було формального приводу для надання допомоги союзникові під час нападу третьої сторони («casus foederis») згідно з мюнхенськими британсько-французькими гарантіями кордонів ЧСР на випадок агресії. Прем'єр Н. Чемберлен пояснював: «Гарантія стосувалася неспровокованого нападу. Ніякого такого нападу ще не сталося» [2, С. 43]. Його підтримав також керівник МЗС Е. Галіфакс [3, С. 37—38].

Того ж дня американський посол у Парижі В. Булліт запитав британського колегу Е. Фіппса, що робитиме лондонський уряд у зв'язку з подіями у Словаччині? Той вказав на відсутність доказів, що виступ словаків проти чехів був інспірований німцями, оцінював суперечності в рамках ЧСР як внутрішню боротьбу «між самими словаками», а тому не бачив причини для втручання [4, С. 198]. На його думку, словацька акція довела, що ЧСР завжди була «нежиттєздатною» [5, С. 141]. Тобто ситуація стала зручним приводом для зовнішньополітичного відомства Британії реалізовувати тактику, озвучену її представником американському дипломатові в Берліні Р. Гейсту: «Британський уряд примирився з можливими екстремальними акціями Німеччини у Чехо-Словаччині» [6].

Позиція Н. Чемберлена наштовхнулася на жорстку критику з боку парламентської опозиції. Експерт із міжнародних питань Лейбористської партії Г. Далтон відкрито проголосив, що словацька декларація незалежності «оплачена німецькими грошима та [...] організована німецькими агентами» [7, С. 352]. Констатуємо пропагандистське й емоційне перебільшення в такій заяві, яка відображала одну з модифікацій неправдивих чуток. Говорили також, що начебто прем'єр уряду Словацького краю Й. Тісо після ініційованої

Прагою його відставки з посади сам попросив А. Гітлера про допомогу і проголошення незалежності, яке відбулося «без будь-яких консультацій зі словацьким народом» [8, С. 213].

Уточнена інформація, а також анексія Чехії та Моравії, Карпатської України прояснили ситуацію. Вже 17 березня 1939 р. промова Н. Чемберлена в Бірмінгемі продемонструвала поворот, принаймні в офіційній риториці, від «умиротворення» до більш рішучого засудження віроломної агресії [9, С. 176; 10, С. 179]. Щодо словаків, то стало очевидно, що вони діяли під сильним тиском із Берліна й були інструментом або ж піддатливим асистентом агресії [11, С. 85], проте не прямим винуватцем ліквідації ЧСР, яким однозначно визнали Німеччину. Як зауважив один зі співробітників МЗС Великобританії Р. Спіай, «у всякому разі словаки не впали так низько, як ми вважали» [8, С. 213]. Усе ж 25 березня на засіданні британського уряду було вирішено поки що не визнавати Словацьку державу [12, С. 126].

Реакція Франції була обумовлена її тісними взаєминами з ЧСР і загалом чехофільськими настроями французьких політиків. Тож унезалежнення Словаччини бачилося як «націоналістичний», ба навіть «сепаратистський» акт, уважалося, знову ж таки, ініціативним кроком братиславських політиків [13, С. 92]. Французький посол у Німеччині Р. Кулондр у своїх звітах у Париж робив висновок, що проголошення самостійності Словаччини є частиною гітлерівського плану розчленування ЧСР, в якому словаки відіграли роль, аналогічну німцям під час судетської кризи [14, С. 253; 15, С. 150]. Вельми скептично оцінював він перспективи її розвитку: «Ця країна, понівечена Віденським арбітражем, позбавлена своїх найродючіших долин та розкидана по гірському краю, абсолютно безпомічна, існувати самостійно вона не зможе» [16, С. 286]. Французький консул у Братиславі М. де Пейлон коментував ситуацію так: «Питання в тому, наскільки Словаччина є незалежною державою і чи ситуація, в якій вона опинилася, відрізняється від нав'язаного "протекторату" в Богемії та Моравії [...] її самостійність виглядає більше як фікція» [17, С. 156].

У Вашинґтон 14 березня 1939 р. надійшли об'єктивні міркування Р. Ґейста, який назвав поточну кризу настільки ж серйозною, як австрійська та судетська 1938 р. Прогнозуючи розвиток подій, він указав: «Виглядає на те, що будуть окуповані не лише Словаччина та Рутенія (Підкарпатська Русь, сучасне українське Закарпаття — *І. Б.*), але, можливо, також Богемія та Моравія, або ж відбудеться створення незалежної Словаччини та Рутенії під протекторатом Німеччини. Як видається, серйозної протидії з боку західних держав не буде» [18].

Президент США Ф.Д. Рузвельт 14 березня на аудієнції з польським послом Є. Потоцьким висловив традиційне занепокоєння, розцінюючи події у Словаччині як продовження німецької експансії у Центральній Європі. Цікаво, що він торкнувся проблеми Підкарпатської Русі, та вважав за краще вже віддати її Угорщині, ніж залишати як східний плацдарм для Німеччини [19, С. 532].

У Вашинґтоні цікавилися італійською позицію. Посол США в Римі В. Філіпс на зустрічі з очільником італійського МЗС Ґ. Чіано запитав його, чи правиль-

но розуміти ситуацію, що італійський уряд дав попередню згоду на відокремлення Словаччини? Ґ. Чіано відповів туманно навіть для дипломатичного лексикону: «Ваше враження правильне та неправильне водночас». Утім назвав розвиток подій «нормальним руслом» [20]. Італійська газета «Relazioni Internationali» відзначила: «Тепер сектор від Балтійського до Чорного морів остаточно організовано з цілковитим усуненням звідти політики Парижа та Лондона» [1].

Е. Іванічкова наголошує, що в нотах усіх трьох держав, направлених у Берлін упродовж наступних днів, ішлося про нелегітимність зникнення ЧСР насильницьким шляхом, але у жодній із них власне Словаччина не згадувалася [11, С. 83; 21]. Уточнимо, що все ж таки в ноті французького уряду конкретизувалося про невизнання «ані анексії Чехії та Моравії, ані незалежності Словаччини» [22, С. 154]. Однак міністр закордонних справ Словацької держави Ф. Дюрчанський мав певні надії й надіслав телеграми західним демократіям із проханням про визнання. Відповіді не було. Але співробітник німецького МЗС Ґ. Альтенбург 25 березня 1939 р. наголошував заступникові державного секретаря Е. Верману, що словаки планують створити посольства у Вашинґтоні, Лондоні, Парижі [23, С. 329]. План організації словацького МЗС, ухвалений на урядовому засіданні 17 травня, підтверджував цю інформацію [2].

Як бачимо, з формального погляду негативна реакція провідних західних держав на ліквідацію ЧСР не поширювалася на проголошення Словацької держави, адже воно було результатом не воєнної акції, а виразом волі легітимного представницького органу (сейму). Проте, з іншого боку, Великобританія, Франція та США не поспішали офіційно визнавати нову геополітичну реальність, вичікуючи на подальший розвиток подій і бажаючи будувати свою лінію поведінки залежно від форми та змісту реального зовнішньополітичного статусу Словаччини в найближчій перспективі.

Модифікації британського курсу

Економічні інтереси Великобританії у Словаччині були невиразними. На зустрічі 9 березня 1939 р. (тобто ще до декларації незалежності) британських фінансистів зі словацьким економістом П. Затьком вони не змогли вказати, в якій конкретній інвестиційній сфері зацікавлені. З іншого боку, залишалося відкритим питання про словацькі гарантії щодо можливих капіталовкладень [19, С. 493]. Проте після 14 березня Лондон не закрив своє консульство у Братиславі. Його очільник П. Парес продовжував працювати без офіційних уповноважень.

29 березня під час дискусії у британському МЗС один зі співробітників В. Бекетт зауважив, що «Словаччина однозначно не є наступницею колишньої Чехо-Словацької держави, а має вважатися новою державою» [24, С. 82].

[1] Slovenský národný archív (далі — SNA). F. Ministerstvo zahraničných vecí (далі — MZV). Kart. 113. Č. 3489/1939.
[2] Ibid. Kart. 56. Z. č. 275/40.

Ф. Внук зазначав, що керівник Центральноєвропейського відділення зовнішньополітичного відомства Великобританії В. Стренґ у квітні висловлював думку про створення посольства у Братиславі на чолі з повіреним у справах, а влітку британці планували припинити визнання за представником ЧСР у Лондоні К. Лісіцьким дипломатичного статусу й лише погіршення взаємин із Німеччиною завадило цьому [25, С. 718].

Відомо, що у підготовленому британським дипломатом Р. Макінсом меморандумі «Статут Словаччини» від 12 квітня 1939 р. констатувалося, що «позиція Словаччини відрізняється від позиції Чехії та Моравії і низка практичних питань нас переконали, щоб ми визначили статус нашого консула у Братиславі й визнали нову державу де-факто» [11, С. 85]. У процесі обговорення документа Е. Галіфакс підтримав таку пропозицію [24, С. 82]. Тобто британці залишали Словацькій державі «прочинені двері» і водночас ще не мали остаточно сформованого негативного ставлення до неї.

4 травня 1939 р. П. Парес запросив у Ф. Дюрчанського екзекватуру [12, С. 126], але, згідно з інструкціями з Лондона, підкреслив, що це не означає визнання де-юре. Головний братиславський офіціоз пафосно коментував подію: «Недоброзичливці Словаччини за кордоном намагалися зволікання Великої Британії [...] пов'язати з фантастичними вимислами про її негативну позицію... Британське визнання Словацької держави перевернуло ці фальшиві теорії й посилило міжнародні позиції та європейський престиж нашої держави» [26]. На засіданні словацького уряду 17 травня було запропоновано створити дипломатичне представництво у Великобританії з поширенням його повноважень на Вільну Ірландську Державу, Єгипет, Іран, Афґаністан, Ірак, Ліберію, Китай, британські домініони, колонії і протекторати [3].

Характерною була реакція західної дипломатії на телеграму колишнього президента ЧСР Е. Бенеша (пішов у відставку 5 жовтня 1938 р.), відправлену 13 травня 1939 р. генеральному секретареві Ліги Націй французькому дипломатові Ж. Авенолю. В ній Е. Бенеш закликав удатися до дієвих кроків проти агресора й узагальнив, що як чеські та моравські землі, так і Словаччина опинилися під німецьким протекторатом. Проте Ж. Авеноль відмовився виносити питання на обговорення ради Ліги Націй, мотивуючи тим, що звернення надійшло від приватної особи. З ним погодився Е. Галіфакс [27, С. 51].

Обережна тактика британців не означала, що вони не бачили реального стану справ. Безперечним фактом є те, що Словаччина дійсно по суті відразу ж була підпорядкована Німеччині. Згідно з двостороннім договором від 18—23 березня, Райх брав на себе гарантію політичної незалежності та цілісності Словацької держави, а її уряд мав формувати збройні сили та вести зовнішню політику в тісній згоді з німецькою владою [23, С. 305—306].

Загальна британська оцінка свідчила, що Німеччина загалом уважає Словаччину «тимчасовим явищем» [28, С. 18—19]. Щодо конкретних планів

[3] Ibid.

Берліна, то циркулювала низка прогнозів на основі різних чуток у політичних і дипломатичних колах. Посол Туреччини в Лондоні Т. Арас припускав, що А. Гітлер незабаром обміняє Словаччину на Данциґ і, можливо, «Польський коридор», та запевнить Польщу, що з приєднанням до неї Словаччини він, принаймні на певний час, скасує свої «українські плани» [29, С. 184].

22 травня 1939 р. словацький посол у Німеччині М. Чернак мав розмову з британським колегою Н. Гендерсоном. Той говорив про безнадійність становища Словаччини, адже німцям важливіша дружба угорців, а не словаків; уважав, що німці принесуть їх у жертву угорським інтересам, аби Будапешт підтримав антипольську політику Берліна; порадив словакам спробувати нейтралізуватися. М. Чернак дійшов слушного висновку, що англійський інтерес у словацьких справах є швидше дистанціюванням, ніж бажанням впливати на події та процеси [4].

Консул П. Парес у своїх звітах періодично констатував, що німці не визнають актуальний статус Словаччини тривалим і теж прогнозував передачу її цілком або частини її території Угорщині [30, С. 253]. Словацький посол у Будапешті Я. Спіш'як сформулював мотиви британців: «За тогочасних обставин британська дипломатія дивилася на долю Словаччини байдуже, але найкращим варіантом бачила передачу мадярам, щоб таким чином посилити англофільську політику угорських кіл» [31, С. 52].

14 червня 1939 р. британський уряд обговорював на засіданні ще одну інформацію. Згідно з протоколом, Е. Галіфакс повідомив про можливе поглинення наступного дня Словаччини Райхом за «мовчазної згоди Угорщини» [5]. В. Рансімен (на той час лорд-президент урядової ради) інформував про свою розмову зі словацьким підприємцем-металургом, котрий висловив думку, що прямої анексії не буде, адже в такому разі «словаки завдадуть німцям багато неприємностей» [6]. Обговорення підсумував Н. Чемберлен: «За певних непередбачуваних обставин, ми мали б допомогти Словаччині, однак формальне її об'єднання з Райхом не зробить проблему суттєво відмінною від актуальної». Він констатував, що будь-яке вирішення «словацького питання» не буде прийнятним для британських інтересів [7].

Британську візію демонструють також матеріали преси. «Daily Herald» 12 червня 1939 р. повідомляла, що головний штаб XVI корпусу німецької армії переведено з Маґдебурґа до Братислави, що підрозділи концентруються на словацько-польському кордоні. Словацькі газети назвали це «дешевою сенсацією англійських наклепницьких журналів» [8].

---

[4] Ibid. Kart. 112.

[5] The National Archives. Cabinet Office. Meeting of the Cabinet. 14th June, 1939. P. 346. URL: https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/D7654126 (дата звернення: 19.02.2023).

[6] Ibid.

[7] Ibid.

[8] SNA. MZV. Kart. 144. Z. č. 4136.

У газеті «Times» від 3 липня 1939 р. вийшла велика стаття з промовистою назвою «Республіка у хаосі: Словаччина після поділу». Матеріал докладно висвітлював економічні проблеми, окреслював численні ознаки залежності країни від Німеччини, наростання суперечностей в армії, внутрішньополітичну кризу тощо [32]. Реагуючи на публікацію, Я. Спіш'як пропонував поширити позитивну контрінформацію від Словацького національного банку та інших спеціалізованих установ і через бюро «Slovakpress» представити її «ширшій світовій громадськості» [9].

На наш погляд, такі публікації, попри використання відомих фактів, дійсно «грішили» пропагандистським перебільшенням і мали переконати громадську думку у фіктивному характері словацької незалежності. Інформатори британського кореспондента воліли бачити лише негативи й підводили читачів до висновку, що ліквідація ЧСР призвела до катастрофічних наслідків, населення Словаччини незадоволене новою владою. Власне словацьких офіційних представників чи журналістів не запрошували публікувати на шпальтах британської преси матеріали про їхнє бачення державотворчих та політичних процесів у країні, тобто не давали поля для контраргументів і дискусії.

7 липня 1939 р. братиславський офіціоз повідомив, що з британською стороною погоджено кандидатуру М. Гармінца на посаду генерального консула в Лондоні, а П. Парес офіційно отримав екзекватуру. Автор замітки висловив сподівання, що тепер між країнами активізуються торговельні зв'язки і туристичний рух [33]. М. Гармінц оперативно прибув до британської столиці, а його тимчасовою консульською резиденцією став готель «Ґросвенор» [10]. Досі не виявлено жодних документів словацького походження про його діяльність до початку вересня, хоча 18 серпня М. Гармінц вручив свої вірчі грамоти у Форин-офіс [34, С. 24].

Окреслені позитивні імпульси словацько-британської взаємодії було нівельовано зростанням напруження в німецько-польських стосунках. У звіті «Становище Чехії, Моравії, Словаччини та Албанії у випадку війни» від 17 липня 1939 р. П. Парес відверто наголошував, що остаточне рішення про відносини зі Словаччиною має бути ухвалене «залежно від ситуації безпосередньо перед війною». Він назвав дві альтернативи — проголошення територією, окупованої ворогом, або ж оголошення війни [24, С. 83]. Як бачимо, позитивні варіанти, себто визнання де-юре або відхід словаків від пронімецького курсу, навіть не розглядалися. Впродовж липня — серпня у МЗС Великобританії також обговорювалося питання, чи варто як компенсацію Угорщині за нейтралітет у разі німецько-польської війни натякати Будапешту на можливу згоду Лондона щодо задоволення його територіальних претензій на словацькі землі [30, С. 254]. Але чіткого висновку за результатами дискусії не дійшли.

[9] Ibid. Z. č. 20426/39.

[10] Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 495. Оп. 13. Д. 55. Л. 76.

Погіршення міжнародної ситуації змушувало реагувати словацьких дипломатів. Так, повірений у справах у Варшаві Л. Сатмари 3 серпня 1939 р. заявив тамтешньому британському послу Г. Кеннарду, що в можливому конфлікті Словаччина воліє займати послідовно нейтральну позицію. Скептичний коментар британця лунав у тому сенсі, що «здається, пан Сатмари забув про словацько-німецьку угоду» [35, С. 25]. М. Чернак у бесіді з Е. Верманом 29 серпня просив надати докладнішу інформацію «про розмови з Англією». У відповідь було сказано, що «за даних обставин це неможливо навіть для хороших друзів» [23, С. 615].

Маневри Франції

У своїй політиці щодо Словаччини Париж зберігав загалом критичну лінію, але в тактичних рішеннях дослухався до британських порад. Французький консул у Братиславі М. де Пейлон, як і його британський колега П. Парес, залишився у словацькій столиці. 28 березня 1939 р. з ним зустрівся працівник словацького МЗС Й. Оміляк. М. де Пейлон ініціативно повернув розмову на визнання Словаччини Францією. Словак підкреслив факт мовчанки МЗС Франції на офіційне прохання Братислави визнати Словацьку державу й зазначив, що «консул чітко розуміє, чому цю справу неможливо обговорювати». М. де Пейлон поспішив задекларувати приватний характер розмови та передав вдячність словацькому уряду за те, що дозволяє подальше фактичне функціонування консульства [11]. Він охарактеризував своє становище як «сидіння на двох стільцях» й особисто запевнив, що дуже бажає, аби ситуація прояснилася [12].

Відомо про п'ять звітів М. де Пейлона, надісланих у Париж упродовж березня — серпня 1939 р. [36, С. 95—97]. Їх автор на розвиток Словацької держави дивився песимістично, підкреслював німецький вплив і недемократичні тенденції внутрішньополітичного життя, не відкидав можливість розчленування Словаччини сусідами, а ухвалену 31 липня конституцію (згідно з якою офіційною назвою держави стала Словацька Республіка) вважав ліберальною за формою, але авторитарною за суттю [37, С. 697].

Детективним є сюжет про спроби налагодження взаємодії між словацькими очільниками та лідером чехословацької еміграції у Франції послом ЧСР у Парижі Ш. Осуським. Він був словаком за національністю та критично налаштованим щодо бенешівського чеського централізму. До того ж серед 50-тисячної словацької громади у Франції були й ті, хто вважав, «що чехи утискували словацький народ, а тому у Словаччину мусило прийти німецьке військо, щоб звільнити словаків» [38, С. 11].

Свідченням контактів стала місія Й. Сташка. Він був студентом школи політичних наук і через нього Ш. Осуський начебто дізнався, що Й. Тісо та Ф. Дюр-

[11] SNA. MZV. Kart. 56. Z. č. 12734/39. S. 1.
[12] Ibid. S. 2.

чанський не заперечуватимуть проти формування чехословацьких легіонів у Франції, але якщо вони не воюватимуть проти Словацької держави [39, С. 10].

Ще одним перемовником став лідер словацької меншини в Угорщині адвокат Л. Обтулович, котрий користувався довірою Й. Тісо. Він наприкінці травня 1939 р. відбув до Парижа, де мав розмови з Ш. Осуським. Відомо, що темою була принципова згода Братислави на створення чеських і словацьких легіонів, але як окремих підрозділів «задля боротьби проти Гітлера або пронацистського режиму, але не проти Словацької держави як такої» [40, С. 72].

Намагання Братислави налагодити цей діалог інтерпретувалися як спроби сконтактувати із західними державами. П. Парес 23 травня 1939 р. доповідав: «На даному етапі словаки стають вельми уважними у зв'язку з можливістю війни. Не очікують, що Німеччина виграє війну, але усвідомлюють, що не мають сили відкинути будь-що, що німці можуть вимагати від них у разі війни. А тому намагаються наперед забезпечити добру волю західних держав тим, що таємно схвалюють плани еміграції» [40, С. 55]. В телеграмі від 3 червня П. Парес указував: «Здається, що Обтулович повернувся франкофілом, і його підтримка, без сумніву, вплине на словацький уряд на користь західних держав» [40, С. 56].

У повідомленні угорського посла у Братиславі від 30 червня 1939 р. вказано, що Л. Обтулович знову виїжджав до Парижа, але, за інформацію французької сторони, його зустріч зі Ш. Осуським не відбулася [41, С. 340]. Проте, посилаючись на британський архівний документ, Ф. Внук виснував, що Ш. Осуський дав знати словацьким очільникам, що він не є противником Словацької держави [26, С. 718]. Згідно зі спогадами французького консула у Відні Чартера та французького віцеконсула у Братиславі Бутана, лідери чехословацької еміграції у Франції визнали аргументацію словацького уряду і зменшили свій негативізм [42, С. 60].

Спершу британське визнання Словаччини де-факто було з незадоволенням сприйнято у французькому МЗС. Там уважали, що це дає надто великі аванси словакам. Посол Франції в Лондоні Ш. Корбін назвав це «нерозумним учинком», який може роздмухати «слабку іскорку словацької незалежності» [11, С. 86].

Проте у Братиславі логічно очікували, що визнання Франції після аналогічного кроку Великобританії не забариться [13]. Справді, оскільки П. Парес скаржився на своє становище у словацькій столиці як одинака в конкуренції з представниками Осі, адже не міг опертися на офіційну підтримку французького колеги [43, С. 35], Лондон звернувся до зовнішньополітичного відомства Франції з пропозицією, аби вона наслідувала приклад Британії [13, С. 94—95]. Словацька сторона давала зрозуміти, що відсутність налагоджених відносин із боку Франції не залишає Словаччині іншої альтернативи, як стати васалом держав Осі [44, С. 133].

У травні 1939 р. М. Чернак на зустрічі з польським послом у Берліні Й. Ліпським не приховував інтересу щодо визнання Словаччини Францією. Останній пообіцяв, що в межах своїх можливостей сприятиме цьому [42, С. 60].

[13] Ibid. Z. č. 275/40.

Оскільки Париж зволікав, у Братиславі вирішили діяти шантажем. 7 липня 1939 р. словацьке інформаційне агентство повідомило, що уряд ліквідує консульства тих країн, які до 15 липня не визнають Словацьку державу. Хоча інформація не була офіційною, але розцінювалася як тиск на Францію, адже лише вона підпадала під означені санкції. Тож 14 липня (в річницю взяття Бастилії) М. де Пейлон вербальною нотою попросив Й. Тісо про видачу екзекватури [38, С. 158]. Наступного дня словацька преса повідомила, що Французька Республіка дефакто визнала Словацьку державу [45]. Саме так подію сприйняли й іноземні дипломати. 4 серпня консул отримав відповідний патент за підписом президента Франції А. Лебрена та міністра закордонних справ Ж. Бонне [46, С. 49].

18 липня 1939 р. у вербальній ноті М. де Пейлону було висловлено бажання створення словацького консульства в Парижі, «як тільки буде отримано попередню згоду на це Міністерства закордонних справ Франції» [13, С. 96]. Планувалося також заснувати додаткові консульські відділення в Марселі та Ґаврі [37, С. 695]. Але французи, на відміну від британців, організовувати взаємність не поспішали, хоча словацький уряд схвалив кандидатуру Б. Галванка на посаду генерального консула у Франції, а його відправлення туди та відкриття консульської установи планували здійснити якнайшвидше [14].

19 серпня 1939 р. М. де Пейлон залишив Братиславу у службових справах і вже не повернувся [17, С. 153]. До початку вересня справи консульства за посадою вів віцеконсул Бутан. До речі, про його персону зберігся цікавий документ. 26 травня він, будучи напідпитку, влаштував криваву бійку з італійським консулом, але, згідно зі звітом дирекції братиславської поліції, попросив поліціянта не давати справі хід, запевнивши, що насправді вони з італійцем добрі друзі й вирішать проблему між собою [15].

Анонсовані пресою словацько-французькі економічні переговори відбутися не встигли. Натомість у французьких військових колах тогочасна роль і місце Словаччини визначалися прямо. У записці військового аташе Франції у СРСР О.А. Паласа від 13 липня 1939 р. про небезпеку німецької агресії вказувалося: «Німеччина почала оточення Польщі шляхом анексії, тепер уже можна сказати цілковитої, Чехії та Словаччини... Наступ зі Словаччини, з головним напрямком на Лемберг (Львів — *І. Б.*), дозволив би відокремити польську армію від її союзника Румунії» [47, С. 205].

Позиція США

У працях словацьких емігрантських істориків простежується прагнення продемонструвати, що американський уряд навесні — влітку 1939 р. маневрував та чітко не визначився у «словацькому питанні».

18 березня посол ЧСР у США В. Гурбан інформував Державний департамент про прохання Е. Бенеша, який у той час перебував із лекційним турне

[14] Ibid. Č. 7079/1939.
[15] Ibid. Č. 04160/1939.

у Чикаґо, зустрітися з Ф.Д. Рузвельтом [48, С. 193]. Розуміючи, що йтиметься про підтримку Вашинґтоном ідеї відновлення ЧСР, той відмовився і доручив пояснити, що «за інших обставин президент із радістю прийняв би та поспілкувався з ним» [5, С. 145]. Натомість 27 березня Ф.Д. Рузвельт надіслав Е. Бенешу листа, в якому йшлося про невизнання становища на чеських і моравських землях. Тож Й. Мікуш виснував, що у Вашинґтоні диференційовано оцінювали події у чеських землях та Словаччині [49, С. 106]. Й. Кіршбаум у своїх міркуваннях пішов ще далі: «Сполучені Штати не лише не протестували проти нової ситуації у Словаччині, але явно говорили лише про Чехію та Моравію, у зв'язку з чим Словаччина отримала визнання, яке з cum grano salis (із певним застереженням — *І. Б.*) можна назвати tacitus consensus (мовчазна згода — *І. Б.*)» [50, С. 85].

Проте американські урядові документи не підтверджують такої інтерпретації. 17 березня 1939 р. заступник держсекретаря С. Волес сформулював офіційне бачення ситуації: «[...] оскільки Словаччина устами свого президента попросила Гітлера прийняти протекторат [...] немає чехословацьких офіційних осіб, з якими можна вести справи» [51]. Тобто Вашинґтон отримав беззаперечний доказ ініціативного підпорядкування Словацької держави Німеччині, а отже й аргумент щодо її невизнання. У роз'ясненні С. Волеса для Міністерства фінансів вказувалося на неправомірність окупації чехословацьких провінцій Богемії, Моравії та Словаччини (!), які фактично опинилися під контролем німецької адміністрації [52, С. 301]. Хоча це не був власне дипломатичний документ, але саме на нього у червні — серпні 1939 р. посилався Держдепартамент, інструктуючи послів США в Італії та Угорщині щодо позиції уряду у «словацькому питанні» [53—54]. 23 березня Ф.Д. Рузвельт у промові використав фразу «з огляду на зайняття чехословацьких провінцій Чехії, Моравії та Словаччини збройними силами Німеччини» [55, С. 167]. 3 квітня Р. Ґейст чітко констатував «приведення Словаччини до стану повної залежності від Райху» [56].

Важливою є інформація американського дипломата Дж.Ф. Кеннана, який навесні 1939 р., перед призначенням у Берлін, працював у представництві США у Празі. У своєму меморандумі від 14 квітня він указував: «Головна відмінність між статусом Словаччини та Богемії й Моравії полягає у тому, що у Словаччині не створено офісу райхспротектора; з німецького погляду словацький уряд залишається суверенним у рамках обмежень, визначених [словацько-німецькою] угодою [...], які, однак, сягають так глибоко, що зазвичай означають нав'язування відвертого протекторату» [57, С. 120]. У звіті від 1 травня Дж.Ф. Кеннан ужив термін «маріонеткова держава», провівши паралелі фактичного статусу Словаччини із залежністю Зовнішньої Монґолії від СРСР [57, С. 135]. Визначаючи рівень словацької самостійності, використав метафору собаки на повідцю: «Доки пес іде за напрямком господаря, відчуває себе цілком вільною, але як тільки захоче збочити, повідець поверне його назад» [58, С. 500—501].

Незабаром прояснилася й позиція американського президента щодо чехословацької еміграції. Е. Бенеш 28 травня 1939 р. мав теплу приватну розмову з Ф.Д. Рузвельтом у резиденції останнього в Гайд-Парку (Нью-Йорк) [59, С. 29]. Господар Білого дому запевнив, що для нього «Мюнхена» не існує й він надалі вважає Е. Бенеша чехословацьким президентом [27, С. 54]. Улітку 1939 р. той отримав від адміністрації США ще суттєвіший аванс: «Допомогли вам у минулому (в період Першої світової війни — *І. Б.*), допоможемо й тепер» [40, С. 14]. Вашинґтон продовжував визнавати статус В. Гурбана. Його рішучий спротив спробам німців забрати собі будівлю чехословацького посольства був «прямо підказаний йому Самнером Волесом» [29, С. 212]. 15 червня радянський представник у США К. Уманський у щоденнику зафіксував: «У статусі У[рбана] як повноправного члена дипкорпусу змін немає і не передбачається» [29, С. 447].

Подібно до британців, у Вашинґтоні вважали незалежність Словаччини тимчасовою, оскільки німці спокушатимуть нею Угорщину [60]. Генеральний консул США у Празі І. Ліннел 26 квітня 1939 р. відзначав: «Німці схильні до збереження актуального статусу Словаччини як самостійної васальної держави, доки не будуть вирішені незгоди з Польщею згідно з німецькими уявленнями та доки не буде консолідований німецький вплив на Угорщину [...] як тільки ці дві умови будуть реалізовані [...] німці охоче нададуть Угорщині більшу частину Словаччини аж до р. Ваг» [61, С. 90].

Братислава покладала великі надії на чисельну (до 1 млн осіб) [23, С. 358] словацьку діаспору у США. 21 червня 1939 р. американська преса оприлюднила звернення голови братиславського уряду Й. Тісо до американських словаків, в якому той інформував про обставини проголошення державності та закликав боротися з «ворожими наклепами», допомагати розвивати економіку країни [62].

24 квітня 1939 р. голова Словацької ліги у США Й. Гушек оприлюднив меморандум, адресований Ф.Д. Рузвельту та держсекретареві К. Геллу, в якому висловив бажання американських словаків, «щоб США були однією з перших держав, які визнають Словацьку Республіку й нададуть словакам сміливості та віри в майбутнє міцної демократії» [63, С. 150]. 12 травня на засіданні виконкому Словацької ліги було схвалено наступний план дій: уповноважити окрему комісію щодо складання обширного меморандуму, адресованого урядам США, Великобританії та Франції в питанні визнання Словацької держави; відправити представника ліги до Словаччини задля інформування про тамтешню ситуацію та з'ясування причин відокремлення її від Чехії; створити у Вашинґтоні видавничий відділ із метою протидії антисловацьким матеріалам і дезінформаціям в американській пресі та для надання об'єктивних відомостей; організувати заходи щодо можливості бути почутими у закордонному комітеті Сенату у Вашинґтоні [64, С. 208].

4 серпня 1939 р. К. Геллу адресувалася повторна апеляція американських словаків. Відповідь від 21 серпня, за підписом керівника європейського відділу Держдепартаменту Дж. Моффата, була негативною [65, С. 493].

Негативізм США щодо Словацької держави чітко простежувався в торговельній сфері. 17 травня 1939 р. М. Чернак інформував МЗС про домовленість щодо зустрічі на 19 травня з Р. Ґейстом із метою «обговорити питання контакту задля спрощення словацького вивозу до Америки, а також, можливо, політичні питання» [16]. Очевидно, про це йшлося в тексті телеграми, відправленої того ж дня у Вашинґтон з американського представництва в Німеччині: «Оскільки посольство, здається, не має жодних чітких інструкцій щодо організації будь-яких відносин зі словацькими представниками, я не надав відповіді на цей запит і був би вдячний за інструкції Департаменту у цій справі» [66]. Невідомо, чи відбулася згадана зустріч М. Чернака з Р. Ґейстом, але відсутність інформації про неї спонукає до негативного припущення.

Головна проблема для словаків полягала в тому, що американська митниця не визнавала словацькі товари з позначкою «Made in Slovakia», вимагаючи, аби вони маркувалися «Made in Germany». Це було невигідно як суто з економічного погляду (німецькі товари обкладалися додатковим 25-процентним митним збором), так і з погляду державного престижу.

30 травня 1939 р. Братиславська торговельно-промислова палата звернулася до лідера американських словаків Й. Матяшовського, аби «американські брати [...] системно домагалися від Сполучених Штатів якщо вже не визнання нашої держави, то хоча б допуску на свій ринок товарів із маркуванням "Made in Slovakia" на умовах, аналогічних для інших ненімецьких товарів» [17]. 22 червня словацький посол в Італії Й.М. Звршковець звернувся до американського колеги В. Філіпса з проханням донести позицію Братислави: «Словаччина [...] пов'язана з Німеччиною лише договором про дружбу та гарантії, які часто укладаються останнім часом. Продовжують чинність усі міжнародні угоди, підписані ЧСР. Тож залишаються у силі також комерційні домовленості, укладені між США та Чехо-Словаччиною. Крім того, Словацька Республіка не уклала митного союзу з Німеччиною; має свій національний банк і свої гроші — словацьку крону» [67].

Прагнення словацького дипломата було зрозумілим, але він у викладеній аргументації не помічав (або не хотів помічати) факту, що у квітні США в односторонньому порядку денонсували чехословацько-американську торгівельну угоду [4, С. 210], тому апеляція Й.М. Звршковця до її змісту була безпредметною.

Братислава шукала шляхів налагодження діалогу також через Угорщину. Американський повірений у Будапешті Г. Траверс 23 травня 1939 р. звітував про телефонний дзвінок Я. Спіш'яка щодо визнання Словацької держави де-факто [68]. 10 червня словак просив тамтешнього посла США Дж. Монтґомері телеграфувати у Вашинґтон із цього ж питання [18].

7 серпня 1939 р. за дорученням МЗС Я. Спіш'як знову звернувся до Г. Траверса з офіційною нотою щодо визнання хоча б де-факто та відкриття

[16] Ibid. Kart. 180. Č. 2416/1939. S. 2.
[17] Ibid. F. Ŭrad predsedníctva vlády. Kart. 92. Č. 561/39.
[18] Ibid. MZV. Kart. 112. Č. 11334/39.

у Братиславі консульства. Було вказано, що словацька влада виділяє фінанси для утримання у США одного зі співробітників посольства колишньої ЧСР, завданням якого є лобіювання словацької державності, але якщо немає надії на зміну позиції офіційного Вашинґтона, то цей співробітник буде відкликаний задля економії коштів [63, С. 148]. Швидше за все, йшлося про К. Чулена, котрий із січня обіймав посаду аташе з культури при посольстві ЧСР в американській столиці [69, С. 49]. Ф. Внук пояснив невдачу місії К. Чулена так: «Чехи мали у Вашинґтоні сильні позиції, крім того, американські державні установи відомі своєю повільністю у справі визнання нових держав, особливо якщо їх виникнення відбулося в умовах політичних та нормативно-правових контроверсій» [70, С. 78]. У листі К. Чулена від 4 липня словацькому міністрові освіти Й. Сіваку йшлося: «Тут тиск чехословацької пропаганди вельми сильний, на її боці єврейство, а це найвпливовіша сила в Америці. Вона має гроші та людей, яким усюди відчиняють двері» [71, С. 322].

Відповідь Вашинґтона на запит Г. Траверса надійшла аж 28 серпня. В ній цитувалася інструкція від 17 серпня про актуальність сформульованих у березні оцінок статусу всієї території колишньої ЧСР. У тексті констатувався вступ німецьких військ до Західної та Північної Словаччини [72]. Очевидно, затягування з відповіддю було у традиційному стилі американців, котрі чекали на «дозрівання» ситуації й відстежували, як поведеться братиславська влада.

Початок Другої світової війни

Подальші події засвідчили, що Словацька держава стала співагресоркою разом із Німеччиною. Сподівання на збереження нейтралітету виявилися ілюзіями. В останній декаді серпня 1939 р. у словацько-польському прикордонні було передислоковано ударні частини вермахту, які разом зі словацькими підрозділами зайняли вихідні позиції для наступу. 30—31 серпня словацькі міністерства внутрішніх справ та національної оборони таємними приписами заборонили поштовий, телеграфний і телефонний зв'язок із «Польщею, Францією, Англією та всіма французькими й англійськими країнами і територіями» [19]. Сумнівів щодо позиції Словаччини не залишилося.

Старт Другої світової війни спростив і чітко визначив структуру міжнародних відносин до тріади «союзник — ворог — нейтрал». Британський і французький консули були відкликані з Братислави. 4 вересня 1939 р. будівлю британського консульства опечатали [20].

Словацька влада 6 вересня відреагувала пропагандистською передовицею «Джон Булль працює» від головного редактора — германофіла К. Мурґаша. Автор обіграв значення слова «булль» у словацькій фонетиці як «бумеранґ», прищеплюючи читачам думку, що Лондон пожинає плоди своєї «підступної»

[19] Ibid. Kart. 144. Z. č. 21 263/39.
[20] Ibid. Kart. 56. Z. č. prez. 12408/39.

політики. Він використав для оцінки Великобританії епітети «бундючна», «егоїстична», «жадібна» й наголосив: «Ніколи відома гендлярська англійська душа не проявилася у всій своїй наготі як тепер, коли вона загнала нещасну Польщу до провокації проти Великонімецької імперії лише для того, щоб шляхом створення конфлікту на Європейському континенті надалі панувати над 3/5 світу» [73]. В інших матеріалах цього випуску часопису провина за початок війни теж покладалася на Лондон. Словацько-британський розрив став публічним і безповоротним.

М. Гармінц не виконав «симетричного» наказу братиславської влади і 7 вересня 1939 р. заявив, що припиняє комунікацію зі Словаччиною й бажає залишитися у столиці Великобританії [40, С. 121]. Згідно з інформацією віденського осередку нацистської служби безпеки він, маючи давні зв'язки з британською розвідкою, тепер цілком почав працювати на неї [23, С. 636]. Насправді М. Гармінц налагодив контакти з Е. Бенешем та приєднався до чехословацької еміграції [74, С. 71].

Оцінка словацьких перспектив у Лондоні стала повністю негативною: «Словаки є примітивною і безвідповідальною нацією, зовсім не здатною вирішувати свої власні справи [...] насправді від них залежить набагато менше, ніж від чехів, тому їхня здатність до саботажу є не доведеною... Питання, чи ми маємо залучити словаків до наших військових цілей за тим самим підходом, що й чехів, залежить від того, чи можемо очікувати, що вони сильно розлючені на німецьку владу. Немає доказів, що йдеться саме про такий стан справ» [8, С. 217].

Нова позиція МЗС Великобританії полягала в тому, що «важко знайти підстави для якихось моральних зобов'язань щодо словаків» [75, С. 174]. Проте все ж їх не зарахували до категорії ворога: «Між Сполученим Королівством та Словаччиною немає стану війни, а словаки не вважаються ворожими громадянами» [11, С. 88]. У своїй аргументації британці сперлися на факт підписання німецько-словацького договору про охоронну зону від 12 серпня, згідно з яким на правому березі р. Ваг у Західній Словаччині (Поважжя) розміщувалися підрозділи вермахту [23, С. 563]. Тому, замість оголошення війни, було взято на озброєння американську оціночну концепцію Словаччини як окупованої Німеччиною території.

Звертаємо увагу, що охоронна зона охоплювала не більше 15 % від площі країни й там продовжували функціонувати словацькі адміністративні органи. Після завершення антипольської кампанії німецькі війська було виведено з Північної Словаччини. Тому теза, що Словацька держава перебувала в окупації, становить надто широко трактоване узагальнення.

Щоправда в перші дні війни не зустріли ентузіазму також прагнення Е. Бенеша переконати британців проголосити своєю метою відновлення ЧСР. У меморандумі британського МЗС від 1 вересня 1939 р. «Наше ставлення до чехів і словаків у період війни» занотовано, що «об'єднання чехів та словаків не було успішним і невідомо, чи словаки хочуть його відновити» [76, С. 234—235]. Тобто Лондон чітко дав зрозуміти, що питання повоєнного

устрою Центрально-Східної Європи обговорювати явно зарано. Аналогічну позицію зайняли і французи.

Глава словацького МЗС Ф. Дюрчанський ще чіплявся за думку втримати контакт із Заходом. 7 вересня 1939 р. він доручив своєму представникові в Белграді Й. Цієкеру прохати югославську владу репрезентувати словацькі інтереси у Франції та Великобританії й передати, що «Словаччина не є у стані війни зі вказаними країнами, але оскільки вони відкликали своїх представників, то й ми вчинили аналогічно» [21]. Ф. Дюрчанський скаржився на погане поводження у цих державах зі словацькими громадянами, котрих «змушують вступати до чехословацьких легіонів або ж відправляють у концтабори» [22]. Очевидно, йшлося насамперед про французькі заходи щодо тих сезонних працівників, які після березня 1939 р. прибули до країни вже зі словацьким паспортом [40, С. 72]. Але інтернування в умовах старту війни людей «з окупованої Німеччиною території» було законним правом британського та французького урядів.

* * *

Великобританія, Франція та США негативно сприйняли насильницьку ліквідацію Німеччиною помюнхенської Чехо-Словаччини й розглядали новостворену Словацьку державу як складову та результат цього процесу.

Найбільше цікавилася словацькими справами Великобританія, яка пішла на визнання Словаччини де-факто й переконала Францію наслідувати її приклад. Однак певні дипломатичні контакти та протокольні процедури не розвинулися в конкретні прояви політичної, економічної, культурної співпраці, позаяк кілька місяців — надто короткий термін, тож дискусійним моментом залишається те, чи європейські демократії просто не встигли налагодити відносини, чи свідомо зволікали. Але безсумнівно, що до початку вересня 1939 р. залишалися сподівання, що великої війни вдасться уникнути, тому британці і французи не відкидали, хай обмеженої, але взаємодії зі Словаччиною.

Найпослідовнішими у запереченні словацької державності були США. Очевидно, тут далися взнаки географічна віддаленість та економічна незацікавленість. Певну роль відіграли традиційне негативне ставлення американської влади до «подрібнення» й так роз'єднаної Європи, вища вимогливість до процедур легітимізації нової держави, особливо якщо вона стала результатом руйнування послідовно демократичної ЧСР, якій вельми симпатизували за океаном.

Беззаперечним фактом є те, що західні демократії в той час ще не бажали вступати в конфронтацію з Німеччиною за Центрально-Східну Європу. Роль британського та французького консулів у Братиславі зводилася до спостереження й фіксації подій, про безпосередній вплив на них і регулювання відповідно до інтересів своїх держав не йшлося. Поради словакам щодо нейтральності не мали щонайменшого практичного значення, адже німецька гегемонія не залишала слабкій Словаччині шансів стати реально нейтральною.

[21] Ibid. Kart. 112. Č. II. 556/1939.
[22] Ibid.

Все ж Словацька держава, хоч і в обмеженій формі, була учасницею міжнародних відносин, на відміну, скажімо, від тогочасного статусу українських земель, адже УРСР не мала окремого представництва на міжнародній арені, Східна Галичина й Західна Волинь залишалися частиною II Речіпосполитої та незабаром були анексовані «країною Рад». Поглинення Закарпаття Угорщиною не спричинило дієвого спротиву західних столиць. Більше того, в американських і британських політичних колах панувало переконання, що такий сценарій кращий, ніж анексія Німеччиною або ж перетворення Карпатської України на німецький протекторат за взірцем Словаччини. З іншого боку, для карпатоукраїнських політиків статус Словацької держави був омріяним прикладом. Президент Карпатської України А. Волошин улітку 1939 р. відвідував Братиславу й у подальшому докладав зусиль, аби переконати політиків Німеччини та Італії скорегувати вирішення карпатоукраїнського питання за словацьким зразком.

Отож західні демократії свідомо самоусунулися від геополітичної боротьби, що й заохотило А. Гітлера домовитися зі Й. Сталіним про розподіл Центрально-Східної Європи та розпочати Другу світову війну. Ситуація повторилася і в 1944—1945 рр., коли регіон перейшов у сферу впливу СРСР.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Petruf, P. Fontes Rerum Slovacarum I. Česko-Slovensko, Slovensko a Protektorát Čechy a Morava. Vývoj česko-slovenských vzťahov v roku rozpadu spoločného štátu (na základe výberu z článkov uverejnených v novínach Českе slovo roku 1939).Trnava, 2009 [in Slovak].
2. Smetana, V. Velká Británie a 15. březen 1939. In: 1939: rok zlomu, 35-46. Banská Bystrica, 2019 [in Czech].
3. Bystrický, V. Rozbitie ČSR a jeho odraz v informáciách diplomatov a spravodajcov. In: Slovensko a druhá svetová vojna, 16-57. Bratislava, 2000 [in Slovak].
4. Michálek, S. 14 a 15 marec vo svetle dokumentov Štátheho departmentu USA.In: Slovensko v dejinách 20. storočia.Kapitoly k spoločenským a vojensko-politickým udalostiam, 195-212. Bratislava, 2010 [in Slovak].
5. Michálek, S. Niekoľko problémov slovensko-amerických vzťahov počas druhej svetovej vojny. In: Slovenská republika 1939—1945 v medzinárodných súvislostiach, 139-161. Bratislava, 2012 [in Slovak].
6. The Chargé in Germany (Geist) to the Secretary of State. Berlin, March 14, 1939. — 2 p.m. 860F.00/614: Telegram. In: Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers 1939. General. Vol. I. / General editors: G. Bernard Noble, E.R. Perkins. Washington: United States Government Printing Office, 1956. URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1939v01/d29 (дата звернення: 25.02.2023).
7. Smetana, V. Březnové idy v Británii: od nejasných informací k politickému obratu. In: Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska, 342-354. Bratislava, 2010 [in Czech].
8. Ivaničková, E. Zahraničnopolitická orientácia Slovenska v dokumentach britskej Foreign Office (1939—1941). *Historický časopis.* 1996. (44)2: 207-220 [in Slovak].
9. Moulis, M. Osudný 15. Březen. Praha, 1979 [in Czech].
10. Tejchman, M. 15. Brezen a britská politika. *Slovansky přehled*. 1979. 3: 77-184 [in Czech].
11. Ivaničková, E. Západné veľmoci a slovenský štát 1939—1945. In: Slovenský štát 1939—1945: predstavy a realita, 81-93. Bratislava, 2014 [in Slovak].

12. Ivaničková, E. Britská politika a Slovensko v rokoch 1939—1945. In: Slovensko na konci druhej svetovej vojny: (stav, východiská a perspektívy), 125-130. Bratislava, 1994 [in Slovak].
13. Petruf, P. Diplomatické vzťahy medzi Slovenskom a Francúzskom v rokoch 1939—1945. In: Slovenská republika 1939—1945 v medzinárodných súvislostiach, 89-108. Bratislava, 2012 [in Slovak].
14. Hyrosová, E. Francúzske dokumenty k vývoju v Československu od Mnichova po 14 a 15 marec 1939. *Zborník Múzea Slovenského národného povstania*. 1987. 12: 243-255 [in Slovak].
15. Bystrický, V. Zahraničnopolitické súvislosti vzniku Slovenského štátu 14. marca 1939. Bratislava, 2014 [in Slovak].
16. Pismo posla Frantsii v Germanii R. Kulondra ministru inostrannykh del Frantsii Zh. Bonne. In: God krizisa 1938—1939: Dokumenty i materialy. T. I: 29 sentyabrya 1938 — 31 maya 1939. 286-287. Moscow, 1990 [in Russian].
[Письмо посла Франции в Германии Р. Кулондра министру иностранных дел Франции Ж. Бонне. В: Год кризиса 1938—1939: Документы и материалы. Т. I: 29 сентября 1938 — 31 мая 1939. Москва, 1990. С. 286—287].
17. Kirshbaum, S.J. The Slovak Republic, Britain, France and the Principle of Self-determination. *Slovak studies*. Clevelend-Rom. 1983. XXIII: 149-170.
18. The Chargé in Germany (Geist) to the Secretary of State. Berlin, March 14, 1939—2 p.m. 860F.00/614: Telegram. In: Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers 1939. General. Vol. I. URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1939v01/d29 (дата звернення: 06.02.2023).
19. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938—1939 / [Ed.]: Dušan Segeš, Maroš Hertel, Valerián Bystrický. Bratislava, 2012 [in Slovak, Polish and Hungary].
20. The Ambassador in Italy (Phillips) to the Secretary of State. Rome, March 17, 1939 — 1 p.m. 860F.00/679. URL:https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1939v01/d40 (дата звернення: 12.01.2023).
21. The Acting Secretary of State to the German Chargé (Thomsen) Washington, March 20, 1939. 860F.00/756. URL:https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1939v01/d52 (дата звернення: 17.01.2023).
22. Petruf, P. Zahraničná politika Slovenskej republiky 1939—1945. (Náčrt problematiky). Bratislava, 2011 [in Slovak].
23. Slovensko-nemecké vzťahy 1938—1941 v dokumentoch I: od Mníchova k vojne proti ZSSR = Slowakisch-Deutschen Beziehungen 1938—1941 in Dokumenten I. 1. Vydanie. Prešov, 2009 [in Slovak and German].
24. Ivaničková, E. Slovensko a slovenská otázka v stredoeurópskych plánoch Veľkej Británie 1939—1945. In: Slovenská republika 1939—1945 v medzinárodných súvislostiach, 75-88. Bratislava, 2012 [in Slovak].
25. Vnuk, F. Slovakia and the Western Allies in 1939—1940. In: Studi in onore di Milan S. Ďurica, 717-726. Roma — Cleveland — München — Bratislava, 1995.
26. Anglicko uznáva Slovenský štát de facto. Audiencia britského konzula u ministra Ďurčanského. *Slovák*. 1939. Ročnik XXI, číslo 104, 5 mája, 1 [in Slovak].
27. Letz, R. Postoj anglo-americko-sovietskych spojencov k otázke uznania česko-slovenského štátu. In: Slovenský povojnový exil, 49-56. Martin, 1998 [in Slovak].
28. Petruf, P. Zahraničná politika Slovenskej republiky (1939—1945). *Historické štúdie*. 1997. 38: 7-40 [in Slovak].
29. Dokumenty vneshnej politiki. T. 22. Kn. 1. Yanvar — avgust 1939. Moscow, 1992 [in Russian].

[Документы внешней политики. Т. 22. Кн. 1. Январь — август 1939. Москва, 1992. 712 с.].
30. Ivaničková, E. Česko-slovensko-maďarské vzťahy v stredoeurópskej politike Velkej Británie (1938—1945). *Historický časopis*. 1998. (46) 2: 250-260 [in Slovak].
31. Spišiak, J. Spomienky z Budapešti 1939—1944 / [Ed.]: Miroslav Michela. Bratislava, 2010 [in Slovak].
32. A Republik In Chaos. Slovakia After Partition. *The Times*. 1939, 3 Jule, Monday, 15-16.
33. Normalizovaná úprava stykov medzi Anglickom a Slovenskom. Známy znalec západoeuropskej kultúry, inž. Harminc slovenským konzulom v Londýne. *Slovák*. Ročnik XXI, číslo 155, 9 júla, 1 [in Slovak].
34. Petruf, P. Zahraničná politika Slovenskej republiky (1939—1945). In: Slovenská republika 1939—1945 v medzinárodných súvislostiach, 11-74. Bratislava, 2012 [in Slovak].
35. Vnuk, F. Prvé kroky slovenskej diplomacie (marec 1939 — február 1940). In: Ferdinand Ďurčanský (1906—1974), 20-30. Martin, 1998 [in Slovak].
36. Liptáková, H. Politické snahy Slovenska vo francúzskej diplomatickej korešpondencii z rokov 1932—1939. *Slovenská archivistika*. 2001. 36: 88-98 [in Slovak].
37. Petruf, P. Vzťahy medzi Slovenskom a Francúzskom v rokoch 1939—1944. *Historický časopis.* 1993. (41), 5—6: 693-705 [in Slovak].
38. Politické vzťahy medzi Francúzskom a Československom a Francúzskom a Slovenskom 1939—1948: výber z dokumentov. Martin, 2003 [in Slovak].
39. Baranovič, Š. Žívot a dielo Ph.Dr. Jozefa Staška. In: Dr. Jozef Staško osemdesiatročný (1917—1997), 9-13. Martin, 1998 [in Slovak].
40. Vnuk, F. Slovenská otázka na západe v rokoch 1939—40. Cleveland, Ohio, 1974 [in Slovak].
41. Bratislavský vyslánec udáva. 30.06.1939. In: Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927 / 1936 —1940 / 1944. Maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentami v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe, 340. Bratislava, 2008 [in Slovak].
42. Petruf, P. K diplomatickým vzťahom medzi Slovenskom a Francúzskom v rokoch druhej svetovej vojny. In: Stredná a juhovýchodná Európa v politike veľmocí. (Sondy do vývoja II.), 59-69. Bratislava, 1994 [in Slovak].
43. Petruf, P. Obraz Francúzska v slovenskej tlači v rokoch 1939—1942. *Historický časopis.* 1996. (44), 1: 27-46 [in Slovak].
44. Petruf, P. Vichystické Francúzsko a diplomatické uznanie Slovenskej republiky. *Historický časopis,* 2000. (48), 1: 131-152 [in Slovak].
45. Aj Francúzsko uznalo Slovenskú Republiku. *Slovák*. Ročnik XXI, číslo 160, 15 júla, 1 [in Slovak].
46. Petruf, P. K otázke uznania Slovenského štátu vichystickým Francuzskom. Dokumenty. *Slovanské štúdie*. 1997, 1: 48-71 [in Slovak].
47. Artizov, A.N., Kudryashov, S.V. Frantsuzskie dokumenty o nachale Vtoroj mirovoj vojny. *Vestnik MGIMO-Universiteta.* 2019. 3(66): 202-246 [in Russian].
[Артизов А.Н., Кудряшов С.В. Французские документы о начале Второй мировой войны. *Вестник МГИМО —Университета*. 2019. 3(66). С. 202—246].
48. Michálek, S. Vyslanectvo ČSR vo Washingtone od rozbitia republiky do uznania exilovej londýnskej vlády (1939—1942). In: Obraz a odraz osobnosti modernej doby, 187-202. Bratislava, 2019 [in Slovak].
49. Mikuš, J. Slovensko v dráme Europy. Martin, 2002 [in Slovak].
50. Kirschbaum, J. Náš boj o samostatnosti Slovenska / do tlači priprav. P. Maruniak. Martin, 2000 [in Slovak].
51. The Acting Secretary of State to the Minister in Czechoslovakia (Carr). Washington, March 17, 1939 — 1 p.m. 860F.00/703a: Telegram. In: Foreign Relations of the United

States Diplomatic Papers 1939. General. Vol. I. URL: https://history.state.gov/historical-documents/frus1939v01/d39 (дата звернення: 25.02.2023).
52. Dokuments of American foreign relations. January 1938 — june 1939 / Edited by S. Shepard Jones, Denys P. Myers. Boston, 1939.
53. The Secretary of State to the Ambassador in Italy (Phillips). Washington, June 28, 1939 — 5 p.m. 142.14/2427: Telegram. URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1939v01/d40 (дата звернення: 20.01.2023).
54. The Secretary of State to the Chargé in Hungary (Tracers). No. 372 Washington, August 28, 1939. 860F.01/268. URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1939v01/d65 (дата звернення: 28.01.2023).
55. Ďurčanský, F. Biela kniha. Právo slovákov na samostatnosť vo svetle dokumentov. Zväzok I — V. Buenos-Aires, 1954 [in Slovak].
56. The Chargé in Germany (Geist) to the Secretary of State. No. 677. 762.00/276. Berlin, April 3, 1939. [Received April 17.]. URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1939v01/d102 (дата звернення: 04.02.2023).
57. From Prague after Munich. Diplomatic papers. 1938—1940 / by George F. Kennan. Princeton, New Jersey, 1968.
58. Lukáč, P. George Frost Kennan o Slovensku v rokoch 1940—1945. *Historický časopis*. 1998. 46 (3): 497-514 [in Slovak].
59. Němeček, J. Za svobodné Československo ve svobodné Evropě! In: 1939: rok zlomu, 25-34. Banská Bystrica, 2019 [in Czech].
60. The Minister in Hungary (Montgomery) to the Secretary of State. 740.00/651: Telegram. Budapest, March 21, 1939 — midnight. [Received March 22 —7:49 a.m.]. URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1939v01/d79 (дата звернення: 08.02.2023).
61. Ličko, R. Vznik autonómie a vyhlásenie slovenského štátu v rokoch 1938 a 1939 z pohľadu americkej diplomacie. *Acta historica Neosoliensia*. 2003. 6: 82-91 [in Slovak].
62. Posolstvo min. Predsedu Tisu americkým Slovákom. Museli sme, bojovať proti všetkým, aby sme uplatnili právo Slovakov. *Slovák*. 1939. Ročnik XXI, číslo 142, 22 júna, 4 [in Slovak].
63. Michálek, S. Vstup do niektorých problémov slovensko-amerických vzťahov (1939—1945). In: Slovenská republika 1939—1945 očami mladých historikov, IV, 144-155. Banská Bystrica, 2005 [in Slovak].
64. Bobák, J. Posolstvo predsedu vlády Jozefa Tisu americkým Slovákom (jún 1939) — reakcia bývalého vyslanca Č-SR Juraja Slávika. *Historický zborník*. 2009. 19 (1): 201-223 [in Slovak].
65. Němeček, J. Soumrak a úsvit československé diplomacie: 15. březen 1939 a československé zastupitelské úřady. Praha, 2008 [in Czech].
66. The Chargé in Germany (Kirk) to the Secretary of State. 707.1160F/2: Telegram. Berlin, May 17, 1939. 4 p.m. [Received May 17 — 1:45 p.m.]. URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1939v01/d186 (дата звернення: 21.01.2023).
67. The Ambassador in Italy (Phillips) to the Secretary of State. Rome, June 26, 1939 — 4 p.m. 142.14/2427: Telegram. URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1939v01/d62 (дата звернення: 23.01.2023).
68. The Chargé in Hungary (Travers) to the Secretary of State. No. 1701. Budapest, August 7, 1939. 860F.01/268 URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1939v01/d64 (дата звернення: 28.01.2023).
69. Mikuš, J.A. Pamäti slovenského diplomata. Martin, 1998 [in Slovak].
70. Vnuk, F. Životopis Konštantína Čulena. Clevelend, Ohio, 1984 [in Slovak].
71. Sivák, J. Z mojich pamäti. Martin, 2003 [in Slovak].
72. The Secretary of State to the Chargé in Hungary (Tracers). No. 372. Washington, August 28, 1939. URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1939v01/d65 (дата звернення: 28.01.2023).

73. Murgaš K. John Bull v práci. *Slovák*. 1939. Ročník XXI, číslo 204, 6. septembra, 1 [in Slovak].
74. Sidor K. Šesť rokov pri Vatikane. Druhe vydanie prichystal Jozef Rydlo. Bratislava, 2012 [in Slovak].
75. Ivaničková, E. Slovensko a slovenská otázka vo vojnových plánoch Veľkej Británie 1939—1945. In: Slovensko vo vojnách a v konfliktoch v 20 storočí, 172-180. Bratislava, 2003 [in Slovak].
76. Ivaničková, E. Postoj britskej vlády k obnoveniu Československa a vplyv Edvarda Beneša. In: Hledání jistoty v bouřlivých časech: Češi, Slováci, Němci a mezinárodní systém v první polovině 20. Století, 231-255. Ústí nad Labem, 2006 [in Slovak].

Надійшла / Received 23.08.2023

Ivan BOROVETS
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of World History,
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Ukraine)
borovets.ivan@i.ua
https://orcid.org/0000-0001-7132-9901

"SLOVAK QUESTION" IN THE FOREIGN POLICY PERCEPTION OF THE WESTERN DEMOCRACIES (MARCH — SEPTEMBER 1939)

The purpose is a comprehensive analysis of the "Slovak question" vision of the leading Western countries on the eve of World War II with the involvement of archival materials, published sources and the press of that time. **The methodological ground** is the principles of historicism, comprehensiveness, and consistency. The problem-chronological, comparative, and synchronous methods were broadly used. **Scientific novelty** is determined by the absence of specialized scientific works devoted to this issue in Ukrainian and foreign (except Slovak) historiography. **Conclusions.** The Western democracies condemned the liquidation of Czechoslovakia by Germany and Hungary and considered the proclamation of the Slovak state as an element of this process. However, in early May, Great Britain modified its position and de facto recognized the Slovak state. France did the same in mid-July. In diplomatic circles in the spring and summer of 1939, the status of Slovakia was considered temporary. There were predictions that Slovakia would be divided between its neighbours, transferred to Hungary, or annexed by Germany completely. British and French consuls' reports and the Western press emphasized the subordination of Slovakia to Berlin and criticized the political development of the country. The Slovak government contacted the Czechoslovak emigrants in France through intermediaries. British diplomacy interpreted these contacts as an attempt to establish positive relations with Western powers. The USA's position toward the Slovak state was consistently negative. The American government did not distinguish the difference between the status of the Czech and Moravian lands and Slovakia. Americans were the first who supported the plans of Czechoslovak emigration led by E. Beneš to restore the status quo. Attempts by Slovak diplomats to change the situation in their favor failed. Under pressure from the Germans, the Slovak state took part in the aggression against Poland, which finally destroyed all hopes of establishing relations with Western democracies. Great Britain and France joined the American interpretation and began to consider Slovakia as a territory occupied by Germany.

***Keywords**: "Slovak question", Great Britain, France, USA, international relations, diplomatic contacts, de facto recognition, press, geopolitics.*

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.214
УДК [930.2:341.485(=411.16)]:94(477.83-25)«194»

Галина БОДНАР
кандидатка історичних наук, доцентка,
кафедра новітньої історії України ім. М. Грушевського,
Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів, Україна)
halyna.bod@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-7972-8111

«ВИВЕЗЕНІ НІМЦЯМИ НЕВІДОМО КУДИ»: ГОЛОКОСТ У ТЕКСТАХ ВЛАДИ СЕРЕДИНИ 1940-х рр. (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВОВА)

Мета — з'ясувати, яким чином відображалася інформація про Голокост у Львові в документах місцевих органів радянської влади в 1944—1945 рр. Зумовлені метою дослідницькі **завдання** полягають у вивченні того, як функціонери на місцях означували масове «зникнення» євреїв у листах-відповідях на численні звернення про їх розшук, які мовні конструкції при цьому використовували, як писали про ворога та як пояснювали історії врятованих, як працювала цензура, а також яким постає образ повоєнного Львова. **Методологія** заснована на загальнонаукових, спеціальних і міждисциплінарних прийомах наукового пізнання (зокрема застосовано наративний і текстуальний аналіз, контент-аналіз, біографічний метод, інструментарій соціальної антропології). **Наукова новизна.** Наративний аналіз раніше неопублікованих текстів (влади Львова середини 1940-х рр.) поглибив знання про приховування радянськими органами трагедії єврейського народу на завершальному етапі війни. **Висновки.** Влада уникала будь-яких згадок про ізоляцію євреїв у ґетто, не йшлося про узагальнення чисельних індивідуальних звернень як свідчення масового винищення представників єврейського народу. На кожне прохання про розшук конкретних мешканців, родин, кількох осіб за різними адресами проживання міська влада давала неоднакові відповіді про «зниклих», яких «вивезли», «взяли» чи «виселили» німці «куди невідомо». Дослідження поглиблює знання про творення радянського дис-

Цитування: Боднар Г. «Вивезені німцями невідомо куди»: Голокост у текстах влади середини 1940-х рр. (на прикладі Львова). *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 214—234. https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.214

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

курсу Другої світової війни на її завершальному етапі, доповнює усталене в історіографії проблеми бачення Голокосту у СРСР не стільки замовчуваною, як небажаною пам'яттю, котра мала рамки й можливості проговорення водночас.

***Ключові слова**: Голокост, євреї, Львів, політика пам'яті, Друга світова війна, тексти влади, цензура, наративний аналіз.*

У липні 1944 р. до Львова повернулася радянська влада й відразу стало відомо про майже повне винищення єврейської громади міста. Зі звільненням окупованих територій від нацистів дедалі більше ширилась інформація про їхні злочини. Майже роком раніше, восени 1943 р., викрили масштаби жертв Бабиного Яру в Києві [1, С. 22—27]. Утім офіційний радянський дискурс про війну не просто витісняв, а «фактично репресував локальні пам'яті» [2, С. 112—113; 3, С. 206—207]. В міфі «перемоги радянського народу» не було місця для особливої політики нацистського геноциду щодо цілих груп, передовсім євреїв, а йшлося про цивільне населення загалом — «мирних жителів», «радянських громадян». Голокост не заперечувався повністю, натомість був адаптованим і переписаним у межах відповідного ідеологічного наративу. Впродовж усього радянського періоду тривав «складний процес пошуку можливої мови для представлення трагедії» в офіційному наративі й у неформальних середовищах, на локальному рівні [2, 4—8].

У статті на основі аналізу листів-відповідей керівників районних рад Львова на запити про пошук євреїв досліджуються особливості реалізації місцевою владою стратегії небажаної пам'яті та, що важливо, як це робилося відразу після повернення радянської влади у середині 1940-х рр.

Широка історіографічна база дозволяє детально розкрити геноцид євреїв у Львові. Напередодні Другої світової війни в місті проживали 104 700 євреїв [9, С. 538]. Із початком війни до міста почали прибувати біженці з Польщі та інших європейських країн, рятуючись від гітлерівського антисемітизму й переслідувань, тож єврейське населення до нацистської окупації становило вже 130—160 тис. [10, С. 123; 11, С. 546] [1]. Найбільше львівських євреїв урятувалося від Голокосту через виїзд до СРСР, частині вдалося вижити, тікаючи з поїздів дорогою до концтаборів, із ґетто і таборів, переховуючись. Нацистську окупацію в місті пережили всього 823 євреї [10, С. 123; 11, С. 546—547]. Перші страти їх німцями почалися вже в липні 1941 р. У листопаді — грудні 1941 р. близько 60 тис. євреїв вимушено переїхали в ґетто, щонайменше 3 тис. «непрацездатних» (старих, хворих, калік) відразу ж стратили. Через епідемію висипного тифу близько 20 тис. ще залишилися тимчасово жити поза ґетто. У серпні — вересні 1942 р. в ґетто примусово переселили решту львівських євреїв — покидати його межі могли лише ті, хто працював в інших частинах міста. Євреїв Львова вивозили до таборів смерті Белжець і Собібор. У червні 1943 р.

[1] Водночас євреї західноукраїнських областей були жертвами радянських депортацій у 1940—1941 рр. (близько 50 % із них — поляки, 30 % — євреї, 20 % — українці та білоруси) [12, С. 96].

єврейський табір (переформоване в лютому 1943 р. ґетто) був остаточно ліквідований [13], а дільниця ґетто практично вщент знищена під час спроби спротиву [10, С. 123]. На околиці Львова по вул. Янівській із 1 листопада 1941 по 19 липня 1944 рр. діяв Янівський концентраційний табір (спершу створений як табір примусової праці для євреїв, від літа 1942 р. набув рис концентраційного, а з середини 1943 р. став табором знищення) [14, С. 746—747].

В акті Львівської обласної комісії від 1—6 листопада 1944 р. зазначено, що «за даними свідків і висновками судово-медичної експертизи комісія вважає встановленим, що у Львові за час окупації [...] знищено понад 400 000 мирних жителів, радянських військовополонених, іноземних підданих та військовополонених інших держав» [15, С. 154]. Тогочасна влада Львова (як і, мабуть, інших міст та селищ) зіткнулася з тим, що смерть конкретних «мирних жителів» треба було пояснювати в листах-відповідях (збереглися в Державному архіві Львівської обл. [2]) на численні запити про долю місцевих євреїв, які в 1944—1945 рр. надходили з різних куточків СРСР і з-за кордону від родичів та знайомих. Львівських євреїв-сусідів розшукували також евакуйовані з міста у червні 1941 р., які залишили їм під нагляд «свої» помешкання чи майно [3]. Опосередковано в текстах влади постає повоєнний Львів: вулиці й будинки, люди (місцеві й ті, хто заселяли місто з приходом Червоної армії), повсякденне життя. На відміну від «листів до влади» [16, С. 59—70; 17, С. 153—158; 18] (і до влади Львова зокрема [19]), скупі офіційні тексти не дають відповіді на питання, як у надісланих листах запитували про долю євреїв, якими були дослівні свідчення місцевих львів'ян про Голокост на запит влади й т. п.

Листи влади: тексти, жертви, свідки

За 1944—1945 рр. можна умовно виділити три періоди листування (відповіді представників львівської влади на запити щодо пошуку євреїв, які проживали в місті до німецької окупації): 1) осінь 1944 — зима 1945 рр., 2) зима — літо 1945 р., 3) осінь 1945 р. Різнилися мова текстів, рівень деталізації інформації про розшукуваних та інформантів, бланки відповідей.

Восени 1944 — взимку 1945 рр. відповіді на звернення про долю львівських євреїв писали від руки (наприклад, у Червоноармійському р-ні в лютому 1945 р. на невеликому клаптику паперу) і зазвичай російською мовою. Тексти були «вільніші» і дещо детальніші. З січня 1945 р. у Сталінському й з березня 1945 р. у Червоноармійському р-нах Львова копії відповідей уже вписували на спеціальних бланках із готовим текстом українською мовою: «На В / лист

[2] Архівні матеріали бюро скарг при виконкомі Львівської міської ради містять копії відповідей на звернення про долю львівських євреїв по окремих районах міста (див.: Державний архів Львівської обл. (далі — ДАЛО). Ф. Р-6. Оп. 2. Спр. 160—163.

[3] Прибулі до Львова в 1939—1941 рр. радянські посадовці та військовики заселялися у квартири репресованих, депортованих львів'ян і надалі (під час війни й після її закінчення) вже вважали це житло своїм.

виконком Сталінської райради депутатів трудящих сповіщає — перевіркою на місці [...]», «На Ваш лист, надісланий до Червоноармійської райради депутатів трудящих м. Львова сповіщаємо, що внаслідок перевірки по вул. [...]». Далі вписували інформацію, зазвичай від руки, українською мовою. Дати з цього часу вже не ставили, лише обліковий номер. У таких листах-відповідях ще дуже відчутний місцевий діалект: «до цього часу ще на своє мешкання не повернули», «випровадилися в 1941 р. невідомо куди», «випровадилася в 1941 р. куда, нікому із жильців не відомо» або просто «вибули з цієї улиці в 1941 р. куди, нікому із жильців не відомо. Стверджує дворничка». В порівнянні з попереднім і наступним періодами, відповіді більш «сухі» й формальні. Натомість із жовтня 1945 р. на друкованих українською мовою бланках почали вписувати інформацію не українською, а російською мовою. Дещо змінився формат відповідей — більш детально писали про свідків (зазвичай двірників чи сусідів).

У більшості листів про долю львівських євреїв відповідали доволі схоже: «[...] встановлено, що там дійсно мешкала родина [...], яку німці під час нім. окупації вивезли невідомо куди і вони ще до свого мешкання не повернули». Дивує формулювання «там дійсно мешкала», ніби прохачі могли писати неправду. Зміст листів-відповідей підкреслено формальний, із констатацією, що «там дійсно мешкали», «німці вивезли невідомо куди», «ще до свого мешкання не повернули». Такі відписки різнилися лише окремими доповненнями — зазначенням про вивезення всієї родини чи конкретної особи й року, коли це сталося — 1941, 1942, поодиноко 1943 рр. (наприклад: «При перевірці квартири по вул. Оссолінських, 14 встановлено, що сім'ю Фельє в 1941 році виселили із дому німці куди невідомо» [4]; «[...] мешкав Вадель з родиною, яких вивезли німці в 1942 р. невідомо куди і вони ще не повернули» [5]). Найбільше йшлося про 1942 р.: «німці в 1942 р. вивезли невідомо куди». Але ніколи не зазначали місяця чи навіть пори року, коли це сталося. Лише в одному листі конкретизували, що розшукувана родина євреїв «в часи евакуації 1941 р. виїхали з цієї кам'яниці невідомо куди» [6]. Утім у цьому листі не йшлося про час німецької окупації Львова. У частині листів зазначено: «ще 1941 р. виїхав невідомо куди», «виселили німці ще в 1941 р.», і тут слово «ще» є підтвердженням того, що представники влади були обізнані з хронологією подій і розуміли вирішальне значення 1942—1943 рр.

Бачимо, що в офіційних відповідях (як і, до прикладу, в музейних експозиціях [20, С. 99—100]) уникали тих тверджень, які ще траплялися в публічному просторі, зокрема в 1945—1948 рр. на поодиноких пам'ятниках українським євреям-жертвам Голокосту. Адже в короткий період другої половини 1940-х рр. у містечках і селищах, в яких нацисти знищили євреїв, зусиллями місцевих громад разом із місцевими євреями, що пережили окупацію або повернулися з евакуації чи фронту, ще з'являлися невеличкі пам'ятні знаки з правдивими написами про жертв [2, С. 110].

---

[4] ДАЛО. Ф. Р-6. Оп. 2. Спр. 160. 71 арк.

[5] Там само. 143 арк.

[6] Там само. 174 арк.

Доволі частими були відповіді, які, на перший погляд, свідчать про нібито добровільний переїзд кудись євреїв («виїхали невідомо куди») в різних формулюваннях:

• «[...] встановлено, що там до 1941 р. мешкала родина Нойс, але з приходом німців виїхала. До цього часу нами адреса місця перебування, невстановлена, як встановимо додатково сповістимо» [7]

• «[...] встановлено, що там до війни жила Ліфшес Г., яка під час нім. окупації виїхала. Адреса сучасного перебування її ще не встановлена, як тільки встановимо, сповістимо додатково» [8]

• «[...] встановлено, що там дійсно мешкали родини Гольдштейн і Пик, які під час німецької окупації виїхали невідомо куди» [9]

• «[...] встановлено, що там дійсно мешкав гр. Гольдблатт Я.С., який ще 1941 р. виїхав невідомо куди і ще не повернув» [10] та ін.

Із текстів листів виглядає так, що «вивезені» чи, рідше, «забрані» «німцями» львівські євреї, як і ті, хто «виїхали невідомо куди», могли ще повернутися. Кінцівки листів про поки що невідомі місцевій владі адреси перебування зниклих євреїв або їх «ще не повернення» на старе місце проживання ніби давали надію на те, що вони живі. Втім це могло «працювати» на рівні одного листа. Коли ж читаєш в архівній справі такі постійні приписки наприкінці більшості листів, то це лише підкреслює формальність відповідей представників влади. Часто майже ідентично відписували: «[...] виявилося, що там проживав Кац з родиною, але під час нім. окупації були забрані німцями і до цього часу ще на своє мешкання не повернули. [...] встановлено, що там дійсно проживав Штейнбурх зі своєю родиною, але під час нім. окупації були вивезені німцями і до цього часу ще на своє мешкання не повернули» [11].

У зверненнях до львівської влади нерідко запитували про долю кількох осіб чи родин, детально розписували, кого та за якою адресою слід шукати. Найпоширеніша відповідь (і таких дуже багато): «встановлено, що там дійсно мешкав [...], але під час німецької окупації був німцями вивезений невідомо куди. Перевіркою по вул. [...] встановлено, що там мешкав [...] якого також німці вивезли і до цього часу вони ще до своїх мешкань не повернули». Такі «колективні» відповіді повторюють відповіді на індивідуальні звернення: «перевірено» кожну адресу, окремо вписано особу і / чи родину «вивезену німцями», розбавлено окремими формальними доповненнями, але по суті йшлося про однакове замовчування Голокосту:

«[...] встановлено, що там мешкав лікар Талле якого німці 42 р. вивезли невідомо куди. На пл. Домбровського мешкали Блінд С. та А. яких також в 42 р. вивезли німці. По вул. Колонтая гр-н Кребе Л. (зі слів сусідів) помер від тифу в

[7] Там само. 96 арк.
[8] Там само. 97 арк.
[9] Там само. 146 арк.
[10] Там само. 153 арк.
[11] Там само. 102 арк.

лікарні, а Стефанію вивезли німці. По вул. Сикстутській лікаря Эрб в 41 р. вивезли німці, а також по вул. Городецькій Блінд вивезли німці невідомо куди» [12]

«[...] оповіщаємо, що внаслідок провірки по вул. Турецькій 4 встановлено, що там була приватна пекарня, яку господар закрив в 41 р. і від того часу там Карг не був. По вул. Глибокій 23 дійсно мешкав Фрейман, якого в 42 р. німці вивезли невідомо куди. По вул. Длугоша 28 мешкала родина Карг, яку німці також вивезли 1942 р. невідомо куди і до цього часу вони в свої мешкання не повернули» [13]

«[...] перевіркою на місці поки що неможливо встановити, що сталося з В / рідними — гр. Шприцер, який мешкав з родиною по вул. Собеского нр. 43. З сусідів їх ніхто не знає. Гр. Штепа Ф., який мешкав по вул. Кохановського нр. 60 теж ніхто не знає і встановити неможливо. Гр. Шераге Н., який мешкав по вул. Собеского нр. 39 був забраний німцями. Про його долю неможливо встановити. Гр. Шприцер І., який мешкав по вул. Мілковського нр. 7 теж ніхто нічого не знає. Про останніх В / родичів В / необхідно звернутись в інші райради по місцю їх проживання до 1941 року» [14].

Офіційні листи-відповіді відчутно формальні, сухі за змістом, у них не деталізували родинні зв'язки з розшукуваними у Львові євреями, за винятком хіба кількох і в умовно виділений нами початковий період, тобто до весни 1945 р. (такі поодинокі тексти відповідей навіть із формалізованими «В / матір», «В / родичі», «В / дружина» розкривають біль втрати найрідніших людей):

«[...] поки що неможливо встановити, що сталося з В / матір'ю гр. Феферман М. І., яка мешкала в м. Львові по вул. Старий Ринок № 15 до 1941 року. Але зі свідчень домоуправи, а також двірника вона вивезена невідомо куди німцями. До цього часу на квартиру не повернулася» [15]

«[...] встановлено, що В / родичі — батько Лемель В., мати Лемель Б. та брати, які мешкали в м. Львові до 1941 р. по вул. Ринок № 17, вивезені німцями невідомо куди. До цього часу на квартиру не повернулися» [16]

«[...] поки що неможливо встановити, що сталося з В / дружиною гр. Фоглер Любою, яка мешкала до 1941 р. в м. Львові по вул. Личаківській № 6 кв 13. Але зі свідчень мешканців цього будинку, її вивезли німецькі загарбники невідомо куди. До цього часу на квартиру не повернулася» [17].

У текстах з осені 1944 і початку 1945 рр., на відміну від решти за 1945 р., ще вказували адреси тих, хто писав запити про долю львівських євреїв. Це різні населені пункти в Узбекистані (Ферґана (2 листи), Ташкент, Бухара (3 листи), Самарканд, Ташкентська, Ферґанська, Андижанська, Самаркандська обл.), Таджикистані (Ленінобад (нині Худжанд; 2 листи)), Казахстані (Джамбул (нині Тараз), Караґанда (шахта 33/34, загальний барак № 5), Туркестан, Кустанайська і Східно-

[12] Там само. 157 арк.
[13] Там само. 129 арк.
[14] Там само. Спр. 162. 23 арк.
[15] Там само. 6 арк.
[16] Там само. 11 арк.
[17] Там само. 7 арк.

Казахстанська обл.), Киргизії (Джалал-Абад, Ошська та Фрунзенська обл.), Азербайджані (Баку (2 листи)), Росії (Іркутськ, Саратов, Новосибірськ (2 листи), Уфа, с. Акбулак Чкаловської (Оренбурзької) обл., Чусовой Молотовської (Пермської) обл., Саратовська, Сталінградська, Архангельська обл., Марійська АРСР). Кілька листі було з території України — із Запоріжжя та області, з Донбасу. Траплялися листи зі зворотною адресою «польова пошта» від мобілізованих.

Запити про львівських євреїв надходили не лише з радянського простору — були поодинокі приклади листів із Палестини (Єрусалим, Хайфа), США (Нью-Йорк), Польщі (Люблін). Як відомо, у часи німецької окупації у Львові перебували євреї-громадяни інших держав, зокрема США, Палестини. Ставлення до них було більш поблажливим, але їм не вдалося уникнути долі решти єврейського населення міста [13]. Адресанти з-за кордону отримували зазвичай дуже загальні відповіді:

«[...] перевіркою на місці неможливо встановити, де знаходиться на теперішній час гр. Канер М., який проживав у м. Львові по вулиці — Площа Бернадинська — 2-а. Тепер він там не проживає, з сусідів також ніхто нічого про нього не може сказати» [18]

«[...] гр. гр. Фрайд Е. М., Лерфельд, які проживали по вул. Рея 7, неможливо встановити, що сталося. Якщо нам буде відомо, зараз напишемо Вам» [19].

Майже однаково відписували про тимчасовість відсутніх відомостей («перевіркою на місті поки що неможливо встановити, що сталося з гр. [...]») і про фрагментарні свідчення колишніх сусідів по будинку («зі свідчень двірника та мешканців їх вивезли невідомо куди німці», «зі свідчень мешканців будинку, вони вивезені невідомо куди німцями») [20].

Людей розшукували лише за наявності точної адреси проживання у Львові й відповіді формували на підставі опитування в першу чергу двірників і сусідів [21]. Утім у відповідях виконкому Сталінської райради, на відміну від Червоноармійської, вживали загальне формулювання: «зі свідчень домоуправи вивезли невідомо куди німці», «зі слів мешканців та домоуправи їх вивезли невідомо куди німці». Тексти влади підтверджують корисність «старих» двірників як інформаторів. Нові двірники й сусіди залишали такі перевірки ні з чим: «[...] в 1941 р. будинок зайняв нім. штаб і всіх жильців виселили невідомо куди. Будинок зайнятий під бюро і ніхто не знає, де старі жильці. Двірник проживає з 1944. Попере-

[18] Там само. 19 арк.

[19] Там само. 63 арк.

[20] Там само. Арк. 52—53.

[21] Опубліковані спогади й усноісторичні наративи підтверджують співпрацю двірників з владою. Як писав у своїх спогадах Є. Наконечний, «двірники у воєнний час мали з кожною владою найтісніший контакт, особливо двірники центральних вулиць, які були прямими агентами поліційних органів» [21, С. 89]. Довоєнна жителька вул. О. Богомольця розповідала: «Власники тих всіх домів були дуже богаті люди. [...] На першому поверсі п'ятого будинку була така баба Маша, ніби була дворником [...] Видавала українську інтелігенцію [...], німці прийшли, вона здавала жидів» (Інтерв'ю зі Світенко Анною Іванівною, 1928 р. нар., м. Городок Львівської обл., 28 серпня 2008 р. Архів Г. Боднар).

ні жильці жили до 1944. В 1944 випровадилися. Дворничка не знає куди» [22]; «Про гр. Кац Р., котра проживала по ул. Набеляка 4 не можемо повідомити Вас тому, що дворник помер, а із жильців ніхто не знає, що случилося» [23]. Непоодинокими були відписки: «[...] встановити про судьбу [...] не вдалося в зв'язку з тим, що в тому будинку двірник і мешканці нові, які про гр. [...] нічого не знають. Перевіркою в сусідніх будинках нічого не встановлено» [24].

У листах влади за січень — березень 1945 р., на відміну від текстів за пізніший період, помітна ще тісна прив'язка до будинку й мешканців. Писали «виселили з будинку німці куди невідомо» з уточненням «з будинку». Привертає увагу деталізація кінцівок листів із зазначенням про сусідів-свідків: «[...] не проживає, де вони вибули, ніхто з жителів будинку не знає» [25]; «[...] в цьому будинку не проживають і де вони, ніхто з жителів будинку не знає» [26]; «[...] в цій кв. не проживає, де її доля, ніхто з жителів цього будинку не знає» [27]; «[...] виявлено, що Ваша сім'я Егерт в цьому будинку не проживає і де вони знаходяться, куди вибули, також ніхто не знає з жителів цього будинку» [28]; «[...] поки неможливо встановити, що сталося з гр. Альтштай, який проживав по вул. Пекарській буд. 8 кв. 8. Але зі слів мешканців, гр. Альтштай і його родину вивезли німці невідомо куди. До цього часу на квартиру не повернулися» [29]. Бачимо, що ніхто з мешканців будинку нічого не вказав про колишніх сусідів-євреїв. Очевидно, йшлося про «старих» сусідів, адже за написом «зі сусідів її / його ніхто не знає» можемо судити про «нових» приїжджих з інших областей СРСР, які не могли пролити світло на «зниклих»: «[...] перевіркою на місті поки що неможливо встановити, що сталося з гр. Розенталь, яка мешкала в м. Львові по вул. Пасаж Фелерів нр. 5. Із сусідів ніхто її не знає. До цього часу на квартиру не повернулася» [30]; «[...] поки неможливо встановити, що сталося з Вашою дружиною, яка проживала по вул. Домагаличів 3 кв. 5. З мешканців цього будинку її ніхто не знає. Якщо нам буде відома адреса, зараз напишемо Вам» [31].

Ще менш інформативними були відповіді, якщо будинок став нежитловим чи зазнав руйнувань. Адже розміщення госпіталю, військової частини, установи в колишній житловій споруді практично не залишало шансів що-небудь довідатися про долю жителів: «[...] встановити не вдалося, де в сучасний [мо]мент знаходиться тов Роткоф, тому, що в цьому будинку в сучасний [мо]мент знаходиться установа, в період німецької окупації також була якась установа» [32];

---

[22] ДАЛО. Ф. Р-6. Оп. 2. Спр. 160. 15 арк.
[23] Там само. 34 арк.
[24] Там само. 145 арк.
[25] Там само. 72 арк.
[26] Там само. 75 арк.
[27] Там само. 77 арк.
[28] Там само. 83 арк.
[29] Там само. Спр. 162. 8 арк.
[30] Там само. 20 арк.
[31] Там само. 30 арк.
[32] Там само. Спр. 160. 124 арк.

«[...] нами ще нічого не встановлено, так, як цей будинок занятий установою і з жильців, які мешкали в 41 р., нікого нема. Двірник також новий» [33]; «[...] по вул. Листопада 24, де проживали ваші родичі Гр. Вансберг Наум, не можемо нічого довідатися, де він. Зараз там військ. ч-на і ніхто зі старих жильців не живе» [34]. Восени 1945 р. після безуспішної перевірки в листах наприкінці дописували: «В адресному бюро м. Львова такі не числяться».

Утім сусіди і двірники таки мали відомості, деякі навіть досить детальні, що добре видно зі свідчень про врятованих у Голокості. Знищення не становило таємниці для місцевого населення [35]. Частина львів'ян виїхала зі своїх помешкань із тієї території міста, яка ввійшли до створеного у жовтні 1941 р. ґетто, а інші не могли про це не знати. Виживання на межі виснаження й голоду в ґетто, звідки вивозили до таборів смерті Белжець і Собібор, у створений у місті Янівський концтабір; розстріли на околицях — львівська щоденність часів німецької окупації. Більшість населення Львова залишалася сторонніми спостерігачами, не брала участі, але й не допомагала євреям [10, С. 123—124]. Чому сусіди мовчали про Голокост? В їхніх свідченнях радянська влада не була зацікавлена? Свідчення оповиті страхом — безпосереднім очевидним страхом перед радянською владою, але й опосередкованим страхом як побічним вираженням побаченого / скоєного в роки окупації, як витісненого, несвідомого [23, С. 115]. Звільнення від нацистів було «періодом контрастів: надії — проте водночас і розгубленості, й полегшення, відродження — але водночас моментом розплати. Це була найгостріша дихотомія — між єдністю та розділенням», і нерідко ті, хто найбільш яро вимагали «справедливості» на звільнених від нацистів територіях та чинили самосуди, «дуже забруднили руки під час окупації й у такий спосіб намагалися позбутися очевидців» [10, С. 131; 23, С. 174—175], а «очищення» визволених територій від колабораціоністів та різноманітних «ворожих елементів» перетворювалося в уже звичні масові репресії [24, С. 132].

У проваллі мовчання: ґетто

У листах-відповідях на запити про зниклих львівських євреїв влада всіляко уникала згадки про місцеве ґетто. Офіційний дискурс Голокосту зводився до констатації того, що «німці» «виселяли» цілі сім'ї «куди невідомо» або вони десь «вибули». Дуже поширене: «німці вивезли невідомо куди», «вивезений німцями невідомо куди». Траплялося й формулювання «кудись вивезли німці» (куди саме — не зазначали).

Заборону згадувати ґетто яскраво засвідчують копії процензурованих листів-відповідей — в усіх текстах ізоляцію «до гетта» закреслено чи замальовано іншим чорнилом. Над закресленим досить часто механічно надписували слово

[33] Там само. 94 арк.
[34] Там само. 12 арк.
[35] Усноісторичні дослідження доводять, що Голокост не був табуйованою темою в повсякденному спілкуванні пересічних людей [22, С. 53].

«німці»: «німці під час окупації їх вивезли до гетта (“до гетта” закреслено й надписано “німці” — *Г. Б.*), про дальшу судьбу нам невідомо, як встановимо додатково сповістимо» [36]. При цьому відповіді про вивезених у ґетто продовжували обнадійливі слова про «подальші пошуки» та «додаткове сповіщення».

Всюди йшлося про примусове виселення в ґетто: «вивезли», «були вивезені», але не «переїхали до гета». У копії листа-відповіді про долю особи на прізвище Гессель спершу вписали: «[...] встановлено, що там мешкав Гессель, але в часи нім. окупації переїхав до гета (“переїхав до гета” закреслено — *Г. Б.*). В сучасний момент про місце його перебування нам невідомо, як тільки встановимо, повідомимо окремо» [37]. «Переїхав до гета» змінили на «був вивезений німцями». «Німці» могли «вигнати» родину з помешкання, але не «до гетта»: «[...] встановлено, зі слів старих мешканців будинку № 34 по Зеленій тов. Мазан Катерини, яка добре знає сім’ю Гроноветер, що в 1943 році всю сім’ю, в складі трьох чоловік, німці вигнали до гета (“до гета” закреслено — *Г. Б.*) і більше Гроноветер в цей будинок, по Зеленій 34, не поверталися» [38]. У цьому листі-відповіді, як і в багатьох інших, слова «до гета» інтенсивно замальовані чорнилом іншого кольору.

З-поміж усіх опрацьованих листів влади тільки в одному було зазначено непевну інформацію про загибель, щоправда на тлі ствердних відомостей про те, що вижила донька розшукуваної жінки: «[...] встановлено, що там мешкала Кналь Ізраіля, яка з приходом німців була вивезена до гета (“до гета” закреслено — *Г. Б.*) і по неточними відомостями загинула, її дочка жива. Зараз встановлюємо (“Зараз встановлюємо” закреслено — *Г. Б.*) адресу її перебування, про що додатково сповістимо. Спишіться зі своїм двірником по в. Пельчинській 21» [39]. Обнадійливе «Зараз встановлюємо» закреслили, натомість дописали про додаткову потребу сконтактувати з двірником.

Відповіді секретарів виконкомів різних районних рад Львова різнилися, що підтверджує відсутність усталених формулювань та ініціативність на місцях [20, С. 98, 103]. Секретар виконкому Сталінської райради, до прикладу, жодного разу не згадав про ґетто. У листах-відповідях секретаря Червоноармійської райради про вивезення в ґетто всюди викреслено. На тлі цього суцільного мовчання виокремлюється відповідь завідувачки загального відділу Шевченківської райради [40] М. Лаушкіної про створення ґетто за вказаними адресами й невідому долю мешканців: «На Ваше запитання про родину Бранштайн відповідаємо. По вул. Лимановського 4 було влаштовано німцями гето, тому неможна установити судьбу родини, Довідкове бюро сповістило, що такі у Львові не мешкають» [41].

Не йшлося про Голокост та ізоляцію в ґетто й у листах-відповідях про масові виселення з конкретного будинку: «[...] встановлено, що Блуменжиль І.

[36] ДАЛО. Ф. Р-6. Оп. 2. Спр. 160. 93 арк.
[37] Там само. 99 арк.
[38] Там само. 215 арк.
[39] Там само. 101 арк.
[40] У ДАЛО не збереглася окрема справа Шевченківського р-ну Львова.
[41] ДАЛО. Ф. Р-6. Оп. 2. Спр. 163. 30 арк.

була виселена з цього будинку в 42 р., разом з усіма мешканцями, під час німецької окупації німцями» [42]; «[...] при перевірці квартири по вул. св. Софії 32/10 встановлено, що гр-н Шиф, Шнербек, Равін з цього будинку їх виселили. Жителям невідомо куди» [43].

Простежується певна закономірність. У відповідях влади здебільшого зазначали лише прізвища людей (із приставкою «тов.» і «гр.»), які зверталися по допомогу в розшуках євреїв. У листах із повними даними прохачів повнішими були й відомості про розшукуваних (це може свідчити про неперетинність таких прохачів). До прикладу, в одному з «розширених» листів [44] зазначено інше формулювання: «[...] в часи німецької окупації вивезли німці і про дальнішу судьбу поки що не встановлено». Як бачимо, початок стандартний, але кінцівка заміняє звичне «до цього часу ще на своє мешкання не повернули». Оце «дальнішу судьбу поки що не встановлено» значно ближче до озвучення трагедії Голокосту.

Восени 1945 р. частіше деталізували «старих» мешканців-очевидців: «[...] встановлено, що розшукувані гр-ни Фріндлер Розалія Г., Фріндлер Мойсей І., Фріндлер Софія, Шапіро Анна І., Шапіро Сара і Артур в 1943 р. були вигнані німцями в гетто ("в гетто" закреслено — *Г. Б.*) і назад не повернулися. Зі слів старих мешканців Карпин Ірини і її чоловіка» [45]. Бачимо, що поряд із конкретизацією інформаторів вперше зазначається формулювання: «розшукувані гр-ни», в якому важить тепер і «розшукувані», і знову «громадяни». Знову тому, що до квітня 1945 р. часто вживали формулювання «громадяни» як щодо розшукуваних євреїв, так і приставку «гр.», «гр-нка» до адресантів, наприклад, « [...] громадянин Глянцер Давид в 1943 році виїхав не відомо куди» [46]. Але в період із квітня до жовтня 1945 р. до євреїв жодного разу не зазначали «громадяни», а до адресатів зверталися лише «тов.».

«Родина була взята німцями, в живих зісталося...»: історії врятованих

На тлі дуже загальних і непевних відписок («[...] мешкав до 1941 р., а з приходом німців виїхав невідомо куди», «[...] ще в 1941 р. виїхав невідомо куди і ще не повернув») поодинокими були деталізовані й обнадійливі відповіді про виїзд за межі Львова та можливий порятунок, про який не зазначалося, але це виразно відчувалося в текстах: «[...] зі сім'єю виїхав до міста Радом до родичів»; «[...] в 1941 р. виїхав до м. Ржешова (Жешув — *Г. Б.*), адресу в м. Ржешові нам не вдалося встановити», «[...] виїхав з приходом німців по неточним відомостям до Варшави», «[...] в часі німецької окупації вибув невідомо куди. Двірничка сказала, що він мав родину в Кракові і дуже можливо виїхав до м. Кракова».

[42] Там само. Спр. 160. 123 арк.
[43] Там само. 47 арк.
[44] Там само. 171 арк.
[45] Там само. 229 арк.
[46] Там само. 82 арк.

Вказували, куди або й до кого саме виїжджали: «[...] зі свідчень домоуправи і дворника встановлено, що гр. Співак Цира, яка проживала у м. Львові до 1941 р. по вул. Фурманські № 7, виїхала м. Бібрка Львівської області. Поки що точної адреси не можемо Вам подати, тому що нам невідомо» [47]; «[...] встановлено, що Фрід Міна, яка проживала по вул. Личаківській № 53, зі слів домоуправи і двірнички виїхала в 1941 р. до міста Ковель до своєї матері. Інших відомостей про неї не маємо» [48]. Як правило, зі Львова виїжджали ті євреї, яким удалося отримати «арійські документи». У селах і містечках вони допомагали в господарствах, жінки влаштовувалися прислугою, а чоловіки працювали в різних майстернях і бюро [11, С. 551]. Відомо, що декілька тисяч львівських євреїв пережили Голокост поза межами міста і здебільшого до нього вже не повертались [25].

Серед загалу однотипних, коротких, загальних відповідей вирізнялися точні свідчення про тих, хто вижив, і в яких помітно наголошені слова «живий», «жива»: «[...] встановлено, що родина Шток з приходом німців була вивезена до гета ("до гета" закреслено — *Г. Б.*), а Йосиф Шток в сучасний момент живий і знаходиться у Варшаві» [49]; «[...] родина була взята німцями, в живих зісталося гр. Родваум, який мешкає в городі Львові, але невідомо де, і брат Шляйхер Саламон, який пішов до Червоної армії в 1944 році [...]» [50]. Як бачимо з нижче наведених уривків, здебільшого йшлося про вцілілих у Голокості дітей і молодь:

- «[...] сповіщаємо прізвище двірника по вул Пелчинській 21, яка знає про те, що дитина т. Кноль є жива, її прізвище Орник Марія» [51]
- «[...] зі свідчень мешканців, його вивезли німці невідомо куди, за деякими відомостями дочка гр. Флісера жива, іноді приїжджає до м. Львова. Якщо нам вдасться її побачити, то сповістимо адресу додатково» [52]
- «[...] зі слів мешканців встановлено, що В / брат гр. Коднер М.М., який проживав до 1941 р. в м. Львові по пл. Галицькій нр. 14 кв. 10, разом з дружиною вивезені в 1943 р. німецькими загарбниками невідомо куди. Ваша племінниця Аделя Коднер жива, декілька місяців тому виїхала до Польщі, адреса її нам невідома» [53].

У «колективних» запитах про долю євреїв позитивна відповідь хоча б про одного / одну особливо вирізнялася на тлі всіх решти розшукуваних, де була суцільна невідомість: «[...] до війни там жили [...], під час німецької окупації були вивезені»: «[...] внаслідок перевірки по вул. Лазаря 6 встановлено, що до війни там жили (слово нерозбірливо — *Г. Б.*) і Бойген, які під час німецької окупації були вивезені і до цього часу до свого мешкання не повернули. По вул. Яновській 56, встановлено, що там мешкав Біллер. Якого під час німецької окупації вивезли. По

[47] Там само. Спр. 162. 76 арк.
[48] Там само. Спр. 160. 41 арк.
[49] Там само. 92 арк.
[50] Там само. Спр. 163. 31 арк.
[51] Там само. Спр. 160. 109 арк.
[52] Там само. Спр. 162. 77 арк.
[53] Там само. 152 арк.

вул. Набіляка 14а дійсно проживав Аусман, який під час окупації німцями Львова ховався, а з приходом Червоної армії виїхав з м. Львова невідомо куди» [54].

Серед усіх опрацьованих листів удалося відстежити лише одну впевнено ствердну відповідь про врятованих у Голокості з точним зазначенням місця проживання: «[...] встановлено, що там і зараз мешкають гр-ни Розенблат Дебора, Штанвурцель Яков і Штанвурцель Юлій з сином, а гр-н Розенблат С. і Мангейм Г. в часи німецької окупації виїхали зі Львова невідомо куди і до цього часу не повернули» [55]. У жодній з усіх опрацьованих відповідей влади не йшлося про гуртування повоєнної єврейської громади у вцілілій синагозі на вул. Вугільній у Львові, в якій відбувалися молитви і частина якої слугувала гуртожитком для євреїв без житла, місцем матеріальної та інформаційної допомоги (довідковим бюро) з розшуку зниклих безвісти [10, С. 125].

У Голокості вижила молодь, яка встигла виїхати зі Львова у східні регіони. До львівської влади писали діти загиблих та інші родичі: «[...] встановлено, що гр. Вайсберг — помер в 1941 р., а жінку його, дочку Вашу і її чоловіка, які проживали по вул. Гофмана № 3, вивезли німці невідомо куди. Син Вова виїхав в 1941 р. до СРСР, який написав листа до домоуправи. Коли довідаємося адресу, то додатково Вам вишлемо» [56]; «[...] зі слів двірнички встановлено, що В / батьки, які мешкали до 1943 р. по вул. Кльоновича нр. 14 кв. 5, забрані німецькими загарбниками невідомо куди, до цього часу на квартиру не повернулися» [57]. Серед усього масиву опрацьованих листів трапилася лише одна згадка про розшук мобілізованого (Н.Я. Лендаца) до Червоної армії в 1941 р., подальша доля якого мешканцям була невідомою [58].

Згадки про тих, хто вижив у Голокості, не лише вирізняли та уточнювали формалізовані відповіді, але й змінювали те незмінне «вивезені німцями невідомо куди»: «Виконком Червоноармійської райради сповіщає, що обстеженням встановлено: родина Цукерштейн; мати і дочка були угнані в Германію, Ісака і Михайла Цукерштейна бачили сусіди після війни во Львове» [59]. Аби виїхати на примусові роботи до Німеччини, єврейки діставали «арійські документи» і спеціальний виклик, а далі всіма способами намагалися потрапити до гурту людей, яких уже відібрали чи зловили для вивезення [11, С. 551—552]. «Угнані в Германію», як бачимо, не перекладено українською й радше виступає як уже вироблене формулювання на осінь 1945 р. Восени того року у відповідях Червоноармійської райради (вже російською мовою) також траплялося формулювання «угнаны немцами в гетто (“в гетто” закреслено — *Г. Б.*)» [60].

---

[54] Там само. Спр. 160. 113 арк.
[55] Там само. 163 арк.
[56] Там само. Спр. 162. 42 арк.
[57] Там само. 153 арк.
[58] Там само. Спр. 160. 62 арк. Є. Наконечний у спогадах писав про багатьох охочих серед львівської єврейської молоді у червні 1941 р. воювати в лавах Червоної армії, яким у військкоматах відмовляли [21, С. 86—87].
[59] ДАЛО. Ф. Р-6. Оп. 2. Спр. 160. 234 арк.
[60] Там само. 229 арк.

На тлі майже однотипних відповідей про долю євреїв, до прикладу, вирізняється зовсім інший, впевнено обнадійливий, зміст листа про розшук гр. Котовської: «На Ваш лист Червоноармійська райрада повідомляє, що при перевірці кв. по вул. Пушкіна 6 вияснено, що гр. Котовська в цьому домі не проживає, з'ясовували в адресному столі, також не знають, а Львів великий, пишіть ще в адресний стіл, можливо ще розшукають» [61]. За відсутності листа-звернення до львівської влади з поясненнями можемо лише припустити, судячи зі змісту відповіді, про можливо неєврейське походження розшукуваної.

«Німці», «німецькі загарбники»: окреслення ворога

У листах влади найбільш поширене загальне й розмите означення ворога як «німці», а німецьку окупацію часто подавали скорочено «нім. окупація». Як окреслювали ворога, окрім цих формулювань та чи змінювалися ці означення впродовж 1944 і 1945 рр.?

До березня 1945 р. (запровадження друкованих бланків) відповіді львівських посадовців були дещо «вільніші», нестандартизовані й тому детальніші. В них згадані «старі» двірники-інформатори, привертає увагу подвійне наголошення «в часі німецької окупації, німці» (особливо в листах про долю залишеного майна при евакуації зі Львова у червні 1941 р.): «Ваша квартира по вул. Супинського 17 кв. 5, в якій Ви проживали до війни, в часі німецької окупації, німці займали цілий будинок, про речі і меблі нічого не відомо де поділись, двірничка Бернас сказала, що вона нічого не знає про Вашу квартиру» [62].

Лише в деяких листах до їх уніфікації в березні 1945 р. згадано «німецьку поліцію» (відповідь Акілі Дістенфельд (Akila Distenfeld) з Єрусалима): «Повідомляємо Вас, що Кагане Ізраіль, котрий проживав по вул. Стрийській, забрала німецька поліція, і про його долю нам нічого не відомо» [63]. Адресанту Кац А.Г. із Кустанайської обл. повідомляли, що «гр. Зельцберг, котрі проживали по ул. (нерозбірливо — *Г. Б.*) забрала німецька поліція в 1942 р., про що стверджують свідки» [64].

У відповідях мобілізованим про розшук членів сім'ї [65] чи про майно військовиків, евакуйованих зі Львова у червні 1941 р., вказували «німецьких загарбників»: «[...] всі речі, які були в квартирі [...] забрані німецькими загарбниками», «[...] речі Ваші вивезені німецькими загарбниками» [66]. «Окупацію німецькими загарбниками» згадано також в листі до Палестини: «[...] перевіркою на місті встановлено зі свідчень домоуправи, що гр. Пісюк і його родина, які проживали по вул. Баторого 38, під час окупації німецькими загарбниками з м. Львова виїхали невідомо куди. До цього часу до м. Львова не поверталися» [67].

---

[61] Там само. 86 арк.
[62] Там само. 80 арк.
[63] Там само. 78 арк.
[64] Там само. 34 арк.
[65] Там само. Спр. 162. 7 арк.
[66] Там само. 34—35 арк.
[67] Там само. 49 арк.

З травня 1945 р. різним адресантам дедалі частіше секретарка виконкому Сталінської райради (на відміну, наприклад, від Червоноармійської) відписувала про вивезених львівських євреїв «німецькими загарбниками». Тоді ж з'явилося формулювання: «за час тимчасової окупації м. Львова німецькими загарбниками». Травень 1945 р. тут видається невипадковим. Як зазначив С. Єкельчик, «у радянській пропаганді останнього етапу війни етнічні пейоративи з'являлися нечасто [...]. Під час вирішальних битв у "збалансованішу" концепцію ненависті (за якою радянський народ ненавидів не німців, а нацистів, їхні злочини, а не їхню природу) просочувалися етнічні упередження» [1, С. 26]. «Вивезені німецькими загарбниками невідомо куди» використовували у виконкомі Сталінської райради вже постійно з травня 1945 р. і до різних адресантів.

Щодо окреслення німецько-радянської війни, то в усіх листах влади за 1944—1945 рр. про період до нападу Німеччини на СРСР вживали формулювання «до початку війни» або просто «до 1941 р.», лише в одному тексті за квітень 1945 р. зазначено «Вітчизняна війна»: «[...] зі свідчень домоуправи гр. Пінкус Мандель, який мешкав до Вітчизняної війни м. Львові по вул. Личаківській № 22, вивезен невідомо куди німцями. До цього часу на квартиру по вул. Личаківській не повернувся» [68].

Майно львівських євреїв

Листи до львівської влади про долю євреїв, здавалося б на перший погляд, писали родичі, друзі чи знайомі. У відповідях, як уже вказувалося, не деталізували родинний чи інший зв'язок із розшукуваними єврейськими родинами. До березня 1945 р., коли ще не запровадили стандартних бланків зі вписаними відповідями, можна було прочитати розлогіші відповіді про те, що львівських євреїв розшукували, зокрема як сусідів, котрим евакуйовані у червні 1941 р. залишили своє майно під нагляд: «На Ваш лист Червоноармійська райрада повідомляє, що при перевірці будинку по вул. Строхи 9 кв. 2 вияснено, що в цьому будинку зі старих мешканців нікого не залишилося, сім'ю (слово нерозбірливо — *Г. Б.*) виселили німці невідомо куди, тому встановити Ваші речі, де вони, невідомо. Сім'я Кролекових теж там не проживає» [69].

Майнове питання в листах до влади стосувалося двох випадків: майна львівських євреїв (таких листів зовсім обмаль) і, насамперед, залишеного на догляд євреям-сусідам майна вихідців зі східних регіонів при їх спішній евакуації з міста у червні 1941 р. Повернути залишені при виїзді речі та меблі було складно [26—27]. Розшук львівських євреїв як «доглядачів» за меблями й речами евакуйованих сусідів становить окрему чисельну групу листів-звернень до міської влади. З осені 1945 р. дедалі частіше в листах-відповідях про стан майна після евакуації зі Львова конкретизували достовірність усної інформації

[68] Там само. 70 арк.
[69] Там само. Спр. 160. 73 арк.

двірників із зазначенням його / її прізвища: «[...] встановлено зі слів двірника по Леона Сапеги № 7, який багато років працює двірником цього будинку, що гр. Демська Ф. Є. в цьому будинку не проживала і не проживає» [70]; «[...] встановлено, що квартира по (слово нерозбірливо — *Г. Б.*) Софії 5/8, під час окупації була зайнята, і меблі, що належали тов. Степановій, були вивезені до Німеччини. Вірогідність цього підтверджує тов. Беднерчук, який працював до 1941 р., і на даний час працює двірником» [71]. Такого роду деталізація особи двірника / двірнички в листах про долю львівських євреїв була більшою рідкістю, аніж у зверненнях про майно евакуйованих у червні 1941 р.

Формулюванням «в 1941 р. був забраний невідомо куди німцями» означується й розстріл польських професорів у Львові в липні 1941 р. — на прикладі завідувача кафедри акушерства та гінекології міського загального шпиталю д-ра Станіслава Мончевського [28, С. 115] у листі-відповіді Бабкіній М.М. з Лозової Харківської обл. про стан «її речей в квартирі»: «[...] встановлено, що на Академічній вул № 28 кв. 5, де В / жили разом з професором Мончевським зараз міститься прокуратура. Зі свідчень Д / у професор Мончевський в 1941 р. був забраний невідомо куди німцями, родина його виїхала за часів німців до Варшави. Речі, які належали професору Мончевському були передані до Сталінського райфінвідділу для реалізації. Щоби вияснити, де В / речі, необхідно сповістить виконком райради, які саме речі в квартирі Мончевського В / належали» [72].

В листах влади зі згадкою про майно львівських євреїв кидається у вічі однакове формулювання щодо людей і речей — останні теж «були вивезені німецькими загарбниками, за час тимчасової окупації м. Львова, невідомо куди» [73]. Як і з розшукуваними людьми, службовці бралися лише «перевірити» відсутність майна. Підтверджували, що до війни дійсно проживала вказана сім'я, у часи німецької окупації майно забрали чи розпродали [74]. З усних свідчень сусідів або двірників писали про забране в ґетто або дочасно розпродане львівськими євреями майно: «[...] встановлено, що року 1942, родину Шиф вивезли німці невідомо куди. Виїжджаючи, він забрав з собою всі речі та меблі» [75]; «[...] дійсно мешкав Барах, який в часи німецької окупації, продавши всі речі, виїхав зі Львова, невідомо куди» [76]. Інколи доповнювали, що квартира вже зайнята новими пожильцями, прибулими з інших областей, які майном довоєнних жителів не користуються: «[...] встановлено, що до війни там дійсно мешкала родина Угарова, яка залишила всі речі і меблі. В часи окупації Львова це меш-

[70] Там само. 218 арк.
[71] Там само. 219 арк.
[72] Там само. Спр. 162. 7 арк.
[73] Там само. 102 арк.
[74] Євреї передавали частину свого майна на зберігання знайомим, сусідам або розпродували [29, С. 101—103]. Нерідко все майно сільських євреїв сусіди самовільно розбирали між собою відразу після їх вивезення [22, С. 59—60].
[75] ДАЛО. Ф. Р-6. Оп. 2. Спр. 160. 120 арк.
[76] Там само. 122 арк.

кання зайняли німці, які все і вивезли. В сучасний момент там мешкає родина, яка в [19]44 р. приїхала зі сходу» [77].

Весною 1945 р. почастішали листи, в яких підкреслювали повну зміну мешканців того чи іншого будинку:

• «[...] поки що не можемо встановити, що сталося з Вашим чоловіком гр. Работой У. М., який проживав у м. Львові по вул Личаківській № 166. В цьому будинку зараз живуть люди, які Вашого чоловіка зовсім не знають» [78]

• «[...] поки що не можемо встановити, що сталося з Вашою дружиною Глебхер Ганьою, яка мешкала по вул. Ринок № 12 а, через те, що в цьому будинку зараз мешкають нові люди, які Вашої дружини зовсім не знають» [79]

• «[...] на жаль, поки що не можемо встановити, що сталося з В / дружиною гр. Киршнер Р., яка мешкала до 1941 р. по вул. Ринок № 5 кв. 11, через те, що в цьому будинку зараз мешкають зовсім нові люди, які не знають В / дружину. Двірничка з сусіднього будинку № 3 теж нічого не знає про В / дружину» [80].

Читаючи відповіді на зразок «нічого не можемо встановити, тому що в цьому будинку нема жодного мешканця, який би знав Ваших рідних» [81] перед очима постає пустка повного забуття людей, які тут нещодавно жили. Парадоксально схожими були відписки евакуйованим зі Львова у червні 1941 р. про долю їхнього майна: «[...] неможливо встановити, що сталося з В / мебльою та речами, які знаходилися на квартирі по вул. Мучної № 48, тому, що в цьому будинку зараз живуть люди, які про В / речі та меблю нічого не знають» [82].

* * *

На прикладі листів-відповідей на запити про долю львівських євреїв можемо говорити про приховування Голокосту радянською владою на завершальному етапі війни. Відповіді на індивідуальні звернення мали так само персональний характер — узагалі не йшлося про Голокост і долучення того чи іншого звернення у групу осіб, загиблих у трагедії. Натомість на кожне прохання про розшук конкретної людини чи цілої єврейської родини, кількох осіб за різними адресами або з одного будинку міська влада давала окремі неоднакові відповіді про «зниклих», але суть їх зводилася до одного — при перевірці того чи іншого помешкання розшукуваних осіб не виявлено, їх «вивезли», «взяли», «виселили» німці «куди невідомо». Влада фактично бралася лише «перевірити» відсутність «зниклих» людей і повсюдно додавала оманливі обнадійливі кінцівки: «[...] встановлено, що там дійсно мешкала родина [...], яку німці під час нім. окупації вивезли невідомо куди і вони ще до свого мешкання не повернули», «перевіркою встановлено, що такі в квартирі не проживають, де вони, ні-

[77] Там само. 193 арк.
[78] Там само. Спр. 162. 71 арк.
[79] Там само. 73 арк.
[80] Там само. 74 арк.
[81] Там само. 76 арк.
[82] Там само. 92 арк.

хто з мешканців будинку не знає». Нові мешканці та новий двірник, мовчання жителів сусідніх будинків, брак відомостей про точну адресу, руйнування житла у часі війни не давали шансу отримати навіть цієї формальної відписки.

Органи влади старанно уникали згадки про єврейську національність жертв, їх ізоляцію в ґетто. В поодиноких історіях урятованих привертало увагу поєднання «взяті німцями» і «в живих зісталося», де слово «живий» / «жива» фактично означувало трагедію. З весни 1945 р. перестали деталізувати й до того поодинокі згадки про родинні зв'язки з розшукуваними, не зазначали адрес відправників. Приблизно з цього ж часу не було прив'язки до будинку, де жили загиблі, та дедалі частіше йшлося про необізнаних (новоприбулих) сусідів, а з осені 1945 р. більше зазначали «зі слів старих мешканців» (очевидно, тоді вже нечисленних). З подачі влади постає картина тотальної необізнаності чи радше мовчання львів'ян-очевидців Голокосту, втім ми не маємо їхніх первісних свідчень.

Радянський дискурс німецької окупації визначався загальними вказівками вищих органів влади «згори» й помітною роллю місцевих виконавців (у районних радах Львова) з різними поясненнями, про що свідчать опрацьовані листи-відповіді про «зниклих» євреїв. Самі тексти, певні дрібні деталі та цензуровані фрагменти поглиблюють знання про радянську політику пам'яті середини 1940-х рр. щодо Другої світової війни, доповнюють усталене в історіографії проблеми не цілковите заперечення, але замовчування Голокосту у СРСР як небажаної пам'яті, коли заборонялося виокремлювати жертв нацистського режиму за етнічною, національною чи релігійною ознаками. Перспективним залишається компаративний аналіз цієї теми у просторовому і хронологічному вимірах, її введення у ширші контексти офіційної радянської політики пам'яті про війну та німецьку окупацію.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Yekelchyk, S. Povsiakdennyj stalinizm: Kyiv ta kyiany pislia Velykoi viiny. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. Київ, 2018. 306 с.].
2. Podolskyj, A. Mistsia pamiati zhertvam Holokostu v Ukraini: totalitarna spadshchyna ta istoryko-politychni vyklyky sohodennia. *Politychni doslidzhennia*. 2021. 1: 106-122. DOI: 10.53317/2786-4774-221-1-7 [in Ukrainian].
[Подольський А. Місця пам'яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення. *Політичні дослідження*. 2021. № 1. С. 106—122].
3. Portnov, A. "Velyka Vitchyzniana viina" v politykakh pamiati Bilorusi, Moldovy ta Ukrainy: kilka porivnialnykh sposterezhen. *Ukraina moderna*. 2009. 15 (4): Pamiat yak pole zmahan: 206-218 [in Ukrainian].
[Портнов А. «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: кілька порівняльних спостережень. *Україна модерна*. 2009. № 15 (4): Пам'ять як поле змагань. С. 206—218].
4. Gitelman, Z. Politics and the Historiography of the Holocaust in the Soviet Union. In: Z. Gitelman (Ed.). Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR, 14-42. Bloomington, 1997.

5. Baranova, O. Politics of Memory of the Holocaust in the Soviet Union. In: P. Marczewski, S. Eich (Ed.). Dimensions of Modernity. The Enlightenment and its Contested Legacies, 1-14. Vienna, 2015. URL: https://files.iwm.at/jvfc/34_2_Baranova.pdf (дата звернення: 01.07.2023).
6. Zeltser, A. Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union. Jerusalem, 2018.
7. Sklokina, I. (Ne)ofitsiina pamiat pro Holokost v SRSR: mistsia, pamiatnyky, liudy. *Tsentr miskoi istorii*. URL: https://www.lvivcenter.org/discussions/un-official-memory-2/ [in Ukrainian].
[Склокіна І. (Не)офіційна пам'ять про Голокост в СРСР: місця, пам'ятники, люди. *Центр міської історії*. URL: https://www.lvivcenter.org/discussions/un-official-memory-2/ (дата звернення: 13.03.2023)].
8. Sklokina, I.Ye. Ofitsiina radianska polityka pamiati pro natsystsku okupatsiiu Ukrainy (za materialamy Kharkivskoi oblasti), 1943—1985 rr. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Склокіна І.Є. Офіційна радянська політика пам'яті про нацистську окупацію України (за матеріалами Харківської області), 1943—1985 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2014. 23 с].
9. Bonusiak, W. Mieszkancy Lwowa podczas II wojny swiatowej. *Lviv: misto — suspilstvo — kultura*. Lviv, 2007. 6: 535-545 [in Polish].
[Bonusiak W. Mieszkancy Lwowa podczas II wojny swiatowej. *Львів: місто — суспільство — культура*. Львів, 2007. Т. 6. С. 535—545].
10. Martynenko, M. Sproba yevreiskoho pohromu v radianskomu Lvovi. "Sprava 14 chervnia 1945 r.". *Ukraina moderna*. 2017. 24: 122-138 [in Ukrainian].
[Мартиненко М. Спроба єврейського погрому в радянському Львові. «Справа 14 червня 1945 р.». *Україна модерна*. 2017. Ч. 24. С. 122—138].
11. Keryk, M. Stratehii i sposoby poriatunku yevreiv u Lvovi v 1941—1944 rr. *Lviv: misto — suspilstvo — kultura*. Lviv, 2007. 6: 546-566 [in Ukrainian].
[Керик М. Стратегії і способи порятунку євреїв у Львові в 1941—1944 рр. *Львів: місто — суспільство — культура*. Т. 6. Львів, 2007. С. 546—566].
12. Stiazhkina, O. Rokada: chotyry narysy z istorii Druhoi svitovoi. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої світової. Київ, 2020. 272 с.].
13. Usach, A. Misto (ne)pamiati: Virtualna ekskursiia mistsiamy Holokostu u Lvovi. *Tsentr miskoi istorii*. URL: https://lia.lvivcenter.org/uk/storymaps/1943/ [in Ukrainian].
[Усач А. Місто (не)пам'яті: Віртуальна екскурсія місцями Голокосту у Львові. *Центр міської історії*. URL: https://lia.lvivcenter.org/uk/storymaps/1943/ (дата звернення: 13.03.2023)].
14. Pastushenko, T., Pershyna, T. Yanivskyi kontsentratsiinyi tabir. In: Entsyklopediia istorii Ukrainy. Kyiv, 2013. T. 10: T—Ya: 746-747 [in Ukrainian].
[Пастушенко Т., Першина Т. Янівський концентраційний табір. В: Енциклопедія історії України. Т. 10: Т—Я. Київ, 2013. С. 746—747].
15. Ihnatonok, S.V. (Comps.) Lvivshchyna u Velykii Vitchyznianii viini (1941—1945 rr.): zb. dok. i mat. Lviv: Kameniar, 1968 [in Ukrainian].
[Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.): зб. док. і мат. Упор. С.В. Ігнатьонок. Львів, 1968. 406 с].
16. Stiazhkina, O. Liudyna v radianskii provintsii: osvoiennia vidmovy. Donetsk, 2013 [in Ukrainian].
[Стяжкіна О. Людина в радянській провінції: освоєння відмови. Донецьк, 2013. 295 с.].
17. Krupyna, V. Partiino-derzhavna nomenklatura povoiennoi Ukrainy. In: V.M. Danylenko (ed.). Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh — seredyna 1950-kh rr.). Kn. 1, ch. 1-2, 139-176. Kyiv, 2010 [in Ukrainian].

[Крупина В. Партійно-державна номенклатура повоєнної України. В: Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.). У 2 кн. Кн. 1, ч. 1-2. Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ, 2010. С. 139—176].

18. Zhuravlov, Ya. "Dzvony tryvohy": lysty trudiashchykh do orhaniv vlady. In: V. Danylenko (ed.). Ukrainske suspilstvo v 1960—1980-kh rr.: Istorychni narysy. 380-446. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Журавльов Я. «Дзвони тривоги»: листи трудящих до органів влади. В: Українське суспільство в 1960—1980-х рр.: Історичні нариси. Відп. ред. В. Даниленко. Київ, 2022. С. 380—446].
19. Bodnar, H. Zhinochyi dosvid viiny: biohrafichni naratyvy zhinok u lystakh do vlady mista Lvova druhoi polovyny 1940-kh rr. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna. Spetsialnyi vypusk*. 2019: 391-409. http://dx.doi.org/10.30970/his.2019.0.9860 [in Ukrainian].
[Боднар Г. Жіночий досвід війни: біографічні наративи жінок у листах до влади міста Львова другої половини 1940-х рр. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск*. 2019. С. 391—409].
20. Sklokina, I. Polityka pamiati pro natsystsku okupatsiiu v radianskykh muzeiakh (pryklad Kharkivskoho derzhavnoho istorychnoho muzeiu, 1943—1953 rr.). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina. Seriia: Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky*. 2012. 1006 (15): 96-104 [in Ukrainian].
[Склокіна І. Політика пам'яті про нацистську окупацію в радянських музеях (приклад Харківського державного історичного музею, 1943—1953 рр.). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2012. № 1006. Вип. 15. С. 96—104].
21. Nakonechnyi, Ye. "Shoa" u Lvovi: spohady. Lviv, 2004 [in Ukrainian].
[Наконечний Є. «Шоа» у Львові: спогади. Львів, 2004. 304 с.].
22. Vylegala, A. Vtrachenyi svit: zhyttia ta zahybel silskykh yevreiv Halychyny u suchasnykh svidchenniakh ukrainskykh ochevydtsiv. *Holokost i suchasnist*. 2018. 1 (16): 39-63 [in Ukrainian].
[Вилеґала А. Втрачений світ: життя та загибель сільських євреїв Галичини у сучасних свідченнях українських очевидців. *Голокост і сучасність*. 2018. № 1 (16). С. 39—63].
23. Stiazhkina, O. Styhma okupatsii: radianski zhinky u samobachenni 1940-kh rr. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х рр. Київ, 2019. 384 с.].
24. Pastushenko, T. "Pravosuddia" po-radiansky: kvalifikatsiia spivpratsi z natsystamy v SRSR: 1941—1956 rr. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. 2013. 16: 124-136 [in Ukrainian].
[Пастушенко Т. «Правосуддя» по-радянськи: кваліфікація співпраці з нацистами в СРСР: 1941—1956 рр. *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Вип. 16. С. 124—136].
25. Pislia katastrofy: povoienne zhyttia yevreiskoi hromady u Lvovi. *Tsentr miskoi istorii*. URL: https://lia.lvivcenter.org/uk/themes/reherit/jews-after-war/ [in Ukrainian].
[Після катастрофи: повоєнне життя єврейської громади у Львові. *Центр міської історії*. URL: https://lia.lvivcenter.org/uk/themes/reherit/jews-after-war/ (дата звернення: 13.03.2023)].
26. Bodnar, H. Zhytlo yak tiahar i pryvilei: do pytannia pro sposoby radianizatsii Lvova u druhii polovyni 1940-kh rr. *Lwów: miasto — społeczeństwo — kultura*. Kraków, 2014. 9: 413-443 [in Ukrainian].
[Боднар Г. Житло як тягар і привілей: до питання про способи радянізації Львова у другій половині 1940-х рр. *Lwów: miasto — społeczeństwo — kultura*. Т. 9. Kraków, 2014. С. 413—443].

27. Bodnar, H. Rozkish i zlydni povoiennoho Lvova, abo Realii zhytlovo-pobutovoho povsiakdennia v omriianomu misti. *Ukraina moderna*. 2015. 28 liutoho. URL: http://uamoderna.com/md/bodnar-postwar-lviv [in Ukrainian].
[Боднар Г. Розкіш і злидні повоєнного Львова, або Реалії житлово-побутового повсякдення в омріяному місті. *Україна модерна*. 2015. 28 лютого. URL: http://uamoderna.com/md/bodnar-postwar-lviv (дата звернення: 13.03.2023)].
28. Bolianovskyi, A. Rozstrily polskykh profesoriv u Lvovi v lypni 1941 r.: istorychni fakty, yurydychni zvynuvachennia, politychni insynuatsii. *Ukraina — Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*. 2010—2011. 3-4: 107-146 [in Ukrainian].
[Боляновський А. Розстріли польських професорів у Львові в липні 1941 р.: історичні факти, юридичні звинувачення, політичні інсинуації. *Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2010—2011. Вип. 3-4. С. 107—146].
29. Wylegała, A. About "Jewish Things": Jewish Property in Eastern Galicia During World War II. *Yad Vashem Studies*. 2016. 44 (2): 83-119.

Надійшла / Received 21.07.2023

Halyna BODNAR
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
M. Hrushevskyi Department of Modern History of Ukraine,
I. Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)
halyna.bod@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-7972-8111

"TAKEN BY GERMANS TO AN UNKNOWN DESTINATION": HOLOCAUST IN THE TEXTS OF AUTHORITIES IN THE MID-1940S (ON THE EXAMPLE OF THE CITY OF LVIV)

The aim is to explore how the information about the Holocaust in Lviv was given in the documents of the Soviet authorities in 1944—1945. **The purpose** is to analyze how functionaries at the local level identified the mass "disappearance" of Jews in letters of response to numerous appeals about their search, and what linguistic constructions were used, what they wrote about the enemy, and how they explained the stories of the rescued, how censorship worked, as well as how the image of post-war Lviv rises. **The methodology** is based on general scientific, special, and interdisciplinary methods of scientific knowledge (narrative and textual analysis, content analysis, biographical method, and tools of social anthropology are used in particular). **Scientific novelty.** Narrative analysis of previously unpublished texts (by authorities in the city of Lviv in the mid-1940s) deepened the knowledge of concealment by the Soviet power of the tragedy of the Jewish people at the final stage of the war. **Conclusions.** The authorities avoided any mention of the isolation of Jews to the ghetto; there was no mention of numerous individual appeals as a mass extermination of the Jewish people. At every request for the search for specific residents or the whole family, several persons at different addresses of residence, the city authorities gave individual and distinct answers about the "disappeared", who were "carried out", "taken" or "evicted" by Germans "to an unknown destination". The research deepens the knowledge about the creation of the Soviet discourse of the World War II at its final stage, complements the established in historiography the image of the Holocaust in the USSR not so much as a slurred but an unwelcome memory that had a framework and opportunities to be spoken loud at the same time.

***Keywords**: Holocaust, Jews, Lviv, politics of memory, World War II, texts of the authorities, censorship, narrative analysis.*

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.235
УДК 930.2(ОУН-УПА):821.161.1/2

Микола СЛОБОДЯНЮК
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри філософії та українознавства,
Український державний університет науки і технологій (Дніпро, Україна)
nikslobo@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-2218-0818

УКРАЇНСЬКІ Й РОСІЙСЬКІ НАРАТИВИ ІСТОРІЇ ОУН ТА УПА

Мета — порівняльний аналіз українських і російських наративів історії ОУН та УПА 1992—2023 рр. **Методологія.** Використано проблемно-хронологічний та історико-порівняльний, методи історіографічного аналізу й синтезу. **Наукова новизна** полягає в порівняльному аналізі означених наративів двох країн останнього тридцятиліття. На основі широкого кола джерел проаналізовано історичну політику та політику пам'яті щодо ОУН й УПА, визначено стан вивчення теми, особливості, характерні риси національного історієписання. Наголошено на корінній відмінності українських і російських наративів історії ОУН та УПА, створених у 1992—2023 рр. **Висновки.** Встановлено, що за часи правління В. Путіна в Російській Федерації здійснювалася цілеспрямована історична політика, покликана обґрунтувати імперські амбіції кремлівського режиму. Поступово на зміну історичній політиці прийшла історична експансія, метою якої стало примусове нав'язування власному населенню, дослідникам та іншим державам своїх поглядів на минуле. Важливим елементом цієї експансії виступав міфічний наратив про ОУН та УПА, який має переважно ненауковий, пропагандистський характер. В умовах поетапного запровадження репресивного комеморативного законодавства об'єктивне дослідження історії українського національно-визвольного руху 1930—1950-х рр. у Ро-

Цитування: Слободянюк М. Українські й російські наративи історії ОУН та УПА. *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 235—252. https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.235

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 6 (573)

сії виявилося неможливим. Натомість в Україні, попри спроби влади впливати на наукове середовище, історики загалом вивчили та представили громадськості цілісну картину минулого ОУН й УПА. При цьому відсутність державної цензури зумовила широке розмаїття поглядів на проблему, активну наукову дискусію навколо її суперечливих аспектів. На основі цих досліджень у нашій країні спостерігається процес кардинальних змін у суспільній свідомості та в колективній пам'яті, формування загальноприйнятого історичного наративу, які посилюють національну й міжрегіональну консолідацію. Символіка, героїка ОУН та УПА стали важливим об'єднавчим чинником під час відбиття широкомасштабного російського вторгнення.

***Ключові слова**: ОУН та УПА, історіографія, пропаганда, комеморація, Україна, Росія, історична політика.*

Відкрита агресія путінської Росії проти України, яка почалася 24 лютого 2022 р., за своїм характером стала битвою українського народу за власне існування. Номенклатура важких озброєнь, які застосовуються, кількість залучених на 1500-кілометровому фронті військ, запеклість боїв, мартиролог людських втрат і руйнувань, глобальні політичні й економічні потрясіння, пов'язані з цим протистоянням, у пошуках аналогій повертають нас у часи Другої світової. У тій війні українці не хотіли залишатися об'єктом маніпуляцій інших держав. Проявом суб'єктної національної волі українського народу стали Організація українських націоналістів (ОУН), яка боролася за душі українців у політичний спосіб, та Українська повстанська армія (УПА), котра захищала зі зброєю в руках право українського народу на власну державність.

Сучасне протистояння також точиться не лише на полі бою. Важливим фронтом цієї війни стала боротьба між різним розумінням історії серед дослідників, різним пам'ятанням минулого у двох країнах. Перш ніж прозвучав перший постріл цієї війни, у свідомості людей по обидва боки кордону сформувалося різне ставлення до своєї історії. У фокусі ідеологічного протистояння опинилися ОУН та УПА. Історики не залишилися осторонь світоглядних дискусій. Створювані ними національні наративи лягли в основу ідеологічного протистояння двох держав.

Порівняльний аналіз цих наративів періоду 1992—2023 рр. і є метою цієї статті. Обмежені рамки не дають змоги опрацювати весь спектр історичних праць відповідної тематики, тому використовуються лише ті публікації, які допомагають реалізації поставленої мети. Водночас тези й висновки дослідження значною мірою спираються на ґрунтовний історіографічний аналіз теми [1, С. 37—49; 2, С. 13—61; 3, С. 22—94; 4, С. 10—61; 5, С. 13—66; 6; 7, С. 13—58; 8].

Окремим аспектам, пов'язаним із теоретичним осмисленням тенденцій українського й російського історієписання ОУН та УПА, присвячені праці багатьох дослідників. Усі вони сходилися на тому, що колективна пам'ять українців була розколотою. При цьому одні повністю повторювали російський наратив, в якому українські націоналісти трактувалися як «зрадники свого народу», інші позитивно оцінювали зусилля ОУН, УПА зі створення національної державності. Боротьбу двох наративів до 2005 р. докладно

описав В. Гриневич. Автор уважає, що «прихильники радянських мітів уже програли битву за історичну пам'ять нового покоління». Він закликає припинити «дивитися на минуле московськими очима», «сміливо переглядати замшілі концепції і творити власну візію української історії» [9].

Д. Вєдєнєєв і О. Лисенко зазначили, що розрізнити науковість та ідеологічну заангажованість можна за перевіреним критерієм: науковець здійснює «пошук істини, не знаючи всієї повноти кінцевого результату». Водночас в ідеологічній схемі результат заздалегідь визначений, інтерпретація заготовлена, і під них залишається підібрати «фактологічний ряд». Співавтори також запропонували своє визначення поняття «історичної пам'яті» як «селективно закріпленої у свідомості певного народу такої інформації про власне минуле, що консенсусно сприймається більшістю індивідів як життєво важлива для збереження власної ідентичності, набуття духовних сил та соціально значущого досвіду для позитивної творчості у сьогоденні й майбутньому» [10].

Автори видання «Україна в російському історичному дискурсі» у 2013 р. визначили три напрями концептуальних змін, які намітилися у вітчизняному наративі. По-перше, часткове витіснення деяких радянських міфів та інсталяція у суспільну свідомість національних (націоналістичних). По-друге, намагання забезпечити відносно безконфліктне співіснування цих міфів. По-третє, повне витіснення елементів радянського наративу та заміна його національними (націоналістичними) [11, С. 94].

До 2014 р. частина істориків наголошувала на необхідності пошуку компромісів у питаннях національної пам'яті. Однак «Революція гідності» та повномасштабна російсько-українська війна радикально змінили ситуацію. На думку О. Лисенка, спроби формування «гібридної ідентичності» зорієнтованого на «російський світ» «охлосу» зазнали невдачі. Наростала «диференціація між тими, хто бажав жити в [...] межах імперії, і тими, для кого єдиною Батьківщиною стала незалежна Україна». Автор зазначив, що «національний історичний наратив став органічним виявом прагнення суспільства спізнати й усвідомити своє справжнє, а не "запропоноване згори" чи ззовні минуле. [...] Калейдоскопічні зміни в українському суспільстві контрастують з консервацією [...] ґлорифікаційно-романтичної версії Другої світової війни в масовій свідомості російського населення» [12].

Російський історик І. Курилла (підписав лист із засудженням вторгнення Росії в Україну) був переконаний, що за допомогою різних інтерпретацій на основі тих самих фактів можна створити декілька різних внутрішньо несуперечливих картин минулого, які не можуть бути спростовані за допомогою історичних джерел. Він виділив п'ять концепцій, що побутують сьогодні в Росії. Перша з них, нова «державна школа», яка підкреслює заслуги «будівничих держави» (Петра І, Й. Сталіна) і засуджує революціонерів та дисидентів. Зовнішня експансія виправдовується необхідністю доступу до ресурсів, торговельних шляхів і «гарантуванням безпеки». Друга концепція, ліберально-західницька, заснована на переконанні, що історія Росії — це літопис боротьби суспільства з державою за

поступовий рух до європейської демократії. Героями виступають М. Хрущов, М. Горбачов, дисиденти, антигероями — Іван Грозний, Й. Сталін. Зовнішня експансія виправдовується в деяких випадках. Третя концепція, націоналістична, бачить Росію як державу російського етносу, включно з українцями та білорусами. Історія країни — це «освоєння» євразійських просторів з добровільним «входженням» до її складу інших етносів на правах «молодших братів». Героями є К. Мінін і Д. Пожарський, О. Суворов, Петро І, Й. Сталін. Четверта концепція, цивілізаційна, бачить Росію як окрему цивілізацію, котра суперничала з іншими, в основі яких лежать різні релігійні традиції, форми взаємодії держави та суспільства, менталітет. Герої — ті самі «будівничі держави» і творці культури (письменники, художники, філософи, композитори). Антигерої — західники, які хочуть наслідувати європейську цивілізацію. Зовнішня експансія природна. І, нарешті, радикально-критична, постколоніальна концепція розглядає минуле як історію пригноблених класів і соціальних груп. Еліти й держава не завжди грають позитивну роль. Герої — прості люди та їхні вожді (С. Разін, О. Пугачов). Антигерої — деспотичні володарі Петро І, Катерина ІІ [13, С. 10—13].

Як бачимо, попри значну кількість публікацій, присвячених питанням історичної пам'яті, особливостям формування національних наративів, порівняльний аналіз українського та російського наративів історії ОУН й УПА з 1992 до 2023 рр. в Україні та Росії здійснено не було.

В означений період помітний вплив на результати роботи істориків Росії й України справляли зовнішні чинники. Від самого початку існування Росії історія завжди була одним з інструментів забезпечення ідеологічної обробки населення. У цьому контексті варто говорити не стільки про російську історичну науку, скільки про історичну політику.

У часи правління В. Путіна історична політика швидко переросла в агресивну «історичну експансію» з метою обґрунтування ідей «російського світу» («русского мира») та підтримки територіальної експансії. Москва реалізовувала захоплення українського книжкового ринку продукцією російських видавництв, організовувала масове переписування російськомовних статей «Вікіпедії» у відповідному ідеологічному ключі. Дороговказом для російських істориків стали заяви самого В. Путіна з тезами про «історичну Росію», «росіяни й українці — один народ», «Україну створив Ленін», «у Великій Вітчизняній війні ми перемогли б і без українців», «розпад СРСР — найбільша трагедія ХХ ст.» тощо.

Юридичну основу під монопольне право Кремля на історичну істину заклали численні зміни законодавства Російської Федерації. Першим кроком став закон «Про увічнення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» від 19 травня 1995 р., ухвалений ще за президентства Б. Єльцина. У 2007 р. в Росії запроваджено список «екстремістських матеріалів». Потрапили до нього й деякі публікації з історії ОУН та УПА. Першою інституціональною спробою влади монополізувати історію стало створення 2009 р. президентом Д. Медвєдєвим Комісії з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду

інтересам Росії (2008—2012 рр.). До її обов'язків належав «аналіз інформації про фальсифікації історичних фактів і подій, спрямованих на применшення міжнародного престижу Російської Федерації» та протидія таким спробам. У рамках діяльності цього органу в липні 2009 р. відділ історико-філологічних наук Російської академії наук зібрав спеціальну робочу групу з метою створення «переліку історико-культурних фальсифікацій» та осіб або організацій, які їх поширюють. На зміну цій комісії у 2012 р. прийшли новостворені Російське військово-історичне товариство та Російське історичне товариство. Серед заявлених цілей: «консолідація зусиль» держави та суспільства у вивченні історії Росії, протидія «спробам її викривлення», «виховання патріотизму».

У травні 2014 р. було ухвалено закон «Про внесення змін в окремі законодавчі акти Російської Федерації», яким передбачалася відповідальність до 5 років позбавлення волі за заперечення фактів, установлених вироком Нюрнберзького трибуналу, схвалення злочинів, засуджених цим трибуналом, а також розповсюдження неправдивої інформації про діяльність СРСР у роки Другої світової війни. Під дію цього закону підпали всі формування українських націоналістів періоду Другої світової війни, хоча жодне з них не було засуджене в Нюрнберґу. На виконання цього закону у травні 2014 р. до Кримінального кодексу РФ внесено ст. 354.1, яка передбачає низку покарань за «реабілітацію нацизму». У 2020 р. шляхом поправок до Конституції путінський режим проголосив Російську Федерацію «правонаступницею СРСР», яка «шанує пам'ять захисників Вітчизни», «забезпечує захист історичної правди» й застерігає, що «применшення значення подвигу народу при захисті Вітчизни не допускається».

З 2021 р. почалася активізація заходів, спрямованих на ідеологічне забезпечення запланованого повномасштабного вторгнення в Україну. В березні 2021 р. Державна дума схвалила поправки до закону «Про освіту в Російській Федерації», згідно з якими вчені та викладачі повинні отримувати дозвіл на роботу з громадськістю за межами офіційних освітніх програм. 30 березня група сенаторів провела круглий стіл у Раді федерації, на якому учасники заявили, що історія Росії повинна стати «головним знаряддям» у «ментальній війні» або «війні пам'яті» проти Заходу. В. Мединський зазначив, що боротися з «антиросійською інформаційною політикою» необхідно, «займаючи активну науково-пропагандистську позицію», і запропонував затвердити документ про державну історичну політику [14]. 9 червня 2021 р. Держдума схвалила поправки до закону «Про увічнення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.», якими заборонялося «ототожнювати» нацизм і сталінізм, заперечувати «вирішальну роль радянського народу» в перемозі над нацизмом.

12 липня 2021 р. за підписом В. Путіна було опубліковано статтю «Про історичну єдність росіян та українців». Автор присвятив її власному баченню історії двох народів, їхнім взаєминам, укотре показавши свою прихильність концепції «триєдиного російського народу» й наполягаючи, що Україна — це «штучне утворення радянської влади», створене «за рахунок пограбованої історичної Росії». На думку російського очільника, «штучною» є не тільки Україна, а й

самі українці. Не забув він і про український самостійницький рух, «вихідців з ОУН-УПА» та С. Бандеру назвавши «нацистськими колабораціоністами». Завершувався текст тезою про те, що Україну «перетворили» на «анти-Росію», а «Росія ніколи не була і не буде "анти-Україною"» [15]. Безперечно, ця стаття стала тематичним та оціночним «дороговказом» для російських істориків.

30 липня 2021 р. путінським указом створено Міжвідомчу комісію з історичного просвітництва на чолі з ексміністром культури В. Мединським. Вона покликана координувати державні органи, науково-освітнє та культурне співтовариства при «виробленні єдиного підходу до здійснення історичної просвіти», готувати історико-культурні й контрпропагандистські заходи, аналізувати роботу «іноземних структур та осіб на шкоду інтересам Росії», запобігати спробам «фальсифікації історії».

В такий спосіб у Росії був закріплений офіційний історичний наратив, будь-яке відхилення від якого загрожує адміністративним і кримінальним переслідуванням. Для професійних істориків це означає суттєве звуження дослідницького поля, неможливість висвітлювати «заборонену» тематику, поширення самоцензури, знищення фахової дискусії, а разом з нею й наукового прогресу.

Міжнародна федерація за права людини у червні 2021 р. підготувала доповідь «Росія: злочини проти історії». Згідно з класифікацією бельгійського історика А. де Батса [16], в документі зафіксовано скоєні російською владою «злочини проти історії»: розробка меморіальних законів, які забороняють критику дій СРСР під час Другої світової війни, здійснення цензури, заборона публікацій на «небажані» теми та співпраці з зарубіжними колегами, просування метанаративу правлячого режиму шляхом впровадження єдиних підручників історії, обмеження доступу до архівів, практика втаємничення документів, наклепницькі кампанії та залякування незалежних суб'єктів громадянського суспільства, створення атмосфери нетерпимості до незалежних істориків. Російські «меморіальні закони» хоч і нагадують аналогічні правові акти європейських держав, насправді покликані не захистити честь жертв злочинних режимів, а нав'язати офіційне ставлення до минулого та переслідувати тих, хто ці погляди не поділяє [17].

Нав'язати свої історичні погляди Кремль намагається не тільки своїм громадянам, а й іншим країнам. В Україні така політика реалізовувалася через «спільні» дослідницькі проєкти, спроби «узгодження» або створення «спільних підручників». Перипетії цих спроб докладно описав Ф. Турченко [18].

Сьогодні на окупованих українських землях російські загарбники вилучають і знищують історичну літературу, замінюють викладання історії України на історію Росії, направляють в українські школи російських учителів. Широко застосовується ідеологічна обробка дітей та їхніх батьків: кінофільми, «військово-патріотичні» заходи, зарахування школярів до «Юнармії» й «кадетських шкіл», позаурочні заняття «Розмови про важливе». Московське видавництво шкільної літератури «Просвещение» отримало вказівку прибрати з підручників будь-які згадки про українську державність, а назви «Україна» та «Київ» застосовувати мінімально [19]. Вже з 2023—2024 навч. р. російські старшокласники вивчати-

муть історію за новим підручником. У російських вишах також запроваджують новий курс історії, який включатиме так звану «СВО» і твердження про «підготовку українським режимом силового захоплення республік Донбасу» [20].

На відміну від Росії спроби української влади формувати комеморативну політику «під себе» і втручатися в історичні пошуки завжди наражалася на опір. Важливою історіографічною подією став відкритий лист президентові, голові Верховної Ради, прем'єр-міністрові України від 9 квітня 2005 р. за підписами професорів О. Гуржія, В. Кучера, В. Короля, С. Кульчицького, О. Лисенка, О. Реєнта, В. Сергійчука, В. Стецкевича, О. Удода, Ю. Шаповала. В листі говорилося, що «утворення незалежної Української держави дозволило вченим [...] розпочати формування нової, наукової концепції історії Другої світової війни». Автори виступили проти спроб диктувати дослідникам своє бачення історії від прорадянських структур на зразок Ради ветеранів Великої Вітчизняної війни, з одного боку, та радикальної частини національно-демократичних сил — з іншого. Фахівці зазначили, що проблема ОУН й УПА залишається предметом гарячих дискусій і дали їй власну наукову оцінку: «Екстраполяція звинувачень у колаборації на всіх його учасників [...] юридично й історично є некоректною». У прикінцевому резюме цього листа йшлося: «Закликаємо вас [...] створити умови для [...] позбавленого тиску [...] наукового осмислення подій Другої світової війни, формування її україноцентричної концепції». Оприлюднення листа важливе з огляду на те, що авторитетні історики згуртовано виступили проти тиску на науку й наголосили на необхідності створення нової концепції історії Другої світової війни [21].

Політична влада в Україні не є визначальним чинником історіографічного процесу, втім вона все ж зберігає помітний вплив на його розвиток. Тому перемога на виборах 2005 р. націонал-демократів і відкритий лист авторитетних істориків стали маркерами того, що змінився не тільки науковий дискурс, а й позиція можновладців, намітився перелом у суспільних настроях.

Ще 1997 р. було створено Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН і УПА на чолі зі В. Смолієм. При ній функціонувала робоча група істориків під керівництвом С. Кульчицького, яка 2005 р. оприлюднила свій висновок [22] та колективну працю [23]. Опубліковані результати надали нового імпульсу науковим пошукам з історії ОУН й УПА.

У 2006 р. створено Український інститут національної пам'яті. Головними завданнями цієї установи повинні були стати популяризація власної історії, подолання історичних міфів, усебічне вивчення державотворчих процесів XX ст., увічнення пам'яті учасників національно-визвольної боротьби XX ст., жертв Голодоморів і політичних репресій.

Численні наукові дослідження діяльності ОУН та УПА, гострі суспільні дискусії з цього приводу спонукали українську владу дати цьому явищу юридичну оцінку. Утім така оцінка перебувала під сильним впливом світоглядної позиції можновладців. У 2007 і 2010 рр. своїми указами президент В. Ющенко надав почесне звання Героя України Р. Шухевичу та С. Бандері. Ще одним

своїм указом від 28 січня 2010 р. він визнав вояків ОУН й УПА учасниками боротьби за незалежність. Ці рішення засвідчили глибинні зміни у ставленні до зазначених формувань як у політикумі, так і серед пересічних громадян. Важливу роль у цих процесах відіграла наполеглива праця істориків.

На російську агресію 2014 р. Україна відповіла активізацією процесу декомунізації. 31 березня 2015 р. Верховна Рада схвалила закони «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX ст.», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 рр.», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917—1991 рр.», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки». Як наслідок, із національного законодавства зникло поняття «Велика Вітчизняна війна», яке було замінене на «Друга світова війна», заборонялося використання нацистської й комуністичної символіки.

Важливим кроком у рамках декомунізації стало запровадження 2014—2015 рр. указами президента нових державних свят. Промовистим із погляду зміни історичних наративів на державному рівні було призначення Дня захисників і захисниць України на 14 жовтня. Головним гаслом іншого нового свята, Дня пам'яті та примирення, став девіз «Ніколи знову!». За задумом, його відзначення 8 травня мало стати альтернативою 9 травня. День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні продовжує відзначатися 9 травня, але його внутрішнє наповнення кардинально змінилося. Тепер акценти змістилися зі «святкування» на «вшанування», з історії бойових дій на історії окремих людей, з підкреслення «видатної ролі СРСР» на спільні зусилля різних націй. 6 грудня 2018 р. Верховна Рада проголосувала за надання статусу учасника бойових дій усім особам, які брали участь у боротьбі за незалежність України у складі Української військової організації (УВО), ОУН та УПА, формувань Т. Бульби-Боровця, «Карпатської Січі».

З моменту повномасштабного російського вторгнення у 2022 р. в Україні почався процес деросіянізації. В історичній сфері він виражається в перейменуванні топонімів, демонтажі радянських і пов'язаних із Росією пам'ятників. Якщо в населених пунктах Західної України вуличні та меморіальні таблички з іменами членів ОУН й УПА стали звичними ще з 2014 р. і раніше, то відповідне перейменування вулиць у Полтаві, Кременчуці, Сумах, а особливо присвоєння 21 вересня 2022 р. імені С. Бандери вулиці у Дніпрі є свідченням зламу колишніх ментальних «вододілів» між східними й західними регіонами. Неочікувані для багатьох масові протести на сході та півдні України проти російської окупації стали ще одним наслідком змін у колективній пам'яті місцевого населення.

З метою прискорення дерадянізації та деросіянізації 21 березня 2023 р. український парламент ухвалив зміни до закону «Про географічні назви» щодо деколонізації топоніміки. Документ передбачає заборону присвоювати географічним об'єктам назви, що звеличують, увічнюють, пропагують або символізують агресора. Останнім законодавчим актом, спрямованим проти рашизму,

став підписаний 22 квітня 2023 р. президентом України закон «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну».

Згадані нормативні акти не обмежують доступ фахівців до архівів, не заважають їм мати різні погляди та продовжувати свої дослідження. Накладені обмеження стосуються тільки чутливих питань національної безпеки й загалом не порушують академічну свободу. Можна з упевненістю прогнозувати, що після закінчення війни навіть наявні тематичні обмеження та самообмеження почнуть поступово зніматися.

Саме тому не можна погодитися з твердженнями про нібито «нав'язування» позитивної пам'яті про ОУН й УПА «згори». Цей процес відбувається одночасно в елітах і у суспільстві завдяки поширенню нових історичних знань, зміні поколінь, необхідності протистояти тиску Кремля. Немає підстав говорити й лише про позитивне висвітлення «націоналістичної тематики». В Україні опубліковано значну кількість досліджень, які присвячені «неприємним сторінкам» історії ОУН та УПА: негативний досвід жінок у повстанських відділах, зловживання деяких груп СБ ОУН, конфлікти східняків і західняків, убивства прибічників радянської влади з-поміж мирного населення, внутрішньопартійна й міжпартійна боротьба, складні стосунки з греко-католицькою церквою, Волинська трагедія, довоєнна співпраця ОУН зі спецслужбами Німеччини, контакти УПА з німцями, угорцями й т. д. Всі ці сюжети не приховувалися раніше, і не забороняються для дослідження сьогодні. З огляду на це, немає підстав погоджуватися з Г. Касьяновим щодо заборони чи замовчування в Україні «неправильних» дискурсів [24].

Некомпліментарний погляд на діяльність бандерівців має і Я. Грицак. Ще 2004 р. він виступив проти ідеалізації ОУН та УПА, вважаючи, що позитивна історична пам'ять про них не буде сприйнята більшістю східних українців і залишиться фактором, який розколює громадську думку [25]. Утім саме життя спростовує цю тезу історика, адже героїка, символіка, традиції ОУН та УПА поступово набувають загальноукраїнського значення і слугують об'єднавчим чинником у російсько-українській війні. В інформаційне поле сходу нашої країни проникають повстанські пісні, гасло «Слава Україні!», популярні в туристів львівський ресторан «Криївка» та всеукраїнський фестиваль «Бандерштат», ушанування героїв ОУН й УПА. У 2017 р. в Україні затверджено нову військову форму, в якій проглядаються стилістичні мотиви однострої УПА. Такі зміни відчув і сам Я. Грицак, визнавши 2023 р., що «вперше в історії української незалежності більшість українців ставляться до Бандери позитивно» [26].

У дискусію з Я. Грицаком [27] стосовно бандерівського руху на сторінках електронного ресурсу «Історична правда» неодноразово вступав В. В'ятрович [28—30]. Можна тільки вітати появу таких диспутів, які дають інтелектуальну поживу всім, хто цікавиться відповідною темою. У своїх дослідженнях В. В'ятрович значну увагу приділив українсько-єврейським та українсько-

польським взаєминам, прагнучи спростувати міфи про українців як про нібито «юдофобів» і «різунів» [31—32].

Позитивно оцінює історичну роль ОУН й УПА І. Патриляк. Як В. В'ятрович, так і І. Патриляк багато зробили для популяризації національно-визвольного руху 1920—1950-х рр. шляхом випуску ілюстративних матеріалів, науково-популярних праць, організації публічних заходів [34—35]. Головну ідею панорамних досліджень І. Патриляка можна передати словами самого автора: «Зазнавши військової поразки, український визвольний рух здобув цілковиту ідейну перемогу [...], а ідеали національної незалежності [...] знову стали актуальними і перемогли» [2; 33, С. 550].

Поміркована позицію щодо діяльності ОУН та УПА займали Ю. Киричук [1], А. Кентій [36—40]. Вони з однаковою методичністю висвітлювали як «позитивні», так і «негативні» сторінки історії націоналістичних формувань. Їхні праці знаменували початок становлення незалежної від радянської спадщини сучасної історіографії національно-визвольного руху 1930—1950-х рр.

О. Лисенко у своїх теоретико-методологічних публікаціях ставить за мету контекстуалізувати та концептуалізувати феномен ОУН й УПА в рамках історії Другої світової війни. Він переконаний, що «головною проблемою для сучасних дослідників Другої світової є "вписування" самостійницького руху у загальну картину війни» [12, С. 17].

Якщо більшість дослідників вивчають ОУН та УПА перш за все як національно-визвольний рух, то М. Слободянюк розглядає його також як частину загальноукраїнського й загальноєвропейського руху Опору [41—42]. Такий дискурс сприяє вивченню антифашистської боротьби бандерівців і спростуванню твердження російської історіографії про «колабораціоністський» характер ОУН та УПА. Без антифашистської складової історичне значення діяльності цих формувань, їх місце в колективній пам'яті українського народу не стали б такими вагомими, як сьогодні.

Окрему нішу займає група авторів, які мешкають в Україні, але вкрай негативно оцінюють діяльність ОУН та УПА [43—44]. Вони продовжують радянську традицію й зосереджені на визнанні цих структур «злочинними», «колабораціоністськими». Слабким місцем цієї літератури є її тенденційність і публіцистично-полемічне наповнення. Після «Революції гідності» 2014 р. подібні публікації швидко зійшли нанівець.

Як бачимо, в українській історіографії представлено широкий спектр оцінок діяльності ОУН та УПА — від ідеалізації до різкого засудження. Загалом вітчизняним авторам удалося висвітлити більшість аспектів теми. Найкраще опрацьованими стали історіографічний зріз, позиціювання націоналістів щодо окупаційного режиму, видавнича та пропагандистська робота, протипольський фронт, похідні групи й підпілля ОУН у Великій Україні, початок організованої збройної боротьби на Волині та Поліссі, кількісний і якісний склад ОУН та УПА, організаційна структура повстанської армії, матеріальне й кадрове забезпечення, тактика, озброєння, уніформа, система нагород, на-

ціональна політика, взаємовідносини з церквою, еволюція політичних та економічних поглядів керівництва, бойові, рейдові дії УПА, діяльність служби безпеки ОУН(б), розвідувально-диверсійних структур УПА, біографічні портрети активних учасників, боротьба СРСР з «українським націоналізмом», діяльність членів ОУН в еміграції тощо.

Більшість із досліджених українськими фахівцями аспектів проблеми залишаються поза увагою російських істориків. Російська література з історії ОУН та УПА характеризується заангажованістю, однобічністю, зосередженням тільки на одній меті: довести «злочинність» «українських націоналістів».

Сучасні російські історики висвітлюють проблему в руслі радянських підходів. Значна їх частина зосередилася не на науковій, а на пропагандистській роботі. З огляду на це, чимало таких публікацій не мають наукової цінності. Наприклад, А. Дюков у своїх книжках намагався представити українських націоналістів винятково як «убивць» євреїв і поляків [45—46]. А. Козлов узяв до розгляду тільки дискредитуючі теми: «спроби спростування участі [...] ОУН(б) у каральних операціях проти єврейського й польського населення», «заперечення участі ОУН(б) у переговорах з нацистами», «викривлення меж діяльності збройного підпілля [...] за рахунок перебільшення масштабів [...] у центральних, східних і південних областях», «способи фальсифікації історії збройного націоналістичного підпілля у Західній Україні» [47].

Деякі російські публікації мають науковий або наукоподібний характер, але й у них беруть гору ідеологічні стереотипи самих авторів або середовища, в якому їм доводиться працювати. Діяльність УПА розглядається винятково в контексті «співпраці з окупантами». Наприклад, М. Семиряга зараховує до «колабораціоністів» усіх українських націоналістів [48]. А. Баканов, порівнюючи хорватських усташів та українських націоналістів, звинуватив ОУН у злочині, який вона не скоїла, але обов'язково скоїла б («Можна припустити, що [...] після масових випадків проявів нелояльності російського населення вони наважилися б на етнічну чистку, вигнання росіян за межі України й терор») [49, С. 83].

Списати такі спекулятивні підходи на особисту думку окремих авторів не випадає, адже й в офіційних академічних публікаціях спостерігаємо подібні прийоми. Так, А. Носкова бездоказово стверджує, що оунівці вважали своїми «однодумцями» Б. Муссоліні, А. Павелича, Ф. Франко. Дуже завуальовано та всього одним реченням, але авторка визнала участь УПА в боротьбі з німцями: «Ситуація диктувала воювати з усіма, в тому числі епізодично, захищаючи українських селян від пограбування, і з німцями» [50, С. 561].

Є. Борисенок із претензією на об'єктивність спробував створити нарис історії УВО, ОУН, УПА у вступній статті до збірника документів. Однак автор уникнув будь-якої згадки про бої УПА проти німців. Єдине, на що він наважився, визнати, що III надзвичайний з'їзд «прибічників Бандери» 21—25 серпня 1943 р. ухвалив нові програмні документи, в яких ішлося про боротьбу як проти СРСР, так і проти «німецької нової Європи», проти «інтернаціоналістичних та фашистсько-націоналсоціалістичних програм» [51].

За рамки цього неорадянського дискурсу змогли вийти лише О. Гогун [52], Б. Соколов та декілька інших істориків. Зокрема Б. Соколов писав, що «люди Шухевича не мали жодного відношення до [...] знищення євреїв і польської інтелігенції [...] керівництво ОУН (Бандери) й УПА [...] припинили співпрацю з німцями невдовзі після розгону уряду у Львові» [53, С. 11]. Зі зваженими оцінками діяльності ОУН та УПА публічно виступали російські історики А. Зубов, Д. Чернишевський, Т. Таїрова-Яковлева, Ю. Пивоваров. Усі вони змушені були залишити РФ.

Отже порівняльний аналіз українського й російського наративів ОУН та УПА дає змогу констатувати глибокі відмінності між ними. Сучасна російська історіографія у висвітленні питань, пов'язаних з історією українського самостійницького руху середини ХХ ст., здебільшого наслідує радянську концепцію. Характерними рисами російських публікацій з історії ОУН й УПА стали перекручення та фальсифікація історичних фактів, висвітлення тільки тих аспектів проблеми, які покликані довести «співпрацю українських націоналістів» із нацистами та їхню участь у злочинах проти людяності. Інші сюжети діяльності бандерівського руху ігноруються або замовчуються. Особливо це стосується антифашистської боротьби. Слабким місцем російських видань стало недотримання елементарних наукових принципів: об'єктивного висвітлення подій, порівняння різних поглядів. Такій ситуації сприяє цілеспрямована політика російської влади. Упродовж 1992—2023 рр. у Росії створено систему цензури, кримінального й адміністративного переслідування всіх, хто намагається робити відмінні від офіційних наукові висновки. В таких політичних умовах, де «історія — не місце для дискусій», сучасна російська історична наука повернулася до стану, в якому вона перебувала в радянські часи: ідеологізація, монополізація, самоізоляція.

Натомість в Україні конкуренція ідей і відсутність державної цензури обумовили тематичне й концептуальне розмаїття історичних праць. В останні три десятиліття відбувається своєрідна «історична Реконкіста», коли вітчизняні та закордонні фахівці повертають в історію країни замовчувані й маловідомі сюжети, розробляють ще недосліджену проблематику, створюють нові дискурси та контексти. Українські дослідження характеризуються висвітленням більшості аспектів історії ОУН й УПА, достатнім рівнем теоретичного та історіографічного осмислення, жвавими науковими дискусіями. Завдяки плідній роботі вітчизняних істориків у масовій свідомості відбуваються такі тектонічні зміни, які сприяють формуванню загальноприйнятого історичного наративу й подальшій національній консолідації.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kyrychuk, Yu. Ukrainskyi natsionalnyi rukh 40—50-kh rokiv XX stolittia: ideolohiia ta praktyka. Lviv: Dobra sprava, 2003 [in Ukrainian].
[Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003. 464 с.].

2. Patryliak, I.K. Viiskova diialnist OUN (B) u 1940—1942 rokakh. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, 2004 [in Ukrainian].
[Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940—1942 роках. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2004. 598 с.].
3. Viedienieiev, D.V., Bystrukhin, H.S. Mech i tryzub. Rozvidka i kontrrozvidka rukhu ukrainskykh natsionalistiv ta UPA. 1920—1945. Kyiv: Heneza, 2006 [in Ukrainian].
[Вєдєнєєв Д.В., Биструхін Г.С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920—1945. Київ: Генеза, 2006. 408 с.].
4. Starodubets, H.M. Heneza ukrainskoho povstanskoho zapillia (druha pol. 1943 — poch. 1946 rokiv). Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 2008 [in Ukrainian].
[Стародубець Г.М. Генеза українського повстанського запілля (друга пол. 1943 — поч. 1946 років). Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 464 с.].
5. Iliushyn, I. Ukrainska povstanska armiia i Armiia Kraiova. Protystoiannia v Zakhidnii Ukraini (1939—1945 rr.). Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, 2009 [in Ukrainian].
[Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945 рр.). Київ: Києво-Могилянська академія, 2009. 399 с.].
6. Prymachenko, Ya.L. Pivnichnoamerykanska istoriohrafiia diialnosti OUN i UPA. Kyiv, 2010 [in Ukrainian].
[Примаченко Я.Л. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА. Київ, 2010. 182 с.].
7. Ishchuk, O. Molodizhni orhanizatsii OUN (1939—1955 rr.). Toronto — Lviv, 2011 [in Ukrainian].
[Іщук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.). Літопис УПА. Бібліотека. Т. 11. Торонто — Львів, 2011. 941 с.].
8. Slobodyanyuk, M.A. Antyfashystskyi rukh Oporu v Ukraini (1939—1944 rr.): istoriohrafiia problemy. Dnipro: Herda, 2017 [in Ukrainian].
[Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939—1944 рр.): історіографія проблеми. Дніпро: Герда, 2017. 460 с.].
9. Hrynevych, V. Mit viiny ta viina mitiv. *Krytyka*. 2005. 5: 2-9 [in Ukrainian].
[Гриневич В. Міт війни та війна мітів. *Критика*. 2005. № 5. С. 2—9].
10. Viedienieiev, D., Lysenko, O. Ukraina u Druhii svitovii viini: deiaki pytannia teorii, metodolohii y suspilnykh refleksii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2010. 3: 5-10 [in Ukrainian].
[Вєдєнєєв Д., Лисенко О. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 5—10].
11. Kasianov, H., Smolii, V., Tolochko, O. Ukraina v rosiiskomu istorychnomu dyskursi: problemy doslidzhennia ta interpretatsii. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2013 [in Ukrainian].
[Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 128 с.].
12. Lysenko, O.Ie. Podolannia "mifu viiny", abo Vid yakoi spadshchyny my vidmovliaiemosia: naukovyi dyskurs, polityka pamiati ta suchasni vyklyky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2015. 2: 4-21 [in Ukrainian].
[Лисенко О.Є. Подолання «міфу війни», або Від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 4—21].
13. Kurilla, I. Bitva za proshloe. Kak politika menyaet istoriyu. Moscow: Alpina Publisher, 2022 [in Russian].
[Курилла И. Битва за прошлое. Как политика меняет историю. Москва: Альпина Паблишер, 2022. 272 с.].

14. Medinskiy predlozhil sozdat dokument po gosudarstvennoy istoricheskoy politike Rossii. TASS. 30.03.2023. URL: https://tass.ru/obschestvo/11028607 [in Russian].
[Мединский предложил создать документ по государственной исторической политике России. ТАСС. 30.03.2023. URL: https://tass.ru/obschestvo/11028607 (дата звернення: 30.03.2023)].
15. Article by Vladimir Putin "On the Historical Unity of Russians and Ukrainians". URL: http://kremlin.ru/events/president/news/66182 (дата звернення: 26.02.2023).
16. Crimes Against History by Antoon De Baets. London and New York: Routledge, 2019. 198 p.
17. Rossiya: "prestupleniya protiv istorii". URL: https://www.fidh.org/IMG/pdf/summary_in_ru.pdf [in Russian].
[Россия: «преступления против истории». URL: https://www.fidh.org/IMG/pdf/summary_in_ru.pdf (дата звернення: 07.05.2023)].
18. Turchenko, F. Ukraina — povernennia istorii. Heneza suchasnoho pidruchnyka. Kyiv: Heneza, 2016 [in Ukrainian].
[Турченко Ф. Україна — повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ: Генеза, 2016. 104 с.].
19. Istoriya rossii bez ukrainskih stranits: chto ot nee ostanetsya? *Ukrinform*. URL: https://www.ukrinform.ru/rubric-ato/3560508-istoria-rossii-bez-ukrainskih-stranic-cto-ot-nee-ostanetsa.html [in Russian].
[История россии без украинских страниц: что от нее останется? *Укринформ*. URL: https://www.ukrinform.ru/rubric-ato/3560508-istoria-rossii-bez-ukrainskih-stranic-cto-ot-nee-ostanetsa.html (дата звернення: 10.04.2023)].
20. Kurs istorii v rosiyskyh VNZ pochinatymetsia z Kyivskoi Rusi y zakinchuvatymetsia "SVO". *Цензор.нет.* 03.02.2023. URL: https://censor.net/ua/n3397503 [in Ukrainian].
[Курс історії в російських ВНЗ починатиметься з Київської Русі й закінчуватиметься «СВО». *Цензор.нет.* 03.02.2023. URL: https://censor.net/ua/n3397503 (дата звернення: 03.02.2023].
21. «Tse potribno ne mertvym — tse potribno zhyvym», abo Chy mozhna monopolizuvaty istynu. *Den* (Kyiv). 2005. 9 travnia [in Ukrainian].
[«Це потрібно не мертвим — це потрібно живим», або Чи можна монополізувати істину. *День* (Київ). 2005. 9 травня].
22. Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i Ukrainska povstanska armiia. Fakhovyi vysnovok robochoi hrupy istorykiv pry Uriadovii komisii z vyvchennia diialnosti OUN i UPA. Kyiv: Nauk. dumka, 2005 [in Ukrainian].
[Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. С.В. Кульчицький — кер. Київ: Наук. думка, 2005. 53 с.].
23. Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i Ukrainska Povstanska armiia: Istorychni narysy. Kyiv: Naukova dumka, 2005 [in Ukrainian].
[Організація українських націоналістів і Українська Повстанська армія: Історичні нариси. Київ: Наукова думка, 2005. 495 с.].
24. Kasyanov, G. Politika pamyati i interpretatsiya OUN v postsovetskoy Ukraine. *Forum noveyshey vostochnoevropeyskoy istorii i kulturyi*. 2018. 1—2. URL: http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss29.html [in Russian].
[Касьянов Г. Политика памяти и интерпретация ОУН в постсоветской Украине. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. 2018. № 1—2. URL: http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss29.html (дата звернення: 07.05.2023)].
25. Hrytsak, Ya. Strasti za natsionalizmom. Kyiv: Krytyka, 2004 [in Ukrainian].
[Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Київ: Критика, 2004. 344 с.].

26. Hrytsak, Ya. Yak ya kupavsia u Zbruchi z Yuriiem Andrukhovychem i papliuzhyv imia Bandery. *Istorychna pravda.* 14.01.2023. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/01/14/162284/ [in Ukrainian].
[Грицак Я. Як я купався у Збручі з Юрієм Андруховичем і паплюжив ім'я Бандери. *Історична правда.* 14.01.2023. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/01/14/162284/ (дата звернення: 15.01.2023)].
27. Hrytsak, Ya. Dolaty mynule taky potribno. Istorychna pravda. 24.01.2022. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/01/24/160824/ [in Ukrainian].
[Грицак Я. Долати минуле таки потрібно. Історична правда. 24.01.2022. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/01/24/160824/ (дата звернення: 26.01.2022)].
28. Viatrovych, V. Notatky na berehakh knyhy Yaroslava Hrytsaka "Podolaty mynule: hlobalna istoriia Ukrainy". Istorychna pravda. 17.01.2022. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/01/17/160790/ [in Ukrainian].
[В'ятрович В. Нотатки на берегах книги Ярослава Грицака «Подолати минуле: глобальна історія України». Історична правда. 17.01.2022. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/01/17/160790/ (дата звернення: 20.01.2022)].
29. Viatrovych, V. Domovytysia z mynulym, a ne dolaty yoho. Istorychna pravda. 24.01.2022. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/01/24/160825/ [in Ukrainian].
[В'ятрович В. Домовитися з минулим, а не долати його. Історична правда. 24.01.2022. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/01/24/160825/ (дата звернення: 27.01.2022)].
30. Viatrovych, V. Pro Hrytsaka, Banderu i trudnoshchi perekladu. Istorychna pravda. 16.01.2023. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/01/16/162285/ [in Ukrainian].
[В'ятрович В. Про Грицака, Бандеру і труднощі перекладу. Історична правда. 16.01.2023. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/01/16/162285/ (дата звернення: 20.01.2023)].
31. Viatrovych, V. Stavlennia OUN do yevreiv: formuvannia pozytsii na tli katastrofy. Lviv: Ms, 2006 [in Ukrainian].
[В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. Львів: Мс, 2006. 144 с.].
32. Viatrovych, V. Druha polsko-ukrainska viina 1942—1947. Kyiv: KMA, 2011 [in Ukrainian].
[В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942—1947. Київ: КМА, 2011. 288 с.].
33. Patryliak, I.K. "Vstan i borys! Slukhai i vir...": ukrainske natsionalistychne pidpillia ta povstanskyi rukh (1939—1960 rr.). Lviv: Chasopys, 2012 [in Ukrainian].
[Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960 рр.). Львів: Часопис, 2012. 592 с.].
34. Viatrovych V. (Ed.) Ukrainska Povstanska Armiia. Istoriia neskorenykh. Lviv: TsDVR, 2007 [in Ukrainian].
[Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. Відповід. ред. В. В'ятрович. Львів: ЦДВР, 2007. 352 с.].
35. UPA — vidpovid neskorenoho narodu. Posibnyk dlia nastilnoi hry. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[УПА — відповідь нескореного народу. Посібник для настільної гри. Київ, 2018. 120 с.].
36. Kentii, A.V. Narysy istorii Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv (1929—1941 rr.). Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929—1941 рр.). Київ, 1998. 201 с.].
37. Kentii, A.V. Narysy istorii Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv (1941—1942 rr.). Kyiv, 1999 [in Ukrainian].

[Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1941—1942 рр.). Київ, 1999. 111 с.].
38. Kentii, A.V. Ukrainska Povstanska Armiia v 1942—1943 rr. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
[Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1942—1943 рр. Київ, 1999. 287 с.]
39. Kentii, A.V. Ukrainska Povstanska Armiia v 1944—1945 rr. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
[Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1944—1945 рр. Київ, 1999. 220 с.]
40. Kentii, A.V. Narys borotby OUN-UPA v Ukraini (1946—1956 rr.). Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
[Кентій А.В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946—1956 рр.). Київ, 1999. 111 с.].
41. Slobodyanyuk, M.A. Antyfashystskyi rukh Oporu v Pivdennii Ukraini (1941—1944 rr.): extended abstract of Candidate's thesis. Dnipropetrovsk, 2002 [in Ukrainian].
[Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941—1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2002. 20 с.].
42. Slobodyanyuk, M. Ukrainskyi ta yevropeiskyi antyfashyzm: spilne i osoblyve. Ukraina u Druhii svitovii viini: dzherela ta interpretatsii. Materialy mizhnar. nauk. konf. Kyiv, 2011. 73-78 [in Ukrainian].
[Слободянюк М. Український та європейський антифашизм: спільне і особливе. Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації. Матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 2011. С. 73—78].
43. Voytsehovskiy, A.A. Ukrainskiy fashizm (teoriya i praktika ukrainskogo integralnogo natsionalizma v dokumentah i faktah). Kyiv: Solyuks, 2004 [in Russian].
[Войцеховский А.А. Украинский фашизм (теория и практика украинского интегрального национализма в документах и фактах). Киев: Солюкс, 2004. 178 с.].
44. Ukrainskiy natsionalizm i Donbass. Sb. mat. Donetsk: Astro, 2010 [in Russian].
[Украинский национализм и Донбасс. Сб. мат. Донецк: Астро, 2010. 350 с.].
45. Diukov, A. (Ed.) Zabyityiy genotsid: Volyinskaya reznya 1943—1944 rr. Sb. dok. i issled. Moscow: Aleksey Yakovlev, 2008 [in Russian].
[Забытый геноцид: Волынская резня 1943—1944 рр. Сб. док. и исслед. Сост. А.Дюков. Москва: Алексей Яковлев, 2008. 144 с.].
46. Dyukov, A. Vtorostepennyiy vrag. OUN, UPA i reshenie "evreyskogo voprosa". 2-e izd., ispr. i dop. Moscow: Fond «Istoricheskaya pamyat», 2009 [in Russian].
[Дюков А. Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса». 2-е изд., испр. и доп. Москва: Фонд «Историческая память», 2009. 176 с.].
47. Kozlov, A.V. Vsya pravda ob Ukrainskoy povstancheskoy armii (UPA). Moscow: Veche, 2014 [in Russian].
[Козлов А.В. Вся правда об Украинской повстанческой армии (УПА). Москва: Вече, 2014. 288 с.].
48. Semiryaga, M.I. Kollaboratsionizm. Priroda, tipologiya i proyavleniya v gody Vtoroy mirovoy voyny. Moscow: ROSSPEN, 2000 [in Russian].
[Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва: РОССПЭН, 2000. 863 с.].
49. Bakanov, A.I. Organizatsiya ukrainskih natsionalistov i ustashskoe dvizhenie v 1930—1940-e gg.: sravnitelnyiy analiz. Organizatsiya vlasti v gosudarstvah Balkanskogo poluostrova: ot Srednevekovya k sovremennosti: Sb. st. Moscow: IVI RAN, 2012. 64-91 [in Russian].
[Баканов А.И. Организация украинских националистов и усташское движение в 1930—1940-е гг.: сравнительный анализ. Организация власти в государствах Балканского полуострова: от Средневековья к современности: Сб. ст. Москва: ИВИ РАН, 2012. С. 64—91].

50. Noskova, A.F. Ukrainskie natsionalistyi nakanune i v godyi Vtoroy mirovoy voynyi: idei, deystviya, poslevoennyie itogi. In: Velikaya Pobeda: v 15 t. T. 12. Moscow: MGIMO-Universitet, 2015. 554-568 [in Russian].
[Носкова А.Ф. Украинские националисты накануне и в годы Второй мировой войны: идеи, действия, послевоенные итоги. Великая Победа: в 15 т. Под общ. ред. С.Е. Нарышкина, А.В. Торкунова. Т. 12. Москва: МГИМО-Университет, 2015. С. 554—568].
51. Borisenok, E.Yu. Vvedenie. In: Ukrainskie natsionalisticheskie organizatsii v gody vtoroy mirovoy voyny. Dokumenty. V 2-h t. T. 1: 1939—1943. Moscow: ROSSPEN, 2012. 5-24 [in Russian].
[Борисенок Е.Ю. Введение. В: Украинские националистические организации в годы второй мировой войны. Документы. В 2-х т. Т. 1: 1939—1943. Под ред. А.Н. Артизова. Москва: РОССПЭН, 2012. С. 5—24].
52. Gogun, A. Deiatelnost vooruzhionnyh natsionalisticheskih formirovaniy na territorii zapadnyh oblastey USSR (1943—1949): candidate diss. of the historical sci. 2005. 326 s. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hohun_Oleksandr/Deiatelnost_vooruzhnnkh_natsyonalystycheskykh_formyrovanyi_na_terrytoryy_zapadnkh_oblastei_USSR_1943.doc [in Russian].
[Гогун А. Деятельность вооружённых националистических формирований на территории западных областей УССР (1943—1949): дисс... канд. ист. наук: 07.00.02. СПб., 2005. 326 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hohun_Oleksandr/Deiatelnost_vooruzhnnkh_natsyonalystycheskykh_formyrovanyi_na_terrytoryy_zapadnkh_oblastei_USSR_1943.doc (дата звернення: 20.01.2023)].
53. Sokolov, B.V. Mificheskaya voyna. Mirazhi Vtoroy Mirovoy. Moscow: Yauza-Press, 2011 [in Russian].
[Соколов Б.В. Мифическая война. Миражи Второй Мировой. Москва: Яуза-Пресс, 2011. 352 с.].

Надійшла / Received 08.05.2023

Mykola SLOBODIANIUK
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of Philosophy and Ukrainian Studies,
Ukrainian State University of Science and Technologies (Dnipro, Ukraine)
nikslobo@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-2218-0818

UKRAINIAN AND RUSSIAN NARRATIVES OF THE HISTORY OF OUN AND UIA

The purpose is a comparative analysis of Ukrainian and Russian narratives of the history of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and Ukrainian Insurgent Army (UIA; also UPA) in 1992—2023. **Methodology.** Problem-chronological and historical-comparative methods and historiographical analysis and synthesis methods were used. **The scientific novelty** consists of the comparative analysis of the defined narratives of the two countries of the last three decades. Based on a wide range of sources, the historical policy and the policy of memory concerning the OUN and UIA were analyzed, and the state of study of the topic, peculiarities, and characteristic features of national historiography were determined. The fundamental difference between the Ukrainian and Russian narratives of the history of the OUN and UIA, created in the period 1992—2023, is emphasized. **Conclusions.** It has been determined that during the reign of V. Putin in the Russian

Federation, a purposeful historical policy was implemented designed to justify the imperial ambitions of the Kremlin regime. Historical politics was gradually replaced by historical expansion, the goal of which was attempts to forcibly impose one's views on the past on own population, scientists, and other states. An important element of this expansion was the mythical narrative about the OUN and UIA, which is mostly unscientific and propagandistic. In the conditions of the gradual introduction of repressive commemorative legislation, an objective study of the history of the Ukrainian national liberation movement of the 1930s—1950s in Russia became impossible. On the other hand, in Ukraine, despite the attempts of the authorities to influence the scientific environment, historians generally studied and presented to the people a complete picture of the history of the OUN and UIA. At the same time, the absence of state censorship led to a wide variety of views on the problem and an active scientific discussion around its controversial aspects. Based on these scientific studies, a process of radical changes in public consciousness and collective memory, the formation of a generally accepted historical narrative, which strengthens national and interregional consolidation, is observed in Ukraine. The symbolism and heroics of the OUN and UIA became an important unifying factor in rebuff the Russian invasion.

***Keywords**: Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and Ukrainian Insurgent Army (UIA; also UPA), historiography, propaganda, commemoration, Ukraine, Russia, historical politics.*

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.253
УДК 332

Парвана МУСТАФАЗАДЕ
кандидатка політичних наук, наукова співробітниця,
Інститут історії ім. А.А. Бакіханова НАН Азербайджану (Баку, Азербайджан)
PeriRustamova865@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-3784-9986

АЗЕРБАЙДЖАН — УКРАЇНА: ПАРАДИГМИ ДВОСТОРОННІХ ВІДНОСИН (1992—2022 рр.)

Мета полягає в дослідженні специфіки азербайджансько-українських відносин у 1992—2022 рр. на основі азербайджанської джерельної бази та матеріалів Азербайджанського державного інформагентства «Азертадж» («AzərTac»). **Методологія** базується на залученні міждисциплінарного дослідницького інструментарію на стику політології та історії. **Наукова новизна.** Вперше вивчено важливі історичні події, які вплинули на формування двосторонніх зовнішньополітичних відносин Азербайджану та України 1992—2022 рр. з урахуванням договірно-правової бази, доповідей, інтерв'ю та офіційних зустрічей президентів країн, висвітлено позицію азербайджанських дослідників щодо проблеми анексії Криму. **Висновки.** Визначено основні етапи формування азербайджансько-українських відносин у вказаний часовий проміжок та доведено, що впродовж цього періоду вони набули стратегічного значення. Також виявлено основні проблеми в регіональному співробітництві в контексті російсько-української війни. Проаналізовано практику двосторонніх торговельних угод та співпрацю в енергетичній сфері, а також діяльність президентів Азербайджану й України з налагодження міждержавних зв'язків.

***Ключові слова**: Азербайджан, Україна, Каспійський регіон, транспорт, енергетика, кримське питання, окупація, протидія агресії, міжнародна спільнота.*

Цитування: Мустафазаде П. Азербайджан — Україна: парадигми двосторонніх відносин (1992—2022 рр.). *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 253—267. https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.253

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 6 (573)

Дослідженням азербайджансько-українських відносин займались як азербайджанські, так й українські науковці. Серед українських дослідників слід назвати О. Ткача та його дослідження основних етапів побудови політико-економічного співробітництва з акцентом на енергетичному факторі [1, С. 104—115], О. Мотузку та дослідження стану інвестиційного та військово-технічного співробітництва, обсягів прямих інвестицій Азербайджану в економіку України, факторів формування позитивного інвестиційного клімату Азербайджанської Республіки для українських інвесторів [2, С. 80—87].

У збірці статей азербайджанських та українських вчених, істориків, дипломатів, за редакцією А. Денисенка та В. Туркевича, проаналізовані азербайджансько-українські відносини в політичній, економічній, культурній сферах на різних історичних етапах [3].

Серед азербайджанських вчених, які займались історією відносин Азербайджану та України, слід згадати Н. Маммедзаде та дослідження азербайджансько-українських відносин, політичних, економічних, воєнних перспектив двосторонньої співпраці [4]. Історію сучасної України досліджує Г. Маммедова, а саме питання соціально-економічної співпраці, науково-культурного розвитку, приєднання України до системи міжнародної системи та її зовнішньополітичні орієнтири, встановлення дипломатично-політичних відносин між Україною та Азербайджаном [5]. Перші роки незалежності та політичні відносини України та Азербайджану висвітлені в колективній монографії М. Гасимли, О. Купчик та А. Дамірова [6]. А. Гулієв досліджував питання карабаського конфлікту, зовнішньої політики та дипломатії Г. Алієва, історію азербайджанської нафтової промисловості, розвиток міжнародного права та інше, однак питання двосторонніх відносин Азербайджану та України практично залишилось поза увагою [7]. У дисертації Г. Бахтіярова досліджено економічні та культурні аспекти двосторонніх відносин на початку 1990-х рр. [8]. Діяльність Г. Алієва, його зустрічі, промови, офіційні візити, переговори, виступи та інтерв'ю зібрані в багатотомній праці Азербайджанського телеграфного агентства [9, С. 25]. На жаль, відсутність джерел та проблеми з доступом до архівних документів ускладнюють роботу азербайджанських науковців.

Історія двосторонніх відносин між Азербайджаном та Україною є актуальною проблемою, що визначається потребою покращення відносин та збереженням балансу сил, підтримкою миру та безпеки у світі. Історія побудови двосторонніх відносин є доказом гнучкої та активної зовнішньої політики Азербайджану та України, історичні зв'язки обох держав побудовані на принципах поваги, дружби та довіри. Азербайджанська Республіка посідає важливе місце в зовнішній політиці України, що передусім зумовлено широкими можливостями у розвитку взаємовигідної співпраці у політичній, торговельно-економічній, паливно-енергетичній, транспортній сферах.

Дипломатичні відносини між Азербайджанською Республікою та Україною були встановлені 6 лютого 1992 р. Серед важливих документів, які є невід'ємною складовою нормативно-правової бази двосторонніх відносин, договори про

дружбу та співробітництво між Україною й Азербайджанською Республікою (9 грудня 1992 р.), про дружбу, співробітництво та партнерство (16 березня 2000 р.), декларація про дружбу і стратегічне партнерство (22 травня 2008 р.).

Перший офіційний візит Л. Кучми до Азербайджану відбувся 27 липня 1995 р. Цей візит показав прихильність українського президента до азербайджанського народу: він відвідав Алею шахідів (героїв карабаської війни), зустрівся з біженцями та переселенцями із Нагірного Карабаху [10, С. 129]. Окрім того, президенти обговорювали питання енергетичної співпраці, а саме участь України в розробці нафтогазових родовищ Каспійського моря. Відбулась також зустріч Л. Кучми з робочими групами. Під час візиту Л. Кучми в Баку була спроба здійснити замах на нього й на Г. Алієва [10, С. 400].

Л. Кучма зазначав, що між Україною та Азербайджаном можлива взаємовигідна співпраця: «азербайджанська нафта є хлібом для України, а українська пшениця — це хліб для Азербайджану» [10, С. 144]. Український президент навіть заявляв про готовність надати Азербайджану можливість розробки нафти в українському секторі шельфу Чорного моря. Так, переговори щодо енергетичної співпраці були досить інтенсивні, однак реалізація була обмеженою. Причиною стали економічні труднощі України, хоча в перспективі така співпраця була б дуже результативною. Дводенний візит українського президента дуже посприяв розвитку двосторонніх відносин.

Слід зазначити, що під час Лісабонського саміту на початку грудня 1996 р. Україна повністю підтримала справедливі вимоги азербайджанської делегації, а президент Л. Кучма під час бесіди з президентом Азербайджану Г. Алієвим, що відбулася в ці дні, особливо наголошував, що «Україна завжди засуджувала та засуджує агресію Вірменії проти Азербайджану» [4, С. 83].

Перший офіційний візит Г. Алієва в Україну було здійснено 24 березня 1997 р. Саме тоді очільник азербайджанської держави був нагороджений орденом Ярослава Мудрого. Це була перша нагорода Г. Алієва на посту президента. Йому також вручили диплом почесного гостя міста Києва [9, С. 40]. Ця подія свідчила про міцну дружбу обох лідерів. Після підписання двосторонніх договорів лідери здійснили спільну заяву, в якій Л. Кучма підкреслив важливість не лише економічного, але й політичного стратегічного партнерства [9]. Ця зустріч показала, що обидві держави мають схожі позиції щодо питання регіональної безпеки в Європі та готові співпрацювати з європейськими державами в різних сферах.

Г. Алієв під час візиту зустрівся з представниками азербайджанської діаспори Азербайджану. Станом на 1997 р. в Україні проживало 500 тис. азербайджанців і Г. Алієв високо оцінював роль діаспори у поглибленні двосторонніх відносин. Під час зустрічі зі своїми співвітчизниками він розповів про важливість дружніх відносин з Україною та необхідність їх поглиблення. Окрім того, діаспора є «м'якою силою», яка допомагає державі (Азербайджану) поширювати інформацію про карабаський конфлікт.

Станом на 2000 р. між Україною та Азербайджаном було підписано понад 60 міждержавних та міжурядових угод. Така нормативно-правова база заклала

основи успішної співпраці між державами [8, С. 89]. У жовтні 2001 р. на базі Української недільної школи міністр закордонних справ України А. Зленко відкрив Український культурний центр у Баку (Бакинський слов'янський університет) та ознайомився з діяльністю школи. Відбулась зустріч із представниками української діаспори [3, С. 246].

У лютому 2002 р. керівництво Азербайджанської Республіки під час офіційного візиту до Баку міністра закордонних справ України А. Зленка запропонувало Києву приєднатися до розвідування, видобування, перероблення і транспортування каспійської нафти [11, С. 48]. Відсутність офіційного документа щодо енергетичного співробітництва й формальні дискусії лише затягували цей процес.

Отже, аналізуючи українсько-азербайджанські відносини під час президенства Л. Кучми та Г. Алієва, варто виокремити важливу специфіку цих взаємин — це близькі лідерські позиції, їхня дружба, довіра та взаємоповага. Загалом до 2003 р. було підписано 96 двосторонніх документів між Україною та Азербайджаном. Не буде перебільшенням твердження про провідну роль Г. Алієва та Л. Кучми у створенні міцного фундаменту азербайджансько-українських відносин.

Ільхам Алієв продовжив зовнішньополітичний курс свого батька. Перший візит до України він здійснив у травні 2008 р. під час каденції В. Ющенка. Голови держав розглянули концепцію створення неформального відкритого Співтовариства енерготранзитних держав на просторі від Балтійського до Чорного і Азовського морів, попередні висновки маркетингових досліджень щодо створення в Україні високотехнологічного комплексу для перероблення каспійської нафти, перспективи розвитку ядерноенергетичної галузі в Україні.

За часи президенства В. Ющенка часто обговорювалось питання запуску нафтопроводу Одеса — Броди — Плоцьк і залучення інвестицій з Азербайджану, але реалізацію проєктів ускладнювали економічні проблеми в Україні та політичний тиск Росії.

У квітні 2009 р. В. Ющенко здійснив свій перший офіційний візит до Азербайджану. Цього ж року він та І. Алієв підписали угоду про співпрацю між Службою зовнішньої розвідки України та Міністерством національної безпеки Азербайджану, а також рамкову угоду між урядами України й Азербайджану щодо співробітництва у сфері освоєння космічного простору в мирних цілях. Підписано також угоду між Волинською обласною держадміністрацією та виконавчою владою міста Гянджа про торговельно-економічне, науково-технічне, культурне співробітництво [12]. 2008—2009 рр. були складними для України, оскільки держава перебувала в стані «газової війни» з Росією, тому пошук альтернативних рішень для постачання газу в Україну був важливим завданням українського уряду. Головний інтерес, який переслідувала Росія під час «газової війни» 2008—2009 рр. полягав у встановленні остаточного контролю над українським вищим керівництвом та ключовими сегментами української економіки насамперед отримання контролю над ГТС України. Крім того, було бажання зі сторони російського керівництва отримати реванш за «Помаранчеву революцію» і максимально гарантувати проросійську направленість української політики [13, С. 37].

За часи президента В. Януковича співробітництво в енергетичній сфері стало набувати особливого значення. Так, у 2012 р. був підписаний закон «Про ратифікацію угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Азербайджанської Республіки про заходи щодо розвитку співробітництва у сфері транспортування нафти територією України». З травня 2011 р. ПАТ «Укртранснафта» розпочало транспортування легкої азербайджанської нафти нафтопроводом Одеса — Броди та однією із двох ліній нафтопроводу «Дружба» у напрямку НПЗ Західної України, здійснювались заходи щодо використання потенціалу нафтопроводу Одеса — Броди для транспортування легкої азербайджанської нафти до країн Європи [1].

І. Алієв удруге прибув до України в листопаді 2013 р. на запрошення В. Януковича. Значне місце в азербайджансько-українському економічному співробітництві займає проблема інвестиційного співробітництва. Активними учасниками інвестиційного процесу в Азербайджанській Республіці є такі структури як ВАТ «Азербайджанська інвестиційна компанія» (АІК), створена відповідно до указу президента Азербайджану «Про додаткові заходи щодо заохочення інвестиційної діяльності», і Азербайджанський фонд заохочення експорту та інвестицій, який спеціалізується на організації та проведенні великих інвестиційних заходів усередині країни та за її межами. Зусиллями фонду організовуються міжнародні бізнес-форуми, які дають імпульс розвитку зовнішньоекономічних відносин [2, С. 82].

Після анексії Криму Російською Федерацією в березні 2014 р. у Чорноморському регіоні відбулись значні геополітичні зміни. Стала очевидною неефективність міжнародно-правових норм. Перебіг бойових дій на сході України супроводжувався грубими порушеннями з боку Росії міжнародно-правових норм щодо територіальної цілісності та суверенітету держав, що виводило Росію за рамки цивілізованого світу [14, С. 20]. Події навколо Криму та ситуація на сході обмежили геополітичні та геостратегічні можливості України.

Зіткнення геополітичних інтересів глобальних гравців у Каспійському та Чорноморському регіонах акцентували посилення безпекової співпраці держав регіону. Наявність політичної та економічної нестабільності в Чорноморському регіоні стала викликом для безпеки Каспійсько-Чорноморського регіону в цілому. Подібність історичної долі Криму та Нагірного Карабаху, питання зменшення впливу Росії в регіоні зближують інтереси України та Азербайджану. Окрім того, енергетичні проблеми України спонукають до пошуку надійних партнерів та союзників, серед яких Азербайджан потенційно може зайняти пріоритетну роль.

Азербайджанський політолог Д. Ейвазов називає події 2014 р. структурною кризою: «Рано чи пізно, нехай навіть без Криму, Україна досягне того рівня інтегрованості до європейської та євроатлантичної структури тоді, коли її зв'язки та взаємовідносини з ЄС та НАТО будуть міцніші, ніж з державами пострадянського регіону» [15]. Автор також вважає, що «українська криза» — це криза у відносинах Росії та Заходу, вирішити яку без політичної поразки будь-якої зі сторін буде дуже складно. На тлі подій в Україні політика Росії стала більш

агресивною та непередбачуваною. Досить доречною була позиція автора щодо неминучості російсько-української війни. Україна стала першою державою пострадянського простору, яка сміливо протистояла російському впливу та тиску.

Попри те, що анексія Криму негативно вплинула на геополітичний вплив України в Чорноморському регіоні, можливість транспортно-енергетичного співробітництва з державами Південного Кавказу та Каспійського регіону залишається актуальним питанням зовнішньої політики України. Геополітичні реалії активізували пошуки нових джерел енергетичних ресурсів, незалежних від втручання з боку Росії.

Азербайджанський політолог М. Маммадлі (Центр аналізу міжнародних відносин) у своїх дослідженнях зазначав, що після анексії Криму на сході України розпочались сепаратистські рухи, ініційовані Росією. Всі ці події викликали погіршення відносин Москви з Брюсселем. У сучасних умовах війна Росії та України може спровокувати воєнне протистояння НАТО й Росії [16].

Реакція Азербайджану на анексію Криму була очевидною: Азербайджан підтримав територіальну цілісність України та недоторканність її кордонів. Про це одразу заявило Міністерство закордонних справ Азербайджану. Депутати парламенту Міллі Меджлісу неодноразово заявляли про порушення принципів міжнародного права, а уряд Азербайджану не підтримує жодних відносин з окупованою територією, що є свідченням незмінності позиції Азербайджану у кримському питанні.

Україна зацікавлена у розвитку всебічного економічного співробітництва з тими регіональними структурами, які не суперечать її стратегічній меті — європейській інтеграції. Саме серед них Організація за демократію та економічний розвиток — ГУАМ, що поєднує держави зі схожими політичними й економічними зовнішніми орієнтаціями — Грузію, Україну, Азербайджан, Молдову. Намагання уникнути тиску з боку Росії змушує ГУАМ зміцнювати економічні й політичні відносини особливого партнерства і широкого співробітництва у розв'язанні міжнародних проблем [17, С. 60]. Основним напрямом двосторонньої співпраці Азербайджану та України в рамках ГУАМ була енергетика: у першій половині 2011 р. з Азербайджану в Україну було імпортовано 1,5 млн т нафти. ГУАМ могла би бути ефективнішою організацією та противагою Росії, однак відмінність позицій держав-учасниць поки не дозволила цього досягти.

Улітку 2016 р. під час офіційного візиту президента П. Порошенка в Азербайджан було підкреслено особливу роль діяльності нафтової компанії SOCAR в Україні. Президент І. Алієв зазначив: «SOCAR вже активно присутня в Україні та вкладає великі інвестиції — понад 200 млн доларів, має 60 автозаправних станцій. Діяльність SOCAR в Україні є дуже успішною, вона ще більше об'єднує наші країни» [18]. Президент І. Алієв неодноразово наголошував на необхідності активнішого використання потенціалу нафтопроводу Одеса — Броди.

12 червня 2018 р. в турецькому місті Ескішегір було відкрито першу ділянку Трансанатолійського газопроводу (TANAP), яким азербайджанський газ через Туреччину постачатиметься до Європи. У церемонії брали участь

президенти п'яти держав — Азербайджану, Грузії, Сербії, Туреччини, України. І. Алієв запросив Україну взяти участь у церемонії відкриття газопроводу, що свідчить про стратегічне значення країни в зовнішній політиці Азербайджану та можливість її залучення до енергетичного проєкту TANAP, завдяки якому Україна зможе отримувати азербайджанський газ через територію Румунії та Болгарії, що автоматично зменшить вплив Російської Федерації в регіоні. Україна може бути потенційним постачальником каспійської нафти, що дозволить отримати економічні та зовнішньополітичні дивіденди. Проблеми енергоефективності та енергозабезпечення України вимагають пошуку нових, більш вигідних форматів регіонального співробітництва.

Транспортування енергетичних ресурсів як політико-економічна проблема потребує міжнародно-правового регулювання і створення відповідної системи безпеки. Нині відбувається процес формування системи безпеки транспортних коридорів Каспійсько-Чорноморського басейну. Серед важливих документів є угода про міжнародний транспорт щодо розвитку коридору Європа — Кавказ — Азія, який відповідає політичним та економічним інтересам як України, так і Азербайджану.

Проєкти на зразок Одеса — Броди як частина більш масштабного Баку — Супса — Одеса — Броди — Полоцьк — Ґданськ не втрачають своєї актуальності. Цей проєкт варто розглядати в контексті розвитку усієї енергетичної інфраструктури Євразії. Головною причиною його гальмування є активна протидія Росії [19, С. 226]. Для диверсифікації джерел та шляхів постачання нафти необхідно повною мірою використати географічне розташування України. Відкриття нових нафтових родовищ Каспію та можливості транспортування нафти з Близькосхідного регіону до Європи дозволять Україні значно урізноманітнити ці джерела і шляхи. Найважливішу роль для диверсифікації джерел постачання нафти мають відіграти побудовані нафтопровід Одеса — Броди та нафтовий термінал «Південний».

Відносини Азербайджану та України в Каспійсько-Чорноморському регіоні визначаються низкою стратегічних питань, які стосуються енергетично-транспортної політики. Хоча Україна не є державою Каспійського регіону, можливість співпраці з Азербайджаном та забезпечення транзиту каспійських енергоресурсів матиме стратегічне значення для обох сторін. Україна сприймається Азербайджаном як потенційний транзитер енергетичних ресурсів. Ще на початку 2018 р. були ініціативи щодо створення тристороннього політичного формату консультацій Україна — Азербайджан — Туреччина.

ЄС поступово налагоджує тісніші відносини з Азербайджаном у той час, як російська інтервенція віддаляє Азербайджан від Росії. Офіційний Кремль дестабілізує енергетичний ринок, вимагаючи виплати в рублях, і стає причиною глобальної продовольчої кризи.

Не дивлячись на те, що президент Азербайджану не здійснив офіційного візиту до України за каденції П. Порошенка, однак особисто з ним зустрічався в Давосі та Брюсселі 2017 р. Тобто відносини між Азербайджаном та

Україною можна назвати стабільними, такими, що побудовані на взаємних інтересах. Однак внутрішньополітичні проблеми, особливо після 2014 р., зміни в українській економіці, криза у фінансовій системі безумовно впливали на побудову стратегічного партнерства з Азербайджаном.

Вірменсько-азербайджанський конфлікт і позиція України

Важливим питанням політичних відносин між державами є позиція України щодо вірменсько-азербайджанського конфлікту та позиція Азербайджану щодо російсько-української війни. Понад 30 років територія Азербайджанської Республіки, а саме Нагірний Карабах та сім прилеглих районів були окуповані Вірменією. Позиція Ради Безпеки ООН у конфлікті за Нагірний Карабах та прилеглі райони є визначеною у чотирьох її резолюціях (822, 853, 874, 884) [20].

27 вересня 2020 р. воєнні дії відновились і 44 дні тривало звільнення азербайджанської землі Нагірного Карабаху від вірменської окупації. Вітчизняна війна («Vətən müharibəsi» — таким терміном позначають азербайджанські науковці 2-гу Карабаську війну) завершилася перемогою. Азербайджан високо цінує морально-політичну підтримку Турецької Республіки у відновленні своєї територіальної цілісності. Операція «Залізний кулак» («Dəmir yumruq») стала символом не лише перемоги, а і єдності турецького та азербайджанського народів.

Україна підтримувала Азербайджан у питанні звільнення земель та відновлення територіальної цілісності. Це сприяло зміцненню відносин між державами.

Україні може бути корисним досвід швидкої перемоги Азербайджану, який був підготовлений військово-стратегічним співробітництвом Азербайджану з Ізраїлем і Туреччиною. Ще до початку війни Азербайджан закуповував дрони у цих держав [21]. Що стосується позиції Туреччини, найближчого союзника Азербайджану, то деякі експерти вважають, що основною причиною відмови Туреччини від застосування санкцій проти Росії є економічне становище держави [22]. Насправді Туреччина найбільш зацікавлена у забезпеченні регіональної стабільності та врегулюванні конфлікту.

Інтереси США, Туреччини, Ірану, РФ у Чорноморсько-Каспійському регіоні не завжди збігаються, однак кожна з цих держав може впливати на геополітичні процеси. Саме тому у 44-денній війні Туреччина підтримала Азербайджан, не допускаючи втручання третіх сил у цю війну, нейтралізувавши Іран та Росію. США утримались від відкритої реакції. Що стосується Ірану, то після 44-денної війни відносини Азербайджану з офіційним Тегераном погіршились. Іран двічі проводив військові навчання на кордоні Азербайджану, підтримував Вірменію, продаючи їй бойову техніку. Загалом дуже подібною є позиція Ірану і в російсько-українській війні.

На думку азербайджанського політолога доцента Азербайджанської дипломатичної академії А. Валієва, «зовнішня політика Азербайджану що-

до Росії завжди корегувалась двома важливими детермінантами. По-перше, Росія завжди підтримувала Вірменію, по-друге, затяжний характер цієї війни був на користь Росії, яка вважала, що вирішення конфлікту спонукатиме Азербайджан на близькі відносини з ЄС та НАТО» [23, С. 176]. Тобто Нагірний Карабах був для Росії важелем впливу у відносинах з Азербайджаном. Однак вирішення конфлікту кардинально змінило геополітичну ситуацію в регіоні. Постійне нарощення геостратегічного значення в регіоні та зміцнення енергетичної безпеки Європи дозволяє Азербайджану бути незалежним від Росії.

У грудні 2019 р. президент України В. Зеленський прибув з офіційним візитом до Баку. Під час зустрічі було підписано двосторонні документи, зокрема між містами Одеса та Ґянджа, Ґуба та Трускавець. 22 січня 2020 р. у Давосі президент України зустрівся з президентом компанії SOCAR Р. Абдуллаєвим. Без сумніву, реалізація інфраструктурних проєктів є важливою для поглиблення двосторонніх відносин. 14 січня 2022 р. під час офіційного візиту І. Алієва до Києва було підписано меморандуми про взаєморозуміння між міністерствами економіки Азербайджану та України з питань екстреної взаємодії у двосторонній торгівлі, про взаєморозуміння між Міністерством економіки Азербайджанської Республіки та Міністерством аграрної політики та продовольства України щодо співробітництва в аграрній сфері, про взаєморозуміння між Державною нафтовою компанією Азербайджану SOCAR і НАК «Нафтогаз України» щодо співробітництва в енергетичній сфері [24]. Ці документи є важливою договірно-правовою базою, яка створює нові можливості та перспективи для ширшого формату співробітництва.

У сучасному світі кожна держава має власні інструменти впливу на міжнародній арені. У випадку з Азербайджанською Республікою, зовнішня політика якої побудована на принципах багатовекторності та збалансованості, співробітництво з регіональними та поза регіональними гравцями є найбільш практичним засобом ведення зовнішньої політики. Завдяки природним ресурсам, економічним можливостям, вигідному географічному розташуванню Азербайджан залишається лідируючою державою Південного Кавказу. Зовнішня політика Азербайджану в Каспійському регіоні спрямована на розширення взаємовигідного співробітництва та інтеграції держав регіону. Азербайджан перетворює Каспійський регіон у відкриту зону міжнародного співробітництва.

Україна та Азербайджан продовжують декларувати близькість до європейських цінностей і демократичних принципів. Обидві держави мають схожі політичні пріоритети. Азербайджан та Україна не є членами Організації договору про колективну безпеку, хоча ці держави мають різну інтеграційну політику: Україна — чітку позицію щодо вступу до ЄС, Азербайджан — послідовну позицію щодо збереження балансу у відносинах з ЄС та Російською Федерацією, оскільки багатовекторність зовнішньої політики в процесі реалізації глобальних енергетичних проєктів є важливим інструментом для досягнення економічної вигоди. Враховуючи стратегічне значення каспійських енергоресурсів,

ЄС поступово зближується з Азербайджаном. Першочерговим внеском України до безпеки Європи є зміцнення власної обороноздатності та стримування російської агресії на своїх східних кордонах. Утім, враховуючи фактори географічного розташування України, розуміння нею ситуації у Східній Європі, набутий у протистоянні російській агресії досвід, вироблені механізми протидії гібридним загрозам, у майбутньому Україна мала б входити у формати зовнішньополітичної та безпекової діяльності ЄС, брати участь у місіях та операціях ЄС, як це зараз роблять, наприклад, Швейцарія й Норвеґія [25].

У взаємовідносинах між Україною та Азербайджаном важливу роль займає діаспора. У цьому ракурсі заслуговує на увагу діяльність Конгресу азербайджанців України. Регіональні організації діють у 24 областях України [6, С. 121]. «Станом на 1 січня 2021 р. 4628 громадян Азербайджанської Республіки знаходяться в Україні за освітніми програмами», — зазначав міністр освіти та науки України С. Шкарлет [26].

Позиція Азербайджану щодо російсько-української війни

Напад Росії на Україну 24 лютого 2022 р. показав світу, що у XXI ст. норми та принципи міжнародного права грубо порушуються і це потрібно зупинити. Понад 3 млн біженців, знищенні ракетними ударами міста, колосальні жертви серед цивільного населення, серед яких діти. У результаті повномасштабних обстрілів житлових масивів у багатьох містах України люди стали масово покидати місця проживання.

Першим в Азербайджані, хто виступив з промовою щодо ситуації в Україні, був помічник президента Х. Ґаджиєв, який на телеканалі «АзТв» заявив: «Азербайджан підтримує врегулювання проблеми шляхом діалогу і наша позиція була виражена на спеціальній сесії, організованій ОБСЄ. Азербайджан завжди дотримувався норм та принципів міжнародного права. Наша країна є головою Руху неприєднання, рішуче підтримує верховенство бандунзьких принципів у міжнародних відносинах та виступає з цих позицій» Не дивлячись на те, що МЗС Азербайджану не виступило із заявою щодо ситуації, однак медіа та суспільство виразили свою підтримку українського народу та засуджували російську інтервенцію в Україну. Про це свідчать заклики на підтримку українського народу азербайджанських медіа в соціальних мережах, акції біля посольства України в Баку тощо.

22 лютого 2022 р. уряд Азербайджану підписав декларацію про союзницькі відносини з Росією. Цей документ задекларував співробітництво у сфері безпеки, військової підтримки та взаємодії в умовах загрози. Азербайджан не застосовує санкції проти Росії та утримався від голосування в Генеральній Асамблеї ООН щодо визнання неправомірним російського вторгнення в Україну в березні 2022 р. Виникає питання щодо причин такої зовнішньополітичної лінії Азербайджану.

По-перше, російські миротворці досі перебувають на території Нагірного Карабаху після звільнення земель від вірменських збройних формувань. Саме в цьому контексті ця декларація між РФ та Азербайджаном має символічний характер. Післявоєнна ситуація вимагає від Азербайджану дотримання політики балансу інтересів. По-друге, сьогодні пріоритетним питанням зовнішньої політики Азербайджану є гарантування регіональної безпеки та підписання мирного договору з Вірменією, забезпечення комунікації з державами регіону.

Західні аналітики реально оцінюють ситуацію: «Азербайджан перебуває у складній ситуації. Не зважаючи на швидку перемогу у війні з Вірменією, число російських миротворців та їх присутність в регіоні обмежують дії держави. Окрім того, агресія Росії щодо держав, які вирішили виступити проти неї, є очевидною (Грузія у 2008, Україна у 2014)». Азербайджанський експерт А. Валієв вважає, що для азербайджанського суспільства, істеблішменту та експертної спільноти позиція України та українського суспільства набагато ближча, ніж російська. Але водночас Азербайджан не приєднується до певних антиросійських санкцій і вважає за краще не дратувати Росію своїми діями [23].

Під час подій в Україні Азербайджан став однією з перших держав, яка двічі надала гуманітарну допомогу українському народу. Гуманітарна допомога вагою у 380 т та загальною вартістю 5,5 млн євро була відправлена через територію Польщі. Також усім заправкам SOCAR в Україні було доручено безплатно надавати паливо для машин швидкої допомоги та ДСНС, що було надзвичайно важливо під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну.

27 лютого 2022 р. перед будинком посольства України в Азербайджані пройшли акції на підтримку України. Азербайджан дуже обережно приймає рішення щодо проголошення своєї позиції, оскільки будь-яка конфронтація з Росією на даному етапі є неприпустимою: мирний договір із Вірменією відсутній, миротворча місія Росії досі перебуває на території Азербайджану, тому офіційне засудження Росії на даному етапі не може бути на користь Азербайджану, а навпаки може спровокувати нову конфронтацію з Росією.

Напружені відносини Азербайджану з Іраном та Вірменією ніяк не можуть вплинути на її відносини з Україною або ж із Росією. Це дві різні зовнішньополітичні лінії держави. Нещодавно Фонд Карнегі за міжнародний мир опублікував статтю, в якій досліджуються події в Україні та їх вплив на вірменсько-азербайджанський конфлікт. Так, автори вважають, що російсько-українська війна відвертає ЄС та Росію, а Азербайджан готує свою пропозицію та план мирного договору з Вірменією. План передбачає взаємне визнання суверенітету та територіальної цілісності кожної держави, взаємну відмову від будь-яких майбутніх територіальних претензій, делімітацію та демаркацію кордону, встановлення дипломатичних відносин, відкриття регіонального транспортного сполучення [29]. Якщо Вірменія прийме ці умови, то ймовірність розвитку двосторонніх відносин стане реальною.

Як зазначала азербайджанська експертка Е. Джафарова, «не дивлячись на те, що відносини Азербайджану з Росією побудовані на взаємній кооперації,

виникають питання, в яких Азербайджан не хоче йти на поступки та має власну принципову позицію» [31]. Азербайджан самостійно обирає своїх стратегічних партнерів та вирішує, кому надавати допомогу.

Отже відносини між Азербайджаном та Україною мають рівень стратегічного партнерства. Обидві держави зробили спробу розвитку енергетичної співпраці, однак через економічні проблеми та політичний тиск Росії реалізувати заплановані проєкти не вдалось. До початку російсько-української війни спостерігався високий рівень двосторонньої економічної співпраці, про що свідчать численні договори. Підтримка Україною територіальної цілісності Азербайджану ще більше поглибила азербайджансько-українські відносини.

Вагомим фактором дружніх відносин Азербайджану та України у 1994—2002 рр. була міцна дружба та довіра між лідерами цих держав. Відносини України та Азербайджану з 2003 до 2022 рр. формувались під впливом зовнішньополітичної лінії наступних президентів України. Найбільшу увагу до Азербайджану проявляв В. Ющенко. Навіть по завершенню своєї каденції він кілька разів бував в Азербайджані, брав участь у різних міжнародних форумах.

Незалежна зовнішньополітична позиція Азербайджану в російсько-українській війні, надання гуманітарної допомоги українському народу, підтримка громадської думки Азербайджану є основними факторами, що визначають двосторонні відносини під час російсько-української війни. На сьогодні в Чорноморсько-Каспійському регіоні кожна з держав має свою позицію, Азербайджан балансує у відносинах з Україною та Росією, не бажаючи відкритого протистояння з Росією, розуміючи важкі наслідки цього політичного кроку, однак офіційний Баку підтримує територіальну цілісність України та продовжує надавати їй гуманітарну допомогу. Військова присутність Росії (миротворчий контингент) на території Нагірного Карабаху є важливим фактором азербайджансько-українських відносин, саме тому політика Азербайджану щодо російсько-української війни враховує сучасні геополітичні реалії.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Tkach, O.I. Ukraina — Azerbaidzhan: cherez doviru do partnerstva. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenka. Seriia Politolohiia.* 2013. 3: 105-116 [in Ukranian].
   [Ткач О.І. Україна — Азербайджан: через довіру до партнерства. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія Політологія.* 2013. № 3. С. 105—116].
2. Motuzka, O., Hrynchak N., Tarasenko, A. Suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku investytsiinoho ta viiskovo-tekhnichnoho spivrobitnytstva Ukrainy z Azerbaidzhanskoiu Respublikoiu. *Ekonomika ta upravlinnia*. 2019. 1-2: 80-88 [in Ukranian].
   [Мотузка О., Гринчак Н., Тарасенко А. Сучасний стан та перспективи розвитку інвестиційного та військово-технічного співробітництва України з Азербайджанською Республікою. *Економіка та управління.* 2019. № 1-2. С. 80—88].
3. Denysenko, A., Turkevych, V. Lider dvokh epokh. Azerbaidzhansko-ukrainski vidnosyny cherez pryzmu zhyttia i diialnosti Heidara Aliieva. Kyiv: Planeta, 2013 [in Ukranian].

[Денисенко А., Туркевич В. Лідер двох епох. Азербайджансько-українські відносини через призму життя і діяльності Гейдара Алієва. Київ: Планета, 2013. 323 с.].
4. Mammedzade, N. Vzaymootnoshenyia Azerbaidzhana so slovianskymy stranamy SNG s Vostochnoi Evropy. Baku: Ganun, 2006 [in Russian].
[Маммедзаде Н. Взаимоотношения Азербайджана со словянскими странами СНГ и Восточной Европы. Баку: Ганун, 2006. 145 с.].
5. Hett, F. The South Caucasus' Russia quagmire. Foreign and security policy. *IPS journal,* 2022. URL: https://www.ips-journal.eu/topics/foreign-and-security-policy/the-south-caucasus-russia-quagmire-5802/ (дата звернення: 20.04.2022).
6. Gasymly, M., Kupchyk, O., Damyrov, A. Ukrainsko-Azerbaidzhanskiie polytycheskiie otnosheniia: istoriia, sovremennost. Kyiv: Dom Dmitriya Burago, 2014 [in Russian].
[Гасимли М., Купчик О., Дамиров А. Украинско-азербайджанские политические отношения: история, современность. Киев: Дом Дмитрія Бураго, 2014. 152 с.].
7. Guliyev, A. Ukrayno-Azerbaidzhanskye otnoshenyia: pravo, polytyka, dyplomatyia. T.3. Kharkiv: Fakt, 2017 [in Russian].
[Гулиев А. Украино-Азербайджанские отношения: право, политика, дипломатия. Т.3. Харьков: Факт, 2017. 564 с.]
8. Bəxtiyarov, H. Azərbaycan-Ukrayna iqtisadi və mədəni əlaqələri (XX əsrin 90-cı illəri). Bakı, 2006 [in Azerbaijani].
9. Heydər, Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir 9: (mart, 1997 — may, 1997). Baku: Azərnəşr, 2000 [in Azerbaijani].
10. Jafarova, E. The success of Azerbaijan's multi-vectored foreign policy. *The Tribune*. Jun 14, 2021. URL: https://www.thetribune.com/opinion-the-success-of-azerbaijans-multi-vectored-foreign-policy/ (дата звернення: 14.02.2022).
11. Dudnik, O. Natsionalna bezpeka Ukraini v konteksti problem transportno-energetichnoyi spivpratsi z Azerbaijanom na meji XX — XXI stolitya. *Kiyivski istorichni studii*. 2016. 1: 46-53 [in Ukranian].
[Дуднік О. Національна безпека України в контексті проблем транспортно-енергетичної співпраці з Азербайджаном на межі XX — XXI століття. *Київські історичні студії*. 2016. № 1. С. 46—53].
12. Prezidentyi Ukrainy i Azerbaydzhana podpisali dorozhnuyu kartu sotrudnichestva na 2009—2010 gody. *Interfaks Azerbaydzhan*. URL: http://interfax.az/view/430236 [in Russian].
[Президенты Украины и Азербайджана подписали дорожную карту сотрудничества на 2009—2010 годы. *Интерфакс Азербайджан.* URL: http://interfax.az/view/430236 (дата звернення: 15.02.2022)].
13. Tkach, D.I. Mistse i rol prezydenta v zovnishnii politytsi Ukrainy: psykhoanalitychne ta vizualno-psykholohichne portretuvannia Kyiv: Krok, 2020 [in Ukranian].
[Ткач Д.І. Місце і роль президента в зовнішній політиці України: психоаналітичне та візуально-психологічне портретування. Київ: Крок, 2020. 294 с.].
14. Kuchik, O.S. Transformatsiia systemy mizhnarodnoi bezpeky v umovakh rosiisko-ukrainskoho viiskovoho konfliktu: problema efektyvnosti diialnosti mizhnarodnykh instytutiv. *Materialy konferentsii: «Ukraina v umovakh transformatsii mizhnarodnoy bezpeki», Lviv, 15 travnya 2015 r.* 2015. 20 [in Ukrainian].
[Кучик О.С. Трансформація системи міжнародної безпеки в умовах російсько-українського військового конфлікту: проблема ефективності діяльності міжнародних інститутів. *Матеріали конференції: «Україна в умовах трансформації міжнародної безпеки», Львів, 15 травня 2015 р.* Львів, 2015. С. 20].

15. Eyvazov, D. Derzhavy i regiony. Sistemnyiy analiz bezopasnosti postsovetskogo prostranstva. Stockholm, 2015 [in Russian].
[Эйвазов Д. Державы и регионы. Системный анализ безопасности постсоветского пространства. Стокгольм, 2015. 319 с.].
16. Turkey a mediator in Ukraine, mends its own ties with neighbors. 30.03.2022. *Aljazeera*. URL: https://www.aljazeera.com/news/2022/3/30/turkey-a-mediator-in-ukraine-mends-its-own-ties-with-neighbours (дата звернення: 30.04.2022).
17. Mitriaieva, S.I. Yevropeiska bezpeka i Ukraina. Uzhhorod: Lira, 2008 [in Ukranian].
[Мітряєва С.І. Європейська безпека і Україна. Ужгород: Ліра, 2008, 222 с.].
18. Заявление президентов Азербайджана и Украины для прессы. *Официальный сайт Президента Азербайджанской Республики*. URL: https://president.az/ru/articles/view/20621 (дата звернення: 19.02.2022)].
19. Boiakivskyi, L.S. Enerhetychnyi proekt "Odesa — Brody — Gdansk" yak chynnyk politichnoi ta ekonomichnoi stabilnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. *Zbirnik naukovykh prats Natsionalnoho universitetu Derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy*. 2011. 1: 67-76 [in Ukrainian].
[Бояківський Л.С. Енергетичний проект «Одеса — Броди — Гданськ» як чинник політичної та економічної стабільності Центрально-Східної Європи. *Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2011. № 1. С. 67—76].
20. US Department of State Archive. 1993 UN Security Council Resolutions on Nagorno-Karabakh. URL: https://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm (дата звернення:14.11.2023).
21. Məmmədli, M. NATO-nun Şərqə doğru genişləndirilməsi prosesinə konseptual baxiş. Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi. *Təhlil*. Iyul, 2022. URL: https://aircenter.az/uploads/4YnxiPFGgWM6.pdf (дата звернення: 25.05.2022) [in Azerbaijani].
22. Valiyev, A., Gafarova, N. New big war in the South Caucasus and prospects for peace in Karabakh. *Pathways to Peace and Security*. 2020: 2 (59): 167-180.
23. Valiev, A. Kak Azerbaydzhan balansiruet svoyu vneshnyuyu politiku? *Central Asia Analytical Network*. URL: https://www.caa-network.org/archives/23991/kak-azerbajdzhan-balansiruet-svoyu-vneshnyuyu-politiku [in Russian].
[Валиев А. Как Азербайджан балансирует свою внешнюю политику? *Central Asia Analytical Network*. URL: https://www.caa-network.org/archives/23991/kak-azerbajdzhan-balansiruet-svoyu-vneshnyuyu-politiku (дата звернення: 19.02.2022)].
24. Podpisany azerbaydzhano-ukrainskie soglasheniya. *Ofitsialnyiy sayt Prezidenta Azerbaydzhana*. 14.01.2022. URL: https://president.az/ru/articles/view/55258 [in Azerbaijani].
[Подписаны азербайджано-украинские соглашения. *Официальный сайт Президента Азербайджана*. 14.01.2022. URL: https://president.az/ru/articles/view/55258 (дата звернення: 19.02.2022)].
25. Hlobalna stratehiia YeS: mistse, rol i vnesok Ukrainy. *Ukrainskyi tsentr politychnykh doslidzhen*. Analitychna zapyska. 2017. URL: http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/PolicyEU_Ukr.pdf [in Ukranian].
[Глобальна стратегія ЄС: місце, роль і внесок України. *Український центр політичних досліджень*. Аналітична записка. 2017. URL: http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/PolicyEU_Ukr.pdf. (дата звернення: 19.02.2022)].
26. Ministr Serhii Shkarlet: Universytety Ukrainy plidno spivpratsiuiut z vyshamy Azerbaidzhanu. 11.05.2021. *Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy*. 11.05.2021. URL: https://mon.gov.ua/ua/news/ministr-sergij-shkarlet-universiteti-ukrayini-plidno-spivpracyuyut-z-vishami-azerbajdzhanu-video [in Ukranian].

[Міністр Сергій Шкарлет: Університети України плідно співпрацюють з вишами Азербайджану. 11.05.2021. *Міністерство освіти і науки України*. URL: https://mon.gov.ua/ua/news/ministr-sergij-shkarlet-universiteti-ukrayini-plidno-spivpracyuyut-z-vishami-azerbajdzhanu-video (дата звернення: 20.02.2022)].

27. Posolstvo Azerbaidzhanskoi Respubliky v Ukraini. Dvostoronni vidnosyny. Korotka istoriia. *Ofitsiinyi sait Posolstva Azerbaidzhanskoi Respubliky v Ukraini*. URL: http://kiev.mfa.gov.az/content/3 [in Ukranian].
[Посольство Азербайджанської Республіки в Україні. Двосторонні відносини. Коротка історія. *Офіційний сайт Посольства Азербайджанської Республіки в Україні*. URL: http://kiev.mfa.gov.az/content/3 (дата звернення: 10.02.2022)].
28. Məmmədov, H. Ukraynanın müasir tarixi (XX əsrin sonları — XXI əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm və Təhsil, 2009 [in Azerbaijani].
29. Kuzio, T. Ukraine can learn from Azerbaijan's recent victory. *Atlantic Council*, 17.11.2020. URL: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraine-can-learn-from-azerbaijans-recent-victory/ (дата звернення: 18.12.2020).

Надійшла / Received 02.05.2023

Parvana MUSTAFAZADE
Candidate of Political Sciences (Ph. D. in Political Sciences), Research Fellow,
Institute of History named after A.A. Bakikhanov
of Azerbaijan National Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan)
PeriRustamova865@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-3784-9986

AZERBAIJAN — UKRAINE: PARADIGMS
OF BILATERAL RELATIONS (1992—2022)

The purpose is to study the specifics of Azerbaijani-Ukrainian relations in 1992—2022 based on the Azerbaijani scientific and source base and materials of the Azerbaijan State News Agency AzərTac. **Methodological** approaches are based on the use of interdisciplinary research tools at the intersection of history and policy. **The scientific novelty.** For the first time, important historical events that influenced the formation of bilateral foreign policy relations between Azerbaijan and Ukraine in 1992—2022 were studied, taking into account the contractual legal framework, reports, interviews, and official meetings of the presidents of the countries, and also the position of Azerbaijani researchers regarding the problem of the annexation of Crimea was highlighted. **Conclusions.** The main stages of the formation of Azerbaijani-Ukrainian relations in the specified period were determined, and it was proved that during this period, they acquired strategic importance. The main problems in regional cooperation in the context of the Russo-Ukrainian war were also revealed. The practice of bilateral trade agreements and cooperation in the energy sector, as well as the activities of the presidents of Azerbaijan and Ukraine in establishing interstate relations, were analyzed.

Keywords: *Azerbaijan, Ukraine, Caspian region, transport, energy, Crimean question, occupation, countering aggression, the international community.*

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.268
УДК 327.7(061.1)«2014—2022»

Андрій ГРУБІНКО
доктор історичних наук, професор, професор кафедри теорії права та конституціоналізму,
Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)
gav_tnpu@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0002-4856-5831
Наталія БУГЛАЙ
докторка історичних наук, доцентка, професорка кафедри історії,
Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського (Миколаїв, Україна)
buglay@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-0674-4313

ПАРАДИГМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ФРАНЦІЇ, НІМЕЧЧИНИ ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ (2014—2022 рр.)

Мета — дослідити особливості формування й реалізації концепцій європейської регіональної безпеки Франції, Німеччини, Великої Британії в їх порівнянні в історичному контексті зовнішньої політики цих держав з акцентом на періоді 2014—2022 рр. **Методологію** сформували принципи історизму, системності, неупередженості, загальнонаукові методи логіки, компаративного аналізу, а також спеціально-історичні методи історіографічного аналізу, історико-системний, хронологічний, історико-генетичний, ретроспективного аналізу, порівняльно-історичний. **Наукова новизна.** В порівняльному вимірі досліджується історія реалізації теоретичних підходів Франції, Німеччини, Великобританії до європейської регіональної політики у сфері безпеки в контексті їх зовнішньої політики. Простежено трансформації трьох національних парадигм європейської безпеки з огляду на зміни у системі міжнародних відносин новітнього часу в умовах

Цитування: Грубінко А., Буглай Н. Парадигми європейської безпеки у зовнішній політиці Франції, Німеччини та Великої Британії (2014—2022 рр.). *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 268—287. https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.268

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

російсько-української війни, яка фактично розпочалася 2014 р. Окрему увагу приділено впливу цих парадигм на зовнішнє становище України і переформатуванню систем глобальної та європейської безпеки. **Висновки.** Впродовж усієї історії європейської інтеграції кожна з трьох провідних держав західної частини континенту своїм особливим шляхом намагалася реалізувати лідерські амбіції в регіональній політиці, компенсувавши втрату глобального статусу. Франція, Німеччина, Велика Британія представляють відмінні парадигми зовнішньої політики — європоцентричну, євроатлантичну (проміжну) й атлантичну відповідно. На шляху становлення політики безпеки ЄС Франція та Німеччина виступали в ролі апологетів й ініціаторів реформ, а Великобританія — переважно як антагоністка інтеграції. Процес формування зовнішньої та безпекової політики Євросоюзу зводився до пошуків компромісу, що зумовило його незавершеність. Відмінності в поглядах політичних еліт на євроінтеграцію не дали можливості трьом державам сформувати дієве регіональне безпекове ядро без участі США. Навіть у досліджуваний період 2014—2022 рр., позначений різким загостренням кризи системи європейської безпеки, між Великою Британією, Францією, ФРН залишилися неподоланими розбіжності щодо актуальних проблем міжнародних відносин. Не стали винятком поточні події, пов'язані з Україною, та механізми їх вирішення. Хоч широкомасштабна агресія Росії проти нашої країни і спричинила консолідацію поглядів, підходів політикуму переважної більшості західних держав щодо необхідності перегляду системи регіональної політики і протистояння російській експансії, війна унаочнює проблеми збереження конфліктності взаємодії наявних парадигм європейської безпеки та залишає питання про можливість формування нової ефективної комплексної системи регіональної безпеки в короткостроковій перспективі без остаточної відповіді.

***Ключові слова**: європейська безпека, зовнішня політика, Франція, Німеччина, Велика Британія, НАТО, ЄС, російсько-українська війна.*

Сучасний етап російсько-української війни без перебільшення став подією на зламі історії новітніх систем європейської і світової безпеки. Вона чітко виявила більшість проблем їх функціонування, серед яких — концептуальні відмінності в баченні моделі та стратегії розвитку регіональної безпеки її головними учасниками, провідними європейськими державами — Францією, Німеччиною, Великою Британією. Кожна з них, поєднаних спільною належністю до західноєвропейської цивілізаційної гілки народів, відзначається самобутньою політичною культурою, усталеними традиціями і стратегічними пріоритетами зовнішньої політики, сформованими століттями. Три відмінних історичних досвіди побудови національної держави, три моделі зовнішньої політики, три концепції регіональної безпеки та європейських інтеграційних процесів, які потрібно вивчати, розуміти і враховувати дипломатам, політикам, широкій громадськості України для просування її інтересів на міжнародній арені. Саме тому виникла необхідність поглибленого компаративного дослідження стратегій безпеки згаданих держав в історичному контексті з акцентом на періоді 2014—2022 рр. — початку сучасного етапу російської агресії проти України та її переростання у широкомасштабне вторгнення.

Історія зовнішньої політики Франції, Німеччини й Великобританії, насамперед їх участь у регіональній європейській політиці, стала популярною тематикою для історичних студій. Навіть українська історіографія, яка ще з радянських

часів була обмежена в дослідженнях історії країн Західної Європи, тим більше проблем безпеки, відзначається певними здобутками. Утім опубліковано небагато наукових студій, в яких представлено компаративний аналіз регіональної політики відразу трьох держав в їх взаємодії, взаємозалежності та водночас конкуренції, тим більше з проекцією на сучасні процеси міжнародних відносин і міжнародне становище України. Серед них виокремимо узагальнюючі праці зарубіжних авторів З. Бжезінського [1], Т. Сейла [2], С. Лена [3], які мають для дослідження певне методологічне значення, українських фахівців О. Романової [4], А. Мартинова [5] і А. Грубінка [6] та їхню спільну монографію [7], в яких частково відображено вивчення вказаної проблематики насамперед у постбіполярний період. Відзначимо студії з історії європейської політики Лондона британістів Ч. Ґранта [8], Дж. Паркера і Дж. Блітца [9], В. Крушинського [10], Н. Яковенко [11], Л. Ямпольської [12]. Вивченню європейського напряму зовнішньої політики Франції присвятили увагу Л. Сімон [13], О. Шаповалова [14]; Німеччини — В. Ішинґер [15], А. Каракуц [16], С. Кондратюк [17], В. Кравченко [18] та ін. Варто врахувати напрацювання дослідників, в яких подано результати аналізу відносин між указаними державами на дво- та багатосторонньому рівнях (М. Гарріс [19], Б. Ґоміс [20], А. Грубінко [21], А. Тюшка [22] та ін.). Відзначаємо відсутність наукових публікацій із проблематики європейської політики Великої Британії, Франції й Німеччини в контексті російсько-української війни.

Аналіз історичного розвитку міжнародних відносин в Європі новітнього періоду варто починати з урахування визначальної обставини — європейська регіональна політика за своєю природою і структурою відображала спробу узгодити й поєднати складний конгломерат інтересів її суб'єктів (держав-членів, спільних інституцій, політичних та економічних груп впливу). Попри напозір надзвичайну ефективність і злагодженість у досягненні єдності намірів та дій колективного Заходу, ця його єдність давалася непросто. Складний, інколи навіть скандальний процес узгодження інтересів євроатлантичних партнерів хоча й залишався переважно за кулісами публічної політики, але став невід'ємним елементом формування та функціонування розгалужених союзницьких форумів й інституцій. Три згадані держави з огляду на геополітичні характеристики, своєрідні традиції зовнішньої політики, міжнародний вплив, дипломатичні, економічні, військові можливості утвердилися як визнані головні суб'єкти європейської політики, авторитетні учасники міжнародних відносин, «великі держави» в новітній світосистемі. Вони єдині в Європі сприймаються як глобальні гравці [3, С. 6]. До виходу Великої Британії з ЄС їхня позиція й рівень взаємодії історично були визначальними суб'єктами політичної інтеграції та міжнародного впливу цього об'єднання.

Сучасний статус, місце, роль згаданих держав у системі міжнародних відносин мають витоки на завершальному етапі Другої світової війни та повоєнного геополітичного світоустрою. Так, у червні 1944 р. співробітники британського МЗС у відповідь на пропозиції міністра закордонних справ Бельгії в еміграції П.-А. Спаака щодо створення «європейського співтовариства» роз-

робили меморандум-проєкт регіонального об'єднання держав із метою запобігання можливій новій німецькій агресії [6, С. 110]. Однак прем'єр-міністр В. Черчилль був проти такого союзу під проводом Великої Британії з огляду на її статус світової держави. Водночас Штаб післявоєнного планування в листопаді 1944 р. оприлюднив висновок, що в умовах зміни міжнародної ситуації (початок «холодної війни») Британії важливо отримати потужних союзників через створення Західноєвропейської групи безпеки, яка мала складатися з Франції, держав Бенілюксу та Скандинавії, а згодом і Німеччини. Така організація була покликана тісно співпрацювати зі Співдружністю націй і США з метою протистояння впливу СРСР на Західну Європу [23, С. 20]. Ці та інші ідеї військово-політичної інтеграції засвідчують, що єдиного проєкту стратегії європейської політики на той час ще не було.

По війні спільною рисою для всіх трьох держав стала втрата позицій у першому ряду світової політики й відкочування до рівня держав другого рангу. В основі їх зовнішньої політики перебувало прагнення віднайти своє місце в нових геополітичних умовах з амбіціями досягнення лідерських позицій у регіональній політиці й безпеці. На ендогенному рівні ці пошуки супроводжувалися системою взаємодії за схемою суперництво — кооперація за інтересами. При цьому якщо в економічній сфері вона була більш тісна і стабільна між Францією та Західною Німеччиною (ФРН), то у політиці безпеки — між Францією й Великобританією. Водночас у питаннях збереження стратегічного впливу НАТО і США в Європі, з економічних та загальнополітичних питань євроінтеграції часто більш стійким і стабільним було британсько-німецьке партнерство.

Моральний тягар призвідника світової війни, втрата державної єдності, обмеження зовнішньої політики й оборони внутрішнім законодавством та контролем західних союзників зробили неможливим перетворення Західної Німеччини на провідного політичного гравця в Європі. До 1990 р. пріоритетом європейської політики ФРН було досягнення національної єдності в умовах єдиної Європи [17, С. 7]. Активне залучення до євроінтеграції стало логічним наслідком післявоєнного обмеження ФРН діяти на міжнародній арені лише через міжнародні організації. Тому в основі зовнішньополітичної стратегії держави перебувала концепція багатостороннього «подвійного включення», яка передбачала поєднання партнерства з США і членства в НАТО з максимальним залученням до процесів євроінтеграції. В тандемі з Францією, визнавши її першість у регіональній політиці, ФРН через провідні позиції в економічній інтеграції отримала можливість відновлювати міжнародний вплив.

Головні ролі у формуванні нової архітектури європейської безпеки відігравали Франція й Велика Британія. Обидві держави були природними партнерами у сфері безпеки, співмірні за своїми оборонним ресурсами та політичним впливом, утім їхні стратегічні підходи до європейської інтеграції мали суттєві відмінності. Франція пропонувала створення об'єднання держав Західної Європи на основі самостійності від США. Великобританія, пов'язана із заокеанським партнером «особливими відносинами», розвивала свої вій-

ські можливості у системі НАТО, знехтувавши пропозиціями Франції про розвиток ядерної співпраці. В результаті виник вакуум лідерства у формуванні європейської системи безпеки, який швидко заповнили США. Французько-німецький Єлисейський договір 1963 р. заклав підвалини гегемонії цього тандему у сфері зовнішньої політики й безпеки на регіональному рівні. Це стало однією з причин активізації зусиль Лондона з набуття членства в Європейському Співтоваристві, поява в якому Великої Британії перекреслила сподівання на французько-німецьке домінування у Західній Європі.

В основу особливої позиції Франції щодо розбудови європейської безпеки лягла концепція ґоллізму, наріжним каменем якої була мультилатералістська ідея «Європи — третьої сили» у системі біполярного світоустрою. Політика Ш. де Ґолля передбачала рівноправність американської та європейської складових НАТО. Накладення дворазового вето на вступ Великої Британії в ЄЕС, вихід Франції з військових структур НАТО в 1966 р. стали прямим наслідком боротьби за стратегію автономізації європейських структур безпеки та оборони (концепція «Європи-потуги»). Водночас Париж і Лондон поєднували схожі підходи до формування структури європейського об'єднання — заперечення федералізму й міждержавна співпраця. Це відрізняло їх від позицій інших держав ЄЕС, зокрема Німеччини.

«Політика розрядки» 1980-х рр. активізувала інтерес урядів Великої Британії та Франції до проєктів регіональної безпеки. Британія через обмежену реанімацію Західноєвропейського союзу (ЗЄС) прагнула переконати США у спроможності Західної Європи забезпечити дієвий внесок у гарантування власної безпеки. Франція розглядала відродження цієї організації як тимчасовий захід на шляху створення європейських оборонних ресурсів за рамками НАТО. Однак спротив уряду М. Тетчер став одним із факторів компромісу. Тому вирішальне значення для промоції ідеї автономної європейської безпеки й оборони відіграла французько-німецька військово-політична співпраця. У червні 1985 р. Г. Коль і Ф. Міттеран висунули спільний проєкт договору про Європейський Союз, який передбачав проведення узгодженої зовнішньої та оборонної політики. В умовах руйнування міжнародного біполярного світоустрою об'єднання Німеччини спричинило істотне перегрупування політичного впливу в Європі. Стримано-негативна реакція Франції й Великобританії на цей процес виявила збереження першості державних інтересів у міжнародних відносинах у дусі «Realpolitik». У Парижі та Лондоні остерігалися значного посилення Німеччини [24]. Тому вирішальною стала підтримка об'єднання у Вашинґтоні. За наполяганням Лондона, в договорі було передбачено, що політика ЄС не повинна перешкоджати виконанню зобов'язань членами НАТО. Так було досягнуто концептуального компромісу між «європеїстами» й «атлантистами».

Помірковано-консервативні позиції Великої Британії щодо євроінтеграції посилили претензії Франції на лідерство в Європі, за умови тісного партнерства з Німеччиною. ФРН могла запропонувати дієву участь у політичній та економічній інтеграції. З огляду на історико-ментальні стереотипи й об-

межений територіально-оборонний характер військ ця держава претендувала насамперед на роль «цивільної потуги» [17, С. 64]. В період «холодної війни» ФРН мала найбільшу армію серед держав НАТО, але її Конституція дозволяла використовувати власні війська лише для оборони. Після об'єднання Німеччина позбулася зовнішньополітичних обмежень у рамках «політики нормалізації». Бундесвер має право розгортати діяльність своїх підрозділів за кордоном. Уперше це відбулося під час миротворчої місії в Боснії, а першу після Другої світової війни повноцінну бойову операцію німецькі війська провели у складі міжнародної коаліції держав НАТО в Югославії в 1999 р.

ФРН зайняла своєрідну проміжну позицію щодо побудови європейської системи безпеки. Вона випливає зі згаданого дуалізму зовнішньополітичних пріоритетів і мультилатералізму, передбачає активну участь у розбудові військово-політичної складової ЄС та європейського «стовпа» НАТО, акцентуючи увагу на пріоритеті атлантичних гарантій. Берлін задовольняв наявний статус-кво в регіоні, за якого спільна політика безпеки та оборони Євросоюзу покликана доповнювати Північноатлантичний альянс. На території країни продовжували перебувати (хоч і у значно обмеженій кількості) американські та британські війська. Берлін зазвичай показово намагався займати позицію «в тіні» французько-британських політичних і безпекових ініціатив. Тому С. Лен охарактеризував Німеччину як «неохочого лідера ЄС» у сфері зовнішньої політики й безпеки [3, С. 3]. Однак такий умовний розподіл ролей у сучасних обставинах дедалі більше втрачав сенс. Послаблення міжнародного впливу Франції, відхід Великої Британії в регіональну ізоляцію і зрештою вихід з ЄС, активізація зовнішньої політики Німеччини в період урядів А. Меркель (2005—2021 рр.) вивели країну на лідерські позиції в об'єднанні.

Суперечки щодо війни проти Іраку у 2003 р. призвели до визначення пріоритетним для Берліна французько-німецького альянсу у сфері безпеки й тактичної переваги європейського вектора перед трансатлантичним. Головні міжнародні інтереси держави в Європі реалізувалися в рамках зовнішньої політики ЄС. Ідеться про поширення німецького впливу у Центрально-Східній Європі, на Балканах і пострадянському просторі через європейську політику сусідства та програму «Східне партнерство». У грудні 2010 р. проголошено активізацію військової складової неофіційного міждержавного співробітництва Німеччини, Франції й Польщі, відомого як «Ваймарський трикутник» і започаткованого ще 1991 р. Водночас доводиться констатувати, що Великобританія аж до 2022 р. не спромоглася створити жодної схожої за змістом багатосторонньої регіональної системи міждержавної кооперації, яка працювала б насамперед на зміцнення її позицій у регіональній політиці.

Німеччина відігравала провідну роль у зовнішній політиці ЄС щодо Росії. Берлін у періоди урядів соціал-демократа Ґ. Шредера (1998—2005 рр.) та християнської демократки А. Меркель (2005—2021 рр.) відповідно до своїх геополітичних й економічних інтересів займав активну позицію у співпраці з Москвою, що, як виявилося, працювала на посилення російського мілітариз-

му. Своєрідним символом цієї тісної міждержавної співпраці стали російсько-німецькі проєкти «Північний потік-1» і «Північний потік-2», які німецька сторона відмовлялася зупинити навіть під тиском міжнародної спільноти в роки прямої воєнної агресії Росії проти України. Водночас із 2014 р., насамперед з огляду на позицію США, урядові А. Меркель довелося стати на шлях запровадження обмежених антиросійських санкцій, що мали символічний характер і радше демонстрували формальну підтримку офіційного Києва, ніж сприяли реальному стримуванню російської агресії.

Для Франції розпад системи біполярного протистояння мав переважно негативні наслідки. Парижу довелося переорієнтувати зовнішню політику від усталеної системи відносно незалежного функціонування в рамках біполярної системи координат і лідерства в євроінтеграції до пошуків нового статусу в нових геополітичних умовах. У Франції розглядають Європу як спосіб повернути свою колишню велич. Причому йдеться про Європу у широкому розумінні, включно з Росією. Глобальне мислення та всеохопна міжнародна стратегія загалом відображають історичне прагнення французів до лідерства [18, С. 164]. Наявність ядерних й інших видів озброєнь за умови різко вираженої проатлантичної позиції Великої Британії та військово-політичних обмежень ФРН зробили Францію природним потенційним лідером європейської інтеграції у сфері безпеки й оборони. Її керівництву довелося примиритися з продовженням домінування Північноатлантичного альянсу у системі європейської безпеки та неухильним зменшенням власного впливу на міжнародні процеси. У квітні 2009 р. уряд країни оголосив про повне повернення до військових структур НАТО. Така зміна безпекової стратегії Франції відобразила прагнення «європеїзувати Альянс» в умовах слабкості військово-політичних механізмів Євросоюзу. Хоча головне завдання її регіональної політики — розбудова автономної європейської системи безпеки — залишилося незмінним.

У Великій Британії лейбористський уряд Т. Блера поставив собі завдання уникнути другорядних ролей при розробці політики ЄС у сфері безпеки, а тому пішов на певні поступки. Французько-британська декларація, підписана у Сен-Мало 3 грудня 1998 р., зафіксувала довгоочікуване примирення інтересів «європеїстів» та «атлантистів» із питань європейської безпеки. Обидві держави в умовах посилення ФРН і зацікавлення США в передачі частини неосновних функцій із гарантування безпеки Європи самим європейцям пішли на прагматичний компроміс, причому в обхід інституцій ЄС. У Форін-офіс назвали Францію «найважливішим союзником Великої Британії в Європі» [1]. Обидві країни були головними фінансовими донорами спільної політики безпеки та оборони, адже разом забезпечували близько 2/3 її оборонного бюджету ЄС [25].

Зовнішньополітична стратегія Великої Британії в постбіполярний період зазнала найменших змін. В європейській політиці королівства можемо стверджувати лише про зміну тактичних підходів. У Лондоні ніколи не розглядали

[1] Відділ державного архіву МЗС України. Ф. 8. Оп. 107. Спр. № 142. Арк. 140.

участь в євроінтеграції як пріоритет зовнішньої політики й головну можливість гарантування свого міжнародного впливу. Британську стратегію участі в євроінтеграції можна означити словами М. Тетчер: «Європейський Союз потребує нас більше, ніж ми потребуємо його» [26, С. 428]. Керівництво країни, віддавши ініціативу у формуванні механізмів євроінтеграції французько-німецькому тандему, обрало стратегію стримування амбіцій партнерів по ЄС, діючи на випередження. Однак об'єктивна необхідність компромісу з партнерами і зміна правлячої партії на більш прихильних до євроінтеграції лейбористів призвели до пом'якшення британської позиції. Двосторонні міждержавні домовленості у Сен-Мало 1998 р. свідчили про зближення поглядів Лондона й Парижа — лідерів Європи у військовій сфері, ядерних держав, які єдині на континенті володіли здатністю здійснювати воєнні операції за його межами.

Утім успіх британсько-французьких військових ініціатив не став наслідком кардинальних змін у стратегічних підходах сторін до розвитку регіональної безпеки. У Лондоні й надалі бачили у США незмінного гаранта європейської безпеки, а спільну політику безпеки та оборони ЄС — додатковим елементом у системі трансатлантичної співпраці. На думку О. Романової, намагання уряду лейбористів вивести відносини зі США на новий рівень стало наслідком ослаблення позицій Великобританії у боротьбі з Францією й Німеччиною за лідерство в Європі [4, С. 67]. Зрештою у британських євроскептичних політичних колах зберігався погляд на євроінтеграцію як на «французьку ідею» [26].

Іракська криза виявила неготовність і нездатність авангарду ЄС узяти на себе відповідальність за втілення проєкту європейської політичної та оборонної спільноти [27, С. 179]. Водночас вона продемонструвала необхідність постійної комунікації на рівні держав «великої трійки». У процесі розробки Конституційного договору ЄС вони взяли курс на зближення позицій із метою посилення свого міжнародного впливу. Британський уряд у 2002 р. виступив ініціатором створення Ради безпеки Євросоюзу за участю трьох держав, яка мала стати керівним органом об'єднання між засіданнями Європейської ради та обмежити владу Єврокомісії. Однак в ЄС відкинули ці ідеї, що мали мету закріпити домінування «великих держав» після розширення Євросоюзу.

Реакційна європейська політика наступного уряду консерватора Д. Кемерона внесла додаткові проблеми в розвиток зовнішньої й безпекової політики ЄС. У Лондоні обрали стратегію повернення до двостороннього формату військово-політичної співпраці, підтриману в Парижі. 2 листопада 2010 р. підписано серію договорів і декларацію про співпрацю у сфері безпеки й оборони. Єврооптимісти покладали на британсько-французькі домовленості надію як на потенційну основу для виведення автономної європейської військової кооперації на якісно новий рівень. Однак зміст договорів не передбачав зосередження сторін на проблемах європейської військової автономії. В Лондоні ставили завдання через альянс із Парижем зберегти провідні позиції у системі європейської зовнішньої політики й безпеки в умовах початку виходу з ЄС. Антиєвропейська політика Д. Кемерона стимулювала пошуки американцями

союзників в Європі за рамками американсько-британських відносин. Таким союзником могла стати насамперед Франція часів лояльного до Вашинґтона президента Н. Саркозі. Тому британський уряд прагнув зреагувати на випередження й упередити небажану для себе коаліцію.

Однак розходження сторін у поглядах на розвиток військово-політичної організації ЄС, її взаємин із НАТО і США залишилися неподоланими. Наприклад, під час міжнародної воєнної кампанії в Лівії 2010 р. британський уряд наклав вето на французькі пропозиції про передачу силам ЄС можливості здійснювати оперативні дії, надавши перевагу силам НАТО. Французько-британська військово-політична кооперація за своїм рівнем і стратегічним значенням не могла замінити її відносин зі США.

Взаємини з Німеччиною Велика Британія традиційно використовувала для стримування французьких амбіцій. Сторони розвинули тісні контакти у сфері військово-технічної кооперації, євроатлантичного співробітництва, відігравали активну роль у налагодженні відносин Західної Європи зі США. Однак постійно давалося взнаки суперництво за першість в європейській політиці. Двосторонні суперечності наочно проявились у конфліктній ситуації навколо призначення першого в історії президента Європейської ради 2009 р. Амбіційні плани Т. Блера посісти цю посаду наразилися на спротив із боку А. Меркель, яка мала тут особисті антипатії.

Початок агресії Росії проти України у 2014 р. став знаковим для функціонування постбіполярної системи європейської безпеки, показавши як старі, так і нові тенденції в європейській політиці. В умовах ескалації перманентного дипломатичного, культурно-ідеологічного, економічного, військово-політичного протистояння на Європейському континенті та на просторах євроатлантичного співробітництва, що безпосередньо пов'язане з початком російсько-українського протистояння у 2014 р., європейська система безпеки, як і система міжнародних відносин загалом, увійшла в період різкого загострення латентної кризи. Воєнна агресія проти України засвідчила, що стратегія європейської безпеки останніх двох десятиліть вичерпала себе. Європейський Союз не зміг і не захотів сформувати військові можливості для гарантування та оборони своїх міжнародних інтересів, провалив «політику східного партнерства» внаслідок її стратегічної обмеженості та відсутності оборонної компоненти.

Протистояння потужних геополітичних гравців — ключових суб'єктів системи європейської безпеки (з одного боку — США, НАТО, ЄС; з іншого — Росії) вже не вперше за період постбіполярного світоустрою виявило невирішені та часто замовчувані проблеми і прорахунки в політиці західних демократій. Серед них — невизначеність подальшого розвитку системи євроатлантичних відносин, можливостей ЄС у його перманентних потугах досягти консенсусу політик суб'єктів інтеграції і здатності виступати єдиним центром міжнародної політики. Спроба анексії Криму в березні 2014 р. та захоплення проросійськими силами за прямої участі Кремля частини українського Донбасу були сприйняті з осудом міжнародною спільнотою, але не вплинули на дії агресора. Європа і США

виявили неготовність до розвитку конфлікту на сході Європи, тому тривалий час спостерігалася відсутність адекватної стратегії західних структур щодо посилення монопольних енергетичних і військово-політичних ресурсів Росії, що мало наслідком її неприховано агресивну зовнішню політику та нехтування базовими нормами міжнародного права. Виникла реальна загроза повернення до протистояння періоду «холодної війни». Період 2014 — початку 2022 рр., який у глобальному плані відзначався активізацією процесу формування поліцентричного світоустрою, був позначений поступовим переосмисленням провідними державами Європи своїх зовнішньополітичних стратегій у нових геополітичних умовах. На той час ішлося радше про адаптацію, ніж трансформацію.

Саме НАТО у поточних умовах є єдиним можливим дієвим союзником України у справі оборони від російського нападу. Чітка позиція США, Великобританії, Канади, країн Балтії, ряду інших держав із перших днів конфлікту, їхня дипломатична, військово-технічна, розвідувальна, гуманітарна допомога стали вирішальним стимулом для поступового формування адекватної позиції та конкретних дій країн та інституцій Європи в умовах наростання російської агресії. Водночас жоден із партнерів України не поспішав передавати наступальне озброєння в надії на деескалацію конфлікту. До повномасштабної війни в Європі виявилися неготовими. Більше того, навіть за наявних загроз євроатлантичній безпеці ЄС і НАТО не надали нашій державі чіткі перспективи членства, що значною мірою також зумовлено компромісом із геополітичними інтересами Москви, котра завжди сприймала можливий вступ України до ЄС як крок для її подальшого неминучого членства в Північноатлантичному альянсі.

Події навколо України фактично призвели до чергового розколу серед держав ЄС, на цей раз за ступенем лояльності до політики Росії. На рівні інституцій, зокрема ухвалення рішень Європейської ради, Євросоюз формально діяв одностайно. Наприклад, запроваджував санкції проти Росії. У червні 2015 р. Європейський парламент проголосував резолюцію, за якою Росія втратила статус стратегічного партнера ЄС. Однак де-факто основну роль відіграли провідні держави-члени, насамперед Франція й Німеччина. Участь їхніх лідерів у «нормандському форматі» переговорів щодо врегулювання конфлікту засвідчила фактичну передачу ЄС своїх зовнішньополітичних функцій на міждержавний рівень і чергове визнання французько-німецького тандему рушієм зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу.

Із перших днів захоплення російськими військами Кримського півострова Велика Британія рішуче засудила такі дії та підтримала ініціативу про виключення РФ із «Великої вісімки». Офіційний Лондон виступив одним з ініціаторів санкцій ЄС, одним із перших висловив готовність надати фінансову та військово-технічну допомогу Україні, однозначно підтримав угоду про асоціацію з ЄС. Британський уряд відіграв важливу роль у переконуванні інших держав-членів, зокрема Німеччини, щодо необхідності економічного тиску на Росію. Однак ізоляціоністська політика уряду Д. Кемерона на європейському напрямі зовнішньої політики засвідчила втрату реальних можливостей очолити інтеграційний про-

цес у сфері зовнішньої політики й безпеки в умовах загальної кризи Євросоюзу. При цьому дедалі більший вплив у рамках спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС отримувала Німеччина. Свідченням цього стала відсутність представника Великобританії на переговорах у «нормандському форматі».

Одним із центральних чинників міжнародної напруги й послаблення міжнародних позицій ЄС став запуск процесу виходу з його складу Великої Британії. Судячи з активної міжнародної політики ФРН, Берлін в умовах наростання європейської самоізоляції Лондона був готовий посісти позиції лідера зовнішньої політики та політики безпеки Євросоюзу. Берлін підтримав європейську інтеграцію у сфері безпеки й формування європейської армії в перспективі. Наприкінці 2016 р., в умовах непевності міжнародного курсу новообраного президента США Д. Трампа, в європейських дипломатичних колах із подачі керівництва ФРН укотре заговорили про необхідність створення союзу безпеки та оборони з об'єднаними європейськими збройними силами.

Не показав шляхів вирішення проблеми досягнення європейської єдності й новий французько-німецький договір про співробітництво та інтеграцію від 22 січня 2019 р., підписаний у символічному для історії обох країн м. Аахен як доповнення до Єлисейського договору про співробітництво 1963 р. Значна частина документа присвячена саме питанням зовнішньої політики та оборони [28]. Водночас договір не позбавлений декларативності. У тексті відсутня конкретика щодо шляхів зміцнення зовнішньої політики ЄС. Немає визначених пропозицій щодо посилення інтеграційних інституцій, окрім контактів посольств і консульств. Прямо не йдеться про французьку ініціативу щодо створення єдиної європейської армії, яку до того публічно підтримала А. Меркель. Очевидно, сторони вчергове вирішили не дратувати партнерів по НАТО (насамперед США). Серед напрямів зовнішньої політики ЄС, які збираються розвивати підписанти, згаданий лише африканський. У пріоритетах зовнішньої політики обох держав немає Східної Європи, котра перебуває безпосередньо під прицілом російської агресії. Про необхідність спільного протистояння загрозам європейської безпеки в договорі теж нічого не сказано.

Між Францією й Німеччиною наявні відмінності у ставленні до розширення ЄС, політичної форми об'єднання та рівня повноважень євроінституцій. Якщо Париж відстоює конфедеративний устрій союзу зі збереженням основних повноважень за державами, ставиться негативно до його розширення й надмірного посилення наднаціональних інституцій, то Берлін більш схильний до федералізації, сильних інституцій, виважено та позитивно ставиться до розширення інтеграції на Західні Балкани. В німецькій столиці виступають за відхід від принципу одностайності ухвалення рішень, який гальмує прогрес у розвитку зовнішньої й безпекової політики ЄС. Натомість у Парижі наполягають на його збереженні. Ці та інші приклади засвідчують, що міцність французько-німецького тандему євроінтеграції не варто абсолютизувати.

Між Францією, Німеччиною та Великою Британією продовжувалася історична конкуренція за сфери впливу в Європі через намагання поширити свій

вплив на так звані малі країни ЄС, на нові держави-члени й сусідів. Німеччина активно та цілеспрямовано намагалася розширити традиційний вплив на регіон Центрально-Східної Європи, пострадянський простір. Натомість Франція зоною свого стратегічного впливу завжди вважала Середземномор'я, формуючи там під егідою Європейського Союзу багатосторонні структури за власного лідерства. При цьому керівництво Британії втрачало значну частку свого впливу у Східній Європі. Діючи суперечливо, Лондон змарнував лідерські можливості у сфері зовнішньої й безпекової політики ЄС, сподіваючись на традиційні «особливі відносини» зі США та залишки впливу за межами Європи.

В умовах агресії Росії проти України при досягненні єдності позиції щодо дій Москви на рівні західних об'єднань держави «великої трійки» проявляють різну мотивацію. Франція й Німеччина, суспільство та еліта яких не досягли єдності у ставленні до російського чинника, зайняли провідні позиції в дипломатичному врегулюванні конфлікту на рівні так званої «Нормандської четвірки». Цей факт зумовлений особливим політико-економічним інтересом цих держав у співпраці з Росією та засвідчив їхнє лідерство у східноєвропейській політиці ЄС. Насамперед ідеться про ФРН, яка вважає регіон сферою своїх інтересів. Велика Британія за підсумками брекситу очікувано зробила ставку на роль головного союзника США в Європі та провідні позиції в НАТО, що обмежило її вплив і поле для політичних маневрів. Водночас формат французько-німецького посередництва виявився провальним. Загравання з Кремлем не лише не запобігло широкомасштабному вторгненню в Україну, але й підігріло загарбницькі наміри путінського режиму, спонсорованого валютними вливаннями з проданих в Європі газу й нафти. Тут знову негативну роль відіграла відсутність єдиного бачення розвитку європейської політики безпеки. Франція і ФРН залишилися на власних геополітичних позиціях, а використання сильних росієфільських позицій у суспільствах обох держав мало свій специфічний національний колорит. Не допоміг навіть брексіт. Як виявилося, вихід Британії з ЄС може не лише сприяти єдності учасників інтеграції в їх прагненні побудувати спільний європейський оборонний проект, але й роз'єднати їх через власні амбіції та стремління до індивідуального лідерства.

Відновлення «східної загрози» в Європі виявилося найбільш вигідним Лондону з огляду на відповідність його традиційним міжнародним інтересам: відбувається часткова європейська реорієнтація НАТО і США; увага європейців зміщується з проблем розвитку військово-політичних можливостей ЄС до традиційних і давно сформованих атлантичних структур безпеки. В обставинах недостатньо прогнозованої політики американського керівництва щодо збереження подальшого домінування США у системі європейської безпеки Велика Британія отримала можливість реалізувати власні лідерські амбіції в Європі у військово-політичній сфері через атлантичні структури. З 2017 р., відколи країна очолила командування 3-тисячним багатонаціональним контингентом об'єднаних сил підвищеної готовності НАТО, новостворену міжнародну бойову групу оперативних сил в Естонії й бере участь в аналогічній

групі під керівництвом США в Польщі, Британія перебуває в авангарді процесу посилення присутності НАТО в регіоні Центрально-Східної Європи.

Широкомасштабне вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. без перебільшення стало вододілом нової ери у системі міжнародних відносин. Європа і світ отримали найбільшу війну з часів Другої світової. Ціною безглуздих імперських амбіцій групи злочинців у Кремлі та охопленого ксенофобією російського суспільства стало відверте й зухвале руйнування основ системи міжнародного права, загальнолюдських цінностей. Міжнародна спільнота вийде з цього конфлікту в оновленому форматі. Однак залишається відкритим питання, наскільки стабільним й ефективним буде цей формат, який уже зараз ґрунтується на появі нового глобального протистояння — США (ширше: колективний Захід та його союзники) і Китай зі своїми сателітами, до яких належить й ослаблена війною, але поки що не переможена Росія.

Країни Європи постали перед чітким екзистенційним вибором, який мав по суті значення самозбереження — подолати тривалу амбівалентність власної міжнародної лінії й рішуче відмовитися від співпраці з агресором чи намагатися надалі зберігати видимість протистояння російській загрозі на догоду короткостроковим інтересам у стилі «business as usual». Перемогла перша стратегія. Західні демократії так чи інакше еволюціонували від засудження агресії і прагнення якнайшвидше відшукати шляхи примирення, надання Україні гуманітарної допомоги та обмеженого «нелетального озброєння», що спостерігалося ще від 2014 р., до передачі нашій державі важкої зброї для захисту своєї суверенної території і проголошення принципу «підтримка скільки треба». Ще рік тому ніхто не міг уявити, що традиційно росієфільські Франція чи Італія, або ж прагматична Німеччина надаватимуть Україні системи ППО, артилерію, бронетехніку, навіть розглядатимуть можливість передачі бойової авіації. Як виявилося, тотальну залежність провідної європейської економіки від російського газу можна цілком успішно подолати лише за пів року. Вдалося організувати навіть скоординовану реакцію ЄС, у рамках якого прийнято колективну програму виробництва озброєнь для потреб України.

Якщо політикум Великої Британії відразу був готовим до всебічної підтримки України та рішучого протистояння російській агресії всіма можливими засобами, то політичним елітам Франції і ФРН знадобився певний перехідний період. Відбувся злам стереотипів та доволі болісна відмова від усталених, формованих десятиліттями пріоритетів відносин із Росією. Показовою стала ситуація з відмовою уряду ФРН від проекту «Північний потік-2». Найбільший прорив у сфері безпеки, який об'єктивно можна назвати безпековою революцією, зробила саме Німеччина, котра відмовилася від понад півстолітньої концепції пацифізму як фундаменту національної зовнішньої і військової політики. Відтак у травні 2023 р. ФРН увійшла до трійки лідерів із надання озброєнь Україні (поряд зі США та Великобританією). У Франції зазнала рішучого перегляду й ґоллістська концепція «великої Європи». У цій країні також відбуваються засадничі зміни у суспільному сприйнятті Росії та всього російського. Зроблено

дієві кроки для подолання засилля російського капіталу, енергоресурсів, впливу лобістських груп, функціонування розгалуженої мережі зовнішньої розвідки як невід'ємного атрибуту путінського режиму. Знаковим стало прийняття Сенатом Французької Республіки резолюції від 17 травня 2023 р. про визнання Голодомору 1932—1933 рр. геноцидом українського народу.

Водночас постає головне питання: як такі зміни у філософії і стратегіях зовнішньої й безпекової політики ФРН та Франції будуть екстрапольовані на формування нової повоєнної системи міжнародних відносин і нової системи європейської безпеки як її складової? Відповідь на нього вимагає пошуку відповідей на два не менш важливих і складних питання другого порядку. По-перше, яке місце України у системі безпеки майбутньої Європи та чи готові провідні союзники до її швидкого прийняття в НАТО? По-друге, яка стратегія безпеки буде обрана щодо повоєнної Росії? Відповіді на них вже сьогодні є каталізатором готовності держав європейської «великої трійки» (й не тільки) формувати нову історичну реальність у міжнародній політиці XXI ст.

Доводиться констатувати, що ціннісний прорив у зовнішній політиці провідних західноєвропейських держав лише приховав, але не вирішив повністю проблеми відсутності стратегічної єдності в побудові нової європейської системи безпеки. Керівництво Франції традиційно намагається дотримуватися ґоллістських настанов, концепції «Європи-потуги» на догоду франціецентричним міжнародним амбіціям і говорити від імені Європи. У Парижі не полишають сподівань стати головним дипломатом-медіатором у процесі досягнення мирної угоди в російсько-українській війні та об'єднувачем Європи. Запропонована 2022 р. президентом Е. Макроном ідея створення Європейського політичного співтовариства як багатонаціонального майданчика для діалогу країн-членів ЄС, кандидатів на членство (в тому числі України) і третіх сторін із метою обговорення насамперед питань безпеки стала черговим аморфним проєктом європейського єднання без жодних зобов'язань, покликаним насамперед відволікти увагу від потреби подальшого розширення ЄС за рахунок Західних Балкан, України й Молдови, та є далеко не новою в історії євроінтеграції [29]. Завуальована ідея ймовірного приєднання до гіпотетичного співтовариства в перспективі постпутінської Росії прикриває традиційну концепцію «Європи від Лісабона до Владивостока», яка вже показала всю свою помилковість і трагічні наслідки від спроб її реалізації.

Спостерігаємо подальші спорадичні прагнення французької сторони переконати партнерів у необхідності розбудови «європейської системи оборони», автономної від НАТО. Водночас усім зрозуміло, що в умовах нагальності захисту від реальної російської загрози в режимі «тут і тепер» жодних інших механізмів гарантування колективної безпеки, окрім наявних у рамках альянсу, немає й не передбачається. Організація Північноатлантичного договору отримала «нове життя» через оновлений сенс функціонування та залишається найефективнішим у світі військово-політичним союзом, який жодного разу не зазнавав вторгнення на свою територію.

В умовах необхідності консолідації демократичного Заходу перед загрозами від Росії й нового конфлікту з Китаєм, що назріває, становлять загрозу єдності того ж Заходу озвучені Е. Макроном тези щодо необхідності досягнення більш незалежної і «стратегічно автономної» від США Європи та доцільності невтручання в політику Пекіна щодо Тайваню [30]. Така заява в дусі де Ґолля на другому терміні президентства Е. Макрона, зроблена після триденного візиту в Китай у квітні 2023 р., викликала широкий суспільний резонанс в Європі та США, адже підриває вплив консолідованої євроатлантичної спільноти у протистоянні спільним безпековим загрозам і точно не сприяє європейській єдності. Мрія про автономну Європу будь-що не виправдовує ціни її досягнення. Якщо США публічно не надали великого значення таким діям Е. Макрона і в Білому домі поспішили заявити про міцні союзницькі відносини з Францією, то в ЄС явно збентежені поведінкою її президента, котрий позиціонує себе як лідер об'єднання. Незабаром після Е. Макрона до Китаю прибула очільниця Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн, візит котрої викликав значно менше пієтету в китайського уряду. Такі необачні дипломатичні кроки лідера Франції вкотре свідчать, що для «великих держав» інтереси регіонального лідерства завжди можна відкласти на другий план за умови отримання короткострокової вигоди в дусі «Realpolitik», що не сприяє втіленню ідеї сильної об'єднаної Європи, тим більше після зустрічі з її явним екзистенційним супротивником.

Російсько-українська війна завдала відчутного удару по геополітичних інтересах Німеччини, які полягали в поширенні свого впливу на Центрально-Східну Європу та Балкани під прикриттям тісного партнерства з Росією, пов'язаного насамперед із транспортуванням енергоносіїв. Політикум ФРН був змушений істотно переглянути свою зовнішньополітичну лінію, відмовитися від стратегії комплексного економічного партнерства з Москвою і зайняти позицію активного учасника західної коаліції на підтримку України. Однак у німецьких містах усе ще тривають мітинги певних політичних сил на підтримку замирення з РФ та з вимогою припинити постачання зброї нашій країні, а частина інтелектуалів і політиків так чи інакше підтримують такі гасла. Керівництво ФРН намагається також притримуватися традиційної в новітній історії цієї держави зовнішньополітичної лінії «подвійного залучення» — балансування між європейськими інтересами, прагнучи зберегти насамперед економічний вплив у Центрально-Східній Європі (нова форма впливу — будівництво заводів у різних країнах регіону з ремонту й удосконалення техніки для фронту в Україні), та вірність атлантичній системі безпеки, підтримуючи союзницькі відносини зі США. Така стратегія не дозволяє остаточно пристати на французьку ідею формування автономної «європейської армії», яку в умовах відкритого масштабного воєнного конфлікту на кордонах ЄС реалізувати об'єктивно неможливо.

Велика Британія також з огляду на війну Росії проти України отримала можливість реалізації своєї оновленої концепції глобального охоплення з проекцією на відновлення впливу в Європі, який зазнав послаблення внаслідок брекситу. Лондон прийняв на себе роль першого союзника офіційного Києва в

Європі, надавши на потреби України безпрецедентну військову підтримку. Британія повернулася в європейський геополітичний пасьянс, проголосивши спільно з Україною, Польщею й державами Балтії у січні 2022 р. формування нового комплексного міжнародного регіонального союзу, головне завдання якого сьогодні — підтримка оборони нашої країни і протистояння російській агресії [31]. Потенціал цього альянсу дозволяє залучення широкого кола країн Центрально-Східної Європи, Балкан і навіть Туреччини — учасників системи Балто-Чорноморського співробітництва, ініціативи «Тримор'я», «Люблінського трикутника», що за підтримки Великобританії і США може стати найбільш дієвим засобом стримування російського експансіонізму в Європі, посилити міжнародні позиції України, інтегрувати її у систему безпеки НАТО та ЄС.

* * *

Упродовж усієї історії європейської інтеграції кожна з трьох провідних держав Західної Європи своїм унікальним шляхом намагалася реалізувати лідерські амбіції в регіональній політиці, компенсувавши втрату глобального статусу. Саме у сфері європейської безпеки знайшли максимальний прояв концептуальні підходи до зовнішньої політики Франції, Німеччини, Великої Британії, що представляють відмінні парадигми — європоцентричну, євроатлантичну (проміжну) й атлантичну відповідно.

Втрата провідних позицій на міжнародній арені змусила три держави і три концепції зовнішньої політики шукати точки дотику та будувати якісно новий формат взаємовідносин. Упродовж усього шляху становлення політики безпеки Євросоюзу Франція й Німеччина виступали в ролі апологетів та ініціаторів реформ, а Великобританія — переважно як антагоністка інтеграції, що не виключало періодичної активізації співпраці згаданих країн. Почасти процес інституційно-функціонального забезпечення зовнішньої та безпекової політики ЄС зводився до пошуку компромісу, що зумовило його незавершеність, залежність від інтересів окремих держав і, як наслідок, недостатню ефективність.

Не став винятком період 2014—2022 рр. — час чергових кардинальних трансформацій у системі європейської безпеки й міжнародних відносин загалом. Між державами «великої трійки» проявлялися відмінності позицій щодо актуальних питань зовнішньої політики та європейської безпеки, насамперед щодо допомоги Україні у протистоянні російській агресії і стратегії відносин із керівництвом Росії в нових умовах загострення протистояння по лінії Росія — Захід.

Упродовж історії розвитку повоєнної регіональної системи безпеки Німеччина дотримувалася стратегії «конструктивної пасивності», а Франція та Велика Британія були надто залежними від свого національного суверенітету. При цьому їх глобальний вплив неухильно зменшувався. Кожна з держав мала свої мотиви як до обмеження, так і до розвитку зовнішньої політики й політики безпеки ЄС. Водночас усі три могли досягнути зростання впливу на міжнародні процеси лише у складі ширшого об'єднання. Вихід Британії з Євросоюзу ліквідував усталений регіональний баланс сил, що не задовольняє

насамперед Францію, яка опинилася перед реальністю посилення ФРН та необхідністю боротьби за лідерство. Відмінності в поглядах на євроінтеграцію політичних еліт трьох розглянутих держав не дали можливості їхнім елітам сформувати дієве безпекове ядро Європейського Союзу.

Російсько-українська війна спонукає до консолідації зусиль країн демократичного Заходу для протистояння головному безпековому виклику сьогодення — путінській Росії. Однак вона ж учергове унаочнила проблему збереження конфліктності взаємодії наявних парадигм європейської безпеки та залишає питання про можливість формування нової ефективної комплексної системи регіональної безпеки в короткостроковій перспективі без остаточної відповіді. Війна спонукала кожну державу трансформувати й адаптувати власні пріоритети зовнішньої політики до реалій сьогодення, але не відмовитися від власних національних амбіцій. Остаточного консенсусу з багатьох питань регіональної безпеки неможливо досягнути навіть на рівні французько-німецького «ядра» ЄС. Доволі неочікувано в найбільш вигідній позиції опинилася Велика Британія, яка, позбувшись рамок членства в Євросоюзі й наростивши вплив у НАТО, в умовах російської агресії стрімко відновила свої геополітичні позиції в Європі, в основі яких лежать союзницькі відносини з Україною.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Bzhezinskyi, Z. Velyka shakhivnytsia: Amerykanska pershist ta yii heostratehichni imperatyvy. Kyiv: Fabula, 2019 [in Ukrainian].
[Бжезінський З. Велика шахівниця: Американська першість та її геостратегічні імперативи. Київ: Фабула, 2019. 288 с.].
2. Seil, T.E. Mitsnyi alians: Istoriia NATO y hlobalnoho pisliavoiennoho poriadku. Kharkiv: Fabula, 2023 [in Ukrainian].
[Сейл Т.Е. Міцний альянс: Історія НАТО й глобального післявоєнного порядку. Харків: Фабула, 2023. 368 с.].
3. Lehne, S. The Big Three in EU Foreign Policy / The Carnegie Papers. Washington, July 2012. 32 p.
4. Romanova, O.V. Foreign policy strategies of France, Germany and the Great Britain in the context of development and implementation of the CFSP of the EU: candidate diss. of the political sci. Odesa, 2008. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/2226 [in Ukrainian].
[Романова О.В. Зовнішньополітичні стратегії Франції, Німеччини і Великобританії у контексті розвитку й імплементації СЗБП ЄС: дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2008. 181 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/2226 (дата звернення: 10.02.2023)].
5. Martynov, A.Yu. Spilna zovnishnia ta oboronna polityka Yevropeiskoho Soiuzu (90-ti rr. XX st. — 10-ti rr. XXI st.): Pohliad z Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN, 2009 [in Ukrainian].
[Мартинов А.Ю. Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу (90-ті рр. XX ст. — 10-ті рр. XXI ст.): Погляд з України. Київ: Інститут історії України НАН, 2009. 262 с.].
6. Hrubinko, A.V. Velyka Brytaniia v systemi yevropeiskoi zovnishnoi i bezpekovoi polityky (1990—2016 rr.). Ternopil, 2017 [in Ukrainian].
[Грубінко А.В. Велика Британія в системі європейської зовнішньої і безпекової політики (1990—2016 рр.). Тернопіль, 2017. 640 с.].

7. Hrubinko, A.V. & Martynov, A.Yu. Yevropeiskyi Soiuz pislia Brexit: prodovzhennia istorii. Ternopil, 2021 [in Ukrainian].
[Грубінко А.В., Мартинов А.Ю. Європейський Союз після Brexit: продовження історії. Тернопіль, 2021. 258 с.].
8. Grant, Ch. Can Britain lead in Europe? London, 2002. 90 p.
9. Parker, G. & Blitz, J. Cameron aims for pivotal European role. *The Financial Times*. 2010, November 1.
10. Krushynskyi, V.Yu. Brytanska Yevropa chy yevropeiska Brytaniia: Velykobrytaniia v yevropeiskykh intehratsiinykh protsesakh. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Крушинський В.Ю. Британська Європа чи європейська Британія: Великобританія в європейських інтеграційних процесах. Київ, 2003. 214 с.].
11. Yakovenko, N.L. Velyka Brytaniia v suchasnii systemi mizhnarodnykh vidnosyn: zaiavka na yevropeiske liderstvo. Kyiv: Naukovyi svit, 2003 [in Ukrainian].
[Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. Київ: Науковий світ, 2003. 227 с.].
12. Yampolska, L.M. Integration processes in Europe and Great Britain (1973—1997) (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Ямпольська Л.М. Інтеграційні процеси в Європі та Велика Британія (1973—1997 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2004. 23 с.].
13. Simon, L. The 2013 French defence White Paper: do not write France off just yet. *European Geostrategy*. 1st May 2013. URL: http://www.europeangeostrategy.org/2013/05/2013-french-defence-white-paper-write-france-just-yet/ (дата звернення: 13.02.2023).
14. Shapovalova, A.I. The European Policy of France under Jacques Chirac Presidency (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Шаповалова О.І. Європейська політика Франції за президентства Жака Ширака: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2009. 22 с.].
15. Ischinger, W. Germanys foreign policy lacks big ideas. *The Guardian*. 2013, 29 November.
16. Karakuts, A.M. Zovnishnia polityka Nimechchyny naprykintsi 1980-kh — na pochatku 1990-kh rr. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu im. Petra Mohyly. Seriia: Istoriia*. 2010. 129 (116): 86-90 [in Ukrainian].
[Каракуц А.М. Зовнішня політика Німеччини наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Серія: Історія*. 2010. Т. 129. Вип. 116. С. 86—90].
17. Kondratiuk, S.V. Yevropeiska polityka obiednanoi Nimechchyny. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Кондратюк С.В. Європейська політика об'єднаної Німеччини. Київ, 2008. 264 с.].
18. Kravchenko, V.V. The policy of France in the field of security and defense (1994—2008): dys. ... kand. ist. nauk: spets. 07.00.02. Donetsk, 2011. URL: https://mydisser.com/en/avtoref/view/12969.html [in Ukrainian].
[Кравченко В.В. Політика Франції в галузі безпеки та оборони (1994— 2008 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2011. 248 с. URL: https://mydisser.com/en/avtoref/view/12969.html (дата звернення: 14.02.2023)].
19. Harries, M. Britain and France as Nuclear Partners. Survival. February-March 2012. 54 (1): 7-30.
20. Gomis, B. The European implications of Franco-British defence cooperation. *European Geostrategy*. 2014. 11 February. URL: http://www.europeangeostrategy.org/2014/02/european-implications-franco-british-defence-cooperation/ (дата звернення: 15.02.2023).
21. Hrubinko, A.V. Vplyv brytano-frantsuzkoho viiskovo-politychnoho spivrobitnytstva na formuvannia i rozvytok spilnoi polityky bezpeky i oborony YeS. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*. Kyiv: DEMID, 2010. 16: 139-149 [in Ukrainian].

[Грубінко А.В. Вплив британо-французького військово-політичного співробітництва на формування і розвиток спільної політики безпеки і оборони ЄС. *Науковий вісник Дипломатичної академії України.* Київ: ДЕМІД, 2010. Вип. 16. С. 139—149].
22. Tiushka, A.V. The Franco-German cooperation regime within the European Security and Defence Policy (Extended abstract of Candidate's thesis). Lviv, 2010. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/publ/REF-0000300536 [in Ukrainian].
[Тюшка А.В. Режим німецько-французької співпраці у Європейській політиці безпеки та оборони: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Львів, 2010. 17 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/publ/REF-0000300536 (дата звернення: 18.02.2023)].
23. Larres, K. Integrating Europe or Ending the Cold War? Churchill's post-war foreign policy. *Journal of European Integration History*. 1996. 2 (1): 15-50.
24. German unification: No. 10 memorandum of conversation (MT & President Mitterrand). Letter from Mr. Powell (no. 10) to Mr. Wall [WRL 020/1] Secret and Personal. 10 Downing Street, 20 January 1990. *Margaret Thatcher Foundation. Thatcher Archive (Cabinet Office).* URL: http://www.margaretthatcher.org/document/113883 (дата звернення: 18.02.2023).
25. Keohane, D. Europes new defence agency. London: Centre for European Reform. Policy briefing, 2004. 6 p.
26. Tetcher, M. Iskusstvo upravlenyia gosudarstvom: Strategii dlia meniaiushchegosia mira. Moscow, 2003 [in Russian].
[Тэтчер М. Искусство управления государством: Стратегии для меняющегося мира. Москва, 2003. 504 с.].
27. Zavoritnia, H. Pytannia politychnoho liderstva v yevropeiskii bezpekovii ta oboronnii politytsi. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu.* Chernivtsi: Ruta, 2006. 12-13: 177-182 [in Ukrainian].
[Заворітня Г. Питання політичного лідерства в європейській безпековій та оборонній політиці. *Історико-політичні проблеми сучасного світу.* Чернівці: Рута, 2006. Т. 12-13. С. 177—182].
28. Traité entre la République Française et la République Fédérale d'Allemagne sur la Coopération et l'Intégration franco-allemandes. *Elysee*. 22 Janvier 2019. URL: https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2019/01/08/ signature-nouveau-traite-franco-allemand-aix-la-chapelle (дата звернення: 15.02.2023) [in French].
29. Makron kazhe, shcho vstup Ukrainy do YeS mozhe zatiahnutysia na roky — proponuie stvoryty novu spilnotu. *Ukrinform*. 9 travnia 2022. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3479136-makron-kaze-so-vstup-ukraini-do-es-moze-zatagnutisa-na-roki-proponue-stvoriti-novu-spilnotu.html [in Ukrainian].
[Макрон каже, що вступ України до ЄС може затягнутися на роки — пропонує створити нову спільноту. *Укрінформ*. 9 травня 2022. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3479136-makron-kaze-so-vstup-ukraini-do-es-moze-zatagnutisa-na-roki-proponue-stvoriti-novu-spilnotu.html (дата звернення: 19.02.2023)].
30. Foreign Secretary Liz Truss speech to the Lowy Institute. *Foreign, Commonwealth & Development Office.* 21 January 2022. URL: https://www.gov.uk/government/speeches/foreign-secretarys-speech-to-the-lowy-institute (дата звернення: 24.02.2023).
31. Makron u Kytai, abo (Marni) Sproby pryborkaty drakona. *Lb.ua*. 10 kvitnia 2023. URL: https://lb.ua/world/2023/04/10/551532_makron_kitai_abo_marni_sprobi.html [in Ukrainian].
[Макрон у Китаї, або (Марні) Спроби приборкати дракона. *Lb.ua*. 10 квітня 2023. URL: https://lb.ua/world/2023/04/10/551532_makron_kitai_abo_marni_sprobi.html (дата звернення: 24.02.2023)].

Надійшла / Received 12.04.2023

Andrii HRUBINKO
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Professor at Department of Theory of Law and Constitutionalism, West Ukrainian National University (Ternopil, Ukraine)
gav_tnpu@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0002-4856-5831
Nataliia BUHLAI
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent, Professor of History Department, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University (Mykolaiv, Ukraine)
buglay@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-0674-4313

PARADIGMS OF EUROPEAN SECURITY IN THE FOREIGN POLICY OF FRANCE, GERMANY, AND GREAT BRITAIN (2014—2022)

The purpose is to investigate the peculiarities of the formation and implementation of the European regional security concepts of France, Germany, and Great Britain in their comparison in the historical context of the foreign policy of these states with an emphasis on the period 2014—2022. **The research methodology** was formed by the principles of historicism, systematicity and impartiality, general scientific methods of logic, comparative analysis, and special historical methods (historiographical analysis, historical-systemic, chronology, historical-genetic, retrospective analysis, comparative-historical). **The scientific novelty** lies in the study of the implementation history of the theoretical approaches of France, Germany, and Great Britain to the European regional security policy in the context of the history of their foreign policy in a comparative dimension. The transformation of three national paradigms of European security in the context of changes in the system of modern international relations in the conditions of the Russo-Ukrainian war, which actually began in 2014, was traced. Particular attention is paid to the influence of these paradigms on Ukraine's international position and changes in the system of international relations and European security. **Conclusions.** Throughout the entire history of European integration, each of the three leading states of Western Europe tried to realize leadership ambitions in regional politics in their own special way, compensating for the loss of global status. France, Germany, and Great Britain represent different paradigms of foreign policy — Eurocentric, Euro-Atlantic (intermediate), and Atlantic, respectively. Throughout the development of the EU's security policy, France and Germany played the role of apologists and initiators of reforms, while Great Britain played the role of an antagonist of integration. The process of forming the EU's foreign and security policy was reduced to the search for a compromise, which led to its incompleteness. Differences in views on the European integration of political elites did not allow the three states to form an effective regional security core without the participation of the United States. Even in the studied period of 2014—2022, marked by a sharp aggravation of the crisis of the European security system, differences between Great Britain, France and Germany remained insurmountable regarding the current problems of international relations. Current events related to Ukraine and the mechanisms of their resolution were no exception. Although the large-scale aggression of Russia against Ukraine in 2022 contributed to the consolidation of the views and approaches of the politicians of the vast majority of Western states regarding the need to review the system of regional policy and oppose Russian aggression, the Russo-Ukrainian war illustrates the problems of preserving the conflictual nature of the interaction of existing European security paradigms and leaves open the question of the possibility of forming a new, effective comprehensive system of regional security in the short term without a final answer.

Keywords: *European security, foreign policy, France, Germany, Great Britain, NATO, EU, Russo-Ukrainian war.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.288
УДК 930.1(477)«18/19»:378.4(477.83-25)-057.87

Віталій ТЕЛЬВАК
доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін,
Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка (Дрогобич, Україна)
telvak1@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0002-2445-968X

СТУДЕНТСЬКА АУДИТОРІЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: КІЛЬКІСНА ДИНАМІКА, ЕТНІЧНИЙ СКЛАД, ДИДАКТИЧНІ ПРЕФЕРЕНЦІЇ

Мета полягає у встановленні кількісних параметрів, динаміки наповнення й етнічного складу студентської аудиторії М. Грушевського у Львівському університеті. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів і порівняльно-історичному методі, виходячи з принципів неупередженості та історизму. **Наукова новизна.** Здійснено спробу комплексного аналізу студентської аудиторії М. Грушевського у Львівському університеті. **Висновки.** Доведено, що студентські каталоги Львівського університету постають найбільш вагомим джерелом для з'ясування особливостей науково-педагогічної праці М. Грушевського в галицьку добу його життя. Важливість цього документа полягає в тому, що завдяки його інформаційному потенціалу питання, в обговоренні яких раніше домінувала емоційно-спекулятивна складова, тепер отримали фактологічне підґрунтя для всебічного історіографічного аналізу. Досліджені каталоги переконливо атестують М. Грушевського як популярного викладача не тільки серед української, але й польської та єврейської молоді. Більшість її представників стали помітними діячами того часу, популяризуючи чи трансформуючи здобуті на студентській лаві

Цитування: Тельвак В. Студентська аудиторія М. Грушевського у Львівському університеті: кількісна динаміка, етнічний склад, дидактичні преференції. *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 288—304. https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.288

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

історичні знання. Також удалося з'ясувати національну й ґендерну специфіку студентської аудиторії українського професора, відтворити різноплановість його дидактичних пропозицій, простежити особливості відвідуваності різних курсів тощо. Саме завдяки опрацюванню деканатських студентських каталогів можемо атестувати М. Грушевського авторитетним і затребуваним представником львівської університетської корпорації.

***Ключові слова**: Львівський університет, М. Грушевський, студентство, національний склад, кількісна динаміка.*

Львівська доба — найбільш досліджений період у біографії М. Грушевського. Це й не випадково, адже саме згаданий час найкраще задокументований — назвемо хоча б розлогий корпус листування, добре збережену документацію пов'язаних зі вченим державних і громадських інституцій та, звісно, насичений різноплановою інформацією щоденник. Попри це, львівське двадцятиліття надалі містить малознані сюжети, дослідження яких нерідко ускладнене домінуванням сповненої стереотипами історіографічної традиції.

Чи не найбільше таких сюжетів пов'язано зі Львівським університетом. Пригадаємо хоча б проблему взаємин М. Грушевського з колегами-поляками, манеру й тактику його боротьби з полонізацією навчального закладу чи міру залученості до протестних акцій українських студентів [1]. Та справжньою «чорною легендою» Грушевського-професора став укорінений у літературі образ його як викладача, непопулярного у студентському середовищі, такого, котрий не дбав про атракційність своїх лекцій, адже не вважав за потрібне спеціально до них готуватися, просто зачитуючи з кафедри відповідні частини «Історії України-Руси» [2, С. 54—83]. Унаслідок цього студентська аудиторія українського професора була нібито нечисельною. Про це, наприклад, писав у «Споминах з мого життя» О. Барвінський, і відзначав, що у середині 1890-х рр. «тодішнє молоде покоління не вміло як слід оцінити сего придбаня (заснування кафедри історії України — *В. Т.*), котрого наша суспільність домагалася від десятків літ» [1]. Як доказ він наводив зауважу молодого професора, що «слухачів небогато, але ходять (регулярних 15—20)» [2]. Певне підтвердження слів О. Барвінського знаходимо на шпальтах львівської «Правди» за 1896 р.: «На жаль, сей запал (відвідування викладів М. Грушевського — *В. Т.*) не довго тривав, а в другім році число студентів так змаліло, що шкода на те здоровля і висиленя ученого професора. Чи ж так русини доказують потребу руских катедр університетських?! Чи так уміють користуватися так важними придбанями?!» [3, С. 400].

Загострилася ця проблема в останні передвоєнні роки, позначені зануренням ученого у життя Наддніпрянщини та зростанням громадської активності українських студентів. Згадуваний О. Барвінський писав: «В однім з останних років передвоєнних, коли я случайно зайшов до університету, побачитися з проф. Грушевським перед єго викладом, сказав він мені з жалем: "Як іду до салі,

[1] Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури НАН України ім. Т. Шевченка (далі — ВРФіТ). Ф. 135. Спр. 24. Арк. 382.

[2] Там само. Арк. 370 зв.

то тривожуся, чи застану там хоч двох — трех слухачів!"» [3]. Та й сам історик нібито у цей час дистанціювався від молоді. Читаємо про це у спогадах М. Чубатого: «Річ природна, що від того часу (1913—14) відношення проф. Грушевського до своїх студентів стало холоднішим та він виказував менше запалу виховувати молодих істориків між галицькими українцями через НТШ» [4, С. 79].

За таких обставин про популярність викладів українського професора серед студентів інших національностей, насамперед поляків та євреїв, узагалі не йшлося. Це стало ще однією стереотипізованою проблемою при осмисленні педагогічної праці М. Грушевського у Львівському університеті. Найчастіше до неї звертаються наші західні колеги, котрі в дусі львівської публіцистики рубежу XIX — XX ст. наполегливо обґрунтовують візію головного навчального закладу краю як винятково польської інституції, де українська присутність — як серед молоді, так і викладачів — була марґінальною. Про це, наприклад, на початку 1990-х рр. виразно зазначила У. Якубовська: «[М. Грушевський] був видатним представником українського національного руху, видатною особистістю, але не зміг організувати ані наукового семінару, ані дослідницької школи. Це може дивувати, тим паче, що впродовж 20 років керував Науковим товариством ім. Шевченка у Львові та редагував його видання» [5, С. 100]. У наш час подібну історіографічну риторику наслідує дослідник історії Львівського університету К. Стопка. Осмислюючи поступ історичних наук у стінах вишу до початку Першої світової війни, він доволі скептично оцінює вплив М. Грушевського на студентську молодь, атестуючи його «науковою зіркою», що в той час «миготіла контроверсійно» [див.: 6, С. 245].

Щойно згаданим свідченням суперечать інші, не менш численні й авторитетні. Так, зі слів М. Кордуби знаємо про захоплення молоді викладами щойно прибулого київського магістранта, коли йому навіть доводилося переносити читання лекцій до найбільших аудиторій університету [7, С. 795]. З багатьох джерел відомо також, що виразно артикульовані М. Грушевським національні переконання, його позиція соборника та реноме визначного україніста притягували українське студентство. Тому на лекції до молодого професора записувалися всі, хто зачисляв себе до українства, навіть представники старшого покоління галицьких українців, які вже мали за плечима університетські студії. Наприклад, пізніший затятий опонент голови НТШ М. Павлик писав до М. Драгоманова після відвідин інавґураційного викладу новоприбулого професора: «Мені подобалася мова — в порівнянню з усім тим, що я чув по-руськи в університеті — се вперше добра і жива мова. Думаю ходити на виклади приватно, як і інші русини. Треба би мені зайнятися історією» [8, С. 141]. Тож підсумовуючи в 1898 р. свою педагогічну працю, М. Грушевський мав підстави пишатися її результатами: «Що ся катедра мала спеціальне значіння в найновішім розвої нашої науки, то се вже, позволю собі заявити рішучо, не є вплив самої катедри, а моєї малої особи» [9, С. 120].

Очевидно, що наведені вище суперечливі оцінки потребують верифікації. І тут у пригоді стає різнопланова діловодна документація Львівського універси-

[3] Там само. Арк. 382.

тету, що відклалася у ф. 26 Державного архіву Львівської обл. Нашу увагу насамперед привернуло таке надзвичайно розлоге, а тому й надалі маловідоме у середовищі грушевськознавців джерело, як деканатські каталоги. Вони формувалися посеместрово та містили власноруч заповнену студентами своєрідну анкету з різноплановою інформацією. При цьому її структура варіювалася — у каталогах до зимового півріччя 1908—1909 навч. р. включно наводилися прізвище й ім'я, віровизнання, національність, дата та місце народження студента, його адреса проживання у Львові, ім'я й фах батька чи опікуна, відвідані курси. Після цього часу та до вибуху Великої війни для кожного студента було впроваджено «Записні картки для використання деканату», де вказувалися прізвище й ім'я, віровизнання, рідна мова, дата та місце народження, громадянство, адреса проживання, ім'я, фах батька чи опікуна, попереднє місце навчання, статус як військовозобов'язаного, факт призначення стипендії, відвідані курси. Кількарічне опрацювання цих каталогів стало можливим завдяки участі автора цих рядків в ініційованому співробітницею Інституту історії України НАН України О. Юрковою проєкті «е-Архів Михайла Грушевського», який від самого початку фінансово підтримує Канадський інститут українських студій Альбертського університету (видавничі та дослідницькі ґранти з Вічного фонду ім. Петра Яцика й Вічного фонду родини Стасюк). У рамках цього проєкту ми впродовж шести останніх років опрацьовуємо в Держархіві Львівської обл. різнопланову грушевськіану, удоступнюючи анотовані подокументні описи на сайті «е-Архів Михайла Грушевського».

Вже побіжне ознайомлення зі згаданими студентськими каталогами відкриває багато нових евристичних можливостей при осмисленні проблеми «Грушевський і Львівський університет». Для нас важливим було з'ясування кількісних параметрів студентської аудиторії вченого, її етнічного, ґендерного складу, дидактичних преференцій молоді та ін. Частково цих питань ми торкалися при реконструкції студентської аудиторії автора «Історії України-Руси» філософського факультету [10], а нижче розглянемо їх докладніше на матеріалах деканатських каталогів кожного з чотирьох факультетів Львівського університету.

Насамперед проаналізуємо згадані проблеми крізь призму каталогів рідного для М. Грушевського філософського факультету. Їх опрацювання дозволило встановити, що впродовж двадцятирічної педагогічної діяльності професора його курси відвідали 504 студенти зазначеного факультету. Вони обирали М. Грушевського як свого викладача сумарно 1189 разів. Зрозуміти, мало це чи багато, можна після порівняння цієї цифри із загальною кількістю студентів філософського факультету в тому чи іншому навчальному році. Так, у літньому семестрі 1900—1901 навч. р. це 284 особи [11, С. 117]. З них 20 (тобто 7 % від загальної кількості) записалися на запропоновані М. Грушевським курси. Своєю чергою, в літньому семестрі 1910—1911 навч. р. на філософському факультеті навчався 931 студент [11, С. 119]. Із них 43 (4,6 % від загальної кількості) захотіли відвідати дисципліни українського професора. При цьому слід мати на увазі, що тоді на згаданому факультеті навчалися не лише майбутні історики, але й філологи, філософи та фармацевти, для яких пізнання українського минулого не становило

Таблиця 1. **Кількість студентів філософського факультету, які записалися на запропоновані**

Семестр	1894—1895	1895—1896	1896—1897	1897—1898	1898—1899	1899—1900	1900—1901	1901—1902	1902—1903
Зимовий	19	14	5	8	6	17	18	0	33
Літній	16	12	6	8	8	16	20	5	39
Загальна кількість записів за навчальний рік	35	26	11	16	14	33	38	5	72

першочергового професійного інтересу. Іншим добрим компаративним контекстом було б порівняння кількісних характеристик студентської аудиторії М. Грушевського та його колег по факультету — як поляків, так й українців. Але це поки що ніхто не досліджував.

Та все ж щойно наведені позірно скромні цифри дозволяють говорити про запитаність Грушевського-професора серед молоді філософського факультету. Адже тут також слід зважати на специфіку його «другої звичайної кафедри всесвітньої історії» з особливим оглядом історії Східної Європи з українською мовою викладання [4]. Відповідно до цієї номенклатури вона була додатковою історичною кафедрою, створеною ad personam як результат польсько-українського політичного компромісу, тож і предмети, які тут читалися, не належали до обов'язкових. Тобто охочі обирали курси М. Грушевського як додаткові, такі, що не могли бути зараховані до обов'язкового мінімуму навчальних годин, що їх мав упродовж тижня відвідати кожен студент. Сам український історик нарікав із цього приводу: «Я викладаю предмет, не заведений в програму іспитів, отже, нікому не обов'язковий, при іспитах не питаю, взагалі маю всі шанси против себе, і коли при тім всім вплив сеї катедри слідно в нашім науковім розвої, то се вже тільки моя особиста заслуга, більше нічия» [9, С. 120].

Наступна важлива проблема, висвітлити яку дозволяє укладений каталог, це динаміка студентської аудиторії М. Грушевського. Як свідчать дані, від початків викладацької кар'єри українського історика й до кінця XIX ст. кількість його студентів спадала, що підтверджує наведене вище спостереження дописувача львівської «Правди». Потім, від початку століття, студентська аудиторія поступово зростала, а впродовж декількох років кількість запитів на предмети українського професора навіть перевищувала сотню річно. Винятком був лише 1901—1902 навч. р. (про його особливість згадаємо далі). Найбільша ж кількість записів студентів філософського факультету на курси М. Грушевського припала на 1912—1913 навч. р. (124), що підважує правдивість згаданого вище спогаду О. Барвінського.

Для зручності зведені кількісні дані подаємо в табл. 1.

[4] Державний архів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 5. Спр. 510. Арк. 1.

[5] Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 2483. Арк. 54—55.

М. Грушевським курси

	1903—1904	1904—1905	1905—1906	1906—1907	1907—1908	1908—1909	1909—1910	1910—1911	1911—1912	1912—1913	1913—1914
	55	43	52	22	45	33	42	0	38	61	59
	53	43	48	38	34	32	41	43	49	63	44
	108	86	100	60	79	65	83	43	87	124	103

Окремого пояснення потребує той факт, що за два зимових семестри 1901—1902 і 1910—1911 навч. рр. М. Грушевський не мав жодного студента філософського факультету. В першому випадку дався взнаки спротив українських студентів стрімкій полонізації Львівського університету, який вилився в акцію, відому як студентська сецесія, що якраз тоді набирала обертів. Польські студенти в той час вочевидь ігнорували виклади українського професора, адже адміністрація вишу вважала його за ідейного натхненника акції української молоді. Про це К. Студинський писав у Відень О. Барвінському: «Додам також, що поляки вказують на Грушевського, яко провокатора (Войцеховський сказав се публично при Колессі), хоть Грушевський якнайбільше був противний сецесії молодіжи. Прошу се евентуально вияснити міністрови, бо тут раді би вижерти Грушевського» [5].

Вочевидь студентські заворушення стали причиною відсутності слухачів в автора «Історії України-Руси» також і у випадку зимового семестру 1910—1911 навч. р. Йдеться про хвилю неспокою у Львівському університеті, викликану вбивством у його стінах 1 липня 1910 р. А. Коцка у черговому протистоянні польської та української молоді. Зі щоденника М. Грушевського знаємо, що, побоюючись провокацій із боку поляків, професор у ті буремні часи приходив до університету з револьвером (!) у кишені [12, С. 261, 470].

Укладений каталог дозволяє поставити крапку в дискусії довкола іншої міфологізованої проблеми — етнічного складу студентської аудиторії М. Грушевського. Йдеться про нібито ігнорування його курсів насамперед поляками, з огляду на зростання міжнаціонального антагонізму напередодні війни. Очікувано, що серед студентів М. Грушевського філософського факультету домінували українці — 424 особи (або 84 % від загальної факультетської аудиторії). Та все ж поряд із ними бачимо також чимало поляків — 66 осіб (майже 12 %), кількох євреїв (8) і росіян (2), а також поодиноких представників інших національностей (білоруска, чех, німець, словенець). Стосовно ж польських студентів відзначимо, що їх кількість хоч і не була значною, проте пересічно однаковою аж до початку Великої війни. Тож наростання польсько-українських суперечностей у Львові суттєво не вплинуло на бажання польської молоді пізнавати українське минуле. При цьому відзначимо, що підрахунок студентів за етнічним походженням ускладнюється

[5] Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 2483. Арк. 54—55.

тією обставиною, що починаючи від зимового семестру 1909—1910 навч. р. в каталогах перестали вказувати відповідні дані здобувачів освіти, зазначаючи замість цього їхню рідну мову. Цікаво, що сам М. Грушевський наголошував на маніпулятивності такої зміни, що полягала в небажанні адміністрації університету визнавати факт дедалі більшої присутності у стінах вишу українців та євреїв. Із цього приводу він писав: «Тепер кількість студентів-русинів Львівського університету сягає тисячі чи й більше: точних цифр не можемо подати, оскільки з 1906 р. рубрику національності взагалі вилучили зі звітів Львівського університету. Очевидно, ця статистика національностей стає декому незручною» [13, С. 504]. Тож у випадку групи каталогів без зазначення національності студентів, ми встановлювали цей факт за поданими даними стосовно рідної мови. Інакше чинили лише у випадку студентів, котрі сповідували юдаїзм і нерідко вказували рідною мовою польську чи, подекуди, українську. В їхньому випадку ми визначали національність за віросповідним критерієм.

Особливістю філософського факультету, що помітно відрізняла його від інших, стала присутність жінок, котрі поступово добивалися права на здобуття вищої освіти й інтенсивно опановували дисципліни гуманітарного циклу. Цікаво, що помітною частина студенток була й серед аудиторії М. Грушевського. Їх кількість сягала 51 особи (тобто 10 % від його загальної факультетської аудиторії). Серед них домінували українки, але були й польки (5) та по 1 представниці єврейського, білоруського походження. Тут, знову ж таки, слід пам'ятати про вже згадану специфіку кафедри українського професора (курси мали по суті факультативний статус).

Опрацювання студентських каталогів уможливлює укладання вичерпного переліку навчальних предметів, котрі М. Грушевський пропонував історикам-початківцям. Із наведених нижче даних можемо зробити висновок, що український професор викладав за періодами курси історії України та Східної Європи від найдавніших часів до ранньомодерної доби включно. Звернемо увагу на другий із названих курсів, який М. Грушевський читав з огляду на спеціалізацію своєї кафедри — всесвітня історія. Як знаємо з епістолярію, на початку професорської кар'єри потреба викладати такий предмет йому не сподобалася. Натомість, як показала педагогічна практика, і про це свідчить каталог, саме завдяки цьому курсу до викладацької орбіти вченого зазвичай і потрапляли студенти-історики інших національностей, як і ті, що обрали спеціалізацією інші дисципліни. Тут цілком слід погодитися з твердженням, що сприйняте спершу М. Грушевським за обтяжливий обов'язок викладання окремого курсу східноєвропейського минулого з часом виявило себе як справжній шанс для української історичної науки [14, С. 279]. Поряд зі згаданими постійними курсами автор «Історії України-Руси» впродовж усього часу викладання вів науковий семінар під назвою «Історичні вправи» [15].

Менш відомо те, що крім цих згаданих предметів львівський професор викладав понад два десятки спецкурсів, які хронологічно корелювалися з основними предметами. Для прикладу назвемо такі, як «Історія устрою і побут

Великого Новгороду», «Історіографія руська, період давній», «Огляд джерел до історії Руси XII—XIII ст.», «Великий рух народів», «Історія Криму XIII—XVII в.» та ін. Як свідчить каталог, такі спецкурси користувалися не меншою, а подекуди й більшою популярністю за основні предмети. Пересічно впродовж семестру М. Грушевський викладав три навчальні курси.

Чималий інтерес також викликає простеження специфіки вибору студентами М. Грушевського його навчальних предметів, адже деякі відвідували лише один курс на семестр, інші ж записувалися на всі запропоновані ним предмети й чинили так усі чотири роки навчання. Цікаво, що таких студентів було немало та далеко не всі вони стали представниками львівської школи українознавців. Тож постають питання: хто з них згодом обрав фах історика? чи працювали вони в руслі історичної ідеології свого професора? як ставилися до його спадщини? Останнє запитання особливо цікаве стосовно тих студентів М. Грушевського, котрі згодом рецензували його праці. Для прикладу назвемо імена М. Гавліка, С. Томашівського, М. Кордубу. Загалом же відповідь на ці та багато інших запитань, без сумніву, дозволить нам значно нюансувати чимало сюжетів української інтелектуальної історії тієї доби.

Правничий факультет мав найбільшу кількість студентів у Львівському університеті, ба більше, цей факультет був одним із найчисельніших у всьому коронному краї. Пояснюється це статусом міста, в якому перебували намісник та його розгалужений бюрократичний апарат. Тож Львів постійно потребував щоразу більше кадрів урядників, суддів, адвокатів, службовців. Як з'ясував П. Жуковський, молодіжна аудиторія правничого факультету впродовж другої половини XIX — початку XX ст. зросла аж утричі — до 3000 студентів річно [6, С. 412], а в деякі навчальні роки правники становили половину всіх студентів Львівського університету.

Опрацювання деканатських каталогів правничого факультету дозволило виявити, що за двадцятиріччя педагогічної праці М. Грушевського його заняття відвідали 3490 студентів-юристів. Вони обирали його як свого викладача сумарно 4230 разів. Статистику записів на курси М. Грушевського за роками подаємо в табл. 2.

Постає питання: як оцінювати наведені кількісні параметри студентської аудиторії М. Грушевського на юридичному факультеті? Насамперед зазначимо, що вона практично у 7 разів перевищувала його студентську аудиторію на рідному для історика філософському факультеті. Також певне уявлення про популярність викладів М. Грушевського може дати порівняння його студентської аудиторії із загальною кількістю студентів-правників у тому чи іншому навчальному році. Наприклад, упродовж літнього семестру 1910—1911 навч. р. на юридичному факультеті здобували освіту 2907 студентів [11, С. 118], із них 378 (13 % від загальної кількості) зголосилися відвідати запропоновані українським професором курси. З огляду на те, що предмети історика мали факультативний статус, а українці становили виразну меншість серед студентів-правників, це було чимало. Феномену такої популярності курсів М. Грушевського у

своїх спогадах торкнувся Р. Чубатий: «Ми, хоч і належали до іншого факультету і не студіювали спеціально історію, конечно хотіли мати в своїх "індексах" те дороге ім'я [...]. Були між слухачами проф. М. Грушевського не тільки ті, що спеціалізувалися в історії. Були там т. зв. україністи, були теологи, ходили правники, були й старші панове-професори, котрі приїздили до Львова, а довідавшись, що проф. М. Грушевський саме тепер на університеті і провадить виклади, без огляду, яка була тема, приходили й пильно прислухались його викладам» [16, С. 8]. Підтвердження цим словам знаходимо саме в деканатських каталогах правничого факультету, де слухачами подеколи були мало не ровесники професора з докторськими ступенями.

Динаміка студентської аудиторії М. Грушевського на правничому факультеті подібна до філософського. Як свідчать наведені в табл. 2 дані, від старту викладацької кар'єри й до початку XX ст. кількість його студентів загалом була невеликою та коливалася в межах 20—50 осіб на рік, що можна пояснити фактом незначної зануреності українського історика у життя університетської молоді поза філософським факультетом. Потім, від початку століття, коли вчений фактично став виразником українства у стінах навчального закладу, його студентська аудиторія стрімко зростала, в останні передвоєнні роки сягаючи близько 800 осіб щорічно. При цьому декілька семестрів за весь час викладацької діяльності М. Грушевський не мав студентів, що, як ми вже згадували, пояснюється заворушеннями на національному ґрунті, коли українці на знак протесту масово залишали Львів. У той час учений узагалі не викладав.

Каталоги дозволяють також охарактеризувати склад студентської аудиторії М. Грушевського на правничому факультеті за етнічним походженням. Як і на філософському, серед його слухачів домінували українці — їх було 3038 (87,1 %). Далі, що цікаво, йшли євреї — 281 особа (7,9 %). Нагадаємо, що у випадку філософського факультету другою найбільшою студентською громадою були поляки, натомість серед студентів-юристів вони становили третю за чисельністю етнічну групу — 163 (4,6 %). Потім зі значним кількісним відривом ішли росіяни (4), німці (3) та чехи (1). Відзначимо також, що до кінця XIX ст. серед студентів-правників М. Грушевського були лише українці, а кількість євреїв і поляків поступово зростала від зламу XIX—XX ст., і питома вага не змінювалась аж до переддення війни.

Таблиця 2. **Кількість студентів правничого факультету, які записалися на запропоновані**

Семестр	1894—1895	1895—1896	1896—1897	1897—1898	1898—1899	1899—1900	1900—1901	1901—1902	1902—1903
Зимовий	15	23	22	11	14	14	18	0	3
Літній	28	22	7	9	11	35	7	1	9
Загальна кількість записів за навчальний рік	43	45	29	20	25	49	25	1	12

Зауважимо відмінність між студентськими аудиторіями М. Грушевського філософського та правничого факультетів і у плані ґендерної складової: серед майбутніх правників в українського історика навчалися винятково чоловіки. Це пояснюється специфікою тих сфер діяльності, до яких залучалися випускники (службовці, судді, адвокати й т. п.) — у той час вони ще не зазнали помітних впливів емансипаційних процесів, тому на юридичному факультеті на рубежі XIX—XX ст. жінки були в рідкість.

Зрозумілі відмінності й у дидактичних преференціях студентів-юристів. Практично всі вони солідарно обирали курс історії Східної Європи від найдавніших часів до ранньомодерної доби включно, що його за періодами впродовж кількох семестрів поспіль читав М. Грушевський. Так, зі згаданої вище загальної кількості записів про обирання предметів українського професора (4230) цей курс у деканатських каталогах занотовано 3350 разів (або практично у 80 % випадків).

Крім цього загального курсу частина студентів-юристів також відвідували головний курс ученого з історії України (108 записів) та низку згадуваних вище спеціалізованих предметів, адресованих саме історикам-початківцям. Примітно, що деякі студенти-правники навіть зголошувалися на науковий семінар автора «Історії України-Руси» (33 записи), що був однією з інституційних підвалин його львівської історичної школи. Тут доречно відзначити, що попри факультативність предметів М. Грушевського, чимало майбутніх юристів відвідували їх кілька семестрів поспіль.

Цікаво, що серед студентів-правників М. Грушевського були й такі, що не в останню чергу під його впливом згодом стануть знаковими істориками. Для прикладу згадаємо М. Чубатого — дослідника минулого української церкви і права, педагога й публіциста, дійсного члена НТШ, засновника та першого голову НТШ в Америці. Іншим прикладом може бути постать фундатора української марксистської історіографії М. Яворського, котрий прослухав відразу два курси свого пізнішого ідейного опонента: «Вибрані питання з історії Східної Європи» й «Україна у XVI в.». Це ще одне промовисте свідчення атракційності М. Грушевського як університетського професора.

Особливість наступного, теологічного, факультету полягала в тому, що його вихованці не могли вільно відвідувати позафакультетські курси, адже для цього потрібен був спеціальний дозвіл представників духовної влади. Тож відразу по

М. Грушевським курси

	1903—1904	1904—1905	1905—1906	1906—1907	1907—1908	1908—1909	1909—1910	1910—1911	1911—1912	1912—1913	1913—1914
	32	28	9	43	123	0	218	0	330	382	394
	0	26	47	80	153	151	272	378	485	451	379
	32	54	56	123	276	151	490	378	815	833	773

Таблиця 3. **Кількість записів студентів Львівського університету на запропоновані М. Гру**

Факультет	1894—1895	1895—1896	1896—1897	1897—1898	1898—1899	1899—1900	1900—1901	1901—1902	1902—1903
Філософський	35	26	11	16	14	33	38	5	72
Правничий	43	45	29	20	25	49	25	1	12
Теологічний	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Медичний	3	2	0	1	0	0	0	0	0
Загальна кількість записів за навчальний рік	81	73	40	37	39	82	63	6	84

приїзду молодого професора до Львова майбутні панотці звернулися до нього з проханням про заступництво в ректора та митрополита у справі щодо вільного відвідування історичних курсів. Про це ми дізнаємося з листа М. Грушевського до вже не раз згадуваного О. Барвінського. На початку жовтня 1894 р. історик інформував колегу: «Виклади йдуть, слухачів небагато (регулярних 15—20), але ходять. Теологам не дозволено й досі, переказувано, що хтять мене просити, аби попросив за їх ректора, або митрополита, але я з тим задержуся до Вашого приїзду» [17, С. 64]. Звісно, М. Грушевський та О. Барвінський розуміли важливість того, щоб курс рідної історії зайняв належне місце в підготовці народних проповідників. Тож, як останній писав у своїх споминах, уже під кінець жовтня 1894 р. такий дозвіл було дано й на лекціях українського історика з'явилися майбутні душпастирі[6].

У діаспорному грушевськознавстві домінувало сформоване мемуарами уявлення про чималу популярність серед студентів-теологів викладів українського професора [18]. Утім ми не можемо це верифікувати, адже до нашого часу не дійшли деканатські каталоги теологічного факультету за 1866—1906 рр. Натомість каталоги пізнішого часу виразно демонструють епізодичність відвідування майбутніми священниками курсів М. Грушевського. Так, у 1906—1914 рр. він мав лише 7 слухачів, які 10 разів обирали запропоновані ним курси. Головно, це був уже згадуваний предмет «Вибрані питання з історії Східної Європи» та інколи загальний курс історії України, що насамперед адресувався студентам філософського факультету. З огляду на специфіку теологічного, всі студенти М. Грушевського тут були українцями та чоловіками.

Найменш чисельним у Львівському університеті був медичний факультет (до певної міри ровесник кар'єри Грушевського-професора, адже постав 1894 р.), що пояснюється особливостями отримуваного фаху. З цієї ж причини тут було найменше зацікавлених викладами М. Грушевського. Деканатські каталоги свідчать, що за двадцять років до українського історика записалися

[6] ВРФіТ. Ф. 135. Спр. 24. Арк. 70 зв.

шевським курси

	1903—1904	1904—1905	1905—1906	1906—1907	1907—1908	1908—1909	1909—1910	1910—1911	1911—1912	1912—1913	1913—1914
	108	86	100	60	79	65	83	43	87	124	103
	32	54	56	123	276	151	490	378	815	833	773
	—	—	—	3	1	0	2	1	1	1	4
	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
	140	140	156	186	356	216	575	422	903	958	840

лише 4 студенти, які 7 разів обирали його курси. Серед них 3 були українського, а 1 — єврейського походження.

Наведені вище дані дозволяють реконструювати студентську аудиторію М. Грушевського у загальноуніверситетському вимірі. Отже за 20 років педагогічної праці бажання студіювати в нього виявили 4005 осіб, які обирали його курси сумарно 5436 разів. Виразно домінували українці (3472; 86,6 %), далі йшли євреї (290; 7,3 %), поляки (229; 5,7 %). Серед слухачів інших національностей назвемо росіян (6), німців (4), чехів (2) та по 1 білорусу і словенцю. В ґендерному плані переважали чоловіки — 3953 особи (98,7 %), натомість жінок — 51 (1,3 %). Зведену кількісну картину студентської аудиторії М. Грушевського Львівського університету за факультетами й роками на підставі деканатських каталогів подаємо в табл. 3. Вона засвідчує поступове зростання з піковими значеннями для трьох останніх передвоєнних років. Наприклад, у 1913—1914 навч. р. у виші сумарно здобував освіту 5871 студент, з них навчатися у М. Грушевського зголосилися 768, які обирали його курси 840 разів (тобто 13 % загальноуніверситетської аудиторії). Як на згадані вище особливості кафедри українського вченого, ці цифри виглядають доволі солідно.

Зауважимо, що наведені цифри далеко не остаточні й насправді студентська аудиторія М. Грушевського була чисельнішою. Ми вже згадували про значну некомплектність каталогів теологічного факультету. Не можемо також виключати факт можливої некомплектності каталогів інших факультетів або ж втрату в них окремих аркушів. Відзначимо, що частково ці втрати нам дозволили компенсувати абсолюторії — свідоцтва про закінчення університету, а також поодинокі збережені каталоги студентів, котрі складалися для кожного окремого предмета самим викладачем. Примірники останнього виду документів університетського діловодства відклалися в архівних колекціях М. Грушевського у Львові й Києві. Та попри деяку некомплектність, виявлені дані дозволяють скласти чітке уявлення про студентську аудиторію вченого, її кількісну динаміку, етнічний склад та ін.

Слід також відзначити той факт, що подекуди прізвище М. Грушевського чи його навчальний предмет (або те й інше) в каталогах перекреслені без будь-яких

пояснень. Іноді такі закреслення робилися виразно чорнилом, але найчастіше недбало олівцями чорного, синього, червоного кольорів. Ми не завжди можемо дати аргументовану відповідь про причини цих закреслень — чи це була відмова самого студента від відвідування курсу, чи те, що М. Грушевський брав тривалі наукові відрядження й відкликав викладання своїх курсів (так, як це було у випадках зимових семестрів 1906—1907 та 1911—1912 навч. рр.), чи мотиви дисциплінарного характеру (коли, наприклад, після вбивства А. Потоцького з усіх каталогів було послідовно викреслено інформацію про М. Січинського — одного зі студентів М. Грушевського), чи ще якісь інші обставини. Але такий запис у будь-якому випадку свідчив про наміри прослухати курс знаного історика, тому ми враховували всіх записаних у каталогах студентів українського вченого. Зрештою на згадану вище цифру загальних зголошень (5436) припало 910 закреслень (тобто 1/6 частина). Відзначимо, що ця проблема вимагає детального з'ясування у загальному контексті дослідження практик університетської бюрократії того часу.

Поряд із кількісними параметрами студентської аудиторії М. Грушевського не менш важливі її «якісні» характеристики. Деканатські каталоги виразно свідчать, що всі знакові українські діячі, котрі навчалися у Львівському університеті в «добу Грушевського», вважали за потрібне з більшою чи меншою інтенсивністю відвідувати його курси. У першу чергу, це стосувалося майбутніх істориків, адже вихованцями вченого було чимало авторитетних дослідників українського минулого першої половини ХХ ст. Згадаємо хоча б таких відомих представників його львівської школи, як С. Томашівський, С. Рудницький, М. Кордуба, І. Крип'якевич, Б. Барвінський, І. Джиджора та ін.

Крім іменитих істориків серед студентів М. Грушевського було чимало визначних українських громадських, державних, військових діячів. При цьому йдеться як про постаті загальноукраїнського масштабу, так і про суто західноукраїнських лідерів думок. Серед перших згадаємо ідеолога інтегрального націоналізму Д. Донцова, голову Проводу українських націоналістів Є. Коновальця, полковників Армії УНР Р. Дашкевича (один із засновників української артилерії) та В. Дідушка. Зі знакових діячів регіонального виміру назвемо сотника січових стрільців та державного секретаря військових справ ЗУНР Д. Вітовського, голову Ради державних секретарів ЗУНР С. Голубовича, президента Руської Народної Республіки Лемків Я. Качмарчика, одного з лідерів студентського руху А. Коцка та ін.

Серед студенток М. Грушевського було й чимало визначних репрезентанток українського руху першої половини ХХ ст. Насамперед згадаємо єдину представницю львівської історичної школи Меланію Бордун — знану дослідницю історії галицького духівництва, освітянську та культурно-громадську діячку. Варті згадки історикиня, викладачка географії, громадська, військова діячка, перша у світі жінка, офіційно зарахована на військову службу у званні офіцера, четарка Української галицької армії Олена Степанів; письменниця, перекладачка, публіцистка, революціонерка, донька Б. Грінченка Анастасія; громадська діячка, музикантка, редакторка Дарія Шухевич; громадська діячка, журналістка, учасниця жіночого руху, очільниця жіночих організацій у діаспорі Олена Охри-

мович; музеє- та краєзнавиця, педагогиня Стефанія Садовська; перекладачка Варвара Літинська; галицька громадська діячка й освітянка Євстахія Тишинська та ін. Усі вони впродовж кількох семестрів відвідували курси М. Грушевського та його науковий семінар.

Зрештою, запропоновані М. Грушевським курси відвідало й немало знаних європейських інтелектуалів першої половини XX ст. Чого лише варті, приміром, імена польських істориків А. Шельонґовського, Т.Е. Модельського (котрий аж тричі записувався на курси українського вченого). Згадаємо також очільницю Польського історичного товариства Наталію Ґонсьоровську-Ґрабовську. Доречним видається з'ясування впливу ідей М. Грушевського на їхню історіографічну практику, особливо в контексті інтерпретації минулого польсько-українських відносин. На згадку заслуговує й Л. Ленард — відомий словенський критик, славіст, публіцист, перекладач і філософ, який активно популяризував українську культуру в інтелектуальному середовищі Центрально-Східної Європи. Ще одним промовистим прикладом є білоруська поетеса та громадська діячка Алоїза Пашкевич, яка ввійшла в історію літератури під псевдонімом Цьотка. Подібних свідчень можемо наводити чимало.

Насамкінець відзначимо, що вивчення деканатських каталогів має значний евристичний інтерес і в тому плані, що подеколи дозволяє уточнити біографічні дані багатьох українських діячів. Як приклад наведемо вже згадуваного М. Яворського. В багатьох його біограмах наводяться різні дати народження — 15 листопада 1885 чи 1884 рр., 28 лютого 1885 р. Насправді, як указав сам молодий чоловік у деканатському каталозі, він народився 28 листопада 1885 р. Іншим прикладом може бути Д. Вітовський, котрий подавав датою свого народження 4 листопада 1887 р., а не 8 листопада, як це зустрічається у сучасних енциклопедичних виданнях.

Отже студентські каталоги Львівського університету постають найбільш вагомим джерелом для з'ясування особливостей науково-педагогічної праці М. Грушевського в галицький період його життя. Важливість цих документів полягає в тому, що завдяки їх інформаційному потенціалу питання, в обговоренні котрих раніше домінувала емоційно-спекулятивна складова, відтепер отримали фактологічне підґрунтя для всебічного історіографічного аналізу. Досліджені каталоги переконливо атестують М. Грушевського як популярного викладача не тільки серед української, але й польської та єврейської молоді. Більшість її представників стали помітними діячами свого часу, популяризуючи чи трансформуючи здобуті на студентській лаві історичні знання. Також удалося з'ясувати національну й ґендерну специфіку студентської аудиторії українського професора, відтворити різноплановість його дидактичних пропозицій, простежити особливості відвідуваності різних курсів тощо. Саме завдяки даним опрацьованих студентських каталогів М. Грушевський постає авторитетним і затребуваним представником львівської університетської корпорації.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Telvak, V., Pantiuk, M. Mykhailo Hrushevskyi ta borotba za ukrainski kafedry Lvivskoho universytetu. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk*. 2018. Spetsialnyi vypusk 3: 156-162 [in Ukrainian].
[Тельвак В., Пантюк М. Михайло Грушевський та боротьба за українські кафедри Львівського університету. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Спеціальний випуск 3. С. 156—162].
2. Telvak, V., Pedych, V. Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho. Lviv, 2016 [in Ukrainian].
[Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016. 424 с.].
3. "Efemerychni uspikhy novoi ery". *Pravda*. 1896. Ch. 33: 400 [in Ukrainian].
[«Ефемеричні успіхи нової ери». *Правда*. 1896. Ч. 33. С. 400].
4. Chubatyi, M. Dodatkovi spomyny pro Mykhaila Hrushevskoho z 1912—1914 rr. *Ukrainskyi istoryk*. 1974. 3-4: 72-79 [in Ukrainian].
[Чубатий М. Додаткові спомини про Михайла Грушевського з 1912—1914 рр. *Український історик.* 1974. № 3-4. С. 72—79].
5. Jakubowska, U. Lwów na przełomie XIX i XX w.: Przegląd środowisk prasotwórczych. Warszawa, 1991 [in Polish].
6. Uniwersytetowi Lwowskiemu dla upamiętnienia trzysta pięćdziesiątej rocznicy jego fundacji: Materiały sesji zorganizowanej w dniach 14—15 stycznia 2011 w Krakowie. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2011 [in Polish].
7. Korduba, M. Pryizd prof. Hrushevskoho do Lvova. *Visnyk SVU.* 1916. Ch. 128: 795-798 [in Ukrainian].
[Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова. *Вісник СВУ.* 1916. Ч. 128. С. 795—798].
8. Perepyska M. Drahomanova z M. Pavlykom (1876—1895). Zladyv M. Pavlyk. T. VIII (1894—1895). Chernivtsi, 1911 [in Ukrainian].
[Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876—1895). Зладив М. Павлик. Т. VIII (1894—1895). Чернівці, 1911. 414 с.].
9. Hrushevskyi, M. Yak mene sprovadzheno do Lvova (Lyst do khv. redaktsii "Dila"). In: Hrushevskyi M.S. Tvory: U 50 t. Lviv: Svit, 2002. T. 1: Ser. "Suspilno-politychni tvory (1894—1907)": 117-122 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв. редакції «Діла»). В: Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Сер. «Суспільно-політичні твори (1894—1907)». Львів: Світ, 2002. С. 117—122].
10. Telvak, V. Studenty Mykhaila Hrushevskoho na filosofskomu fakulteti Lvivskoho universytetu (za dekanatskym katalohom). In: Mykhailo Hrushevskyi. Studii ta dzherela. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho, 2021. Kn. 3: 197-264 [in Ukrainian].
[Тельвак В. Студенти Михайла Грушевського на філософському факультеті Львівського університету (за деканатським каталогом). В: Михайло Грушевський. Студії та дже-рела. Кн. 3. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Гру-шевського, 2021. С. 197—264].
11. Kachmar, V. Lvivskyi universytet u 1784—1918 rr.: orhanizatsiini, osvitno-naukovi ta natsionalni transformatsii. Lviv: LNU im. Ivana Franka, 2021 [in Ukrainian].
[Качмар В. Львівський університет у 1784—1918 рр.: організаційні, освітньо-наукові та національні трансформації. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2021. 531 с.].

12. Hrushevskyi, M.S. Shchodennyk (1902—1914 rr.): U 2 t. T. 1 (1902—1907). Upor., vstupna stattia, komentari S. Pankova; naukovyi redaktor I. Hyrych. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 2021 [in Ukrainian].
[Грушевський М. С. Щоденник (1902—1914 рр.): У 2 т. Т. 1 (1902—1907). Упор., вступ. ст., ком. С. Панькова; наук. ред. І. Гирич. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021. 544 с.].
13. Hrushevskyi, M.S. Iz polsko-ukrainskykh stosunkiv Halychyny (Kilka iliustratsii do pytannia: avtonomiia oblasna chy natsionalno-terytorialna). In: Hrushevskyi M.S. Tvory: U 50 t. Lviv: Svit, 2002. T. 1: Ser. "Suspilno-politychni tvory (1894—1907)": 485-527 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Із польсько-українських стосунків Галичини (Кілька ілюстрацій до питання: автономія обласна чи національно-територіальна). В: Грушевський М.С. Твори: У 50 т. Т. 1: Сер. «Суспільно-політичні твори (1894—1907)». Львів: Світ, 2002. С. 485—527].
14. Pakholkiv, S. Ukrainska intelihentsiia u Habsburzkii Halychyni: osvichena verstva i emansypatsiia natsii. Lviv: Piramida, 2014 [in Ukrainian].
[Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Львів: Піраміда, 2014. 612 с.].
15. Telvak, V. "Istorychni vpravy" Mykhaila Hrushevskoho u Lvivskomu universyteti: sproba rekonstruktsii. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk: Nova seriia*. 2016. 19/20: 313-322 [in Ukrainian].
[Тельвак В. «Історичні вправи» Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Український археографічний щорічник: Нова серія*. 2016. Вип. 19/20. С. 313—322].
16. Chubatyi, R. Spohad pro M. Hrushevskoho. *Samostiina Ukraina*. 1967. Ch. 6-7 (219-220): 5-9 [in Ukrainian].
[Чубатий Р. Спогад про М. Грушевського. *Самостійна Україна*. 1967. Ч. 6-7 (219-220). С. 5—9].
17. Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho. T. 7: Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho z Oleksandrom Barvinskym. Upor. V. Telvak, M. Diadiuk. Lviv; Kyiv; New York; Ostroh, 2018 [in Ukrainian].
[Листування Михайла Грушевського. Т. 7: Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським. Упор. В. Тельвак, М. Дядюк. Львів; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2018. 208 с.].
18. Telvak, V., Sabinskyi, M. "Boi za Hrushevskoho": doba Ukrainskoi revoliutsii v dyskusiiakh diaspornykh intelektualiv povoiennoho dvadtsiatylittia. *Eminak*. 2022. 1 (37): 100-109 [in Ukrainian].
[Тельвак В., Сабінський М. «Бої за Грушевського»: доба Української революції в дискусіях діаспорних інтелектуалів повоєнного двадцятиліття. *Eminak*. 2022. № 1 (37). С. 100—109].

Надійшла / Received 10.10.2023

Vitalii TELVAK
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych, Ukraine)
telvak1@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0002-2445-968X

STUDENT AUDIENCE OF M. HRUSHEVSKYI AT LVIV UNIVERSITY: QUANTITATIVE DYNAMICS, ETHNIC COMPOSITION, DIDACTIC PREFERENCES

The purpose is to find out the quantitative parameters, the dynamics of enrolment, and the ethnic composition of the student audience of M. Hrushevskyi at Lviv University. **The methodological basis** is an interdisciplinary approach. Particular emphasis is made on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the comparative-historical method from the perspective of the principles of impartiality and historicism. **The scientific novelty** lies in an attempt to comprehensively analyse the student audience of M. Hrushevskyi at Lviv University. **Conclusions.** It has been proven that the student catalogues of Lviv University are the most important source for elucidating the specifics of the scientific and pedagogical work of M. Hrushevskyi during the Halychyna period of his life. The importance of this document lies in the fact that thanks to its informational potential, the issues, the discussion of which was previously dominated by an emotional and speculative component, have now received a factual basis for a comprehensive historiographical analysis. The studied catalogues convincingly certify M. Hrushevskyi as a popular teacher not only among Ukrainian but also Polish and Jewish youth. Most of its representatives became notable figures of that time, popularizing or transforming the historical knowledge acquired as a student. It was also possible to find out the national and gender specifics of the student audience of the Ukrainian professor, reconstruct the diversity of his didactic proposals, trace the frequency of attendance at various courses, etc. Thanks to the processing of the dean's student catalogues, we can certify M. Hrushevskyi as an authoritative and sought-after representative of the Lviv University corporation.

***Keywords**: Lviv University, M. Hrushevskyi, studentship, ethnic composition, quantitative dynamics.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.305
УДК 316.47

Ярослава ВЕРМЕНИЧ
докторка історичних наук, професорка,
член-кореспондент НАН України,
завідувачка відділу історичної регіоналістики,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
verrosla@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4445-9492

ЛЮДИНА ПОГРАНИЧЧЯ У ПРОСТОРІ ГІБРИДНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ: ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР

Мета — в умовах сучасних екзистенційних викликів актуалізувати розгляд соціокультурного простору пограниччя як локусу існування людини в певних, обмежених близькістю кордону територіальних рамках та ареалу формування своєрідної пограничної свідомості, специфічних культурних кодів, символів і ментальних конструкцій. Аналізуються основні тенденції виникнення гібридних ідентичностей в умовах пограниччя, ситуацій асиметрії та зіткнення культур, відмінних способів репрезентації минувшини й ціннісних розмежувань. **Методологічні підходи.** Застосування екзистенційних підходів орієнтовано на введення проблеми пограниччя в контекст ставлення до інакшості та розгляду соціально-психологічного вектора бачення «іншого». **Наукова новизна.** Акцент зроблено на дослідженні антропологічної складової проблеми порубіжжя та осмисленні культурного феномена «людини пограниччя», проясненні специфіки функціонування контроверсійних практик історичної пам'яті в порубіжному соціокультурному просторі. **Висновки.** Доведено, що тяжіння до різних культурних полюсів створює у зонах пограниччя своєрідний екзистенційно-ціннісний вакуум, в якому проблема ставлення до інакшості може переростати в релятивістську антикультуру «чужого», а потім

Цитування: Верменич Я. Людина пограниччя у просторі гібридних ідентичностей: екзистенційний вимір. *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 305—322. https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.305

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 6 (573)

і у відверто авторитарну антикультуру «ворога». Дихотомія порубіжжя та постійний вибір стратегій соціального розвитку спричиняють формування в людини пограниччя специфічної локальної свідомості, яка поєднує самодостатність та інтровертність. Будь-які впливи ззовні можуть сприйматися як неприйнятні та створювати пастки ціннісних розмежувань. Тому дослідження моделей соціального позиціонування у прикордонних просторах, прояснення алгоритмів їх формування й функціонування мають перебувати серед стратегічних напрямів вітчизняної регіональної аналітики та політики безпеки.

***Ключові слова**: соціальний простір, людина пограниччя, екзистенційні виклики, гібридна ідентичність, маргінальність.*

У непростих реаліях сьогодення для всіх виявилося очевидним, що за умов глобалізації взаємодія країн, які мають спільний кордон, набуває нових обрисів, контурів та конфігурацій. Постійно множаться ризики, створювані як геополітичними іграми держав, що претендують на світову чи регіональну гегемонію, так і внутрішніми протистояннями у країнах, що стають об'єктами зазіхань чи прямої агресії. Стрімко втрачаються підвалини стабільності та безпеки, категорії співпросторовості все більше використовується для пошуку витоків минулих геополітичних проблем та шляхів вирішення сучасних ідентифікаційних конфліктів. Стан суспільної свідомості людства позначається наростанням відчуття тривоги, потенціал насильства небачено зростає, культурі дедалі важче протистояти проявам новітнього варварства. Транскордонність, яка ще зовсім недавно розглядалася майже виключно в руслі продуктивних контактів, виявила тенденцію до перетворення на джерело загроз та воєнних конфліктів.

Розпочата 2014 р. війна Росії проти України у 2022 р. перетворилася на екзистенційний виклик сучасному світу. Вона не тільки порушила регіональну стабільність, а й створила глобальні ризики. Війна за ідентичність має всі ознаки глибинного онтологічного конфлікту двох світів, «різних за своїм устроєм, організацією, принципами існування моделей реальності, починаючи з рівня функціонування мовних і когнітивних структур та завершуючи різноманітними формами проєкції символічних уявлень на екзистенційний простір» [1, С. 251—252]. Головною ознакою екзистенційного конфлікту є неможливість існування та взаємодії однієї соціально-політичної системи поряд з іншою, відсутність спільних глобальних та регіональних інтеграційних стратегій. Вирішення такого конфлікту можливе лише за умови знищення однієї зі сторін, причому саме тими засобами, які інша сторона вважає онтологічними засадами власного існування та ідентичності.

Одна з ключових проблем онтології просторовості полягає у ментальному й когнітивному розриві між сприйняттям і відображенням. Символічний «перехід» через кордони відбувається постійно, і тому буденне життя полягає у безперервному «відтворенні» перехідних тривожних станів, подій та екзистенцій. Соціальний простір являє собою складно організоване утворення, що формується на основі природних та соціальних об'єктів і комунікацій; за А. Лефевром, він є «громадським продуктом» та місцем «виробництва та відтворення суспільних відносин» [2]. Таке бачення простору переводить кордон із суто фі-

зичного у соціальний вимір, він набуває якостей екзистенційного рубежу («я та інший»). Завдяки соціальному кордону прив'язаність людини до місця проживання піддається оціночному аналізу. Якщо місце відчувається комфортним, то людина сприймає кордон як маркер «своєї» автономної території. І навпаки, відчуття дискомфорту штовхає на «подолання» кордону як стіни, що відгороджує індивіда від світу, поділяє його на «наш» та «їхній» домени.

Розуміння закономірностей поведінки «людини фронтиру», що перебуває в умовах соціальної нестабільності, способів її самоусвідомлення та стратегій самопрезентації у соціокультурному просторі є потужним чинником для формування політичних та комунікативних технологій, електоральних та ідентифікаційних практик. На перший план часто виходить проблема ментальних конструкцій, мотивацій і стимулів поведінки. Мотивація, як психічне явище, базується на раціональних та емоційних стимулах і без усвідомлення цих стимулів збагнути специфіку порубіжного соціуму неможливо. Метод історико-психологічної реконструкції дає змогу аналізувати оціночні параметри того чи іншого явища, чи процесу і відповідних реакцій на індивідуальному й масовому рівнях. При цьому далеко не завжди формула «стимул — реакція» більш-менш точно репрезентує мотивації поведінки. Ключовим моментом часто стає поява гібридних форм ідентифікацій та порубіжних вимірів ідентичності. І тут надзвичайно важливо з'ясувати, наскільки сильно перебування на «межі», у просторі «граничності» та «переходу» обумовлює «конфліктність життєвого світу» людини і формує багатовекторні моделі співжиття на пограниччі.

Суперечності ідентичностей на пограниччі мають тенденцію до суттєвого урізноманітнення й ускладнення, які по-новому проявляються у гібридних формах. Місце зустрічі «свого» й «чужого» стає транзитною, перехідною зоною, а наявність у значної частини населення у зонах пограниччя гібридної ідентичності, швидко утворює дисбаланс цінностей і поведінкових стереотипів. Розколотий простір породжує специфічний пограничний модус мислення, де панує логіка «свободи без берегів» та відбувається коригування уявлень про ідентичність зі зміною її сутнісних ознак. Усталені атрибути ідентичності, такі як цілісність та сталість, поступаються місцем фрагментарності, ситуативності, еклектичності та фантомності. За умов надто швидкої трансформації ціннісних матриць в ментальному просторі з'являються специфічні уявлення про кордони «культурної своєрідності і свободи», конструюються моделі переходу з одного екзистенційного ландшафту до іншого.

Для осмислення систем комунікативної взаємодії у пограничних соціумах загальні підходи дослідження просторовості не є ефективними. Лише уведення межовості в контекст тяглості, з одного боку, і неспівмірності, з іншого, допомагає осягнути джерела несталості й асиметрії, які постійно відтворюються на міждержавних, міжетнічних, міжрелігійних «стиках». Сучасний образ пограниччя набуває ознак особливого соціокультурного «межового» простору, що має не лише виразні територіальні, але й «помітні на око» символічні ознаки. Саме він, принаймні в ідеалі, виступає як зона міжкультурної трансляції, взаємоприйнят-

них компромісів, пошуку нових діалогічних можливостей та проявів толерантності. Але на практиці пограниччя частіше демонструють підвищені параметри загроз та конфліктів, що виникають на ґрунті гібридних ідентичностей, напливу мігрантів, незбігу інтересів місцевих еліт, колишніх взаємних образ.

Ментальний простір пограниччя являє собою притягальний та навіть містичний об'єкт для філософських та історичних студій, адже в ньому, на думку Р. Козеллека, «дістають прояв тертя й напруги, а в різних часових пластах, в яких живуть сусідні соціуми, дрімають лінії розламу, здатні у певний час пробуджуватися до життя» [3, С. 22—23]. Притягальна сила подвоюється завдяки застосуванню інноваційних підходів до осмислення проблем просторовості, які істотно змінили дослідницькі ракурси у сфері глобальної, регіональної та локальної історії. Як відповідь на виклики глобалізації з'явилися «перехресні», «пов'язані», «інтегровані» історії, в яких увага фокусується саме на порубіжності, межовості, кордонних та пограничних вимірах. У такому вимірі ідентичність та ментальність репрезентуються як траєкторії світоглядного простору, що спрямовують вектори життєдіяльності людини, як певні опорні точки її орієнтаційної сфери.

Новітні тенденції в системі історичного знання базуються на ідеях контекстуальності, які виходять із визнання вирішального впливу культурно-історичного середовища на розвиток соціумів. Вони є наслідком «парадигмального зсуву», що відбувся на рубежі тисячоліть у контексті антропологічного повороту. Поява принципово нових пояснювальних моделей, орієнтованих на людину, її відчуття й прагнення, спричинили перенесення акцентів від подієвої історії (з її поглибленим інтересом до державних інститутів та економічних структур) до дослідження мікросвітів, ідентичностей і ментальностей, символів і культурних кодів. Активно почали застосовуватися нові компаративні методики, які поєднували в собі антропологічні, соціологічні, екзистенційні, психологічні підходи. Увага в них фокусувалася на проявах внутрішньої взаємообумовленості глобальних і локальних вимірів світоустрою, причому не на основі алгоритму протиставлення, а на фундаменті логіки включення та інтеграції.

Поліцентричність і регіоналізація сучасного суспільства формують принципово нову методологію пізнання специфіки трансформаційних процесів на основі занурення у своєрідну ауру регіональних типів світовідчуття й світорозуміння, настроїв та вподобань, індикаторів регіональних стилів поведінки. У регіональній аналітиці виразно домінує соціокультурна парадигма, у рамках якої регіон постає як колективна форма життя людей з інтенцією на самореалізацію й активну взаємодію з іншими регіональними соціумами. Природно, що головна увага при цьому фокусується на соціальних процесах — цивілізаційних «розламах», ціннісних розбіжностях, полярних інтересах регіональних еліт, конфліктогенних локальних практиках. Відбувається своєрідне «пізнання регіону» крізь призму «пізнання людини», що мешкає в його межах та створює власний світ існування, з акцентом на кризових ситуаціях та історичних випробуваннях.

На основі застосування екзистенційного підходу прослідковується помітне зміщення фокуса регіональних студій убік від певної абсолютизації часових

параметрів до розгляду простору й території як самоцінних і самодостатніх реальностей — з притаманною їм асиметрією та «плаваючими» кордонами. Екзистенційний вимір створює додаткові можливості для осмислення взаємодії регіонального простору та внутрішнього світу людини прикордоння, її ментальності, територіальної ідентичності, раціональних та ірраціональних вчинків та дій. Ідентифікація особистості розглядається як найважливіший механізм соціалізації, усвідомлення нею групової приналежності та власної реальності. Втрата почуття особистісної ідентичності може спричинити відчуження та екзистенційний вакуум, наслідком якого стає виникнення апатії, «великих неврозів» та екзистенційної спустошеності. Життя «на межі» реального і віртуального здатне призвести до втрати суб'єктом відчуття різниці між справжнім і сконструйованим в уяві світом. У ситуації екзистенційного виклику поняття «норми» губить загально прийнятний зміст і замінюється поняттями «самоактуалізації» та «індивідуальної сутнісної демаркації».

Системний аналіз екзистенційного досвіду осмислення й переживання культурних та інших травм, пов'язаних із зіткненням різних способів життя, релігійних і культурних ідей відбувається у рамках метагеографії. На її основі вибудовуються метагеографічні образи «розламів», які відображають у концентрованому вигляді негативну енергетику міжцивілізаційних, міжкультурних, міжетнічних та інших взаємодій. У метагеографічних дискурсах простір постає як доленосний, екзистенційний, навіть онтологічний. Межі демаркують відносини по лінії «свій — чужий», а гетерогенні відмінності приваблюють і відлякують водночас. Гомогенність та стабільність соціокультурних систем усвідомлюється як тимчасове явище, адже більшості сучасних суспільств притаманна сегментарність культурного, релігійного, мовного, аксіологічного ґатунків. Саме у гетерогенності репрезентується прагнення постійного пошуку нових форм стабільності.

Зразком екзистенційних підходів до осмислення просторових явищ можна вважати запропоновану соціологом Н. Бреннером теорію соціального простору («socio-spatial theory»). Нерівномірність географічного розвитку та утворення «нових просторів держави» Н. Бреннер розглядав у контексті чинників, які обумовлюють зміни ролей інституцій на різних рівнях та зміни ієрархій між цими рівнями. Пропонуючи шляхи оптимізації міського самоуправління, вчений наголошував на актуалізації понять «просторова справедливість», «міська ідентичність», «методологічний територіалізм» [4]. У контексті розвитку соціально-просторових теорій особливої ваги набули поняття «соціальне місце», «просторове місце», «кластер простору», які застосовуються для означення локальних територій із власними нормами та відносинами, стають екзистенційними маркерами самоусвідомлення людини.

Загалом соціальний простір заведено розглядати як реальну протяжність території, на якій у тій чи іншій формі вирує (чи вирувало в минулому) життя людини. Утім, постійне наповнення соціального простору новими знаками, символами, смислами диктує необхідність нових принципів його сприйняття, перцепцій, розуміння закодованих у символічних конструкціях значень.

Характерною ознакою антропологічних досліджень пограничного простору є використання терміна «соціокультурна реальність» («sociocultural reality») в якості смислоформуючого маркера, який дозволяє виявити витоки різноманітних проблем, що створюються у спонтанно виникаючих точках перетину різновекторних смислів та амбівалентних ідентичностей. Свідченням того, що пограниччя має не лише культурний, але й соціально-антропологічний вимір є поняття «пограничні люди» («border people»), уведене в науковий обіг дослідником американсько-мексиканського кордону О. Мартінесом [5]. Відповідний напрям досліджень передбачає поглиблене вивчення самопочуття людини, яка знаходиться на перетині цивілізаційних, культурних, етнічних чи релігійних кордонів, а також аналіз форм людської діяльності й специфіки колективної й індивідуальної свідомості, співмірної цим обставинам.

У фокусі уваги перебуває те, що П. Бурдьє називав «габітусом» — закріплені в менталітеті й архетипах колективного несвідомого цінності й пріоритети, які є результатом відтворення культурних традицій та норм і особливо виразно проявляються в екстремальних обставинах. Для розуміння співвідношення складових системи соціальних пріоритетів П. Бурдьє запропонував концепцію «подвійного структурування» та довів, що габітус є схильністю людини до конкретної дії або оцінки подій на основі як раціональних, так і позараціональних інтерпретацій. «Габітус — це продукт історії, який в контексті репрезентації індивідуальних і колективних практик знову стає історією. Він обумовлює активну присутність минулого досвіду у вигляді схем сприйняття, думок та дій, гарантує "правильність" практик та їх сталість у часі більш надійно, ніж всі формальні правила та норми». Концепт «габітусу» охоплює моделі сприйняття, мислення, відчування (переживання), оцінювання, мовлення і стилю дії, які структурують усі виразні, вербальні, практичні прояви існування людини, тому при дослідженні соціумів завжди варто орієнтуватися на об'єктивний аналіз «суб'єктивних очікувань», (не)реалізованих шансів, (не)рівномірних домагань та устремлінь [6, С. 14—25].

Пограниччя — це не тільки контактна зона між державами, народами та мешканцями порубіжної території, це особливий ідентифікаційний простір, який формується внаслідок транскультурного переплетення національної, регіональної та локальної ідентичностей. Порушення балансу між ними може призводити до невідповідності власної системи цінностей людини загальноприйнятним вартостям навколишнього соціокультурного середовища. У такому просторі саме «культурне» задає ціннісний дискурс «соціальному», особливо в його світоглядних підвалинах. Соціокультурна ідентичність визначається маршрутами поширення символів та культурних кодів, які людина може і хоче сприйняти [7, С. 124—142]. Утім, очевидним є і те, що у різних соціумів — різні уявлення про «соціальні норми» і межі «культурного розмаїття». А отже, саме гібридні ідентичності, що складаються на пограниччі в різних пропорціях, з різних компонентів, з різними властивостями та в різних умовах, є основними «персонажами» відповідної соціопросторової динаміки.

Кожний пограничний регіон — реальний чи «уявлений» — має свій набір культурних та екзистенційних ландшафтів, географічних вимірів, когнітивних фреймів, тому соціопросторовість постає як його природна онтологічна основа, а регіоналізація набуває ознак методологічного алгоритму її осмислення. Пограниччя, як простір здатний акумулювати в собі семіотичні прояви різних культур, формує й особливий тип порубіжної ідентичності, що ґрунтується на безпосередній прив'язаності до культурного простору та території. Почуття порубіжної ідентичності тим міцніше, чим більше змін відбувалося в територіальній належності цього пограниччя. Часті зміни здатні призвести до неможливості чіткого визначення своєї етнічної чи національної приналежності, тому людині простіше та комфортніше обрати саме порубіжну ідентичність та перебувати в межовому стані «in-between». Як і регіональна, порубіжна ідентичність формується завдяки комплексному впливу багатьох компонентів: історичних, географічних, соціопсихологічних, економічних та урбанізаційних, які обумовлюють специфіку регіональної соціокультурної реальності. Зрозуміло, що їх дослідження можливе лише на міждисциплінарному рівні, на базисному фундаменті синтетичної соціальної теорії.

Особливості буття людини пограниччя обумовлені наявністю гібридного ідентифікаційного простору, багатовимірних стратегій транскультурної взаємодії, діаметрально протилежних принципів діалогізму у соціокультурних практиках. Для розуміння феномена людини пограниччя важливо усвідомлювати: для неї не існує кордонів, адже життя проходить «поверх кордону» і демаркаційна функція втрачає своє функціональне значення. Мешканець пограниччя вільний у пересуванні між країнами, що спричиняє певну «безмежність» світовідчуття і самоусвідомлення. Він знаходиться одночасно у міжкультурному просторі по обидва боки кордону, інтерпретує реальні події з власної точки зору, трактує факти спираючись на самостійно витворену систему символів та культурних кодів. На думку А. Клосковської, в умовах пограниччя життя людини наповнюється особливим сенсом та має ознаки етнічного й національного «змішування». «Тут є подвійний вплив на свідомість індивіда щодо його національного визначення: або ситуація пограниччя культур загострює цю свідомість і викликає захисні настанови щодо чужої національності й культури чи навпаки, зміцнюючи різні культурні впливи, призводить до їх амальгамації та неякісного, складного національного самовизначення чи загалом до відсутності будь-якого виразного самовизначення індивіда» [8, С. 136—142].

На креативній функції мешканця пограниччя наголошує польська письменниця О. Токарчук. «Людина пограниччя мала б свідомо розуміти відносність певних понять, які поза пограниччям нерідко витлумачуються буквально. Пограниччя є тим районом, що ставить під сумнів нашу належність до чогось сталого. Ця людина здатна змінити думку, дивитися з різних перспектив, відкрита до чогось нового, що поза межами пограниччя, у сталих соціумах, може видаватися дивним і недобрим. Людина пограниччя покликана навчати інших розуміти те, що реальність різнорідна» [9]. Живучи на перехресті

кількох культур, вона часто змушена шукати власну культурну самостійність, формувати власну систему знаків та символів, за допомогою яких буде комунікувати як із центром, так і з сусідніми соціумами.

Нові моделі переосмислення соціопросторових відносин на пограниччі акцентують на одночасному дослідженні доцентрових і відцентрових знаково-символічних соціокультурних впливів та потоків, міжкультурних комунікацій та процесів акультурації. Це надає можливість не тільки «уявляти» й «винаходити» образно-географічні рамки простору, але й наповнювати його ідентифікаційними координатами. Ідентичності розширюють світ кордонів, додаючи до реальних символічні – кордони між «ми» і «вони». У процесі акультурації як людина, так і соціум одночасно вирішують два завдання — збереження своєї культурної ідентичності та інтеграції в іншу [10]. Глобалізація надзвичайно загострила проблеми акультурації, водночас стимулюючи кризи культурної гібридизації, поляризації та ізоляції. Складне переплетення цих криз надає їм вигляду всеохопності та веде до появи регіонального «нерозуміння».

Феномен акультурації пов'язується зі змінами в культурах, що вступають між собою у тривалий контакт. Цей двосторонній процес зрештою приводить до нового синтезу, але на рівні особи він зазвичай буває болісним. Американський антрополог К. Оберґ назвав цей стан «культурним шоком», який з'являється за умов втрати звичних «символів соціальної взаємодії» у суспільстві [11, С. 177—182]. Його характерним симптомом вважалася неадекватність сенсорних, символічних, вербальних і невербальних систем людини, що потрапляла у нове для неї середовище. Відчуття глухого кута, постійної небезпеки, ціннісна плутанина притаманні насамперед «вимушеним мігрантам» — біженцям, втікачам від переслідувань. В якості альтернативи дефініції «культурного шоку» канадським психологом Дж. Беррі була запропонована концепція «стресу акультурації», що акцентувала на подвійному досвіді акультурації (як негативному, так і позитивному), який вчить толерантності, стає поштовхом до саморозвитку, «загартовує» особистість та дозволяє «зрозуміти себе» [12, С. 615—631].

Для пошуку відповіді на запитання: чи формує ситуація пограниччя особливу ідентичність («житель пограниччя») і в чому полягає її зміст, луганська дослідниця С. Хобта у 2010 р. застосувала методику «незакінчених речень» для вивчення тих образів, які складаються у жителів пограниччя про себе і про «інших». Відповіді на 16 запропонованих варіантів речень, які належало закінчити в процесі опитувань, виявили доволі пістрявий асоціативний ряд, причому серед автостереотипів «жителя пограниччя» превалювали позитивні якості (добросусідство, підприємливість, підвищена правова компетентність). Більшість опитаних зазначали, що населення пограниччя має бути більш законослухняним, пильним, дисциплінованим, обережним, уважним, компетентним порівняно з мешканцями інших регіонів. Визначалася необхідність подвійних ідентичностей — у зв'язку з близькістю сусідньої держави та широкою системою родинних контактів. Аналіз характерних для пограниччя дискурсів

(«етичний», «братського народу», «кримінальний», «інституційний») виявляв перевагу етичного дискурсу. У результаті з'ясувалося, що східний кордон України не сприймається як кордон із «чужими», а жителі Луганської обл. взагалі майже не відчувають свій статус як прикордонний [13, С. 87—91].

Керівник польської фундації «Pogranicze» К. Чижевський у книзі «Лінія повернення» наголошує на тому, що «ідентичність не може створюватися ex nihilo, у національному одноголоссі, немовби осторонь від того, що існувало давніше». Поставивши перед собою амбітну мету — розкрити потенціал місця, що видається провінцією, і довести, що не тільки «центри можуть бути безнадійними провінціями, а провінції можуть стати важливими центрами», він констатує, що подібні місця мають «ґрунт для створення цілої цивілізації, якийсь велетенський шанс, що може бути втрачений». На його думку, перед їх мешканцями постійно стоять несамовиті виклики — охоплення цілого вузла проблем взаємопроникних культур, малих народів, непевних кордонів, відшукання для себе нового кшталту і власної тотожності. Людина порубіжжя, за К. Чижевським, «особа толерантна, часто з переплутаними родинними коренями, яка відзначається емпатією, критичним патріотизмом, імунітетом до національних фобій, володінням різними мовами, цікавістю до іншого і поєднаною з відкритістю до світу любов'ю до своєї малої вітчизни». Для позначення своїх кордонів вона часто встановлює лінію, яка належить до сакральної сфери. Порушення таких кордонів рівнозначне святотатству [14].

Про те, в яких ракурсах варто висвітлювати проблему «людини прикордоння», розмірковує Д. Шевчук в огляді збірки К. Чижевського. Прикордоння, зауважує він, це не лише терен біля кордонів; ідеться радше про багатокультурні простори взаємодії між культурами. «Прикордоння — це певний етос і традиція. Тому, аналізуючи взаємодію культур на пограниччі, не можна обходити складні питання про війни, конфлікти, депортації. Тут потрібна особлива карта. Йдеться про картографування простору пам'яті й уяви. Тож і орієнтирами тут є не якісь демаркаційні лінії, адміністративні чи державні кордони, а «лінії повернення». Людина прикордоння — це досвід відшукування малої вітчизни. Голос людей прикордоння легко розпізнається в повсякденному житті, в мистецтві, в політиці. Це голос, який є співмірним мистецтву бути собою в багатоголосому співі». Есей К. Чижевського «Міст і людина» нагадує нам, що досвід прикордоння — це досвід будування та відбудування мостів, які дають змогу вести діалог, сприяють співпраці й уможливлюють зустріч з Іншим. Людина прикордоння — вартовий цього мосту, свідомий того, як багато від нього залежить [15, С. 35—37].

Перевести проблему з культурної площини у психосоціологічну намагається інший польський фахівець — З. Пшибила. Коли антиномія «свій — чужий» переноситься на регіональний рівень, визначального значення набувають категорії «свійськості» («swojskość») і «тутейшості» («tutejszość»). Відірвана від національно-культурного центру етнічна група стає приреченою на коекзистенцію, стикаючись з явищами генетичного білінгвізму. Що ж до

індивіда, то він може приймати чи не приймати культуру навколишнього середовища, але уникати її впливу не в змозі [16, С. 152]. Регіональна модель ідентичності, яка формується під потужними взаємовпливами полікультурного пограниччя, позначається синкретизмом та різнорідністю. У критичних ситуаціях спостерігаються явища екзистенційного неприйняття та вироблення гібридних субкультурних стратегій.

Глобалізація сучасного світу, його уніфікація та стереотипізація актуалізують проблему укоріненості людини в контексті збереження національної та регіональної ідентичності. С. Вейль характеризувала укорінення як найважливішу і найменш визнану потребу людської душі, одну з тих, які найважче піддаються означенню. Людина має коріння через реальну, активну та природну участь в існуванні спільноти, яка зберігає живими деякі скарби минулого й деякі передчуття майбутнього. Кожна людина потребує багато коренів, і втрату кожного з них сприймає як особисту драму. «Істоти, які справді позбавлені коріння, поводяться майже завжди одним із двох можливих способів: вони або впадають у стан інерції душі, що майже рівнозначний смерті, або кидаються у діяльність, що завжди спрямована на позбавлення коренів тих, хто їх ще не втратив чи з ким це відбулося лише частково. Тобто людина — це ролі, які вона виконує, а також її різноманітні ідентичності — територіальна, родинна, етнічна, релігійна тощо» [17, С. 36—39, 108—109].

На пограниччі чинники рефлексивності та інтерпретативності великою мірою обумовлюють (не)конфліктність ідентифікаційної й транскультурної динаміки. Людина здатна усвідомлювати саму себе і свою культуру тільки у віддзеркаленні «іншої». У ситуації, коли прояви «інакшості» мають негативний контекст, спостерігається формування матриці «гібридної культури», для якої є характерним розуміння власної культури на тлі «чужої» та власного життєвого світу на тлі «іншого». Якщо для людини інтеграція у такий «життєвий світ» сприймається як дискомфортна, виникають ситуації переплетення маркерів «свій — чужий» та поява ознак соціокультурної дистанції. Культурна відмінність у таких умовах здатна впливати на процес формування негативного сприйняття представників «іншої» культури, посилювати вибудову механізмів психологічного захисту у формі позитивного образу «ми» і негативного — «вони», або моделювати власний формат адаптації до «інших» у вигляді маргінальності. Минулі образи, соціальні страхи, взаємна недовіра сприяють зміцненню кордонів соціокультурного простору пограниччя та спричиняють поглиблення дихотомії «свій — чужий», яка обумовлює організацію соціальних відносин. Наростання соціальної напруги обертається, як правило, втратою критеріїв справедливості, неповагою до права. Далі вже діє «вибіркова раціональність» із довільним визначенням «своїх» і «чужих». Маргінальні верстви суспільства легко втягуються в ідентифікаційні конфлікти, репрезентуючи власну мотивацію участі у протестних акціях.

Поняття «маргінал» з'явилося у Франції 1927 р. на означення як тих, хто сам відкидає норми суспільства, так і тих, кого дискримінують. В обох випад-

ках маргінальність — результат конфлікту з суспільними нормами. У баченні Я. Штумського «втеча в маргінальність» передбачає два різні маршрути: або розрив усіх традиційних зв'язків зі створенням власної мережі контактів, або поступове витіснення за межі офіційних установлень. Маргінал перебуває не «на межі», «на зламі» чи в «конфлікті культур», він — «на узбіччі суспільства», «на краю», навіть поза ним. Особистісний феномен маргінальності зумовлений екзистенціальністю особистості, її здатністю трансцендувати — виходити за свої межі та змінювати ціннісні орієнтації [18, С. 103—114].

Ряд дослідників феномена пограниччя однак, вважає, що більшою мірою, ніж концепт маргінальності, стану людини пограниччя відповідає модель «культурної андрогенізації», проміжна між маргіналізацією й інтеграцією. У такій моделі в одному суб'єкті поєднуються елементи різних культур, що дає змогу продуктивно взаємодіяти в різнорідному соціокультурному середовищі. Андрогенізація пов'язана не з кризою ідентичності, а, навпаки, із її збагаченням новими ідентифікаціями й відповідними оцінювальними й емоційними складниками [19, С. 29—34]. Людина пограниччя ідентифікує себе як особистість, зустрічаючись з «іншим», намагається вибудувати з ним діалог, протиставляти себе йому, переймати деякі його риси. Можна стверджувати, за О. Шевчуком, що «людина пограниччя має у своїй ідентичності та свідомості метакультурні тенденції, здатність до переосмислення дійсності». Креативна функція мешканця пограниччя є результатом того, що він знаходиться у «семіотичному зв'язку з іншою культурою, наближення до якої дає поштовх до перемін і конструктивної діяльності в середовищі власної культури» [20, С. 66—72].

Загалом же згідно з сучасними теоріями соціокультурних систем та міжкультурних комунікацій у людини в ситуації пограниччя є вибір із чотирьох можливих альтернатив. Першою є асиміляція, яка передбачає повну ідентифікацію із домінуючою культурою і втрату власної; другою є ізоляція — активний чи пасивний спротив асиміляції; третьою стає маргіналізація — примирення людини із «проміжним» станом; четверта вважається найбільш прийнятною і вкладається в поняття інтеграції. Найчастіше ці стратегії комбінуються у різних пропорціях. Але найбільшої дослідницької уваги вимагає ситуація маргіналізації, оскільки вона дискомфортна для людини і здатна створювати екзистенційно-психологічні й соціокультурні проблеми. Феномен «маргінальної людини» Р. Парком і його учнями з чиказької школи розроблявся на прикладі іммігрантів, але він виявився універсальним, придатним для характеристики будь-якої людини, яка живе «у двох світах». Статтю Р. Парка «Людська міграція і маргінальна людина» (1928) справедливо вважають початком досліджень маргінальності. Визначаючи маргінала як людину, що знаходиться на межі двох різних конфліктних між собою культур, вчений акцентував увагу на чинниках, що обумовлюють неможливість інтеграції до жодної з них.

За спостереженнями Р. Парка, у точках контакту різних культур, створених і ускладнюваних міграціями, народжується новий тип особи — «куль-

турний гібрид», який існує у культурному просторі двох різних народів. Він не бажає повністю поривати, навіть якби це йому було дозволено, зі своїм минулим і зі своїми традиціями, але в силу расових або інших передсудів його не можна вважати повністю прийнятим у те суспільство, в якому він намагається знайти своє місце. Отже, людина займає місце у проміжку між двома культурами, «живе у двох світах, але не відчуває себе вдома у жодному з них». Звідси — моральне збурення і тривога в душі маргінальної людини, навіть успішної зовні [21, С. 32—52].

Поняття «маргінальна людина» в Р. Парка нерозривно пов'язане з наявністю кордону — власне, від терміна «margin» у значенні «межа» походить і сама дефініція. Але тут кордон на стільки розподільча лінія, скільки метафорична ознака переходу у більш складний світ взаємодій і взаємовпливів. Учень Р. Парка Е. Стоунквіст визначає маргінала як особу, що «опиняється на периферії кожної з культур і не є членом ані тієї, ані іншої». Однак зовсім не обов'язково людина пограниччя приречена на маргіналізацію. Радше навпаки — їй вдається уникати притаманної «маргінальній людині» дезадаптації саме тому, що пограниччя стимулює адаптивний потенціал. Е. Стоунквіст ввів поняття «маргінального середовища», в якому дві культури перетинаються і домінуюча культура комбінує, інтегрує, об'єднує особливості обох культур [22, С. 45—48].

Прояви маргінальності спостерігаються в інтенсифікації рубіжних процесів — відцентрових і доцентрових, дивергенції й конвергенції, створення й руйнування. Маргінальний не означає периферійний; периферійність лише один з проявів маргінальності. Соціокультурний обмін на груповому й особистісному рівнях може бути творчим і руйнівним. Рубіжні субкультури здатні відігравати позитивну роль у локальних комунікативних практиках, підживлювати інтеграційні процеси. Інтеграція саме тому і вважається оптимальною формою існування на пограниччі, бо передбачає динамічний стан координації й гармонізації відносин і процесів у соціальних групах. Цілі, інтереси й потреби індивіда й соціальних груп узгоджуються без втрати ними традиційної ідентичності. За В. Котигоренком, у цій системі не втрачається життєздатність, специфіка й окремішність її складових — суспільних систем меншого «калібру», а різноманітність останніх формує соціальну взаємодію нової якості. «В такому сенсі зміст інтеграції не тотожній уніфікації, а тим більше — асиміляції» [23, С. 6]. Доводиться, однак, констатувати, що дедалі частіше людина на пограниччі обирає варіант міграції — постійної чи тимчасової. Доволі часто схильність до міграцій зумовлюється неймовірно складними, іноді й нестерпними умовами проживання на територіях, які є майже постійним полем збройних сутичок та війн.

Видозміни кордонів укупі з нерозривно пов'язаними з ними міграційними процесами здатні руйнувати традиційні зв'язки та формувати нові статуси, ціннісні системи, особистісні контакти. Дистанція між культурними контактами та культурними конфліктами зазвичай скорочується. Специфічна дискомфортність людських взаємин зумовлюється тим, що індивіду доводиться витрачати чимало зусиль на встановлення і закріплення нових контактів. Від явного дис-

комфорту, породжуваного міграціями й маргіналізацією, сучасну людину пограниччя рятує бурхливий потік опосередкованих комунікацій — культурні контакти можуть бути віртуальними. Від небажаних прямих контактів індивіда оберігає також анонімність сучасного міського середовища. Загалом портрет розгубленої «маргінальної людини», створений представниками чиказької школи у першій половині XX ст., слабо вписується в сучасні реалії світу бізнесу й політики, який є витвором складного переплетення глобалізаційних, урбанізаційних, модернізаційних, комунікаційних та інших уніфікуючих процесів.

Сучасні підходи дослідження соціально-психологічної структури людини пограниччя акцентують на алгоритмах моделювання етнічної маргінальної свідомості — з явищами моральної амбівалентності та подвійної етнічної самоідентифікації. Аналіз цих характеристик сприяє виявленню соціально-психологічних передумов поведінки особистості в нестабільних та конфліктогенних умовах, проясненню формування стереотипів «упередженості» та «ворожості», специфіки контактів етнічної групи у просторі домінування іншої національної культури [24, С. 44—56]. Розуміння того, що етнічний кордон дуже швидко може стати лінією «зіткнення», інструментом відчуження та дезінтеграції, обумовлює прискіпливу увагу соціогуманітаріїв до етнічних маркерів соціальної динаміки у порубіжних зонах ризику. З особливою ретельністю слід підходити до аналізу процесів формування порубіжних гібридних ідентичностей на тих територіях, де простір постає як особиста екзистенційна цінність людини.

Дослідження граничних чи перехідних «культурно-історичних типів» уже більш як століття привертає увагу істориків, соціологів, культурологів та успішно розробляються в рамках екзистенційної філософії та соціальної психології. Історики вивчають ефект «знекорінення» на пограниччі переважно у локальному вимірі. Незалежно від регіональних відмінностей колективний портрет людини пограниччя доби середньовіччя й раннього нового часу найточніше передається за допомогою узагальнюючого образу «homo militans» — людина війни. На багатьох прикладах доведено, що на цивілізаційних стиках, під впливом потужних трансформаційних процесів формувався такий хронотоп соціуму, який був налаштований і на воєнні сутички, і на культурну взаємодію із сусідами. Ефект сакралізації війни виявлявся не лише у культі сильної людини та в оспівуванні військової доблесті, але й у моральному виправданні жорстокості. Але не меншою мірою на свідомість людини пограниччя впливали обставини культурного взаємопроникнення, і це зумовлювало мінливість і непередбачуваність поведінкових стереотипів.

Постійне перебування людини у межовому просторі породжує відчуття вичерпаності можливостей існування, страх смерті, комплекси провини й жертовності. Вітчизняний етнопсихолог О. Кульчицький досить вдало застосовував методи екзистенціалізму для оцінки характерних рис української ментальності. Геополітична межовість «окраїнного», багатого й нічим не захищеного простору «в кліщах ворожого завойовницького Заходу і степово-хижацького Сходу» непомірно збільшувала тиск непередбачуваності на психіку кожної лю-

дини. Країна «великої Руїни» інколи двічі на рік зазнавала цілковитого спустошення. І саме тут «частіше, ніж деінде, мусіло доходити до екзистенціяльного "відштовхування", тобто залишення нижчого, наставленого на особисте щастя й задоволення існування, як нездійсненного, і до переставлення буття з нижчої форми "біотичного", тваринно-природного існування на його вищу, "екзистенціальну" форму. При цій формі віссю відношення життя стає не воно само, не турбота про життя, але щось вище за нього, якась його "трансценденція", якась ідея чи ідеал, що переступає й перевищує границі життя» [25, С. 713].

У такому представленні впливу порубіжності можна було б простежити ознаки ідеалізації. Але автор бачить і інші його прояви — приміром, у вигляді авантюрницько-здобичницького типу козака, який живе «миттю й насолодою ризику». Не пройшов повз його увагу і зовсім інший тип психологічної реакції на «українні» геополітичні обставини, пов'язані із переходом ніби в «анабіотичний стан». У формулу «vita minima» він вкладає стан «захованого життя», інтроверсійної зосередженості на внутрішньому житті з метою перечекати негоду. Два типи — «vita heroica» та «vita minima» — це ніби два полюси, два стилі життя в умовах «межовості».

Попри постійну небезпеку такий стиль життя для людей активних, з авантюрницькою налаштованістю був у чомусь привабливим: не випадково саме у мало пристосованих до землеробських занять, конфліктних зонах Великого кордону випробовувалися численні зразки «вольниць» і мобілізаційних стратегій. Починаючи від часів Римської імперії у специфічних мілітаризованих зонах на порубіжжі із мусульманським світом випробовувалися різні варіанти військово-поселенських систем, які давали владним структурам надію (інколи доволі примарну) на одночасне вирішення проблем утримання й комплектування збройних сил та охорони кордонів. Для рухливого й активного населення це був шанс не тільки уникнути рутини примусової праці й обтяжливих податей, але й перевірити власні можливості у пошуках нетрадиційних засобів існування.

Поступово в ситуаціях загострення геополітичних конфліктів «vita heroica» й «vita minima» ставали полярними модусами екзистенційного відношення українців до життя та свідченням розбалансованості соціальної системи. Хоча вони й протилежні, але мають стійкий зв'язок: один модус («vita minima») породжує другий як репрезентацію надії на краще майбутнє. «"Vita heroica" — це духовний життєвий ідеал людини, змістом якого є її ціннісна "хтойність", що забезпечує можливість суверенності, конституює творчу активність особистості у виборі життєвої позиції, можливість створення автономного життєвого світу» [26, С. 151]. На жаль, у сьогоднішніх умовах ці два модуси життя знову присутні в українському соціальному просторі. Багато українців перебуває у стані «vita minima», живучи без довготривалих перспектив одним днем. І також є велика частина соціуму, яка демонструє приклади мужності та героїзму («vita heroica»), захищаючи суверенітет та територіальну цілісність української держави. У ситуації хронічної невизначеності

та небезпеки пошук форм і стратегій взаємодії із соціумом та готовність конструктивно проєктувати власне майбутнє суттєво знижуються.

Сучасне українське суспільство знову потрапляє в ситуацію граничного буття, коли руйнуються і не спрацьовують усталені стереотипи та норми життя, коли реальною стає загроза особистій безпеці та майбутньому розвитку соціуму. У такому суспільстві внаслідок порушення «буденної гармонії» і виникнення екзистенційного вакууму з особливою гостротою постає питання про сутність, сенс існування людини, рельєфно окреслюються екзистенційно-особистісні межі. Наслідком стає небачена актуалізація саме екзистенційно-комунікаційного виміру буття людини, її ідентифікаційних практик, пошуків підтримки та захисту власного соціального простору та ідентичності. Нової якості набуває емоційна складова регіональної ідентичності, яка проявляється у сприйнятті людиною регіону як локального екзистенційного ландшафту і як частини територіальної цілісності країни. Відбувається істотне переосмислення регіональних образних уявлень, місця й ролі символів, ритуалів, поведінкових і культурних стереотипів. І, що особливо важливо в українських умовах, формування в державі надійної та адекватної системи моніторингу регіональної соціальної напруженості з метою визначення порогів (не)стабільності соціальної системи та оперативного державного реагування на регіональні виклики.

Історичне минуле все більше постає як складний процес взаємодії конкуруючих ідентичностей. Часи, коли історія уявлялася описовою наукою, зосередженою на узагальненні спільного досвіду людей, давно минули. Сьогодні історію здебільшого розуміють як пошук смислів, і від неї вже не чекають одкровень у вигляді абсолютної «правди» чи придатних на всі випадки життя «уроків». Глобалізація не лише незмірно розширила обрії життя людини, але й звузила їх, змушуючи частіше замислюватися над межами особистого життєвого простору, згадувати про корені й локальні зв'язки. Відчуття «дому» й «належності» стають стійкішими, а взаємозв'язок процесів глобалізації й регіоналізації тривкішим. У сучасних ідеях «мегаверсуму» вже виразно звучить визнання культурно-історичного розмаїття світу, яке потребує осмислення у широкому цивілізаційному контексті.

Вміння бачити специфічність колективної психіки людей пограниччя і той вплив, який на це справляють політика, ідеологія, релігія — запорука ефективності регіональної аналітики. Дослідження відповідних ментальних просторів, включно із багато в чому суб'єктивними й міфологізованими уявленнями людей про «свою» територію, створює запобіжники як проти інфантильної самозакоханості, так і проти віктимного світобачення. Простір набуває ознак ідентифікаційного символу саме тоді, коли перетворюється на екзистенційну цінність. Реальна чи уявна загроза втрати цієї цінності внаслідок асиміляцій, депортацій чи геноциду формує екзистенційні страхи, які можуть відчуватися протягом тривалого часу. За Л. Нагорною, «в українському випадку без врахування колективних екзистенційних страхів неможливо зрозуміти ті ментальні особливості регіональної самосвідомості, які становлять підґрунтя регіональної ідентичності» [27, С. 141]. Утім, екзистенційні страхи можуть сприяти мобілізації особис-

тості та свідомому вибору оптимальних векторів екзистенційних пошуків, спрямованих на реалізацію прагнення до автентичності, самореалізації та свободи.

Формування екзистенційної культурної матриці — стратегічна проблема для українського соціуму, але її вирішення можливе лише тоді, коли суспільство буде спроможне визнавати та підтримувати авторитет культурності. Очевидно, що простір міждисциплінарності — найкраще живильне середовище для вироблення наукових критеріїв інваріантності та багатокультурності. Специфіка історичного знання у тому й полягає, що у ньому завжди є місце для багатоголосся й поліморфності. Якою буде історія майбутнього, передбачити важко, можливо, на зміну цивілізаційному підходу прийдуть альтернативні версії глобальної, регіональної чи локальної історії. Проте очевидно одне — стійкий інтерес до аналізу трансформаційної динаміки екзистенційного ландшафту людини, що перебуває у межовій ситуації, посеред драматичних життєвих колізій породжуваних війнами та конфліктами, буде визначати обличчя історіографії XXI ст. Сподіваємося, що переосмислення багатовимірного феномену «людини пограниччя» посприяє справдженню надії британського філософа Б. Рассела на те, що «ще можливий щасливий світ, в якому співпраця буде переважати конкуренцію, а створення радості виявиться більш шанованою справою, ніж продукування трупів. Не кажіть, що це неможливо: це не так. Світ чекає лише на людину, яка бажає цього більше, ніж заподіяння тортур. У кожному з нас ув'язнений художник. Відпустіть його, щоб він обдарував радістю усіх без винятку» [28].

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Parakhonskyi, B.O., Yavorska, H.M. Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehiia, smysl. Kyiv: NISD, 2019 [in Ukrainian].
   [Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ: НІСД, 2019. 560 с.].
2. Lefebvre, H. Writings on cities. Oxford: Blackwell publishers, 1996. 241 p.
3. Kozellek, R. Chasovi plasty: Doslidzhennia z teorii istorii. Kyiv: Dukh i Litera, 2006 [in Ukrainian].
   [Козеллек Р. Часові пласти: Дослідження з теорії історії. Київ: Дух і Літера, 2006. 436 с.].
4. Brenner, N. New urban spaces. Urban theory and the scale question. Oxford: Oxford University press, 2019. 480 p.
5. Martinez, O.J. Border people: life and society in the U.S.-Mexico borderlands. Tucson: University of Arizona press, 1994. 352 p.
6. Bourdieu, P. Social space and symbolic power. *Sociological theory*. 1989. 7 (1): 14-25.
7. Shulha, R. Sotsiokulturne seredovyshche yak prostir identychnostey ta identyfikatsii. *Sotsiokulturni identychnosti ta praktyky.* Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy, 2002: 124-142 [in Ukrainian].
   [Шульга Р. Соціокультурне середовище як простір ідентичностей та ідентифікацій. *Соціокультурні ідентичності та практики.* Київ: Інститут соціології НАН України, 2002. С. 124—142].
8. Kłoskowska, A. Tożsamość identyfikacja narodova w perspektywie historycznej I psychologieznej. *Kultura i spoleczeństwo.* 1992. 1: 136-142 [in Polish].

9. Kabachyi, R. Liudyna pohranychchia. *Ukrainskyi tyzhden.* 2009. 39: 32-34 [in Ukrainian].
[Кабачий Р. Людина пограниччя. *Український тиждень.* 2009. № 39. С. 32—34].
10. Craib, I. Experiencing identity. London: Sage, 1998. 208 p.
11. Oberg, K. Cultural shock: adjustment to new cultural environments. *Practical Anthropology*. 1960. 7: 177-182.
12. Berry, J.W. A psychology of immigration. *Journal of social issues.* 2001. 57 (3): 615-631.
13. Khobta, S.V. Obraz "zhitelya pogranichya": metodika issledovaniya i rezultaty. *Vestnik Kharkovskogo natsionalnogo universiteta im. V.N. Karazina.* Kharkov, 2010: 87-91 [in Russian].
[Хобта С.В. Образ «жителя пограничья»: методика исследования и результаты. *Вестник Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина*. Харьков, 2010. С. 87—91].
14. Chyzhevskyi, K. Liniia povernennia: Pro praktyku prykordonnia u dialozi z Cheslavom Miloshem. Lviv: Kalvariya, 2013 [in Ukrainian].
[Чижевський К. Лінія повернення: Про практику прикордоння у діалозі з Чеславом Мілошем. Львів: Кальварія, 2013. 248 с.].
15. Shevchuk, D. Pastky postkomunizmu. *Krytyka*. 2013. 11-12: 35-37 [in Ukrainian].
[Шевчук Д. Пастки посткомунізму. *Критика*. 2013. Ч. 11-12. С. 35—37].
16. Przybyla, Z. Kategoria pogranicza w badaniach nad edukacją kulturową. *Pogranicze kultur.* Rzeszów, 1997 [in Polish].
17. Veyl, S. Ukorinennia. Lyst do kliryka. Kyiv: Dukh i Litera, 1998 [in Ukrainian].
[Вейль С. Укорінення. Лист до клірика. Київ: Дух і Літера, 1998. 298 с.].
18. Sztumski, J. Margines społeczny w swietle socjologii. *Studia politicae Universitatis Silesiensis*. 2012. 9: 103-114 [in Polish].
19. Soshnikov, A.O. Kulturosofskyi analiz Ukrainy yak heopolitychnoho perekhrestia (cross-roads). *Hrani*. 2012. 7: 29-34 [in Ukrainian].
[Сошніков А.О. Культурософський аналіз України як геополітичного перехрестя (cross-roads). *Грані*. 2012. № 7. С. 29—34].
20. Shevchuk, O. Kulturnyi fenomen liudyny pohranychchia. *Naukovi zapysky: Seriia "Kulturolohiia".* 2013. 13: 66-72 [in Ukrainian].
[Шевчук О. Культурний феномен людини пограниччя. *Наукові записки: Серія «Культурологія»*. 2013. Вип. 13. С. 66—72].
21. Park, R. News as a form of knowledge. In: On social control and collective behavior. Chicago: Chicago university press, 1967. P. 32-52.
22. Stonequist, E.V. The marginal man: a study in personality and culture conflict. New York: Russel and Russel, 1961. 228 p.
23. Kotyhorenko, V.O. Krymskotatarski repatrianty: problema sotsialnoi adaptatsii. Kyiv: Svitohliad, 2005 [in Ukrainian].
[Котигоренко В.О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. Київ: Світогляд, 2005. 222 с.]
24. Skokova, L. Systemni ryzyky v nestabilnomu suspilstvi: sotsialni ta kulturno-informatsiini vymiry. *Visnyk NAN Ukrainy*. 2022. 2: 44-56 [in Ukrainian].
[Скокова Л. Системні ризики в нестабільному суспільстві: соціальні та культурно-інформаційні виміри. *Вісник НАН України.* 2022. № 2. С. 44—56].
25. Kulchytskyi, O. Rysy kharakterolohii ukrainskoho narodu. *Entsyklopediia ukrainoznavstva: Zahalna chastyna*. Kyiv, 1995. 2: 709-718 [in Ukrainian].
[Кульчицький О. Риси характерології українського народу. *Енциклопедія українознавства: Загальна частина*. Київ, 1995. Т. 2. С. 709—718].
26. Popovych, M.V. *Problemy teorii mentalnosti.* Kyiv: Naukova dumka, 2006 [in Ukrainian].
[Попович М.В. *Проблеми теорії ментальності.* Київ: Наукова думка, 2006. 407 с.].

27. Nahorna, L. Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst. Kyiv: IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2008 [in Ukrainian].
[Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.].
28. The last testament of Bertrand Russell. *The Independent.* 1993. November, 24.

Надійшла / Received 15.05.2023

Yaroslava VERMENYCH
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head the Department of Regional History of Ukraine,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
verrosla@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4445-9492

BORDERLAND MAN IN THE SPACE OF HYBRID IDENTITIES: EXISTENTIAL DIMENSION

The purpose is to update the consideration of the socio-cultural space of the border as a locus of human existence in specific territorial frameworks limited by the proximity of the border and the area of formation of a peculiar border consciousness, specific cultural codes, symbols, and mental constructions in the conditions of modern existential challenges. The main trends of the emergence of hybrid identities in borderland conditions, situations of asymmetry and clash of cultures, different ways of representing the past, and value demarcations are analyzed. **Methodological approaches.** The use of existential approaches is aimed at introducing the problem of borders into the context of attitudes towards otherness and consideration of the socio-psychological vector of the vision of the "other". **Scientific novelty.** Emphasis is placed on the study of the anthropological component of the problem of the borderland and the understanding of the cultural phenomenon of "borderland man", clarifying the specifics of the functioning of controversial practices of historical memory in the borderland socio-cultural space. **Conclusions.** It has been proven that the attraction to different cultural poles creates a kind of existential-value vacuum in the border zones, in which the problem of attitude to otherness can turn into a relativistic anti-culture of the "alien" and then into an openly authoritarian anti-culture of the "enemy". The dichotomy of the foreign world and the constant choice of social development strategies cause the formation of a specific local consciousness in a borderland man, which combines self-sufficiency and introversion. Any influences from the outside can be perceived as unacceptable and create traps of value distinctions. Therefore, the study of models of social positioning in border areas and clarification of the algorithms of their formation and functioning should be among the strategic directions of domestic regional analytics and security policy.

***Keywords**: social space, borderland man, existential challenges, hybrid identity, marginality.*

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.323
УДК 930.272:94(477+430)«1320»

Тимур ГОРБАЧ
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерелознавства, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Київ, Україна)
tymur.horbach@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-2769-5768

НОВІ ВІДОМОСТІ ПРО ГРАМОТУ КНЯЗЯ АНДРІЯ ЮРІЙОВИЧА ДО ТОРУНСЬКИХ ГОРОДЯН ІЗ 1320 р.

Мета полягає у висвітленні історичної долі грамоти володимирського князя Андрія Юрійовича до городян м. Торунь від 27 серпня 1320 р., та в оприлюдненні нових відомостей про її зовнішні ознаки. **Методологія.** Реконструкцію «одіссеї» джерела проведено за допомогою загальноісторичних методів дослідження, передусім хронологічного, історико-системного та верифікації. Під час роботи з документами використано методологічний інструментарій для вивчення дипломатичних пам'яток, що полягає у застосуванні палеографічного, сфрагістичного, філігранологічного методів, а також методу дескрипції. **Наукова новизна.** Встановлено теперішнє місце зберігання грамоти, яке довгий час залишалося невідомим для наукової спільноти. Вперше подано докладний опис її звороту із зазначенням особливостей згортання пергаменного аркуша та способу засвідчення документа. Представлено сучасні фото лицевого та зворотного боків грамоти. **Висновки.** Оригінал, що в різний час належав до зібрань державних установ, приватних осіб і громадських організацій, нині зберігається у фондах відділу рукописів Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург). Обстеження документа дозволило з'ясувати, що в минулому він був скріплений прикладною печаткою, після якої залишився слід, і був згорнутий у вигляді незамкненого «конверта».

***Ключові слова**: грамота, печатка, князь Андрій Юрійович, Торунь, городяни.*

Цитування: Горбач Т. Нові відомості про грамоту князя Андрія Юрійовича до торунських городян із 1320 р. *Український історичний журнал.* 2023. № 6 (573). С. 323—331. https://doi.org/10.15407/ukristj.568.06.323

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 6 (573)

У день мученика Руфа (27 серпня за латинським календарем) 1320 р. володимирський князь і володар Русі Андрій Юрійович видав грамоту — радникам, лавникам та всім городянам у Торуні, в якій надав дозвіл тамтешнім купцям на безмитну торгівлю у його землі, а також право на відшкодування в разі заподіяння їм кривд. Цей документ (див. іл. 1—2) є цінним джерелом, що проливає світло на торговельні зв'язки Русі з Пруссією в першій чверті XIV ст. На противагу значному інтересу дослідників до тексту грамоти, її зовнішні ознаки залишаються недостатньо вивченими. Пропонована замітка має на меті заповнити цю прогалину.

Від часу першої публікації в «Доповненні до історичних актів Русі» (1848 р.) [1, С. 126] на основі списку, створеного 1844 р. членом Археографічної комісії Яковом Рейхелем [2, С. 9—10], документ перевидавався щонайменше сім разів, проте жодна з публікацій не містила повного опису палеографічних ознак пам'ятки. Причиною цього було, зокрема, часте переміщення оригіналу документа, що ускладнювало його дослідження.

Вважається, що до середини XIX ст. грамота зберігалася в архіві Торунського магістрату [1], звідки зникла за нез'ясованих обставин. Щонайпізніше з 1852 р. вона входила до складу колекції відомого збирача середньовічних старожитностей, дослідника прусської нумізматики та сфрагістики Фрідріха А. Фосберґа [6, С. 30—31, прим. 1], де перебувала до його смерті в 1870 р. Того ж року грамота з'явилася в каталозі [2], надрукованому антикварною фірмою Йозефа А. Старґарда для розпродажу колекції покійного на аукціоні в Берліні. Після цього сліди

[1] Мабуть, єдиним свідченням того, що грамота в першій половині 1840-х рр. зберігалася в Торуні, слугує список Я. Рейхеля, виготовлений ним у місцевому архіві. Проте ані у протоколі засідання Археографічної комісії від 12 вересня 1844 р., ані в надісланому нею 14 листопада того ж року листі до головного редактора О. Востокова, в якому повідомлялося про передачу йому списку грамоти для подальшого вміщення в підготовлюваному ним до видання «Доповненні до Тургенєвського зібрання іноземних документів», немає жодного слова про те, що цей список зроблений з оригіналу (див.: Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук. Ф. 133. Оп. 1. Д. 435. Л. 1—2). Ба більше, в інвентарі документів Торунського архіву, складеному 1836 р., відсутні згадки про грамоту Андрія Юрійовича. Не значиться вона й у розділі інвентаря під назвою: «Consignatio documentorum quae desiderantur», де перераховано втрати (на підставі офіційного листа-відповіді Державного архіву в Торуні від 22 лютого 2023 р. на мій запит — *Т. Г.*). Це пояснює відсутність на грамоті руського князя старих шифрів, якими позначалися документи під час заходів з упорядкування архіву (докл. див.: [3, С. 80, 84, 96]). Слід також зазначити, що видавці «Збірника прусських грамот» («Preußisches Urkundenbuch») у коментарі до регесту нашого документа вказали на наявність у Міському архіві Торуня його копії [4, № 293]. З огляду на вищесказане, постають поважні сумніви з приводу того, що в основі списку Я. Рейхеля лежав оригінал. Іншої думки О. Купчинський, який беззастережно вважає, що список Я. Рейхеля (помилково називає його «Райхен») створений на підставі оригіналу грамоти [5, С. 155].

[2] [7, С. 12, № 154]: «(An)dreas Herzog v. Ladimirien (Lodomerien) u. Herr v. Reussen (Rothrussland) verkündet d. Rathmannen, Schöffen, u. d. Bürgerschaft in Thoren, dass er sein Land verbessern u. den Nutzen der dasselbe mit Tuch u. Kaufmannsgütern besuchenden Fremden fördern wolle — gegeben in Ladimir, am Tage d. Märtyrers Rufus i. J. 1320. — Lat. Urk. Original».

документа губляться. Укладач «Збірника ганзейських грамот» («Hansisches Urkundenbuch») Константин Гельбаум, публікуючи його текст у 2-му томі видання (1879 р.), зазначив, що оригіналу документа «більше немає в наявності» [8, № 371]. Дослідник не міг знати, що грамота була вивезена до Росії, де поповнила зібрання рукописів новоствореного Товариства шанувальників давньої писемності (Общество любителей древней письменности) у Санкт-Петербурзі. Покупцем грамоти на берлінському аукціоні, ймовірно, був засновник товариства — князь Павло Вяземський [9, С. 215, прим. 2]. У першій частині (1892 р.) опублікованого Хрисанфом Лопаревим опису рукописів товариства документ значився у збірнику «Колекції грамот і листів» [10, С. 3, № II] поряд із німецькомовним його «перекладом» [3]. Завдяки цьому виданню про місце зберігання грамоти дізнався Олександр Лаппо-Данилевський, ад'юнкт Імператорської академії наук, який із 1900 р. за дорученням Історико-філологічного відділення академії займався підготовкою до друку збірника історичних матеріалів, присвячених часам князя Юрія Тройденовича (Юрія II). У квітні 1901 р., доповідаючи відділенню про свою знахідку, дослідник запропонував долучити знімок грамоти Андрія Юрійовича разом зі знімками інших документів до підготовлюваного ним видання [4]. Вже невдовзі учений отримав фото документа, про що відомо з його звіту, виголошеного на засіданні відділення на початку вересня того ж року [5]. Однак дуже скоро О. Лаппо-Данилевський зрозумів, що йому недостатньо одного лише фотографічного відбитка грамоти, тому він звернувся до Історико-філологічного відділення з проханням домовитися з Товариством шанувальників давньої писемності про передачу академії на двотижневий строк збірника грамот і листів, описаних у каталозі Х. Лопарева, необхідного йому для «ученых занятий по изготовлению сборника статей о "Юрии II, последнем князе всей Малыя Руси"» [6].

Видання вийшло друком у 1907 р. і мало велике значення для дослідження дипломатарію останніх Романовичів та мазовецького П'яста на руському престолі. Особлива цінність збірника полягала в тому, що на його сторінках були розміщені факсиміле (у вигляді фототипій) оригіналів князівських грамот, серед яких і грамота Андрія Юрійовича до торунських городян. Водночас укладене О. Лаппо-Данилевським видання мало і свої вади, зумовлені, зокрема, доволі поверховим палеографічним описом, а також відсутністю зображень зворотних сторін документів, що суттєво обмежувало вивчення зовнішніх рис цих пам'яток. Через це подальші дослідження [5, С. 152—158; 11, С. 66—67; 12, С. 17] грамоти, що здійснювалися винятково на підставі опублікованого О. Лаппо-Данилевським факсиміле, обмежувалися переважно виданням текс-

[3] Насправді німецькомовний текст є радше детальним переказом документа, ніж його перекладом, оскільки оповідь у ньому ведеться від третьої особи.

[4] Протоколы заседаний Историко-филологического отделения Императорской академии наук. Заседание 18 апреля 1901 г., § 94.

[5] Там же. Заседание 5 сентября 1901 г., § 142.

[6] Там же. Заседание 22 сентября 1901 г., § 163.

ту документа, характеристикою будови формуляра, типу письма та історичним коментарем. Для повноцінного аналізу джерела слід було звернутися до його оригіналу, проте таких спроб не було, вочевидь через втрату інформації про місце зберігання пам'ятки[7].

Чи не єдиним з українських науковців, хто намагався простежити долю грамоти, був О. Купчинський, який уважав, що наприкінці XIX ст. грамота належала до фондів Кеніґсберзького державного архіву, де перебувала до Другої світової війни — він навіть указував нібито шифр документа (Staatsarchiv. Königsberg, № 464). О. Купчинський зазначав, що від 1944 р. місце зберігання грамоти невідоме [5, С. 155]. Подані автором відомості, однак, не знаходять підтвердження у джерелах і з'явилися, напевно, внаслідок якоїсь плутанини[8]. Правильніше вважати, що до початку 1930-х рр. грамота Андрія Юрійовича продовжувала зберігатися в колекції Товариства шанувальників давньої писемності. У 1932 р. у приміщенні організації сталася пожежа, після чого її керівництво ухвалило рішення про передачу вцілілих від вогню рукописів до Державної публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна (нині — Російська національна бібліотека, РНБ) [17, С. 42].

Зараз грамота разом із німецькомовним її переказом знаходиться у фондах відділу рукописів РНБ під шифром: Ф. 536 (ОЛДП), оп. 1, F. 2/2 (инв. № 3), лл. 2—3.

Опис документів

Арк. 2—3 зв. — паперовий біфолій (21 × 29 см) світло-сірого кольору. Філіграні: 1) літери J W E, висота букв 22 мм, відстань між понтюзо 25 мм (арк. 2). Літери були ініціалами імені Йоганна Вільгельма Ебарта (1781—1822 рр.), власника паперової мануфактури Шпехтгаузен, розташованої поблизу м. Еберсвальде в Німеччині. Папір із такими водяними знаками міг виготовлятися між 1833 і 1841 рр. [18, С. 68—73; 19, С. 4; 20, С. 208—226]; 2) кінь Пегас, який скаче

[7] На це вказує відсутність прізвищ дослідників на аркуші використання оригіналу, а також брак посилань на нього у фаховій літературі.

[8] Указаний шифр дійсно нагадує старі сиґнатури, під якими в першій третині XIX ст. значилися документи орденського часу, що зберігалися в Кеніґсберзькому архіві, зокрема і грамоти руських князів: Андрія та Льва Юрійовичів від 1316 р. (№ 462); Юрія Тройденовича від 1325 (№ 684), 1327 (№ 228), 1334 (№ 645), 1335 (№ 131) рр. Із такими номерами ці документи згадуються у працях А. Коцебу [13, С. 397—398], М. Карамзіна [14, С. 280, прим. 268; С. 282, прим. 276], К. Наперського [15, № 276, 309, 316, 330, 334]. Однак у 2-му томі «Дипломатичного кодексу Пруссії» («Codex diplomaticus Prussicus») Й. Фойґта, що вийшов друком 1842 р., зазначені документи вже мають нові сиґнатури [16, № 75, 116, 119, 145], за якими вони відомі й сьогодні. На грамоті ж Андрія Юрійовича від 1320 р. немає ані старої, ані нової сиґнатур. Окрім того, якби ця грамота з кінця XIX ст. до 1944 р. перебувала в Кеніґсберзькому державному архіві, як це стверджує О. Купчинський, то на її звороті мав би стояти відповідний штемпель, як це видно на прикладі інших документів, що зберігалися у фондах цієї установи. Утім на грамоті князя Андрія він відсутній.

з опущеним крилом і хвостом, що розвівається, висота 72 мм, ширина 116 мм (арк. 3). Аналог не знайдений.

На арк. 2 — текст[9]:

1320

An(dreas) Herzog von Ladimirien (Lodomerien) und Herr von Reußen (Rothrußland)

verkündet den Rathmannen, Schöffen und gesammten Bürgerschaft in Thoren, daß er sein Land verbeßern und den Nutzen der dasselbe mit Tuch und Kaufmannsgütern besuchenden Fremden fördern wolle, und deshalb nach reiflicher Berathung mit seinen Baronen und Edlen allen Fremden hiermit solches Recht zugestehen wolle, daß kein Zollbeamter oder Dienstmann Tuch oder Kaufgüter von ihnen erpressen oder sie überhaupt drücken dürfe. Alle Fremde und Kaufleute sollen künftig dieselben Rechte genießen, welche sie zur Zeit seines Vaters genossen haben; und wenn einem solchen in seinem Land von einem der Seinigen Gewalt oder Unrecht angethan werden möchte, so sollen ihm für jeden abgepreßten Dinar zwei wiedergegeben werden.

Gegeben in Ladimir am Tage des Märtyrers Rufus i. J. 1320.

(Pergament; Original, mit rückwärts aufgedruckt gewesenen abgefallenen Siegel)

У нижній частині аркуша, ближче до лівого краю, помітка графітовим олівцем: «20ᴗ».

На арк. 3. наклеєний (верхнім краєм зворотного боку) оригінал грамоти, писаний латинською мовою[10] на пергамені (22,5—22,8 × 12,1—11,5 см). Нижній край його ушкоджений червоточинами, одна з яких (на останньому рядку після слова «m(arti)ris») містить сліди зашивання. Унизу у правому куті помітка графітовим олівцем, що нагадує літеру «n». На пергаменному аркуші видніються три чіткі вертикальні згини, починаючи зліва по верхньому краю: 5,4 + 10,5 + 6,6 см і один малопомітний (видимий лише зі зворотного боку) — на відстані приблизно 12,4 см від лівого краю. Примітно, що лінія згину проходить через місце прикріплення печатки, ділячи аркуш майже навпіл, отже цей згин, найімовірніше, зроблений уже після її деструкції. У середньому «квадраті», утвореному лініями згинів, — слід від відтисненої печатки круглої форми з ледь помітними вкрапленнями, що нагадують залишки червоного воску, D = 8 см. При цьому виглядає так, що її нижній лівий «кут» ніби зрізаний. Зворотний бік аркуша дещо забруднений. Жодних записів чи поміток на ньому не видно.

З огляду на те, що текст документа неодноразово публікувався[11], немає потреби наводити його ще раз.

[9] Публікується зі збереженням авторської орфографії.

[10] Про особливості письма документа див.: [5, С. 153; 21, С.111—112].

[11] Перелік більшості видань грамоти наведений у праці О. Купчинського [5, С. 156]. До нього варто додати лише публікацію М. Ждана [11, С. 66—67].

* * *

Анонімний німецькомовний переказ грамоти виконаний, як можна судити з філіграні, не пізніше середини XIX ст. Його автором міг бути Ф.А. Фосберґ, у колекції якого документ довгий час зберігався. Німецький текст, окрім власне переказу, містить коротку характеристику оригіналу, де відзначено одну важливу деталь — наявність на звороті грамоти сліду від печатки, яка відпала. Про це свого часу згадував також Карл Ф. Кледен наприкінці опублікованого ним списку грамоти: «Пергамен зі слідом від відтисненої на зворотному боці печатки» («Pergament mit der Spur eines auswärts ausgedrückten Siegels») [6, C. 31]. Зважаючи на це, дивною виглядає нота перших видавців документа, котрі описують його як: «Оригінал, написаний на пергамені, підвісна печатка якого відірвана» («Originale scriptum in pergameno, cui sigillum pensile avulsum») [1, C. 126], що ніяк не відповідало дійсності, адже грамота була скріплена прикладною (відтисненою), а не вислою печаткою. Не мав рації й О. Купчинський, коли писав, що документ «не засвідчено печаткою» [5, C. 154]. Це можна пояснити тим,

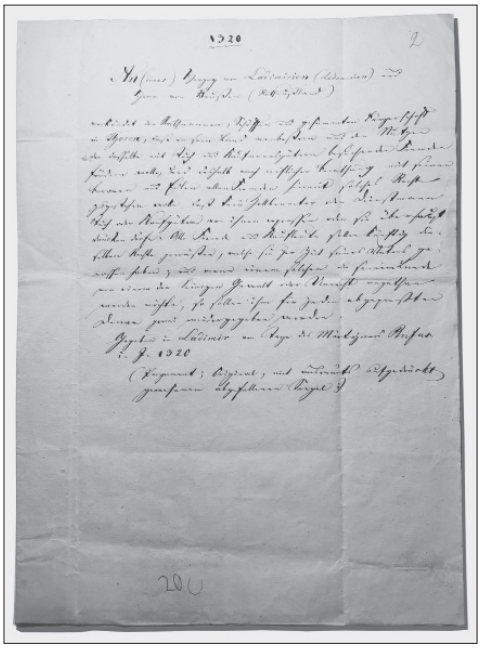

Іл. 1. Переказ німецькою мовою грамоти князя Андрія Юрійовича до торунських городян із 1320 р. (середина XIX ст.)

Іл. 2. Грамота князя Андрія Юрійовича до торунських городян від 27 серпня 1320 р. та її зворот (праворуч)

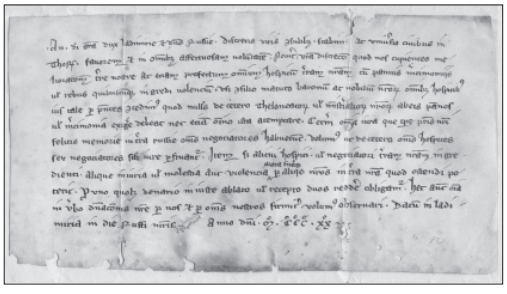

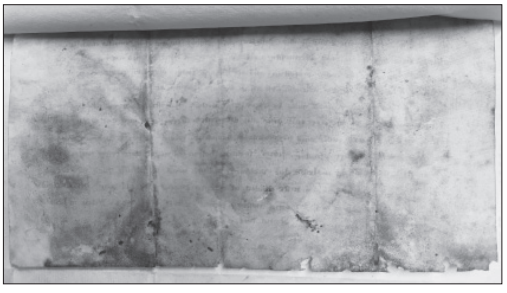

що дослідник мав перед собою лише фото лицевої сторони грамоти, а тому не знав, що міститься на її звороті.

Присутність у минулому відтиску печатки на грамоті Андрія Юрійовича уподібнює її до листа радників і громади міста Володимира — радникам і громаді міста Штральзунда (1324 р.) [22, С. 5—9], що був засвідчений таким самим чином. Водночас зовнішнє оформлення обох документів відрізняється способом їх замикання: аркуші обох грамот складалися втроє (бічними «крилами» до середини), утворюючи «конверти» прямокутної форми, але з тією відмінністю, що лист із Володимира, задля збереження непорушності його змісту, зав'язувався пергаменною стрічкою, пропущеною крізь спеціальні прорізи в аркуші [22, С. 6]. На грамоті ж Андрія Юрійовича таких отворів немає, з чого випливає, що конфіденційність документа забезпечувалася якось інакше.

Можна припустити, що привілей князя Андрія для краківських купців [5, С. 158—161], виданий того самого дня, що й грамота для торунців, — мав схоже з нею оформлення. У зв'язку з цим варто також згадати і про «litterae clausae» князя Юрія Тройденовича до свого родича хрестоносця Зіґгарда зі Шварцбурґа [23, № 536], який за способом замикання та опечатування міг нагадувати лист володимирської громади до Штральзунда. Все це дає підстави говорити про практикування князівською канцелярією відповідного стилю оформлення документації для зовнішніх зносин.

Діаметр печатки на документі Андрія Юрійовича відрізняється від усіх інших відомих нам сфрагісів, що вживалися руськими володарями у цей час. За своїм розміром вона була наближена до тогочасних маєстатичних печаток. Відомо, що послання Андрія та Льва Юрійовичів до верховного магістра Німецького ордену Карла Трірського від 9 серпня 1316 р. було засвідчене двома печатками, що раніше належали їхнім дідові (?) та батьку. Яка з них прикріплена від імені Андрія Юрійовича, можна лише гадати. Втім, за розміром [12] обидві вони відрізняються від тієї, що була на грамоті 1320 р. Це означає, що Андрій Юрійович на той час послуговувався вже іншою, ймовірно своєю власною печаткою.

Отже нові відомості про оформлення та засвідчення грамоти Андрія Юрійовича до торунських городян, «тіло» якої з різних причин у минулому не стало предметом належного вивчення, суттєво розширюють наші знання про дипломатичну практику, що існувала в канцелярії володимирського князя на початку 1320-х рр. Водночас установлення місця, де зараз зберігається оригінал документа, відкриває шлях для його подальших досліджень.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Supplementum ad Historica Russiae Monumenta. Petropoli, 1848 [in Russian, Latin].
2. Vypiska iz protokolov zasedanii Arkheograficheskoi komissii. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*. 1844. 44: 1-12 [in Russian].

[12] Діаметр печатки Льва Даниловича — бл. 7 см, Юрія Львовича — бл. 9 см [9, С. 222, 245].

[Выписка из протоколов заседаний Археографической комиссии. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1844. Ч. 44. С. 1—12].
3. Ciesielska, K. Dawne inwentarze Archiwum Miasta Torunia. *Archeion*. 1990, 87: 71-99 [in Polish].
4. Hein, M., Maschke, E. (Hrsg.). Preußisches Urkundenbuch. Königsberg, 1932. Bd. 2. Lfg. 1: 1320-1324 [in German, Latin].
5. Kupchynskyi, O. Akty ta dokumenty Halytsko-Volynskoho kniazivstva XIII — pershoi polovyny XIV st.: Doslidzhennia. Teksty. Lviv, 2004 [in Ukrainian, Latin].
[Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV ст.: Дослідження. Тексти. Львів, 2004. 1285 с.].
6. Klöden, K.F. Beiträge zur Geschichte des Oderhandels. Berlin, 1852. St. 8 [in German].
7. Manuscripte, Adels-Diplome, Wappen-Briefe, Urkunden, Autographen aus dem Nachlasse des Kanzlei-Raths Vossberg (Verfasser vieler Münz- und Wappenbücher) zu verkaufen durch J.A. Stargardt. No. XCV. Berlin, 1870 [in German].
8. Höhlbaum, K. (Hrsg.). Hansisches Urkundenbuch. Halle, 1879. Bd. 2: 1300-1342 [in German, Latin].
9. Lappo-Danilevskii, A.S. Pechati poslednikh galichsko-vladimirskikh kniazei i ikh sovetnikov. In: Boleslav-Yurii II, kniaz vsei Maloi Rusi: sbornik materialov i issledovanii. Saint Petersburg, 1907. 211-308 [in Russian].
[Лаппо-Данилевский А.С. Печати последних галичско-владимирских князей и их советников. В: Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: сборник материалов и исследований. Санкт-Петербург, 1907. С. 211—308].
10. Loparev, Kh. Opisanie rukopisei Imperatorskogo Obshchestva liubitelei drevnei pismennosti. Saint Petersburg, 1892. Vol. 1 [in Russian].
[Лопарев Х. Описание рукописей Императорского Общества любителей древней письменности. Санкт-Петербург, 1892. Ч. 1. 413 с.].
11. Zhdan, M. Romanovychi i Nimetskyi khrestonosnyi orden. *Ukrainskyi istoryk*. 1973. 3/4: 54-68 [in Ukrainian].
[Ждан М. Романовичі і Німецький хрестоносний орден. *Український історик*. 1973. № 3/4. С. 54—68].
12. Kravchenko, V.M., Yakovenko, N.M. (Comps.). Torhivlia na Ukraini, XIV — seredyna XVII st.: Volyn i Naddnipriansh chyna. Kyiv, 1990 [in Ukrainian, Latin].
[Торгівля на Україні, XIV — середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина. Упор.: В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. Київ, 1990. 408 с.].
13. Kotzebue, A. Preußens ältere Geschichte. Riga, 1808. Bd. 2 [in German].
14. Karamzin, N.M. Istoriia gosudarstva Rossiiskogo v 12 tomakh. Moscow, 1991. Vol. 4 [in Russian].
[Карамзин, Н.М. История государства Российского в 12 томах. Под. ред. А.Н. Сахарова. Москва, 1991. Т. 4. 480 с.].
15. Napiersky, C.E. (Ed.). Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae. Riga; Dorpat, 1833. T. 1: 1198-1449 [in German].
16. Voigt, J. (Hrsg.). Codex diplomaticus Prussicus. Königsberg, 1842. Bd. 2 [in German, Latin].
17. Ukhmylova, T.K., Geiman, V.G. (Ed.). Kratkii otchet Rukopisnogo otdela za 1914—1938 gg. so vstupitelnym istoricheskim ocherkom. Leningrad, 1940 [in Russian].
[Краткий отчет Рукописного отдела за 1914—1938 гг. со вступительным историческим очерком. Под. ред. Т.К. Ухмыловой и В.Г. Геймана. Ленинград, 1940. 302 с.].
18. Friese, G., Friese, K. Wasserzeichen aus der Papiermanufaktur Spechthausen. *Heimatkalender für den Kreis Eberswalde*. Eberswalde, 1989. 66-73 [in German].

19. Friese, K. Papierherstellung im Barnim. *Brandenburgische Archive*. 1996. 8: 2-5 [in German].
20. Friese, K., Friese, M. Papierfabriken im Finowtal: die Geschichte der Papiermühlen und Papierfabriken vom 16. bis zum 20. Jahrhundert mit einem Katalog ihrer Wasserzeichen. Eberswalde, 2000 [in German].
21. Ilkiv-Svidnitskii, N.M. Paleograficheskie osobennosti latinskikh dokumentov Galichsko-Volynskogo gosudarstva pervoi poloviny XIV v. *Paleografiia, kodikologiia, diplomatika: Sovremennyi opyt issledovaniia grecheskikh, latinskikh i slavianskikh rukopisei i dokumentov: Materialy Mezhdunar. nauch. konf.* Moscow, 27—28 fevr. 2013 g. Moscow, 2013. 101-118 [in Russian]. [Илькив-Свидницкий Н.М. Палеографические особенности латинских документов Галичско-Волынского государства первой половины XIV в. *Палеография, кодикология, дипломатика: Современный опыт исследования греческих, латинских и славянских рукописей и документов: Материалы Международ. науч. конф.* Москва, 27—28 февр. 2013 г. Москва, 2013. С. 101—118].
22. Hrushevskyi, M. Lyst Volodymyrskoi hromady z 1324 r. (faksimilie lystu i pechatky). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. 1906. 72: 5-9 [in Ukrainian]. [Грушевський М. Лист Володимирської громади з 1324 р. (факсиміле листу й печатки). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1906. Т. 72. С. 5—9.].
23. Hein, M. (Hrsg.). Preußisches Urkundenbuch. Königsberg, 1935. Bd. 2. Lfg. 2: 1324-1331 [in German, Latin].

Надійшла / Received 25.09.2023

Tymur HORBACH
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow at the Department of Source Studies,
Institute of Manuscripts V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
tymur.horbach@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-2769-5768

NEW INFORMATION ABOUT THE CHARTER OF PRINCE ANDRII YURIIOVYCH FOR THE TOWNSPEOPLE OF TORUŃ FROM 1320

The objective is to shed light on the historical fate of the charter of Prince of Volodymyr Andrii Yuriiovych for townspeople of Toruń dated August 27, 1320, and to make public new information about its external features. **Methodology.** Reconstruction of the "odyssey" of the letter was carried out using the general historical research method, first of all chronological, historical-systemic, and method of verification. While working with documents, a methodological toolkit was used for the study of diplomatic monuments, which consists of the application of paleographic, sphragistic, and watermark research methods, as well as the description method. **Scientific novelty.** The current location of the charter, which remained unknown to the scientific community for a long time, was established. For the first time, a detailed description of the back of the charter is provided, indicating the features of the composition of the parchment sheet and the method of certifying the document. Modern photos of the front and back of the charter are presented. **Conclusions.** The original, which at various times belonged to the collections of state institutions, private individuals, and public organizations, is now kept in the funds of the manuscripts department of the Russian National Library (St. Petersburg). Examination of the document revealed that in the past, it had been sealed with an impression seal, which left a mark, and had been rolled up in the form of an unsealed "envelope".

Keywords: *charter, seal, prince Andrii Yuriiovych, Toruń, townspeople.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.332
УДК 94(477)«18»

Олена ПРИЩЕПА
докторка історичних наук, доцентка, професорка кафедри суспільних дисциплін,
Національний університет водного господарства та природокористування (Рівне, Україна)
o.p.pryshchepa@nuwm.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-9452-2146

НОВА СИНТЕЗА УКРАЇНСЬКОГО «ДОВГОГО XIX СТОЛІТТЯ» В ДОРОБКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Рецензія на книги: «Україна в XIX столітті: людність та імперії» та «Україна в XIX столітті: доба модернізації» / *В. Шандра, О. Аркуша*; НАН України, Ін-т історії України.

Київ: Академперіодика, 2022. 436 с.; 706 с. (Україна. Нариси історії)

«Довге XIX століття» по праву вважається одним із ключових у новочасній вітчизняній історії. Адже саме тоді в умовах переходу від аграрного до індустріального суспільства як на теренах підавстрійської, так і підросійської України закладалися підвалини творення української модерної нації з виразним урбанізаційним поступом, потягом населення до масової освіти, медикалізацією соціуму, поширенням технічних і культурних принад цивілізації на різні прошарки населення. Проте, як констатують дослідники, його вивчення хоч і займає важливе місце у сучасній вітчизняній історіографії, все ж не є пріо-

Цитування: Прищепа О. Нова синтеза українського «довгого XIX століття» в доробку вітчизняної історіографії [Рец. на кн.: «Україна в XIX столітті: людність та імперії» та «Україна в XIX столітті: доба модернізації» / В. Шандра, О. Аркуша; НАН України, Ін-тут історії України. Київ: Академперіодика, 2022. 436 с.; 706 с. (Україна. Нариси історії)]. *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 332—341. https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.332

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ритетним [1]. Між тим, за образним висловлюванням Я. Грицака, саме в XIX ст. писалися сценарії, які стали реальністю у XX ст. [2] Та, власне, продовжують реалізовуватися й у XXI ст., останній з яких — широкомасштабне вторгнення Росії в Україну — розгортається на наших очах.

Тому синтези історії України XIX ст. як особливий історіографічний жанр, попри відомі вже спроби подати якомога повну й усебічно осягнену її візію, залишаються затребуваними. Головні концептуальні засади таких наративів, спираючись на зважений аналіз національного відродження, модернізаційних процесів на українських теренах як складової європейської трансформації соціуму, слугують дороговказом, у системі яких координат варто продовжити вивчати українське «довге XIX століття» [3].

У цій рецензії йтиметься про реалізацію ще одного проєкту, значно масштабнішого за попередні. Книжкова серія «Україна. Нариси історії», започаткована Інститутом історії України НАНУ, нещодавно поповнилася двома томами видання «Україна в XIX столітті» авторства знаних дослідниць Валентини Шандри й Олени Аркуші. Як і з попередніми трьома книжками цієї серії, присвяченими драматичному XX ст., підготовкою до друку томів «Україна в XIX столітті» в тісній співпраці з авторками продовжував займатися Видавничий дім «Академперіодика» у рамках Цільової комплексної програми НАН України «Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку науково-видавничого комплексу НАН України» (координатор проєкту — член-кореспондент НАН України Г. Боряк). Це видання доступне в електронному та в паперовому варіантах, отож є нагода з ним познайомитись ближче.

Спираючись на власні дослідження українського національного руху й модернізаційних процесів на українських землях, а також здобутки сучасної вітчизняної й зарубіжної історіографії, авторки концептуалізують українське «довге XIX століття» як шлях до всеукраїнської єдності, який торувався кількома поколіннями української людності з обох боків державного кордону — Російської та Австрійської / Австро-Угорської імперій. У пошуку нових смислів і контекстів різних аспектів історії XIX ст., врахуванні розмаїття, суперечливості, феномену множинних лояльностей, регіональної специфіки українських земель у складі двох імперій, простежується авторське бачення цього відтинку української історії. Його прочитання вимагало прискіпливого відбору факто-

---

[1] Мудрий М. Погляд на українську історію XIX століття. В: Аркуша О.Г., Кондратюк К.К., Мудрий М.М., Сухий О.М. Час народів: Історія України XIX ст.: Навч. посіб. за заг. ред. М.М. Мудрого. Львів, 2016. С. 23.

[2] Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ, 2021. С. 152.

[3] Сарбей В.Г. Національне відродження України. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с. (серія «Україна крізь віки», т. 9); Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). Київ: Арій, 2016. 320 с.; Аркуша О.Г., Кондратюк К.К., Мудрий М.М., Сухий О.М. Час народів: Історія України XIX ст.: Навч. посіб. за заг. ред. М.М. Мудрого. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. 408 с.

графічного матеріалу та його структурування, зважаючи на різні нюанси світу людини XIX ст., в якому паростки модерного життя продовжували поєднуватися зі стереотипами традиційного суспільства.

Набір підходів для досягнення поставленої мети дослідниці стисло обґрунтовують у вступній частині праці, а саме якомога повніше врахування зв'язків та залежностей, які продукували суспільства та влада з відходом від зображення історії XIX ст. як постійного протистояння між імперіями та націями; розгляд проблеми українського модерного націєтворення в поєднанні із соціальними запитами народів у складі обох імперій з опертям на концепцію американського історика Б. Андерсона про уявлені спільноти та схему періодизації національних рухів недержавних народів чеського дослідника М. Гроха; наголос на спільних зусиллях громадських діячів різних регіонів України у розбудові її майбутнього. На слушне переконання дослідниць, модерна Україна викристалізовувалась у перехресній взаємодії різних національно-політичних орієнтацій, відповідно її переосмислення має спиратись на територіальний та багатоетнічний підхід. Адже, окрім українців, свій внесок в її поступ робили й інші етнічні групи, поміж яких щонайбільше — поляки, росіяни, євреї, кримські татари [С. 13].

Варто підкреслити, що в архітектоніці праці виразно простежується новаторський пошук зчленування тексту у спосіб, найбільш придатний для вибудовування головної лінії авторського історієписання — як шляху до всеукраїнської єдності, а саме відмова розглядати подієву історію українських земель за чітким поділом їх входження до складу Російської й Австрійської імперій, що більш усталене у сучасній вітчизняній історіографії [4]. Натомість запропоновано аналізувати історичні процеси по обидва боки російсько-австрійського кордону в межах спільної тематики, підкреслюючи те, що об'єднувало західних і східних українців.

При поділі значного за обсягом наративу на дві книжки (сумарно він складає більше 1 тис. стор.) авторки керувалися виразним «розпадом» політичної історії XIX ст. на два періоди, обумовленим революційними подіями «Весни народів» 1848 р. в Австрійській та ліберальними реформами 1860—1870-х рр. у Російській імперіях. Опертя на проблемно-хронологічний принцип послужило методологічним підґрунтям і для внутрішнього поділу тексту на двадцять розділів, скомпонованих у вісім тематичних блоків.

Задум першої книжки нарисів — «Україна в XIX столітті: людність та імперії» — реалізується в осмисленні взаємодії влади на українських етнічних територіях з її населенням у політичній та регіональній площині, в культурно-інтелектуальному й конфесійному просторах, а також в умовах воєнних конфліктів. Дослідниці пов'язали його з еволюційними змінами форм правління обох імперій — від просвітницького абсолютизму до конституційної монархії.

[4] Маґочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. С. 295—424; Терещенко Ю. Довге XIX століття: спротив асиміляції. Київ: Темпора, 2022. 840 с.

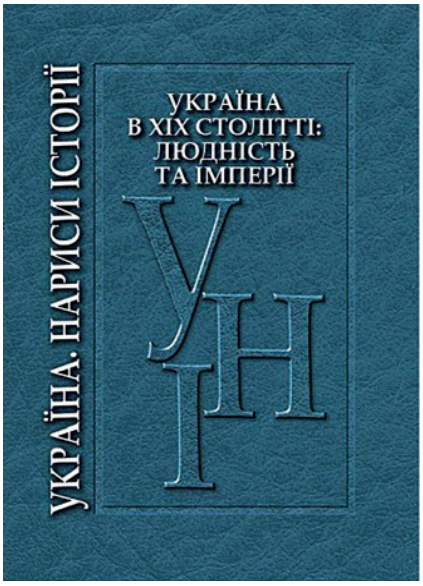

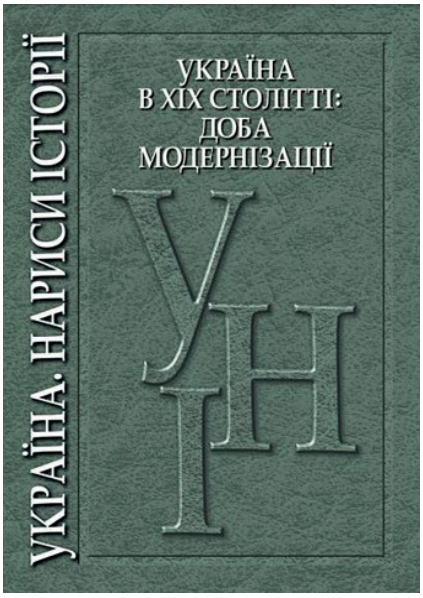

При цьому слушно наголошують, що форма правління Габсбурзької монархії була ліберальнішою за Романовську, оскільки її правителі толерували участь громадян у політичному житті, що, власне, засвідчувало про перехід від станово-династичного типу мислення до новочасної політичної культури, яка несла усвідомлення рівності всіх перед законом [С. 117]. Небезпідставно залучення місцевих еліт до державного управління дослідниці трактують як засіб формування імперської лояльності, зокрема таких її різновидів, як малоросійство в підросійській та австрорусинство в підавстрійській Україні [С. 125]. Вмотивовано наголошується на вагомішому внеску українців у розбудову Російської імперії в порівнянні з аналогічними процесами в Австрійській, оскільки влада Романових гарантувала їм вигідне кар'єрне зростання за умови політичної «благонадійності» [С. 168].

Широтою охоплених питань вирізняється проведений аналіз культурно-інтелектуального простору України кінця XVIII — першої половини XIX ст.: це й освітні процеси, які перебували під контролем обох держав; культурні та наукові контексти «збирання етнічної спадщини» (як українців, так і поляків); статус та сфера використання української мови; початки історичного ґранднаративу; перші інституції української інтелігенції на Галичині й Наддніпрянщині («Руська трійця», Кирило-Мефодіївське товариство), низка інших. У цьому зв'язку авторкам важливо було обґрунтувати з'яву інтелігенції — нової верстви, яка перебрала на себе значну частину соціальних функцій шляхти. Деталізуючи дискусійні моменти щодо концепту «інтелігенція», дослідниці звертають увагу на його національні конотації й аргументують переконливий висновок, що в українському суспільстві, де вищі заможні верстви були денаціоналізовані, саме інтелігенція стала рушієм націєтворчих процесів модерної доби [С. 193].

Незаперечно, що запропонований до розгляду перебіг стосунків владних структур Російської та Австрійської імперій із релігійними конфесіями дозво-

лить вдумливому читачеві скласти уяву про випробовування, які довелося долати більшості з них — через переслідування до віротерпимості, врешті до свободи совісті. Чимало уваги дослідниці приділили осмисленню участі українців у війнах XIX ст. — як загарбницьких, так й оборонних Романовської та Габсбурзької монархій, а також у Першій світовій, небезпідставно наголошуючи, що ліквідація наприкінці XVIII ст. власного козацького війська внаслідок скасування Гетьманщини докорінно змінила бачення українцями збройної боротьби за свою Вітчизну на необхідність виконувати громадянський обов'язок перед імперіями через мобілізації вже до їхніх армій [С. 372]. Окремо концентрується увага на тому, що в умовах жорстокого кровопролиття 1914—1918 рр. українці змушені були воювати по різні боки воєнного конфлікту. І все ж, як переконливо стверджують дослідниці, Велика війна надала багато можливостей прискорити творення української нації та шанс створити свою державу [С. 413]. Зауважимо, що таке обґрунтування Першої світової як каталізатора націєтворчих процесів додає вагомості сприймати сучасну російсько-українську війну в конотаціях глобального виклику, здатного «зцементувати» українську націю.

Значно більша за обсягом й охопленою тематикою друга книжка нарисів — «Україна в XIX столітті: доба модернізації» — зосереджує головну увагу читачів на аналізі модернізації як комплексі структурних змін, пришвидшеному ліберальним реформуванням, у клубку яких — індустріалізація й урбанізація, формування національної ідентичності та взаємопов'язані з ними перетворення в культурних і повсякденних практиках місцевої людності. Небезпідставно дослідниці визначають належність модернізації на українських корінних землях до категорії імперських, оскільки зміни в багатьох сферах життя були спричинені переважно цілеспрямованою перетворювальною діяльністю влади, яку реалізував її адміністративний апарат [С. 7]. Вони детально аналізують утвердження конституційних свобод у Габсбурзькій імперії (1840—1860-ті рр.) та переконливо констатують їх важливу роль у формуванні широкого простору для громадських активностей (щонайбільше в політичній площині) [С. 67]. Детальний, виважений аналіз притаманний і тій частині праці, в якій розглядається реформування різнобічних сторін життя суспільства у підросійській Україні, зокрема аграрної сфери, місцевого управління й міського самоврядування, військової та фінансово-контрольної систем, судочинства, освітньої галузі. Звертаючи увагу на все ж обмежений характер реформ, дослідниці переконливо констатують, що вони послужили вагомим кроком для захисту громадянських прав, розвитку суспільного життя. І це попри те, що російська влада вдавалася й до каральних заходів — проти польського (придушення Січневого повстання 1863 р.) та українського (заборонні Валуєвський циркуляр 1863, Емський указ 1876 рр.) рухів [С. 120].

Дослідниці зауважують значущість технічних нововведень у переході від аграрного до ринкового капіталістичного виробництва; виокремлюють низку чинників, які цьому сприяли: підприємницька діяльність, великі географічні відкриття та геополітичні фактори; маркують ознаки «часу змін»: мобільність,

грамотність, професійна освіта; виділяють базові ліберальні західноєвропейські цінності, що відкривають шлях до вільного розвитку особистості: свобода і внутрішній світ індивідууму [С. 124]. Вони слушно підкреслюють, що модернізаційні зміни на українських етнічних землях по обидва боки кордону не збігалися у часі, але все ж їх єднала подібність із такими усталеними ознаками, як формування ринкових відносин, з'ява підприємливої соціальної групи, прискорені темпи урбанізації, початок формування елементів громадянського суспільства тощо. І що важливо, ці спільні явища, притаманні як Російській, так й Австро-Угорській імперіям, сприяли тому, що модернізація не роз'єднала, а навпаки, посприяла об'єднанню української людності, отже й модерному націєтворенню [С. 125].

До безумовних переваг цієї частини тексту варто віднести узагальнення українського варіанту переходу від традиційного аграрного суспільства до індустріального на підросійських теренах. В. Шандра й О. Аркуша цілком обґрунтовано вбачають його в різночасному та досить пізньому входженні до складу Російської імперії українських регіонів із різним досвідом попередніх економічних традицій; у проживанні в певних межах «осілості» чисельного єврейського етносу, який активно включився в підприємницьку діяльність; в охопленні індустріалізацією передусім районів із покладами корисних копалин, які стали локомотивом модернізаційних перетворень, потому портових міст і лише згодом — решти територій; у максимальному втручанні держави в економічний розвиток замість регулювання його ринкових відносин, що деформувало соціальні відносини як у місті, так і селі. Водночас, як резонно зауважують дослідниці, у західноукраїнських регіонах під владою Габсбургів такого тиску на економічні процеси з боку держави не спостерігалось, а за рівнем економічного розвитку вони відставали від розвинених українських губерній Російської імперії [С. 129]. Тут, як на наш погляд, доречно було б, услід за Я. Грицаком, наголосити, що специфіка української модернізації простежується якраз у варіативності її розгортання по обидва боки державного кордону, коли на підросійських землях переважала економічна її складова, а на підавстрійських — політична [5]. Власне, урбанізаційний процес й аналізувався авторками за різними сценаріями, коли стрімке зростання українських міст у Російській імперії було тісно пов'язане з їх індустріальним розвитком, а в західноукраїнських регіонах Австро-Угорської імперії вони більшою мірою розвивались як адміністративні й культурно-освітні центри.

Заслуговує на увагу ще один важливий акцент про те, що урбанізаційні процеси серед українців відбувалися повільніше за сусідні національні групи, а переїзд у міста нерідко означав зміну національної ідентичності. Особливо промовистою є теза, що для багатьох людей у рамках їхнього життя справедливо говорити про драматичну модернізацію, яка відчувалася настільки болісно, наскільки непростим для людини ставав розрив між звичним домашнім середовищем і шляхом із села в місто [С. 164].

[5] Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. С. 208.

Комплексно осмислюючи шлях до всеукраїнської єдності, авторки переконливо констатують, що на етапі модерного націєтворення східні українці постали перед вибором — перетворитися на частину російської чи польської модерної нації, або ж самим трансформуватись у новочасну українську націю. Українські інтелігенти нерідко одночасно почували себе «вірнопідданими» Російської імперії та представниками російської культури, а також носіями малоросійського патріотизму. Водночас на західноукраїнських землях простежувалася перехресна взаємодія різних національно-політичних орієнтацій — полоно- (на Закарпатті — мадяро-), москвофільської, австроруської, української, з-поміж яких найбільш серйозний виклик для українського національного проєкту склало формування подвійної етнополітичної свідомості в рамках ідеології «русини за походженням, поляки за національністю» («gente Rutheni, natione poloni») [С. 285]. Назагал авторки вмотивовано висновують, що український проєкт ставав дедалі привабливішим для широких верств населення по обидва боки державного кордону, які втягувалися у простір національного руху через мережу просвітніх і громадських інституцій, пресу, участь у виборчих кампаніях, привчаючись до дисциплінованості та здатності осягати високі цілі [С. 340].

Зауважуючи перспективи дослідження концепту «всеукраїнська єдність» у контексті формування національної ідентичності з усіма її складниками (взаємозв'язок народної та модерної культури, формування уявлень широких верств про колективну національну ідентичність, використання порівняльних характеристик у протиставленні «себе» з «іншим»), дослідниці віддали перевагу індивідуальному рівню його розгляду — як сукупності дій і контактів українських інтелектуалів, що спрямовували цю ідею в русло практичної реалізації [С. 340]. У праці переконливо відображена ключова роль у формуванні відносин між двома частинами України відомих наддніпрянців — П. Куліша, М. Драгоманова, В. Антоновича, О. Кониського, а найбільше М. Грушевського. І все ж, як обґрунтовано стверджується, протиборство двох військово-політичних блоків дедалі виразніше розводило дві частини України по різних лініях майбутнього фронту, що врешті призвело до декларацій громадянської лояльності щодо своїх держав й участі у війні в лавах ворожих армій [С. 361].

На нашу думку, авторкам нарисів удалося знайти вагомі аргументи для формулювання підсумкової тези про виклики новочасних націоналізмів — як українського, так і інших народів, які розвивалися поряд з українським — російського, польського, єврейського, кримськотатарського, а саме, що оптика їхніх світоглядних орієнтирів уже сприймала визнання незаперечності та природності права на існування й легітимності кожної нації. І все ж модерному українському націєтворенню доводилося постійно не лише взаємодіяти, а й конфліктувати, щонайбільше з польським та «великоросійськими» проєктами, котрі заперечували саму можливість майбутньої української державності [С. 454].

Непідробний інтерес, а то й емоційну чуйність у читачів здатна викликати завершальна частина праці, присвячена аналізу практик соціуму в освітній, науко-

вій, мистецькій та багатьох інших сферах культурного життя, а також у повсякденні. На наш погляд, уведення до синтези історії українського «довгого XIX століття» розлогих пластів культурного життя соціуму та його повсякдення є незаперечним внеском авторок у творення такого історіографічного жанру праць. Найпомітніші модернізаційні зміни в культурному житті на корінних українських територіях В. Шандра й О. Аркуша пов'язують із докорінним переосмисленням ролі знань, до якого змушені були вдаватись обидві імперії — від епохи Просвітництва та впродовж усього XIX ст., формуючи законослухняного громадянина-патріота. Водночас умотивовано наголошують на ролі освітніх закладів у формуванні національних еліт й у ширших процесах національної самоідентифікації, що створювало конфліктне поле імперської влади та освіти, включно з її початковим рівнем [С. 478]. Небезпідставно дослідниці підкреслюють універсальний характер науки та її дедалі тісніший зв'язок із виробництвом і новими технологіями, що стало важливим чинником розвитку індустріальної цивілізації. Водночас обґрунтовано зауважують, що значна частина гуманітарних наук (етнографічні та мовознавчі студії, історія) відігравала чималу роль у національному усвідомленні українського народу [С. 472]. Показово, що, аналізуючи конкретні досягнення у сфері науки на українських теренах, авторки ведуть мову про внесок учених — незалежно від їх етнічного походження та національної ідентифікації.

Не залишать читачів байдужими й ті сторінки праці, де йдеться про вагомі здобутки «високої культури» на українських теренах у таких її нішах, як художня література, театр, музика, архітектура, живопис, та шлях, який вона пройшла — від класицизму через романтизм до реалізму і врешті модернізму. Як слушно стверджують В. Шандра й О. Аркуша, їх інтеграція у західноєвропейський культурний світ відбувалася паралельно із наданням певних імпульсів для формування української національної культури та культур інших народів, замешканих у спільному просторі, де українці складали більшість населення [С. 504]. Підвищену увагу та зацікавленість читачів здатний викликати й аналіз щоденних побутових і культурно-дозвіллєвих практик людності: житло, харчування, зміни в одязі, активний відпочинок, спорт, сімейні відносини. Принагідно відзначимо використання дослідницями такого «кута зору» на повсякдення (ще не оцінений належною мірою у вітчизняній історіографії), як розгляд стандартів гігієни й медичної допомоги, на базі котрих формувалася цілісна система охорони здоров'я, в організації якої важливу роль відігравала держава, а згодом ще й громадськість [С. 558—574].

Завершуючи свою багатогранну працю аналітичною післямовою, її авторки переконливо наголошують, що XIX ст. подарувало людським спільнотам віру в перетворювальну силу невпинного прогресу, все ще не звертаючи уваги на можливість його руйнівних наслідків. Воно ж сформувало ідеал модерної людини, що вміло поєднувала розуміння своїх прав з обов'язками, сміливо мріяла та не боялася діяти [С. 679].

Насамкінець не можемо не зауважити, що синтетичній реконструкції українського «довгого XIX століття» додає привабливості вдало підібраний ві-

зуальний ряд — чорно-білі та кольорові світлини (більше 570), які відображають історичні реалії тієї доби, її героїв. До позитивних моментів рецензованої праці віднесемо й наявність покажчика власних імен і географічних назв, що значно полегшує читачам роботу з текстом, а назагал ще якісне поліграфічне оформлення видання. З дотриманням усіх вимог до наукових видань, нариси все ж готувалися для широкої аудиторії, що спонукало авторок почасти поєднувати науковий стиль письма з науково-популярним, аби в дохідливій формі донести до читачів складні й не завжди передбачувані історичні процеси, які відбувалися на українських етнічних територіях. Словом, доступність, але не спрощеність викладу матеріалу — одна з незаперечних переваг цього видання, котре може слугувати прикладом для дослідників, як варто писати наукові тексти, аби їх читали не лише фахівці.

Звісно, як будь-яке наукове видання, рецензовані книжки не позбавлені окремих вад, що вимагає формулювання конкретних зауважень. Так, на нашу думку, все ж більшої уваги потребує представленість сюжетних ліній, пов'язаних із Буковиною, Закарпаттям, Кримом. Міркуємо, що сюжети про збройні виступи проти Російської імперії (декабристський рух і польське Листопадове повстання 1830 р.) дещо не вписуються в тематичний блок першого тому, присвяченого культурно-інтелектуальному простору України кінця XVIII — початку XIX ст. Можливо, доцільніше їх було розглянути в попередньому розділі «Моделі взаємодії між владою і спільнотами: пошуки й випробування» (адже збройний супротив владі — все ж «випробування»). Хоча у праці є згадки про започаткування окремих музеїв, не завадило б цю сферу культурної діяльності розглянути комплексно, або принаймні деталізувати в останньому розділі, присвяченому аналізу культурних практик модерної доби.

Окрім сформульованих вище деяких зауваг і міркувань дозволимо зробити кілька уточнень по тексту. Так, аналізуючи впровадження міських реформ 1870 і 1892 рр. на теренах підросійської України, авторки зауважують таку форму місцевої влади, як спрощене міське управління, що надавалося економічно слабким містам, посадам чи то заштатним містам [С. 102]. Окрім указаних ними поселень таке управління в 1903 р. отримав ще й Здолбунів — заштатне місто Острозького повіту Волинської губернії (одночасно зі Жмеринкою) [6]. До переліку філій Російського музичного товариства, які діяли в підросійській Україні на початку XX ст., варто включити Житомирську та Уманську [7].

Назагал представлений у двох книжках нарисів образ українського «довгого XIX століття» має право посісти чільне місце у шерегу вже відомих

[6] Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 653. Спр. 121. Арк. 106, 110.

[7] Шевчук О.В. Музичні відділення Імператорського російського музичного товариства в Україні. В: Енциклопедія Сучасної України. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України, м. Київ. Ф. 646. Оп. 1. Спр. 172. Арк. 52.

праць-синтез такої тематики. Ознайомлення з ними — це не лише нагода для читачів розширити власне бачення цього відрізку історії, а й глибше усвідомити своє місце на шляху до всеукраїнської єдності, який продовжує торуватися зараз, в умовах російської збройної агресії проти нашої держави.

Надійшла / Received 15.06.2023

Olena PRYSHCHEPA
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor of the Department of Social Sciences,
National University of Water and Environmental Engineering (Rivne, Ukraine)
o.p.pryshchepa@nuwm.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-9452-2146

A NEW SYNTHESIS OF THE UKRAINIAN
"LONG NINETEENTH CENTURY" IN THE COMPLETION
OF DOMESTIC HISTORIOGRAPHY

Books Review: Ukraine in the 19th Century: Population and Empires / V. Shandra, O. Arkusha; the NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Kyiv: Akademperiodyka, 2022. 436 p. (Ukraine. History Essays)
Ukraine in the 19th Century: Age of Modernization / V. Shandra, O. Arkusha; the NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine. Kyiv: Akademperiodyka, 2022. 706 p. (Ukraine. History Essays)

https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.342
УДК 94:316.32(477)«1960/1980»(049.32)

Олег МЕЛЬНИЧУК
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)
oleh.melnychuk@vspu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-1901-3149
Іван РОМАНЮК
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)
ivan.romaniuk@vspu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-6427-9229

ЛІКИ ВІД НОСТАЛЬГІЇ ЗА БРЕЖНЄВСЬКОЮ «СТАБІЛЬНІСТЮ»

Рецензія на книгу: Українське суспільство в 1960—1980-х рр.: Історичні нариси. Колективна монографія. Відп. ред. Віктор Даниленко

Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. 959 с.

Колективна монографія присвячена соціальній історії України періоду «застою» та продовжує серію книг Інституту історії України НАН України під назвою «З історії повсякденного життя в Україні», підготовлених під проводом академіка Валерія Смолія. Серія, що реалізується в Інституті з 2010 р., вже на-

Цитування: Мельничук О., Романюк І. Ліки від ностальгії за брежнєвською «стабільністю» [Рец. на кн.: Українське суспільство в 1960—1980-х рр.: Історичні нариси. Колективна монографія. Відп. ред. Віктор Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. 959 с.]. *Український історичний журнал*. 2023. № 6 (573). С. 342—349. https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.342

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

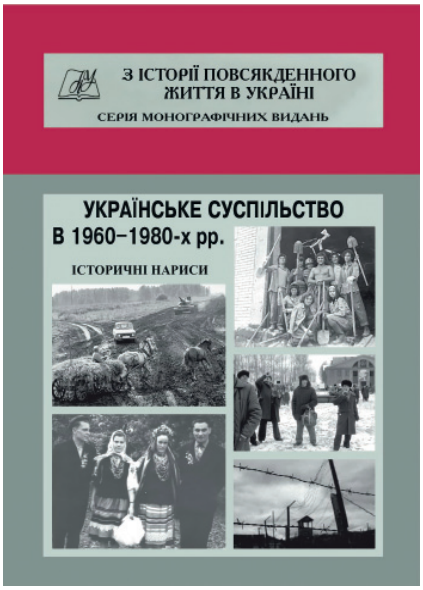

лічує кілька книг. Зокрема, тематика другої половини XX ст. представлена монографічними дослідженнями: «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.)» (Київ, 2010), «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба» (Київ, 2015) [1], виконаних у відділі історії України другої половини XX ст.

Авторський колектив рецензованої монографії «Українське суспільство в 1960—1980-х рр. Історичні нариси» (Київ, 2022) складається з науковців Інституту історії України НАН України та дослідників з Вінниці, Запоріжжя, Харкова, Черкас: Віктор Даниленко, Олег Бажан, Петро Бондарчук, Ярослава Верменич, Катерина Єремєєва, Ярослав Журавльов, Юрій Каганов, Ольга Коляструк, Віктор Крупина, Валентин Лазуренко, Тетяна Малиніна, Руслана Маньковська, Альбіна Пагіря, Ольга Рябченко, Мирослава Смольніцька, Олена Стяжкіна, Ганна Чепурда, Святослав Юсов.

Досвід проведення досліджень соціально-економічних, політичних, соціально-культурних процесів, явищ і подій у такий складний і суперечливий період, якими були 1960-ті — 1980-ті рр., дозволив авторам виявити проблеми, які актуальні для продовження цілеспрямованого наукового освоєння російсько-радянського минулого.

Структурно монографія поділяється на три майже рівні частини основного тексту, передмову і післямову, список скорочень, іменний і географічний покажчики, блок ілюстрацій. Перша («Портретні й навколо портретні зміни») та друга («Структури, символи, канали комунікації соціуму) частини містять по чотири розділи, а третя («Against/beyond "радянського"») — три. Утім, самі розділи структурно не є рівномірними. Вони включають в себе від трьох до шести параграфів.

Уже назви частин, розділів та більшості параграфів рецензованої монографії містять відбиток нових методологічних напрямів, наприклад: «Ерозія соціально-політичного й економічного "моноліту"», «Структуризація міського простору: соціальні дилеми та настрої», «Практики деконструювання "радянської людини"», «Радянський споживач у мистецтві життя та мистецтві кіно» тощо. Дійсно, більшість авторів претендують на суголосність новаторським історич-

[1] Повоєнна історія України: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.): Колективна монографія: у 2-х книгах, 3-х частинах. Київ, 2010; Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія. Київ, 2014 та ін.

ним студіям. Зокрема, в основу методології покладено антропоцентризм при дослідженні минулого. Іншою методологічною ідеєю, що проходить червоною ниткою через усі розділи, є ідея транзиту від закритого до відкритого суспільства, перехід від хрущовської «відлиги» до горбачовської «перебудови».

У розділі «Ерозія соціально-політичного й економічного "монолiту"» автори хоча й розглядають традиційні теми (що пов'язані з політичними та економічними аспектами), але для їх висвітлення застосовують здебільшого новаційні підходи. Так, Ольга Коляструк розкриває радянські політичні ритуали крізь призму сакральності, зокрема порівнюючи їх з християнськими ритуалами. Віктор Даниленко, продовжуючи політичну тему, робить низку узагальнень попередніх праць. Автор торкається доволі широкого кола питань — від участі українських партійних та державних чиновників у зовнішній політиці СРСР до переслідування КДБ інакомислячих. На його думку, послаблення тоталітарного режиму та поступове його трансформування в авторитарний «допускало частково автономне функціонування елементів громадянського суспільства, церкви, судів, преси». Характеристика системи управління УРСР представлена у дослідженні Віктора Крупини. Історик констатує, що незмінність архітектури влади означала спадковість вад радянської системи управління. Автор вказує на громіздкість, багатоступінчатість, тяганину, паралелізм і дублювання, канцелярський стиль керівництва, примат кількості над якістю в службовій комунікації тощо. Все це, на його думку, послаблювало державний потенціал.

Віктор Даниленко висвітлює й соціально-економічні аспекти суспільного життя. Він переконливо стверджує, що в запровадженні підприємницької мотивації в діяльності господарських суб'єктів керівництво країни вбачало загрозу політичній стабільності й ослаблення ролі партії в суспільстві. Натомість в умовах тотального одержавлення «всього і вся», зростання і, з одного боку, прагнення людей до матеріального забезпеченого життя, купівлі якісних і модних речей, а з іншого — малоефективного виробництва, великих надлишків різноманітних видів сировини і матеріалів в одному місці та їх дефіциту в іншому, набувала все більших масштабів «тіньова економіка», проникаючи в усі сфери економічного життя. За висновком історика радянська економіка 1960—1980-х рр. являла собою своєрідний синтез офіційно-планових відносин з ринковими, набираючи де-факто рис багатоукладності. Автор доводить, що в зазначений період відбувалося обуржуазнення радянського суспільства, що сприяло поглибленню його соціального розшарування.

У розділі «Антропологія влади» авторства Віктора Крупини подано соціальну характеристику номенклатури, розглянуто проблематику її зловживання владою, висвітлено аспекти повсякденного життя представників цієї верстви населення. Дослідник вказує на зміну соціальних характеристик номенклатури. За формальними ознаками вона стала більш освіченою і досвідченою, більш політично загартованою. Зловживання владою найчастіше були пов'язані з нерухомістю та автомобілями й відбувалися заради створення комфортних умов життя і діяльності собі, рідним, підлеглим. Повсякденне життя, на переконан-

ня автора, засвідчило соціальний розрив у радянському суспільстві: існування номенклатури з можливостями і гарантованим комфортом, і пересічних громадян, які мали право на гідне життя без його реального забезпечення.

Розділ «Структуризація міського простору: соціальні дилеми та настрої» відомої фахівчині в галузі урбаністики Ярослави Верменич вирізняється аналітичним характером викладу матеріалу. У розділі подано теоретичне осмислення урбанізації та урбопроцесів і визначено їх вплив на повсякдення життя; розглянуто основні тенденції та напрямки урбанізаційних процесів; проаналізовано соціальні наслідки моделей економічного районування; висвітлено стереотипи та культурні коди міської ментальності. Авторка наголошує: «У розгляді історії міст і сіл як нерозчленованої єдності іманентно присутні чимало пасток, які здебільшого не усвідомлюються. Фактично у такий спосіб міська історія обмежується вузьким контекстом історії поселень і беззастережно вводиться у парадигму «історії заселення і розселення» як пріоритетну у науковому аналізі. Тим часом багатогранна історія міст — це далеко не тільки і не стільки історія адаптації населення до зміни умов існування, це насамперед історія міської культури у найширшому розумінні цього поняття».

Характеристику сільського соціуму представлено дослідженням Мирослави Смольніцької. На основі аналізу інтерв'ю з сільськими мешканцями науковиця розглянула радянізацію культурних практик у селах, охарактеризувала ознаки зовнішньої та внутрішньої трансформації села, порівняла життєві можливості сільських та міських мешканців. Авторка дійшла висновку, що перспективним напрямом є вивчення проблеми сільського соціуму як середовища нерівностей, що надасть можливість побачити розмаїття життєвих позицій, цінностей, практик і стратегій. Такий підхід, апробований на матеріалах усної історії, актуалізує важливість усних свідчень, адже дозволяє дослідити повсякдення селян як протиріччя між офіційним образом справедливості та справжньою щоденною дискримінацією.

Великий розділ книги присвячено практикам деконструювання «радянської людини». Більшість текстів у ньому написав відомий дослідник цієї тематики Юрій Каганов. Основною джерельною базою для висвітлення теми «Молодь: потенціал спротиву і державний контроль» слугували матеріали КДБ та інтерв'ю з учасниками подій. Історик провів величезну роботу з пошуку фігурантів тогочасних справ та порівняв їхні сучасні свідчення з матеріалами КДБ. У рамках авторського дослідження оприявлено вплив західних радіостанцій на українську аудиторію, порушено проблематику наукової інтерпретації феномену політичного анекдоту, охарактеризовано музику як потужний ідеологічний та пропагандистський засіб радянського режиму. Підсумовуючи, дослідник зауважує, що «навіть рамковий погляд на проблему підтверджує тезу про амбівалентний характер впливу радянської культури соцреалізму, зокрема у музичній сфері, на формування національної ідентичності. Кінцевої мети — "формування нової людини у дусі відданості ідеям радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму" досягти не вдалося».

Тему проявів «ерозії радянського» в поведінці студентів України періоду 1960—1980-х рр., а також методів реагування на цю поведінку партійних та комсомольських органів продовжили співавторки Ольга Рябченко та Тетяна Малиніна. Вони зосередили увагу на аналізі означених явищ у студентських будівельних загонах. На думку дослідниць, інтернаціональні загони стали зручним майданчиком для впливу на ідейно-політичні переконання молоді.

Оригінальні джерела для дослідження використала Катерина Єремєєва. Вона проаналізувала соціальні виклики через публікації журналу «Перець». Дослідниця наголошує на тому, що найбільш розповсюдженим контекстом видання, в якому відображені соціальні виклики, були проблеми споживання: у зазначену добу радянська людина все частіше поставала споживачем, ніж трудівником, і в текстах та карикатурах журналу все більше і більше відображались споживацькі запити. Відзначимо, що текст проілюстровано типовими карикатурами з журналу «Перець».

У розділі «"Дзвони тривоги": листи трудящих до органів влади» Ярослав Журавльов розглядає «листи до влади» як соціальне явище та як джерельний потенціал. Історик аргументує тезу про те, що дослідники можуть вивчати саме ті компоненти соціального життя, іманентні радянській дійсності, що особливо актуалізовані в «листах до влади». Цьому сприяє їхній широкий тематичний діапазон та велика кількість. Автор доводить, що загалом існування такого явища як «листи до влади», з одного боку, чітко вписується в парадигму про чиновників, що піклуються про «простих людей», заглиблюються в їхні проблеми, ведуть з ними «діалог», ілюструючи «справжню» демократичність радянської влади. Однак з іншого, свідчить про неефективність та тотальну централізацію радянського режиму, який намагався втручатися в усі сфери суспільного життя та контролювати їх, підштовхуючи людей постійно писати, скаржитися. Автор висновує, що влада створювала ілюзію всемогутності, ілюзію реального розв'язання проблем населення, хоча протягом усього періоду «застою» суттєвих якісних змін так і не відбулося — упродовж двох десятиліть люди писали про ті ж самі соціальні проблеми.

Оригінальну тему у своєму новаторському розділі «Радянський споживач у мистецтві життя та мистецтві кіно» розкрила відома дослідниця ґендерної історії та історії повсякдення Олена Стяжкіна. Розділ написано на високому теоретичному і методологічному рівні. Його наратив побудовано на використанні різнопланових джерел та літератури, у тому числі й англомовної. Авторка залучила до дослідження радянські кінофільми та/або кіносценарії. О. Стяжкіна прагнула «побачити їжу та їдців з двох перспектив»: одна з них названа мистецтвом життя, точніше — «мистецтвом задовольнятися тим, що пропонує система», а інша — «мистецтвом кіно». Серед головних висновків: радянське кіно 1960—1980-х рр. широко й системно демонструвало повсякденні практики різних верств населення, вагомою частиною яких було споживання їжі. Дослідниця підсумовує, що її наукова розвідка не є вичерпною та остаточно завершеною. Численна кількість тем, сюжетів та проблем

залишилась поза полем дослідження. Однак всі вони — від аналізу специфіки національної кухні як мови («якщо тобі подобається наша їжа, ти вже говориш грузинською») до відмінностей образів харчування у місті та в селі, у столицях та провінціях, від дослідження змін правил застільної поведінки, відмови від правила «коли я їм, я глухий та німий» та переходу до повернення застільних бесід до аналізу окремих фільмів та репрезентації в них соціальних порядків та інтеракцій, пов'язаних із їжею, від символіки конкретних продуктів до вивчення образів радянської бенкетної культури — мають неабиякий евристичний потенціал.

У розділі авторства Руслани Маньковської охарактеризовано теоретичні аспекти музейної візуальності, висвітлено процес формування музейного фонду УРСР досліджуваного періоду, простежено історію становлення та розвитку громадського музейництва в Україні. Дослідниця вказує, що процеси, які відбувалися у другій половині 1960—1980-х рр. у музейній галузі мали суперечливий характер. Влада змушувала музеї працювати за єдиним ідеологічним шаблоном, жорстко стежила за «упущеннями» в музейних експозиціях у висвітленні національного питання, дотриманні принципу класового підходу в розкритті історичного розвитку суспільства, проведенні заходів з інтернаціонального виховання. Однак, на думку історикині, громадський супротив диктату влади мав певні прояви в музейній галузі. Громадський музей того часу став дітищем і водночас складовою громадянського суспільства, адже він як соціокультурний феномен виник із суспільної ініціативи і, розвиваючись, впливав на життя громади. Узагальнення дослідження розвитку музейної справи в умовах репресивної сутності тоталітарного режиму впродовж означеного періоду доводить, що визначальним для українського музейництва в радянський період став антропологічний фактор, тож авторка обґрунтовано розглядає драматичні біографії деяких музейників.

Значну увагу в монографії присвячено проблемам екологічного повсякдення. Зауважимо, що хоча розділ має назву «Виклики природи і природі», але сюжети, які його наповнюють, відображають, передусім, проблематику «викликів природі». У ньому ґрунтовно розкрито причини та наслідки нещадної експлуатації радянським керівництвом природних ресурсів з метою подолання технологічної прірви між СРСР та капіталістичними країнами, а також детально проаналізовано негативи хімізації сільського господарства; проаналізовано негативні явища, котрі стали наслідком гігантоманії та ігнорування законів природи при будівництві Дніпровського гідрокаскаду; охарактеризовано негативні аспекти будівництва та експлуатації Північнокримського каналу; проаналізовано співвідношення людських і (не)технологічних чинників, котрі запрограмували майбутню катастрофу на Чорнобильській АЕС.

Серед новаторських тем монографічного дослідження є соціальна історія опозиції в Україні. Наратив розділу Олега Бажана, що має назву «Рух опору як частина радянського повсякдення», виглядає достатньо фундаментальним. Особливо в цьому плані вирізняється підрозділ, в якому відображено

повсякденне життя учасників Руху опору в досліджуваний період, включаючи перебування у психлікарнях та виправно-трудових таборах. Автор обґрунтовано стверджує, що примусове лікування та ізоляція в закладах репресивної медицини спонукали ув'язнених дисидентів виробляти й застосовувати певні стратегії пристосування і спротиву у кризових ситуаціях.

Значна увага в монографії приділена висвітленню різних аспектів релігійного життя. У полі зору Петра Бондарчука, автора розділу, — проблеми релігійної політики та внутрішньо-конфесійне життя; особливості сприйняття віруючими ідеї Бога; відвідування віруючими храмів та участь в богослужіннях; релігійні обряди життєвого циклу в повсякденні населення та позахрамові релігійні дії як частина релігійного життя віруючих. Аналізуючи роль та значення релігійних обрядів життєвого циклу в повсякденні населення, автор у підсумку визнає, що їх частка упродовж досліджуваного періоду невпинно зменшувалась, особливо це стосувалось південних та східних регіонів республіки. Дедалі частіше такі релігійні обряди здійснювались не через набожність, а під впливом громадської думки та традицій.

Розглядаючи монографію як цілісну працю, варто відзначити, що в ній знайшли відображення багато тем та сюжетів, однак, у цьому відношенні, монографія не є вичерпною. Поза увагою дослідників залишився ряд актуальних проблем, серед яких тема спорту і вболівальників; закордонний туризм; демонстрація аномальних поведінок в умовах радянської дійсності, включаючи такі явища, як проституція, пияцтво, безпритульність тощо. Спорт, наприклад, належав до сфер, що консолідували людей довкола перемог «наших» над «іншими», прищеплювали «радянську гордість». Він набув широкого розмаху, популяризував здоровий спосіб життя і дозвілля, тобто сприяв формуванню особливої ідентичності, тоді як автори часто акцентують на розламах. Під час закордонних поїздок «радянська гордість» проходила випробування. Радянські туристи, пройшовши ретельний політичний відбір та інструктаж перед поїздкою, демонстрували стійкість проти «моральних спокус капіталізму», проте втрачали витримку у полоні «матеріального добробуту». Розділ про людей з аномальною поведінкою (алкоголіків, повій, безпритульних та ін.), з якими безуспішно боролися, сприяв би кращому розумінню строкатої соціальної палітри Радянського Союзу. Разом з тим очевидно, що висвітлити всі аспекти повсякденного життя українського суспільства в одній, навіть у такій розлогій, праці майже неможливо.

Монографія буде цікава та корисна як професійним історикам, так і широкому загалу читачів. Видання має незаперечну науково-практичну цінність. Її автори відкривають перед читачем нові грані історії України часів системної кризи в СРСР. Результати наукових досліджень є новаційними, що зумовлено як зверненням до нових та маловідомих документів, які раніше не були об'єктом наукового аналізу, так і результативними намаганнями авторів відійти від традиційної схеми показу проблеми. Брежнєвський період суттєво поступається іншим у науковому осмисленні, тож автори зробили значний внесок в історіографію. Міф про «застій» як про «золотий час стабільності», що досі побутує в певних

колах, потребує деконструкції. Ностальгія за ним не мала б деструктивного характеру, якби не підживлювала надії частини людей на повернення у «щасливе минуле», пов'язане з перебуванням України під опікою «старшого брата».

Широка популяризація рецензованої монографії, розміщеної, до речі, у вільному доступі на сайті Інституту історії України НАН України, стане важливим елементом деколонізації свідомості громадян нашої країни. До того ж вона створює надійне підґрунтя для комплексного осмислення періоду «перебудови».

Надійшла / Received 12.07.2023

Oleh MELNYCHUK
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of World History,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Vinnytsia, Ukraine)
oleh.melnychuk@vspu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-1901-3149
Ivan ROMANYUK
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Vinnytsia, Ukraine)
ivan.romaniuk@vspu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-6427-9229

REMEDY FOR NOSTALGIA FOR BREZHNEV'S "STABILITY"

Book review: Ukrainian Society in the 1960s—1980s: Historical Essays. Collective monograph. Ed. in chief Viktor Danylenko. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS Ukraine, 2022. 959 s.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ У 2023 р.

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

Ананьїн О. Державна прикордонна служба України у відсічі російської збройної агресії (2014—2018 рр.): напрями історичних досліджень 2

Герасимчук Т. Гуманітарний вимір солідарності Європейського Союзу з Україною в повномасштабній російсько-українській війні 6

Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри 2

Дорохіна Т., Коваленко О., Токарєв С. Мікроісторія війни: 36 діб окупації с. Тупичів на Чернігівщині 4

Коваль М., Щипанський П., Кидонь В., Грицюк В. Стратегічний характер Київської оборонної операції (24 лютого — 2 квітня 2022 р.) 3

Пашкова О. Воєнізовані табори для неповнолітніх на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей: організаційний і змістовий аспекти роботи 1

Харук А. Слобожанська наступальна операція: передумови і перший етап (6—12 вересня 2022 р.) 1

Харук А. Харківська оборонна операція (24 лютого — 14 травня 2022 р.) 5

Черевко О. Еволюція українсько-британських відносин в умовах широкомасштабної агресії Росії проти України 4

Ясь О. Росія як Мордор: фентезійні алюзії у сучасних воєнних наративах 5

* * *

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

«...росіяни у дворі стоять, так умовляю, щоб у полон здались»: Розповідь очевидця про окупацію с. Полуботки на Чернігівщині (24 лютого — 2 квітня 2022 р.) (*інтерв'ю записав і підготував до друку О. Шевчук*) 2

«Війну не можна зрозуміти, її треба відчути»: 36 діб окупації с. Новий Білоус на Чернігівщині (24 лютого — 1 квітня 2022 р.) (*інтерв'ю записала та підготувала до друку С. Маховська*) 4

«Запам'ятай: ні росіяни, ні білоруси — нерукопожатні»: Свідчення про окупацію с. Юр'ївка на Чернігівщині (*інтерв'ю записала і підготувала до друку О. Воробєй*) 3

Литвин К. «Хатєлась проста волі — і всьо...»: окупація с. Слободи на Чернігівщині очима очевидця (травень 2022 року) 1

«Не стріляйте тільки в сина»: окупація с. Ягідне на Чернігівщині — свідчення з підвалу (3—30 березня 2022 р.) (*інтерв'ю записала та підготувала до друку К. Литвин*) 5

«Невже ви не батьки?! Невже ви не сини?! Чи в вас дітей нема?!»: Повсякдення і трагізм окупації с. Золотинка на Чернігівщині (*інтерв'ю записала та підготувала до друку А. Панкова*) 6

Історичні студії

До 160-річчя Січневого повстання 1863—1864 рр.

Бачинська О. «Полуденні землі» України в польському ірредентизмі 1850—1870-х рр. 3

Бовуа Д. Повстання в Україні. Не для українців (пер. *З. Борисюк*) 3

Кривошея І. Спільнота Уманського повіту Київської губернії у Січневому повстанні 1863—1864 рр. 3

Тинченко Я. Польські повстанські загони на Правобережжі України 1863—1864 рр. у світлі джерел 3

Чернецький Є. Січневе повстання у Васильківському повіті: сторони конфлікту у судово-слідчій справі Е. Зеленського 3

Шандра В., Карліна О. Польські маніфестації у Правобережній Україні напередодні Січневого повстання 1863 р.: учасники, вимоги, наслідки 3

До 150-річчя Наукового товариства імені Шевченка

Булик Н., Войтович М. Археологія НТШ, написана світлом: львівська колекція фотонегативів міжвоєнного часу 6

Голик Р., Соляр І. Літературне товариство імені Шевченка (1873—1892 рр.) в національній пам'яті українців 6

Литвин М. Суспільно-політичний чинник діяльності Наукового товариства імені Шевченка (кінець XIX — перша третина XX ст.) 6

Ясь О. Інституціональні ювілеї у світлі історії Наукового товариства імені Шевченка 6

До 150-річчя від дня народження М. Міхновського

Турченко Ф. Микола Міхновський: уроки для нащадків 4

До 150-річчя від дня народження П. Скоропадського

Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: комплекс малоросійства правлячої еліти 4

До 150-річчя від дня народження

Сова А., Романюк М. І. Боберський — визначний український суспільно-культурний і військово-політичний діяч 6

Труба Р., Полянський О. Під чотирма окупаціями: громадсько-педагогічна та науково-публіцистична діяльність О. Терлецького 6

До 90-х роковин Голодомору 1932—1933 рр.

Гладун О., Левчук Н., Воловина О. Ще раз про кількість втрат унаслідок Голодомору: експертна оцінка 5

Єфіменко Г. Демографія періоду Голодомору очима українських фахівців 1930-х рр.: досягнення, проблеми та можливості використання у сучасних дослідженнях 5

Кульчицький С. До історії першої радянської публікації про голод 1932—1933 рр. (січень 1988 р.) 5

Кушнеж Р. Ставлення II Речіпосполитої до поляків в УСРР у період Голодомору ... 5

До 80-річчя Волинської трагедії

Борщик Я. Архівні джерела до історії взаємодопомоги та порятунку між українцями й поляками в 1943—1944 рр. на Волині 4

Каліщук О. Українсько-польські взаємини в роки Другої світової війни: інтерпретації минулого в умовах зміни геополітичних реалій 4

* * *

Антонюк Я., Трофимович В. Судово-дисциплінарна практика українських націоналістичних організацій (1920—1980-ті рр.) 4

Биздра-Куш П. Приватне листування польського дипломата Я.С. Лося з ієрархами Української греко-католицької церкви 5

Боднар Г. «Вивезені німцями невідомо куди»: Голокост у текстах влади середини 1940-х рр. (на прикладі Львова) 6

Боровець І. «Словацьке питання» у зовнішньополітичній рецепції західних демократій (березень — вересень 1939 р.) 6

Галайко Б., Тиліщак В. Перші відомі факти вшанування пам'яті жертв Голодомору в підрадянській Україні: 1933-й рік, Вінниччина 2

Грубінко А., Буглай Н. Парадигми європейської безпеки у зовнішній політиці Франції, Німеччини та Великої Британії (2014—2022 рр.) 6

Гулевич В. Литовсько-ординські відносини в першій половині XIV ст., або Ще раз про посольство князя Коріата Ґедиміновича до хана Джанібека 1348 р. 4

Гуржій О. Українське шовківництво в контексті економічних інтересів Російської імперії (XVIII ст.) 2

Давидюк Р. Страта «в особливому порядку» колишніх уенерівців: розстрільний список 1940 р. 1

Дояр Л., Сенченко О. Державний архів друку: з історії організаційного та функціонального розвитку (1917—1967 рр.) 4

Жив'юк А. Технологія терору: вбивства в межиріцьких райвідділеннях НКДБ—НКВС на Рівненщині влітку 1941 р. 2

Заяць А. Євреї на Волині у XVI — першій половині XVII ст.: між нормою закону та практикою життя 5

Качмар В., Сіромський Р. «Висловити радянським товаришам дружню думку»: критика канадськими лівими політики російщення в УРСР у 1960-х рр. 2

Клименко Н., Беззуб Ю. Політичні практики Б. Грінченка на зламі XIX—XX ст. у світлі еґо-документів (до 160-річчя від дня народження) 6

Комар В., Комар І., Пуйда Р. Радянський Союз у політиці прометеїзму II Речіпосполитої (1920—1930-ті роки) 1

Кузіна К. Глузуючи з ВНК—ОДПУ—НКВС: радянські органи держбезпеки в анекдотах (1920—1930-ті рр.) 5

Мрака І. Національна політика II Речіпосполитої: фактор переписів у міжвоєнний період (на прикладі Тернопільського воєводства) 4

Мустафазаде П. Азербайджан — Україна: парадигми двосторонніх відносин (1992—2022 рр.) 6

Непотенко І. Від прислуги до домробітниці: трансформації повсякденного життя в 1920-х рр. (на прикладі Чернігова) 1

Окіпнюк В., Козлов Д. Співробітництво спецслужб Державного центру Української Народної Республіки в екзилі та Японії в першій половині 1930-х років ... 1

Разиграєв О., Скальський В. Волинь у 1914—1916 роках: воєнно-політичне та цивільне життя 1

Руда О., Піх О. Освітнє питання у парламентській діяльності українських послів у сеймі Польщі (1922—1927) 2

Сільванович С. Шевченків міф у міському публічному просторі Катеринослава кінця XIX — початку XX ст. 2

Скальський В., Разиграєв О. Волинь у період Української революції 1917—1921 рр.: суспільно-політичний розвиток і воєнна ситуація 6

Слободянюк М. Українські й російські наративи історії ОУН та УПА 6

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Вермеич Я. Людина пограниччя у просторі гібридних ідентичностей: екзистенційний вимір 6

Вілкул Т. Хронографічні джерела про "Бохмита" (Магомета) 1

Заборін Д. Трагедія «чорної піхоти»: проблеми студіювання мобілізації 1943—1944 рр. і підрахунку безповоротних втрат (на матеріалах Богуславщини) 2

Колесник В., Чеберяко О. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX ст. в політичній публіцистиці 1905—1917 рр. 5

Марочко В. «Остфоршунг» і Голодомор: традиції і стратегії німецькомовної історіографії 1

Савчук І. Системна геоісторія 4

Стішова Н. Історіографічні здобутки та сучасні наукові підходи до вивчення духовних основ української культури 2

Тельвак В. Студентська аудиторія М. Грушевського у Львівському університеті: кількісна динаміка, етнічний склад, дидактичні преференції 6

Шумило С. «Книга збору милостині» за 1761—1764 рр. з архіву Ватопедського монастиря як джерело до історії українсько-афонських зв'язків у XVIII ст. 3

Яремчук В. Дискусії про соціальні ролі сучасної Кліо у рецепції польської історіографії 1

Яремчук В. Україна у шкільній історії путінської Росії (до 2021 р.) 3

Kurhanova O. The prosopographic portrait of the Ukrainian editor in forewords and dedications to church books of the 17—18th centuries 1

Дискусії

Люта Т. Візантійський імператор та український гетьман: про іконографію однієї української ікони 2

Степанков Валерій, Степанков Віталій. Б. Хмельницький *vs* М. Кривоніс: суперництво за булаву чи конфронтація поглядів на характер і мету революційної боротьби 1648 р.? 5

Публікації

Генеалогія роду Орликів у наукових дослідженнях Я. Токаржевського-Карашевича (*вступна стаття й публікація О. Кресіна*) 3

Документальні есеї

Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби з відстані пів століття 5

Miscellanea

Горбач Т. Нові відомості про грамоту князя Андрія Юрійовича до торунських городян із 1320 р. 6

Рецензії й огляди

Гирич І. Українська революція крізь призму бібліографії [Рец. на кн.: Добко Т.В., Дуднік О.Я. Українська революція (1917—1921) у бібліографічних покажчиках: монографія. НАН України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського; наук. ред. Л.А. Дубровіна] 2

Заярнюк А. Чи можна встановити кількість вбитих у Львівському погромі 1941 р.? [Рец. на кн.: Анатолій Плічко. Оцінки кількості жертв Львівського погрому 1941 року. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2022. 308 с.] 3

Зема В. Собори Київської митрополії у переломленні політики і культури [Рец. на кн.: Собори Київської архиєпархії XV—XVIII століть: Документи і матеріали. Ред. Ігор Скочиляс; упоряд.: Дарія Сироїд, Ігор Скочиляс, Ірина Скочиляс] 1

Литвин М., Хахула Л. Українсько-польське партнерство: випробування путінською агресією [Рец. на кн.: Wojna na Ukrainie. Kijów — Warszawa: razem do zwycięstwa. Analizy — refleksje — kalendarium. Praca zbiorowa pod red. S. Stępnia. Warszawa: Fundacja Wolność i Demokracja, 2022. 418 s.] 5

Мартинов А. Кубинська ракетна криза: невивчені уроки історії [Рец. на кн.: Сергій Плохій. Ядерне безумство: Історія Карибської кризи. Харків: Книжковий клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2022. 368 с.] 4

Мельничук О., Романюк І. Ліки від ностальгії за брежнєвською «стабільністю» [Рец. на кн.: Українське суспільство в 1960—1980-х рр.: Історичні нариси. Колективна монографія. Відп. ред. Віктор Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. 959 с.] 6

Паур І. Вшанування пам'яті Великого українця [Рец. на кн.: Копилов С. Іван Огієнко: у пошуку української ідеї та шляхів її реалізації (перша третина XX ст.)] 1

Прищепа О. Нова синтеза українського «довгого XIX століття» в доробку вітчизняної історіографії [Рец. на книги: «Україна в XIX столітті: людність та імперії» та «Україна в XIX столітті: доба модернізації» / В. Шандра, О. Аркуша; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2022. 436 с.; 706 с. (Україна. Нариси історії)] 6

Томазов В. Голоси з минулого [Рец. на кн.: Саєнко Ніна. Пам'ять роду: епістолярії родини Саєнків. 1886—2020. Харків: Видавництво "Контраст", 2021. 648 с.: 268 іл.] 3

Хроніка

Заболотна Т. Всеукраїнський круглий стіл «Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд» 2

Кротофіль М., Срібняк М. II Міжнародна наукова конференція «Військо в міському просторі в XIX і XX ст.» 2

Латиш Ю. Міжнародна конференція «Війна в Україні та її соціальні, психологічні й політичні наслідки» 4

Масненко В. III Черкаський історіографічний симпозіум «Центрально-Східноєвропейський мнемонічний простір: комеморація й історіографічна рефлексія» ... 5

Разиграєв О. Міжнародна наукова конференція «Польща — Україна: на шляху до добросусідства» 5

Ювілеї

Арістов В., Затилюк Я. До 60-річчя доктора історичних наук, члена-кореспондента НАН України Олексія Толочка 3

Гончаренко Н. До 70-річчя доктора історичних наук, професора Юрія Шаповала ... 4

Лисенко О., Голиш Г. Професору О.Г. Перехресту — 75 1

Монолатій І., Новосьолов О., Польова Л. До ювілею доктора історичних наук, професора В. Великочого 2

Скрипнюк О. До 75-річчя доктора юридичних наук, члена-кореспондента НАН України Володимира Шаповала 3

In Memoriam

Білокінь Сергій Іванович 3

Войтович Леонтій Вікторович 2

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2023 р. 6